TATARICA

ISSN 2311-2042

№ 2 (21)

2023

KAZAN

TATARICA

Research Journal. Founded in 2013.
Founder and publisher – Kazan (Volga Region) Federal University.
Published semi–annually in English, Tatar and Russian.

Editor-in-Chief

Zamaletdinov Radif Rifkatovich, Doctor of Philology, Professor, Director, Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan (Volga Region) Federal University (Russia)

Editorial Board

Alkaya Erzhan	Professor, Head of the Department of Modern Turkic Languages and Literatures, Firat University (Turkey)
Huseynova Mahira Nagi Kyzy	Professor, Dean of the Faculty of Philology, Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)
Khayrullin Grif Timurzagitovich	Professor, Kazakh National Pedagogical University Abai (Kazakhstan)
Khazipov Rustem Narimanovich	Professor, Mediterranean Institute of Neurobiology (France)
Mustafa Oner	Professor, University of the Aegean (Turkey)
Rajabov Dilshod Zaripovich	Professor, Dean of the Philological University of Bukhara University (Uzbekistan)
Sagdeev Roald Zinnurovich	Professor, University of Maryland (USA)
Schamiloglu Uli	Professor, University of Nazarbayev (Kazakhstan)
Sunyaev Rashid Alievich	Director, Max Planck Institute for Astronomy (Germany)
Sunyaev Shamil Rashidovich	Professor of Medicine, Harvard University (USA)
Yakici Ali	Professor, Head of the Department of Turkish Languages, Gazi University (Turkey)

Advisory Board

Akchurin R.S., Head of the Department of Cardiovascular Surgery, A.L.Myasnikov Institute of Clinical Cardiology, Russian Cardiology Research and Production Centre, Russian Academy of Sciences (Russia)
Akhmetshin R.K., Deputy Prime Minister, Republic of Tatarstan – Plenipotentiary, Republic of Tatarstan, Russian Federation (Russia)
Gilmutdinov I.I., Chairperson of the Federal Tatar National-Cultural Autonomy (Russia)
Khakimov R.S., Scientific Supervisor at the S.Mardjani Institute of History, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Khayrullin R.Z., Leading Researcher of the Institute of Content and Methods, Russian Academy of Education (Russia)
Khotinets V.Yu., Head of the Department of General Psychology, Udmurt State University (Russia)
Minnullin K.M., Director of the G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Nigmatullin R.I., Scientific Supervisor at the P. Shirshov Institute of Oceanography, Russian Academy of Sciences (Russia)
Nizamov R.K., Rector of Kazan State University of Architecture and Engineering (Russia)
Sagdeev R.Z., Director of the International Tomography Center, Siberian Branch, Academy of Sciences (Russia)
Suleymanov D.Sh., full member of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, General Director of the Tatarstan Republican Youth Public Fund «Syalyat» (Russia)
Volodarskaya E.F., President of the Academy of Linguistic Sciences (Russia)

Executive Editors

Khabutdinova M.M., PhD (Philology)

Editors:

Section “Language”

Akimova O.V., PhD (Philology), **Alishina H.Ch.,** Doctor of Philology, **Galiullina G.R.,** Doctor of Philology, **Nuriyeva F.Sh.,** Doctor of Philology, **Nurmukhametova R.S.,** PhD (Philology), **Svirina L.O.,** PhD (Pedagogics), **Timerkhanov A.A.,** Doctor of Philology

Section “Literature”

Bakirov M.Kh., Doctor of Philology, **Galimullin F.G**., Doctor of Philology, **Gilazov T.Sh.,** PhD (Philology), **Zagidullina D.F.,** Doctor of Philology, **Zakirzyanov A.M.,** Doctor of Philology, **Zinnatullina Z.R.,** PhD (Philology), **Solnyshkina M.I.,** Doctor of Philology, **Yashina M.E.,** PhD (Philology)

Section “History and Society”

Almazova L.I., PhD (Philosophy), **Gilyazov I.A.,** Doctor of History, **Iskhakov D.M.,** Doctor of History, **Subich V.G.,** PhD (Philology), **Tagirov I.R.,** Doctor of History, **Khabutdinov A.Yu.**, Doctor of History, **Khayrutdinov R.R**., PhD (History), **Khuzin F.Sh.,** Doctor of History

Section “Culture, Personality and Education”

Bayanova L.F., Doctor of Psychology, **Valeeva-Suleymanova G.F.,** Doctor of Arts, **Gibatdinov M.M**, PhD (History), **Dulat-Aleev V.R.,** Doctor of Arts, **Kalimullin A.M**., Doctor of History, **Salehova L.L**., Doctor of Pedagogics, **Sultanova R.R.,** PhD (Art Criticism), **Shelestova O.V.,** PhD (Philology), **Yavgildina Z.M.,** Doctor of Pedagogics, **Yarmakeev I.E.**, Doctor of Pedagogics

Section “Personalia”, “Reviews”, “Scientific Chronicles of the Turkic World”

Ashrapova A.Kh., PhD (Philology), **Grolman M.B.,** Lecturer, **Nabiullina G.A.,** PhD (Philology), **Kirillova Z.N.,** PhD (Philology), **Mirzagitov R.H.,** PhD (Pedagogics), **Shaydullin R.V.,** Doctor of History, **Shakirzyanov R.A.,** PhD (Engineering), **Yusupova A.Sh.,** Doctor of Philology, **Zamaletdinova G.F.,** PhD (Philology)

Design, DTP

Gerasimova N.V., Gimadeev A.M., Najip Nakkash, Salakhov R.F.

Address of the publisher:
18 Kremlyovskaya Street, Kazan, 420008, Republic of Tatarstan, Russian Federation.

Editorial Office address:
2 Tatarstan Street, Kazan, 420021, Republic of Tatarstan, Russian Federation.

Phone: 7-843-292-9206
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Journal website: https://tatarica.elpub.ru/jour
Subscription index: 66079

The journal is registered by the Federal Service for Supervision of Communications, Information Technology and Mass Media.

Registration certificate
PI №FS77-55800 dated 28 October 2013.

The materials of the journal are posted on the website of the Scientific Electronic Library and are included in the national information-analytical system RSCI (Russian Science Citation Index).

The journal is included in EBSCO publishing database.

TATARICA

Фәнни журнал. 2013 елдан чыга.
Гамәлгә куючы һәм нәшир – «Казан (Идел буе) федераль университеты» югары белем бирү федераль дәүләт автоном мәгариф учреждениесе.
Журнал елга 2 тапкыр инглиз, татар һәм рус телләрендә нәшер ителә.

Баш мөхәррир

Җамалетдинов Рәдиф Рифкать улы, филол. фән. д-ры, Казан (Идел буе) федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты директоры (Россия)

Халыкара редакция советы

Алкая Эржан	Фират университетының хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлар департаменты мөдире, профессор (Төркия)
Гусейнова Маһирә Наги Кызы	Азәрбайҗан дәүләт педагогика университетының филология факультеты деканы, профессор
Мостафа Өнәр	Эгей университеты профессоры (Төркия)
Рәҗәбов Дильшод Зарип улы	Бохара университетының филология факультеты деканы, профессор (Үзбәкстан)
Сәгъдиев Роальд Зиннур улы	Мериленд университеты профессоры (АКШ)
Сүнәев Рәшид Гали улы	Макс Планк исемендәге җәмгыятьнең Астрофизика институты директоры (Германия)
Сүнәев Шамил Рәшид улы	Гарвард университеты профессоры (АКШ)
Хажипов Рөстәм Нариман улы	Урта диңгез нейробиология институты профессоры (Франция)
Хәйруллин Гриф Тимерзаһит улы	Абай исемендәге Казах милли педагогика университеты профессоры (Казахстан)
Юлай Шамил углы	Назарбаев университеты профессоры (Казахстан)
Якыҗы Али	Гази университетының төрек теле кафедрасы мөдире (Төркия)

Консультатив совет

Акчурин Р.С., Россия Фәннәр академиясе Россия кардиологик фәнни-җитештерү үзәгенең А.Л.Мясников исемендәге Клиник кардиология институты йөрәк-кан тамырлары хирургиясе бүлеге җитәкчесе (Россия)
Әхмәтшин Р.К., Татарстан Республикасының Премьер-министр урынбасары – Татарстан Республикасының Россия Федерациясендәге тулы вәкаләтле вәкиле (Россия)
Володарская Э.Ф., Россия лингвистик фәннәр академиясе президенты (Россия)
Гыйльметдинов И.И., Татар федераль милли-мәдәни мохтарияте рәисе (Россия)
Миңнуллин К.М., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры (Россия)
Нигъмәтуллин Р.И., Россия Фәннәр академиясенең П.П.Ширшов исемендәге Океанология институты фәнни җитәкчесе (Россия)
Низамов Р.К., Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты ректоры (Россия)
Сәгъдиев Р.З., Россия Фәннәр академиясенең Себер бүлеге Халыкара томография үзәге директоры (Россия)
Сөләйманов Җ.Ш., атарстан Республикасы Фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы, Татарстанның республика «Сәләт» яшьләр иҗтимагый фонды генераль директоры (Россия)
Хәйруллин Р.З., Россия мәгариф академиясенең Белем бирү эчтәлеге һәм методлары институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Россия)
Хәкимов Р.С., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты фәнни җитәкчесе (Россия).
Хотинец В.Ю., Удмурт дәүләт университетының гомуми психология кафедрасы мөдире (Россия)

Башкаручы мөхәррир:

Хәбетдинова М.М., филол. фән. канд.

«Тел» бүлеге редакциясе

Акимова О.В., филол. фән. канд., **Алишина Х.Ч.,** филол. фән. д-ры, **Галиуллина Г.Р.,** филол. фән. д-ры, **Нуриева Ф.Ш.,** филол. фән. д-ры, **Нурмөхәммәтова Р.С.,** филол. фән. канд., **Свирина Л.О.,** филол. фән. канд., **Тимерханов А.Ә.,** филол. фән. д-ры

«Әдәбият» бүлеге редакциясе

Бакиров М.Х., филол. фән. д-ры, **Галимуллин Ф.Г.,** филол. фән. д-ры, **Гыйлаҗев Т.Ш.,** филол. фән. канд., **Закирҗанов Ә.М.,** филол. фән. д-ры, **Заһидуллина Д.Ф.,** филол. фән. д-ры, **Зиннәтуллина З.Р.,** филол. фән. канд., **Солнышкина М.И.**, филол. фән. д-ры, **Яшина М.Е.,** филол. фән. канд.

«Тарих һәм җәмгыять» бүлеге редакциясе

Алмазова Л.И., философ. фән. канд., **Гыйләҗев И.А.,** тарих фән. д-ры, **Исхаков Д.М.**, тарих фән. д-ры, **Субич В.Г.,** филол. фән. канд., **Таһиров И.Р.**, тарих фән. д-ры, **Хәбетдинов А.Ю.**, тарих фән. д-ры, **Хәйретдинов Р.Р.,** тарих фән. канд., **Хуҗин Ф.Ш.,** тарих фән. д-ры

«Мәдәният, шәхес һәм мәгариф» бүлеге редакциясе

Баянова Л.Ф., психол. фән. д-ры, **Вәлиева-Сөләйманова Г.Ф.**, сәнгать фән. д-ры, **Гыйбатдинов М.М.,** тарих фән канд., **Дулат-Алиев В.Р**., сәнгать фән. д-ры, **Кәлимуллин А.М.**, тарих фән. д-ры, **Салехова Л.Л.,** пед. фән. д-ры, **Солтанова Р.Р.**, сәнгать фән. канд., **Шелестова О.В**., филол. фән. канд., **Яугилдина З.М.,** пед. фән. д-ры, **Ярмәкәев И.Э.,** пед. фән. д-ры

«Personalia», «Рецензия һәм күзәтүләр», «Төрки дөнья фәнни хроникасы» бүлекләре редакциясе

Әшрәпова А.Х., филол. фән. канд., **Грольман М.Б., Җамалетдинова Г.Ф.,** филол. фән. канд., **Нәбиуллина Г.Ә.,** филол. фән. канд., **Кириллова З.Н.,** филол. фән. канд., **Мирзаһитов Р.Х.,** пед. фән. канд., **Шәйдуллин Р.В.,** тарих фән. д-ры, **Шакирҗанов Р.Ә.,** техн. фән. канд., **Юсупова Ә.Ш.,** филол. фән. д-ры

Дизайн, компьютерда битләргә салу

Герасимова Н.В., Гыймадиев А.М., Нәҗип Нәккаш, Сәләхов Р.Ф.

Нәшрият адресы:
420008, Россия Федерациясе, Татарстан Республикасы, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт

Редакциянең адресы:
420021, Россия Федерациясе, Татарстан Республикасы, Казан ш., Татарстан ур., 2 нче йорт

Телефон: (843)292-92-06
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Журналның сайты: https://tatarica.elpub.ru/jour
Индекс: 66079

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм массакүләм коммуникацияләр даирәсендәге күзәтчелек буенча федераль хезмәт идарәсендә теркәлгән.

Теркәлү таныклыгы
ПИ №ФС77-55800 2013 елның 28 октябреннән

Журнал материаллары Фәнни электрон китапханә сайтына урнаштырыла, РИНЦның (Фәнни сылтама ясауның Россия индексы) милли информацион-аналитик системасына кертелә.

Журнал EBSCO Publishing Database мәгълүматлар базасына кертелә.

TATARICA

Научный журнал. Основан в 2013 году.
Учредитель и издатель – Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Казанский (Приволжский) федеральный университет».
Выходит 2 раза в год на английском, татарском и русском языках.

Главный редактор
Замалетдинов Радиф Рифкатович, д-р филол. наук, директор Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия)

Международный редакционный совет

Алкая Эржан	профессор, заведующий департаментом современных тюркских языков и литератур Университета Фират (Турция)	**Сюняев Рашид Алиевич**	директор Института Астрофизики Общества имени Макса Планка (Германия)
Гусейнова Махира Наги Кызы	профессор, декан филологического факультета Азербайджанского государственного педагогического университета (Азербайджан)	**Сюняев Шамиль Рашидович**	профессор Гарвардского университета (США)
Мустафа Онер	профессор Эгейского университета (Турция)	**Хазипов Рустем Нариманович**	профессор Средиземноморского института нейробиологии (Франция)
Раджабов Дильшод Зарипович	профессор, декан филологического университета Бухарского университета (Узбекистан)	**Хайруллин Гриф Тимурзагитович**	профессор Казахского Национального педагогического университета имени Абая (Казахстан)
Сагдеев Роальд Зиннурович	профессор Мерилендского университета (США)	**Юлай Шамильоглу**	профессор Назарбаев университета (Казахстан)
		Якыджы Али	заведующий кафедрой турецкого языка университета Гази (Турция)

Консультативный совет

Акчурин Р.С., руководитель отдела сердечно-сосудистой хирургии Института клинической кардиологии имени А.Л.Мясникова Российского кардиологического научно-производственного центра Российской академии наук (Россия)
Ахметшин Р.К., Заместитель Премьер-министра Республики Татарстан – Полномочный представитель Республики Татарстан в Российской Федерации (Россия)
Володарская Э.Ф., ректор Московского института иностранных языков, Президент Академии лингвистических наук (Россия)
Гильмутдинов И.И., председатель Федеральной национально-культурной автономии татар (Россия)
Миннуллин К.М., директор Института языка, литературы и искусства Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Нигматуллин Р.И., научный руководитель Института океанологии имени П.П.Ширшова Российской Академии наук (Россия)
Низамов Р.К., ректор Казанского государственного архитектурно-строительного университета (Россия)
Сагдеев Р.З., директор Международного томографического центра Сибирского отделения Российской Академии наук (Россия)
Сулейманов Д.Ш., действительный член Академии наук Республики Татарстан, генеральный директор Татарстанского республиканского молодежного общественного фонда «Сэлэт» (Россия)
Хайруллин Р.З., ведущий научный сотрудник Института содержания и методов обучения Российской академии образования (Россия)
Хакимов Р.С., научный руководитель Института истории имени Ш.Марджани Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Хотинец В.Ю., зав. кафедрой общей психологии Удмуртского государственного университета (Россия)

Исполнительный редактор:

Хабутдинова М.М., канд. филол. наук

Редакция раздела «Язык»

Акимова О.В., канд. филол. наук, **Алишина Х.Ч.,** д-р филол. наук, **Галиуллина Г.Р.,** д-р филол. наук, **Нуриева Ф.Ш.,** д-р филол. наук, **Нурмухаметова Р.С.,** канд. филол. наук, **Свирина Л.О.,** канд. филол. наук, **Тимерханов А.А.,** д-р филол. наук

Редакция раздела «Литература»

Бакиров М.Х., д-р филол. наук, **Галимуллин Ф.Г.,** д-р филол. наук, **Гилазов Т.Ш.,** канд. филол. наук, **Загидуллина Д.Ф.,** д-р филол. наук, **Закирзянов А.М.,** д-р филол. наук, **Зиннатуллина З.Р.,** канд. филол. наук, **Солнышкина М.И.**, д-р филол. наук, **Яшина М.Е.,** канд. филол. наук

Редакция раздела «История и общество»

Алмазова Л.И., канд. филос. наук, **Гилязов И.А.,** д-р ист. наук, **Исхаков Д.М.**, д-р ист. наук, **Субич В.Г.,** канд. филол. наук, **Тагиров И.Р.**, д-р ист. наук, **Хабутдинов А.Ю.**, д-р ист. наук, **Хайрутдинов Р.Р.,** канд. ист. наук, **Хузин Ф.Ш.,** д-р ист. наук

Редакция раздела «Культура, личность и образование»

Баянова Л.Ф., д-р психол. наук, **Валеева-Сулейманова Г.Ф.**, д-р искусствоведения, **Гибатдинов М.М.,** канд. ист. наук, **Дулат-Алеев В.Р.**, д-р искусствоведения, **Калимуллин А.М.**, д-р ист. наук, **Салехова Л.Л.,** д-р пед. наук, **Султанова Р.Р.**, канд. искусствоведения, **Шелестова О.В**., канд. филол. наук, **Явгильдина З.М.,** д-р пед. наук, **Ярмакеев И.Э.,** д-р пед. наук

Редакция разделов «Personalia», «Рецензии и обзоры», «Научная хроника тюркского мира»

Ашрапова А.Х., канд. филол. наук, **Грольман М.Б.,** **Замалетдинова Г.Ф.,** канд. филол. наук, **Набиуллина Г.А.,** канд. филол. наук, **Кириллова З.Н.,** канд. филол. наук, **Мирзагитов Р.Х.,** канд. пед. наук, **Шайдуллин Р.В.,** д-р ист. наук, **Шакирзянов Р.А.,** канд. техн. наук, **Юсупова А.Ш.,** д-р филол. наук

Дизайн, компьютерная верстка

Герасимова Н.В., Гимадеев А.М., Наджип Наккаш, Салахов Р.Ф.

Адрес издателя:
420008, Российская Федерация, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18

Адрес редакции:
420021, Российская Федерация, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Татарстан, д. 2

Телефон: (843)292-92-06
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Сайт журнала: https://tatarica.elpub.ru/jour
Подписной индекс: 66079

Журнал зарегистрирован в Федеральной службе по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации
ПИ №ФС77-55800 от 28 октября 2013 г.

Материалы журнала размещаются на сайте Научной электронной библиотеки, включаются в национальную информационно-аналитическую систему РИНЦ (Российский индекс научного цитирования).

Журнал включен в базу данных EBSCO Publishing Database.

Language

Тел

Язык

DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-7-25

TRANSLATION PROBLEMS ENCOUNTERED WHEN TRANSLATING GALIMZHAN IBRAGIMOV'S WORKS INTO TURKISH (BASED ON THE STORY "ALMACHUAR" ("CHUBARY"))

Chulpan Zaripova-Chetin,
Kafkas University,
Turkey, 36000, Kars/Center,
chulpancetin@gmail.com.

Raushaniya Sagdatzyanovna Nurmukhametova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
rsagadat@yandex.ru.

In the practice of translation, we distinguish translations into related and unrelated languages. Nations have always been interested in each other's history, culture and literature. Thus, different translations emerged.

The proposed article focuses on related Turkic languages – Tatar and Turkish. Despite the similarity of vocabulary and grammar of these languages, many problems arise in translation.

This work describes some difficult cases that arose in the process of translating a Tatar text into Turkish. A comparative analysis of the original and its translation indicates that translation difficulties arise even in the case of related languages. Linguistic and cultural phenomena, realities and proverbs cause many problems for translators. The use of various translation techniques and methods makes it possible to successfully solve these difficulties. We describe in detail the transformations in the course of translation from one language into another of individual lexical units, features of the Tatar people's everyday life and the scene of Sabantuy in G. Ibragimov's work "Almachuar" ("Chubary"). In this way, we ensure a scientific and practical understanding of the translation between related languages.

Key words: related languages, Tatar language, Turkish language, translation, translation difficulties, equivalents, transformations

Introduction

At the turn of the 20th–21st centuries, a new period began in the translation of Tatar literature. As early as in the first years of the Republic of Tatarstan sovereignty, cultural and humanitarian ties with the Turkish world expanded. Simultaneously with the translation of Turkish literature, translations of Tatar poetry and prose

into Turkish were published. These works were mainly associated with the names of Chulpan Zaripova-Çetin and Fatih Kutlu. Fatih Kutlu's translation of Ayaz Gilyazov's story "Och arshin zhir" ("Three Arshins of Land") was awarded Turkey's highest literary award [1]. Among the works of Tatar literature translated into Turkish, the following classic works of Tatar prose can be mentioned: Mustafa Oner's translation of Rinat Muhammadiyev's novel "Sirat Kupere" ("A Bridge over Hell") [2]; Fatih Kutlu's translation of Ayaz Gilyazov's stories "Zhomga kon kich belen" ("Friday Evening") [3], "Och arshin zhir" ("Three Arshins of Land"); Amirkhan Yeniki's works "Maturlyk" ("Beauty") and "Aitelmegen vasyyat" ("The Untold Will") [4], the stories of Rabit Batulla [5] and Rkail Zaydulla [6], the works of Fatih Amirkhan "Samigulla abzyy" ("Samigulla Abzyy") and Galimdzhan Ibragimov "Tabigat Balalary" ("The Children of Nature"), Farit Yakhin's "Ak ebiler dogasy" ("A Prayer of the Wise Grandmothers"), etc. [7, p. 447]. In 2008–2020, in Turkey, Chulpan Zaripova-Çetin and Hayati Yilmaz translated the stories of Gayaz Ishaki "Kotelgen bikech" ("The Long-Awaited Daughter-in-Law"), "Sonnetche Babay" ("Grandfather Who Does Sunnat" (the rite of circumcision)), "Ostazbike" ("Mullah's Wife"), "Kezhul chitek" ("Morocco Boots"), "Kiyau" ("The Groom") and "Elawyk Khairulla" ("Crybaby Khairulla") [8], the novel "Mengelek mehebbet" ("Eternal Love") by Marcel Garipov [9] and Chulpan Zaripova-Chetin translated Galimdzhan Ibragimov's story "Ademner" ("People") [10]. In 2019–2023, the following works were translated: Gulshakh Yilmaz translated Rosa Tufitullova's work "Golsem" ("Gulsum") [11], Bulant Bayram and Duygu Dudi Ertem - Fauzia Bayramova's work "Chyngyz Aitmatovnyn Tatar Anasy" ("Chingiz Aitmatov's Tatar Mother ") [12], Alp Eren Demirkaya - Alfia Sitdikova's story "Donya tegermeche" ("The Wheel of the World") [13].

When translating the masterpieces of Tatar literature into Turkish, there should be one goal – not only to glorify the Tatar writer and his work, but also, based on the example of a literary work, to show the Tatar people, their lifestyles, philosophy of life and national values. Therefore, it would be correct to turn to the writers' stories and novels, which clearly reflect the daily life of our people, their customs and traditions preserved over the centuries, the holidays and linguistic features characteristics of the Tatar people, and to look at the works of writers who abundantly use proverbs and sayings, and unusual comparisons in their works. This is exactly what Turkish translators mean when translating the literary heritage of such famous writers as Gayaz Iskhaki, Galimdzhan Ibragimov, Amirkhan Eniki, Ayaz Gilyazov, Mukhammat Magdiev who wrote an encyclopedia of Tatar people's life.

The stories and tales of the Tatar literature classic Galimdzhan Ibragimov, who was a writer, literary critic and linguist, publicist, critic, historian, public and political statesman, attract our attention precisely because of the features that we have mentioned above. Galimdzhan Ibragimov, primarily, "wrote, trying to understand the mental states of his people, their understanding of 'good' and 'evil', their ideals and folklore" [14, p. 9].

In 2022, three works by Galimdzhan Ibragimov "Almachuar" ("Chubary"), "Kotucheler" ("Shepherds") and "Tatar khatyny niler kurmi" ("The Fate of a Tatar Woman") were translated into Turkish by the scholar Chulpan Zaripova-Çetin, they were published in the Turkish capital Ankara at the Bangu Publishing House, which is the printing house of the Eurasian Union of Writers [15]. When choosing these works by G. Ibragimov, the translator took into account the fact that they are rich in folk customs and traditions, holidays and oral folk art, created by the collective mind of the people, as folklore reflects the cultural wealth and national traditions, in other words, the literary and historical heritage of each nation.

It was not without reason that the famous Russian scholar P. Kogan called Galimdzhan Ibragimov's work "Almachuar" ("Chubary") "a masterpiece of poetic art" [16, p. 37]. The scholar M. Khasanov also defined the story "Almachuar" ("Chubary") as a classic work that had a great influence on the development of Tatar literature, making it more psychologically profound, increasing and improving its descriptive means [17, p. 190].

The story "Almachuar" ("Chubary") highlights a theme common to all Turkic peoples – love for horses. It should be noted that the Tatars' attitude towards horses is especially clearly reflected in oral folk art. For example, almost 600 proverbs and sayings about horses have been preserved. In fairy tales and dastans, the horse is presented as a person's faithful companion, a friend who comes to the rescue in the most difficult times. The Tatar people have very beautiful songs with deep meaning, interesting superstitions and beliefs about horses [18, p. 134].

Materials and research methods

This article will discuss the difficulties and the ways of overcoming them when translating G. Ibragimov's story "Almachuar" ("Chubary") into Turkish. Naturally, in the scientific literature there are few works on the history of bringing the work of Tatar poets and classic writers to the Turkish-speaking reader, on the features that arise during the literary translation of these works, although they exist (See: [19], [20], [21] , [22], [23], [24], [25], [26]). It would be appropriate to note E. Khabibullina's dissertation "Tatar edebiyeten torek telelene terzheme itkende tel transformatsiyelere" ("Language transformations when translating Tatar literature into Turkish") [21]. In this work, the author writes in sufficient detail about the lexical and grammatical transformations that are used during translation; she analyzes common and different features in two related languages, and thoroughly describes the translation of vocabulary.

This work of ours is distinguished by its description of our own experience in translating "Almachuar" ("Chubary"), in other words, by its practical orientation. In our research work, we used the method of analysis and of reviewing, the comparative and component analysis methods.

Discussion

G. Ibragimov's story "Almachuar" ("Chubary") was written in 1922, and it describes the life experience of the Tatar people, their views on life, morals and customs, moral standards and rich folklore heritage [27]. The difficulties that arose in the course of translation into Turkish are obviously related to the fact that this work describes the life of the Tatar village before 1917, the villagers busy with working on their land and breeding horses and the national holiday of the Tatar people - Sabantuy (For more information on this, see: [14], [28], [29], [30], [31]). Despite the fact that the village life of the Tatars and Turks has many similar features, Sabantuy, for example, is a holiday peculiar only to the Tatar people, and it is depicted by the author using rich ethnographic elements. Most of the difficulties that arose during the translation of the story, describing the love of a village boy for a stallion whose birth he was eagerly awaiting, were related specifically to horses, their names, their color, horsebreeding traditions and the items for harnessing the horse.

When we started our work, we had problems with translating the title, since the Turkish language does not have the word *almachuar* (forelock), this color is not given in one word, and such a name is not used for horses. After much thought, we decided not to change the title of the work, but to define this horse color as given in the "Explanatory Dictionary of the Tatar Language" [32, p. 80] in Turkish: *"Almaçuar: Açık renkli lekeleri olan boz veya koyu kırmızı ile sarı arasında bir renkteki at donu"* [15, p. 20]. Also, great difficulties arose when we translated horse colors: *tury burly* (bay-roan), *kara burly* (raven-roan), *burly* (roan) and *zhiren* (red). They were explained in this way: *tury burly* (bay-roan) 'hardala çalan', *kara burly* (raven-roan) 'siyah üzerinde tane tane beyaz tüyleri olan', *burly* (roan) 'siyah üzerinde parça parça beyaz tüyleri ya da beyaz ü zerinde parça parça siyah tüyleri olan at donu' and *zhiren* (red) 'kırmızımsı donlu' [15, pp. 20, 24, 27, 50.].

Moreover, we experienced problems translating words that denote objects and phenomena used when harnessing or raising a horse, as well as finding Turkish equivalents for the words denoting the horse physique. For example, *nukta* (halter) 'yular', *arkan* (a lasso) 'kemend', *tyshaulau* (a tripod) 'dizginlemek', *tezgen* (reins) 'dizgin', *terte* (a shaft) 'arabanın kenarı', *zhigerge oirette* (taught to harness) 'hamut giy meyi öğretti', *zhikmibez* (we don't harness) 'koşup yormuyorduk' , *ulak* (food a feeder) 'yem kabı, eemek oluğu oluğu, *apara suy* (acor) 'unlu su', *mahgai cheche* (chub) 'perçem, *bekellere* (bones of the lower leg) 'kaval kemikleri', *kashka* (a mark on the forehead) 'sakar' and others.

In the work, the love of the village child Zakir for his horse is intertwined with the national Tatar holiday Sabantuy. You could even say that the work begins with one Sabantuy and ends with another. Obviously, in the course of translation, it was necessary to clarify the meaning of the Sabantuy holiday: *"Sabantoy: Kazan Tatarlarında bahar mevsiminde ekin işleri bittikten sonra kutladıkları çift sürme bayramı."* In general, there is reason to believe that when translating literary works, the names of national holidays, rituals, musical instruments and clothing should be transliterated from the Tatar language and explanations should be given. The concept of *aulak oi* (gatherings), characteristic of the Tatars, should also be explained for the Turkish reader, since there had never been a custom of gatherings in Turkey, as it had been forbidden for girls and boys to gather in one place. This explanation was given to describe the gatherings: *"Büyüklerin olmadığı eve oturmaya geldiğinde."* In addition to Sabantuy,

the story also mentions *Pokrov day*. We explained it in this way: *"Pokrov: Hıristiyan takviminde yer alan bir bayramın adı."*

The author uses a lot of Tatar proverbs and sayings, which are quite common and widely known. Proverbs, based on the rich life experience of previous generations, reflect positive rituals and unwritten rules; they figuratively and succinctly convey deep thoughts, and they are less common than sayings. Some of them are understandable to the Turkish reader, being similar to their Tatare quivalent, so they were translated literally: *"Kunel – euliye"* (One's soul is holy) 'Gönül, evliya', "*Nefes – shaita"* (Greed is a demon) 'Nefis şeytanmış', *"Taryny yomshakka chechsen, chup basyp kharap ite"* (If millet is sown in soft ground, it will die because of weeds) 'Darıyı yumuşak toprağa saçarsan ot basıp harap eder', *"Goller chenechkecez bulmyi"* (There are no flowers without thorns) 'Dikensiz gül olmaz', and some had full equivalents in Turkish. For example, *"Min ber atuda ike kuyanny almak bulam"* (I'm going to get two birds with one stone) 'Ben bir taşla iki kuş vurmaya çalışıyordum' (I tried to hit two birds with one stone).

The work is especially rich in sayings and phraseological units. Many of them have been accurately translated into Turkish. For example, *tenke- tenke* (in the form of coins) 'pul pul', *tashtan su chygar, usak agachy alma birer, di, ebuzhehel imanga kiler* (they say water will come out of a stone, an aspen tree will give an apple, a very cruel person will come to faith) 'taştan su çıkar, kavak ağacı elma verir, ebu cehil imana gelir', *khafizga kem chydasyn!* (Who can endure a hafiz (a guardian of the Qur'an is the one who memorizes it)!) 'Hafız'a kim dayanır!', *asyl soyek chabyshky at* (a noble racehorse) 'asilzade koşu at', *yoze kara koygen* (the face turned black) 'yüzü kararmış', *kon chaba, ton chaba* (a day gallops, a night gallops) 'gece gündüz koşturdu', *kuz yeshleren sorte-sorte* (wiping away tears) 'gözyaşlarını silerek', *mueny kamyt kurmegen* (the neck didn't wear the collar) 'boynu hamut görmeyen', *kotken konner yakynlyilar* (the expected days are coming) 'beklenen gün yaklaştı', *myek astynnan kolep* (laughing from under his moustache) 'bıyık altından gülümseyip', *barmak belen sanap baram* (counting on my fingers) 'parmakla sayıyorum', *kuz-kolak bula toryrga kirek* (need to keep your eyes open) 'göz kulak olmam gerek', *bugen-irtege* (today or tomorrow) 'bugün yarın', *anardan kuzemne ala almyi* (I can't take my eyes off him) 'gözlerimi onun üzerinden ayıramazken', *kolagymnan tartty* (pulled my ears) 'кulağımı çekip', *kuzeme yoky kermi* (there is no sleep in either eye) 'gözüme uyku girmedi', *ni kurim!* (do I see it!) 'ne göreyim!', *yarym shelte, yarym shayaru belen* (half condemning, half joking) 'yarı kızgın yarı neşeli bir şekilde', *bashymnan syipyi* (stroking the head) 'başımı sıvazlıyor', *karap tuigysyz* (can't get enough of it) 'bakmaya doyulmayacak kadar', *kanatlanyp ocha* (flies on wings) 'kanatlanıp uçardı', *asty oske kile* (upside down) 'altı üstüne geldi', *donya mineke ide* (the world was mine) 'dünyalar benim oldu!', *kon buena ayagym kaya baskanny belmim* (all day long I don't know where my foot is stepping) 'gün içinde ayağımın nereye bastığının farkına varmıyorum', *urti-uchekli bashladylar* (started teasing) 'dalga geçmeye başladılar', *avyz tuly koenche* (with one's mouth full) 'ağızım yemek doluyken', *kilep zhitte* (came) 'geldi çattı', *tan-kheiranga kaldylar* (were very surprised) 'şaşırıp hayran kaldılar', *shik yuk* (no doubt) 'şüphesiz', *ashamyi-nitmi* (without having eaten) 'bir şey yiyip içmeden', *yngyrashyp yatty* (moaned while lying down) 'ıhlayarak yattı', *ashavynnan-echuennen kaldy* (stopped eating and drinking) 'yemeden içmeden kesildi', *yoregem tash bulyp katty* (my heart froze like stone) 'kalbim taş kesilmişti', *kuz aldym karangylandy* (darkened before my eyes) 'gözüm karardı', *telem totlykty* (one's tongue lost) 'dilim tutuldu', *tyia-tyia* (holding back) 'sakinleştirerek', *suzennen kaitmyi* (doesn't go back on his word) 'sözünden dönmezdi', *ber suz belen tuktata* (stops in one word) 'tek bir sözle susturuyor', *uinaklap yoriler* (walk around frolicking) 'oynamaya başladılar'.

Obviously, we were forced to use Turkish equivalents for many sayings and phraseological units. For example, *bu esh heyerlege bulmas* (this is not good) 'bu işte bir iş var' (there is one thing in this matter), *karap katkannar* (frozen in amazement) 'gözünü ayırmadı' (didn't take his eyes off), *ekiyet itep soilerge kaldy* (remains to be told like a fairy tale) 'dillerde destan olarak kaldı' (remained in the language like a legend), *ni bulsa shul bulyr* (what will happen will happen)'oluruna varır' (how will it be), *aty-chaby chygu belen gene kalmady* (there's no trace left) 'dillere düşmekle kalmadı' (it not only remains on the tongue), *donya zhimerep* (very stormy) 'bütün gücüyle' (with all our force), *helle chak* (when you are wealthy) 'bolluk zamanı' (time of abundance), *bashyma utyrtkan* (got it into my head) 'aklıma koymuştum' (I thought about it), *maktanyp betken idem* (I was boasting) 'hava atmaya başlamıştım' (I

started to boast), *shatlygymnan kaya sikirerge uryn tapmyim* (I don't know where to jump for joy) 'sevinçten dünyalar benim oluyor!' (out of joy the whole world became mine), *bashkalarnyn da kuzlere kyza* (others' eyes are burning too) 'diğerleri de hemen gaza geldi' (others were also immediately delighted), *mina alary kyibat tugel* (they aren't expensive for me) 'benim umurumda bile değildi' (I do not worry), *ayak atlamady* (my legs couldn't move) 'ayak basmadı' (my legs couldn't move), *toshegezge de kermegender* (and never dreamed of it) 'rüyanızda bile görmemişsinizdir' (and you never dreamed of it), *tynnaryn da almyicha* (without even taking a breath) 'nefesini tutup' (holding your breath), *etlekke gene tugel, yakhshy suzge de sinen akylyn, telen zhite iken* (you have enough intelligence and tongue not only for dirty tricks, but also for kind words, it turns out) 'aklın ve dilin sadece itliğe değil, iyi söze de yatkınmış' (your mind and tongue, it turns out, are enough not only for dirty tricks, but also for a kind word), *doga kylalar* (they are reading a prayer) 'dua ettiler' (they are reading a prayer), *kyrt kise* (finally and sharply) 'кestirip atardı' (finally cut off), *isen-sau* (safe and sound) 'sağ salim' (alive and well), *kuzeme ak-kara kurenmede* (my eyes didn't see anything) 'gözüm kararmıştı' (darkened in front of my eyes), *at zhene kagylgan* (obsessed with horses) 'at cini çarpmış' (the horse demon has taken over), *bik kyibat toshken chaklar* (when it was too expensive) 'çok pahalıya patladığı zamanlar' (time, when it was too expensive), *suzem bulmyi, telem kisele* (have no words, can't speak) 'susuyorum, dilim tutuluyor' (I'm left without a voice, my tongue won't move), *yazgany shuldyr* (which is destined) 'yazgım böyleymiş' (such fate), *eitese de yuk* (it's not worth saying) 'söylemeye gerek var mı' (is it worth saying), *ashauga bik nazly* (picky eater) 'yemek seçerdi' (picky eater), *suzende tordy* (kept his word) 'sözünden dönmedi' (did not renounce what was said), *bashsyz kyz* (an unwise girl) 'dengesiz bir kız' (an eccentric girl), *suz unae saen* (at the right moment) 'söz açılınca' (when there is a word), *yoregen mina baglagan* (gave me his heart) 'gönlünü bana bağlamış' (gave me his soul), *hetereme kilgech* (how it came to mind) 'aklıma gelince' (what came to mind), *kurerge yazgan bulsyn* (let it be destined to see) 'görmek nasip olsun' (let it be destined to see), *ally-golle* (colorful) 'allı pullu' (decorated), *kuz timesen* (how not to jinx it) 'nazar değmesin' (instead of the word *"ku"* (eye) in Turkish, the word *"nazar"* borrowed from Arabic is more often used), *komesh tawysh belen* (in a silver voice) 'gür bir sesle' (in a strong voice), *kattym* (froze) 'dondum kaldım' (froze), *kultygyna aldy* (took my hand) 'кoluma girdi' (took the hand), *zhylak malay* (crybaby boy) 'huysuz çocuk seni!' (oh, you, whiny child!), *shatlygym yoregemnen tulyp tasha* (joy fills the heart) 'sevinçten içim içime sığmıyor' (I can't fill my belly inside with joy), *kon-ton karyi* (watching both day and night) 'gece gündüz demeden' (paying attention to neither day nor night), *echem bora* (one's stomach twisted) 'midem bulandı' (one's stomach twisted), *oile namazyna azan eiterge* (read the azan for a daily prayer) 'öğle ezanını okumak için' (to read the daily azan), *donyadan utte* (pass away) 'dünyadan göçtü' (pass away), *kunelem de, kuzem de toshmede* (neither my heart, nor my eye liked it) 'ne gözüm ne de gönlüm düştü' (neither my heart, nor my eye liked it), *behetsez buldy* (was unhappy) 'günyüzü göremedikleri gibi' (like they can't see the light of day), *ayakka bastyrdy* (got him on his feet) 'durumunu düzeltti' (corrected the condition), *min kaya baskanymny belmim* (I don't know where I'm going) 'dünyalar benim oldu!' (the world has become mine!), *adem kolkesene kaldyrgan* (become a laughing stock) 'rezil etmiş' (disgrace oneself), *cherep betken kara bay, kara cheregen bay* (an extremely rich bey) 'Karun kadar zengin adam' (as rich as Kharun), *donya gizgen* (have seen the world) 'güngörmüş' (who has seen the day), *bar belgenen shul buldy* (that's all you knew) 'kalkınca aynı laf, yatınca aynı laf' (he wakes up and goes to bed with the same word), *Nu, malay, et ikensen!* (Well, you're a dog! (approving)) 'aferin sana!' (Well done!), *gonakh shomlygy* (misfortune) 'kahrolası' (damn), *bertuktausyz kainyi* (boils incessantly) 'telaş içinde' (in turmoil), *kart-kory* (old people) 'кöyün ihtiyarları' (village elders), *kunelem tynychlanmyi* (the soul does not calm down) 'içim daraldı' (everything shrank inside), *saban-suka kurmegen ber zhir* (land that has never been plowed) 'hiç ekilmemiş bir tarla' (completely unplowed land), *Ni bar?* (What is there?) 'Hayırdır?' (What's that?), *fu, ilahym* (Oh, Allah) 'aman Allah'ım' (Oh, my Allah), *yoregene awyr bula* (it will be hard on my heart) 'zoruna gidiyordu' (it's going to get hard), *tagy awyr khel* (again a difficult situation) 'içim yandı' (it was burning inside), *ni kursen, uzen kurersen* (whatever you experience, you will experience it yourself) 'ne olacaksa senden olsun' (whatever it is, let it be from you), *yozne khur itmeden* (didn't disgrace) 'yüzümüzü kara çıkarmadın' (didn't disgrace), *birer uzene de kiregenne* (and he will give you

what is due) ‘görürsün gününü’ (you’ll see your day), *yukka* (in vain) ‘boşu boşuna’ (in vain), *elle nindi yeshel tawysh belen chinap* (scream in a very nasty voice) ‘acayip sesler çıkartarak’ (make amazing sounds), *ay usesen kon use* (grows over a day like they grow over a month) ‘gece büyüyor, gündüz büyüyor’ (the night grows, the day grows), *uzemne-uzem belmedem* (didn’t know myself) ‘kendimden geçip’ (I’m losing consciousness), *minem behet zhinde* (my happiness won) ‘şansım varmış’ (It turns out I have happiness), *rahmet ukyilar* (thank) ‘teşekkür edip’ (thank), *tawyk bash* (a fool) ‘şaşkın çocuk’ (the child was left confused).

In the following cases, due to the fact that some Tatar words have a different meaning in Turkish, they were translated using other words: *rahmet ukyilar* (thank) ‘teşekkür edip’ (because the word *rahmet* in Turkish means ‘may it be the blessings of Allah), *zur kaygi bulyp toshte* (great grief struck) ‘büyük bir dert çöktü’ (the word *kaygı rahmet* in Turkish means ‘to worry’), *balasynyn khesretennen* (grief of a child) ‘çocuğunun üzüntüsünden’ (the word *hasret* in Turkish means ‘to miss), *minnen de yamanrak* (angrier than me) ‘benden beter’ (the word *yaman* in Turkish is positive, it means ‘fearless, brave’), *bik zekhere* (the best) ‘en iyisi’ (the word *zehir* in Turkish means ‘poison’).

The translation was also complicated by the fact that in Tatar and Turkish phrases the same verbs are used with different meanings: *zur kaygi bulyp toshte* (great grief struck) ‘büyük bir dert çöktü’ (the word *düşmek* in Turkish means ‘to fall’), *uynap, yalkynlanyp toralar* (they’replaying) ‘parildayip ateş saçıyordu‘ (in Turkish *oynamak* means ‘a dance’), *terelep* (having recovered) ‘iyileşip’ (*dirilmek* in Turkish means ‘revival, recovery’), *kurka toshtem* (was frightened) ‘korku içinde’ (in fear; because the word *düştüm* in Turkish means ‘fell’), *ayak chaldy* (trip) ‘ayağına çelme taktı’ (in Turkish *çaldı* is ‘stole’), *kolak saldym* (overheard) ‘kulak kabarttım’ (the word *salmak* in Turkish has a different meaning), *ayakka bastyk* (got to their feet) ‘ayağa kalktık’, (the word *basmak* in Turkish means ‘step on top’), *tushekke de egyldym* (and fell on the bed) ‘yatağa düştüm’ (the word *yıkılmak* in Turkish means ‘I failed’).

It can be noted that in such Tatar sayings as “*Khodaynyn uz kuly belen, fereshtelernen yerdeme belen*” (By the hands of Allah, with the help of angels) ‘Allah’ın eli ve meleklerin yardımıyla’, “*Ya Khoday!*” (Oh, Allah!) ‘Ya Rabbim!’ Farsi words in Turkish variants are replaced by Arabic words.

There are many comparisons in the translated work. Some of them are common to all Turkic peoples: *kitapka yazgan kebek soylisen* (you speak in the way it is written in the book) ‘kitaba yazılmış gibi konuşuyorsun’, *belek yuanlygy* (as thick as your arm) ‘bilek kadar’, *ut chykkan kebek* (like a fire that broke out) ‘bir yerde yangın varmışçasına’, *ana aryslan kebek* (like a lioness) ‘dişi aslan gibi’, *kebeste kuchene kebek* (like a head of cabbage) ‘lahana gibi’, *yazgy saban ostende yolykkan karga kebek* (like a plucked crow before the spring sowing) ‘bahar sabanı üzerinde gezinen tüysüz kargalar gibi’, *yeshen kebek* (like lightning) ‘şimşek gibi’, *kuz achyp yomganchy* (without having time to blink an eye) ‘göz açıp kapatıncaya kadar’, *Eytersen, mahsher kone!* (It’s like the day of judgment!) ‘Mahşer günüydü sanki!’. Some nouns in Turkish are slightly modified: *imen kebek taza* (thick as an oak), *lachyn kebek utken* (sharp as a falcon), *aryslan kebek gayretle* (brave as a lion) ‘мeşe gibi sıhhatli, kartal gibi keskin bakışlı, aslan gibi güçlü kuvvetli’ (a falcon/kartal), *ekiyettege bahadir kebek* (like a hero from a fairy tale) ‘destan bahadırları gibi’ (a fairy tale/destan), *bashyma nider sukty* (something hit my head) ‘kafamda sanki şimşekler çaktı’ (as if lightning flashed in my head), *uzennen-uze ocharga bargan* (about to take off on its own) ‘kendi nefeslerinin kuvvetiyle uçup gitmeye hazır olan’ (ready to fly due to the power of his breath).

In the comparison “*Rus boyarlarynyn matur kyzlary kebek*” (like the beautiful girls of Russian boyars), the word “boyar” should be clarified: *‘Rus boyarlarının güzel kızlarına benziyordu’ ‘Boyar: Rus asilzade’*. However, when the word “boyar” was used the second time, it was given without explanation: *kunakka baryrga yasangan boyar zhegete kebek* (like a boyar groom getting ready to go out) ‘misafirliğe gitmeye hazırlanan yakışıklı genç bir Rus boyara benzedi’.

When describing hunger, the Tatar comparison *etten yaman achykkanmyn* (I’m hungrier than a dog) in Turkish translates as ‘kurt gibi açtım’ (I’m hungry as a wolf). In the Tatar comparison, *solek kebek* (slim, nice) is used to describe a slender guy, in Turkish ‘sülün gibi’ is given to compare him to the pheasant bird. In the sentence “*Bura kebek taza, Kalyn bulyp simerde*” (got as fat as a log house), we could not explain the comparison with *bura* (a log house) in Turkish, since Turks do not build their houses from logs. Therefore, we left the words ‘bayağı bir semirdi’ (got much fatter).

The work contains folk genres of well-wishing and cursing. When translating them, we used their Turkish equivalents: *Zhinel ayagy belen kilgen bulsyn!* (Let him come with a light footing!) 'Uğurlu ayağıyla gelsin!' (*uğurlu* – happy), *Kaher toshken* (damn) 'Lânet olası' (will be damned). Some well-wishes have the same Tatar and Turkish variants: *Bereket kitersen!* (May it bring prosperity!) 'Bereket getirsin!'

Let us clarify the translation of some parts of speech.

As for nouns, the difficulty was in translating words of affection. For example, *kartym* (my husband) 'kocacığım', *bicharakaem* (my poor) 'zavallım', *malkaem* (my belongings) 'malcağızım' and others. The word *"fatikha"* (a blessing) in Turkish is used only as the name of a sura from the Koran, therefore the expression "*fatikha biru*" (give a blessing) was translated as *'hayır dua'*.

Similar to the translation of the above-mentioned horse name "Almachuar" ("Chubary"), we gave the names of rivers, valleys and other proper names by transliterating them from the original, only adjusting them to the rules of the Turkish language, making phonetic changes: *Kondyzly kul* (Lake Kondyzly) 'Kunduzlu göl', *Uzen elgasy* (Lake Uzan) 'Üzen nehri', *Orshek* (Orshak) 'Örşek', *Ozen* (Ozen) 'Özen', *Dim* (Dim) 'Dim', *Agidel* (Agidel) 'Akidil'. However, since the name of the city of Astrakhan is given in Tatar pronunciation as "Achterkhan", we had to make a clarification: "Eçtérhan: Rusya Hazar gölü kıyısında bulunan Astrahan şehri". When talking about "Achterkhan Dingeze" (the Astrakhan Sea), it was necessary to clarify the name of the place, since here we meant the Khazar Sea (Lake): *"Eçterhan denizi: Hazar gölü*".

The names of fish are also found in the work. Some of them have the same spelling and pronunciation both in the Tatar and Turkish languages: *kyzylkanatlar* (rudd) – *kızılkanatlar, sazan* (carp) – sazan, and some have their own version in Turkish. For example, *churtan* (pike) 'turna balığı', *shuke* (pike) 'turna balığı', *alabugalar* (perch) 'perki balıkları', *chabak* (roach) 'kefal'. As for plant names, the situation is the same: the words *kuzgalak* (sorrel) 'kuzukulağı', *zhir zhilege* (strawberries) 'çilek' are pronounced in the same way; *kura zhilege* (raspberries) in Turkish is given as 'böğürtlen', *karlygan* (currant) as 'Frenk üzümü', *chiklewek* (nut) as 'fındık'.

From Tatar national clothing, the work has such words as *tubetey* (skullcaps), *kyzyl kizhele kulmek* (a dress with red patterns), *yaulyk* (a handkerchief). We translated them as follows: the word *tubetey* was explained as "*Tübetey: Tatar erkeklerine özgü bir çeşit millî şapka*". *Kyzyl kizhele kulmek* (a dress with red patterns) was translated literally as *'kırmızı, ince pamuk ipten dokunan gömlek'*. For the word *yaulyk* (a handkerchief) we used the words *'yazma'* and *'başörtüsü'* in Turkish.

Of the national values that occupy an important place in the life of the Tatars, *kyzyl bashly solge* (a towel with an embroidered edge and a red thread) was translated as 'kırmızı nakışlı havlu', the word *garmun* was explained as "*Garmun: Akordeona benzer bir müzik aleti*".

The qualities, expressing physical characteristics, were given not as direct Turkish equivalents, but as forms widespread in the literary and colloquial language: *matur, zur* (nice, big) 'boylu poslu iri yarı', *zur, taza, bahadir, sylu* (big, strong, beautiful) *'cüsseli, sıhhatli, güçlü'*, *yabyk, chandyr* (thin) 'sıska' and others.

Although some colors have a Turkish variant similar to that in Tatar, they are used differently: *ak sakal* (white beard) 'kır sakal' (the word *kır* in Turkish is used to describe hair and beard. The word *ak* (white), although it exists in Turkish, is not pronounced as *ak*), *kap-kara* (blue black) *'esmer'* (the literal translation is 'simsiyah', but dark skin in Turkish is described by the Arabic word 'esmer').

Sometimes we had problems with the translation of time periods. For example, the phrase *koyash toshlekke zhitkenche* (until the sun reaches noon) was not translated literally, but was translated as *'akşama kadar'* (till evening). In the phrase *kon matur* (a nice day) the word *kon* (day) in Turkish is given as *hava* (weather) *'hava güzeldi'*. The literal translation of *ochenche kon* (the third day) as *'üçüncü gün'* in Turkish would be incorrect, this period of time was translated as *'evvelki gün'*.

Many verbs were translated from Tatar into Turkish in the same way (*fekyrlekte kalabyz* (we remain in poverty) – *iyice fakirleştik, sabyr itik* (let's be patient) – *sabredelim, min ulgech chakyryrsyn* (call me when I die) – *ben ölünce çağırırsın, dogasy kabul buldy* (his prayers were answered) – *duası kabul oldu, yort-zhirne baytak tozette* (made repairs to the house and household) – *evi avluyu da epey düzene koydu, mahrum itte* (deprived) – *mahrum etti, kar eri bashlagach ta* (when the snow started to melt) – *kar erimeye başlayınca, keshniler* (neigh) – *kişniyorlar*);

however, in some cases we took into account certain linguistic peculiarities in the translation of the following: *aygyrdan chaptyryr* (to ride a stallion) – *çiftleştirir, bogerge totyndym* (started bending) – *hızlıca yemeye başladım, sukrana* (to complain) – *söyleniyor, mine zhinde* (defeated me) – *beni düşüncemden vazgeçirdi, kaptyrdyk* (fish) – *balık tuttuk, yabyshyp chykty* (stuck) – *kaçtı, kaplagan algan* (covered) – *çökmüş, katyk oep zhitmegen* (katyk is not ready yet) – *yoğurt hazır değilmiş*. In most cases they were translated based on Turkish versions: *kyzgandym* (I regretted) – *göze alamadım, heremlede* (banned) – *haksızlık yaptı, arkasynnan kaga* (knocks on the back) – *sırtını sıvazlayıp, irkelep* (caressing) – *başımı okşayıp, kukregem kysyp-kysyp ala* (chest squeezes) – *göğsüm sıkışıyor, yoregem suga* (heart beats) – *kalbim küt küt atıyor, taralalar* (leaving) – *evlerinin yolunu tuttu, tynlamastan* (without listening) – *kulak asmayıp, kheterge almady* (didn't mention) – *hiçe saydı, uzenekende tora* (stands his ground) – *inat etmeye devam etti, saklarga* (to keep) – *göz önünden ayırmamak*.

It was also difficult to translate the verbs of motion in the sentences describing the kuresh fight and horse racing at Sabantuy. For example, *seltep zhibere* (swing (whip)) – *üzerinden fırlattı, az-maz shayarta da choep uk tashlyi* (plays for a bit, then resets) – *biraz oynatıp sonra sırtüstü yere atıyordu, tegerep- tegerep kite de chalkan baryp toshe* (rolls away and falls on his back) – *yuvarlanıp yüzükoyun yere düştü, ostene yomylyp kile* (comes at you intimidatingly) – *üstüne yürüyordu, kaulama* (don't drive away) – *gaza getirme, kire chigene* (moves back) – *geri geri gidiyor*.

The translation was also complicated by the fact that sometimes G. Ibragimov used the local dialect in his work. So, we first looked up these words in the dialectal dictionaries of the Tatar and Bashkir languages [33, 526 б.] to find out their definitions. For example, the editor of the translation found the word *yatu* in the dialectal dictionary of the Bashkor language, and we translated it into Turkish as '*girdap*'.

Obviously, the story had a lot of units that were literally similar when we translated them from Tatar into Turkish. For example, *at* (a horse) (at), *tay* (a foal) (tay), *kolyn* (a foal) (kulun), *haer-doga* (a blessing) (hayır dua), *chapan* (a chapan (an outerwear in the form of a robe)) (çapan), *bilbau* (a belt) (bel bağı), *mashara* (mockery) (maskara), *kuk* (the sky) (gök), *melgun* (damn) (melun), *haydi*! (Oops!) (haydi!) and others. There were also many sentences that were translated into Turkish verbatim: *Etkeyge baryp syenam, irkelenem* (I go up to my father and caress him) – Babama sokulup dert yanıyordum, *Koyash tubeneyep bara* (The sun is setting) – Güneş batıyor.

Here, we give onomatopoeic and figurative words whose translation was found: *yoregem zhu-u itep kitte* (my heart skipped a beat) – *yüreğim hop etti, chyzh-pyzh itep* (hissing, buzzing) – *cızbız*. Some were translated in different ways: *pyrykh-pyrykh itep* (puff-puff) – *değişik bir ses çıkararak* (making some strange sound). However, there were also words that were completely untranslatable. For example, *agakay* (uncle), *lyrt-lyrt* (like the sound of horses running at a small trot), *tosh augan* (noon has passed) and others. They could not be literally translated.

Conclusions

Based on the above, the paper has come to the following conclusions: when translating a literary work from Tatar into Turkish, a Tatar who has thoroughly studied the Turkish language will not be able to cope with the task. Even if translated, this work will not be as understandable to the Turkish reader as the one written in his native language. In this case, a translator whose native language is Tatar should undoubtedly be helped by a translator whose native language is Turkish and who is fluent in literary Turkish. Therefore, we translated Gayaz Ishaki's stories into Turkish with the help of the Turkish scientist Hayati Yılmaz while working at Muğla University in Turkey, more precisely in 2008 [8]. In subsequent years, together with Hayati Yilmaz, we translated Marcel Garipov's novel "Mengelek mehebbet" ("Eternal Love"), which tells the story of Tukay and Zaytuna Mamludova's love [9]. In 2020, we translated Galimdzhan Ibragimov's story "Ademner" ("People") into Turkish independently, but a Turkish scholar was appointed our editor [10]. Last year, we translated Galimdzhan Ibragimov's stories into Turkish independently and decided to appoint a Turkish scholar as the editor again. We identified the young scholar Gulshah Yilmaz to be the editor of this book [11], she was my student at Mugla University, now working as an expert in the Tatar language and literature at Afyon University. She is the one who has translated Roza Tufitullova's novel about Gulsem Kamalova and she was very helpful in translating proverbs and sayings into Turkish, and generally in making the work as close as possible to the Turkish reader so that it would be read willingly. When Turkish scholars translated Fauzia Bayramova's work

"Chyngyz Aitmatovnyn Tatar anasy" ("Chingiz Aitmatov's Tatar Mother") [12] and Alfiya Sitdikova's work "Donya tegermeche" ("The Wheel of the World") [13] from the Tatar language into Turkish, we were delighted to be their editors and put a lot of effort into making sure the translations were as accurate as possible.

As the famous translation expert scholar R. A. Yusupov rightly noted, the most important requirement for any translation is the following: it should, as fully as possible, convey the content and meaning of the translated material (the original) in the correct language [34, p. 4]. With this truth in mind, we, using various methods and techniques, tried to translate the work "Almachuar" ("Chubary") in the way that would make the Turkish reader understand and love it.

Drawing a conclusion, it should be said that works of fiction are very different from other types of texts both in their structure and content. They possess a special vocabulary and a national flavor characteristic of a particular nation. Realities, phraseological units, proverbs and sayings make the text even more complete, rich and impressive. The methods of their translation are different: literal translation, replacement with an equivalent, omission or addition, etc. When comparing the text in Tatar with its translation into Turkish, you can see that they are similar, in other words, that all lexical units are almost completely translated. Even when there was no equivalent, we replaced the lexical item with another word or provided explanations without ruining the content. Thus, we tried to create a full translation. However, the final assessment of our work will be given by the reader in the future.

References

1. Ğıylecev, A. (2013). *Bir Avuç Toprak*. Gilyazev, A. *Och arshin zhir* [Three Arshins of Land]. Тәрҗ. F. Kutlu. 113 p. Ankara, "Bangu" nəshr. (In Turkish)
2. Muhammedi, R. (2017). *Sirat Köprüsü* [Sirat Bridge]. 554 p. Istanbul. (In Turkish)
3. Ğıylecev, A. (2013). *Cuma günü, akşam…* (Gilyazev A. *Zhomga kon kich belen*) [Friday Evening]. Тәрҗ. F. Kutlu. 202 p. Ankara, "Bangu" nəshr. (In Turkish)
4. *Vasiyet* (2012) ["Will"]. Povest' həm hikəyalər җyentygy. Тәрҗ. F. Kutlu, Kh. Ersoy-Nadir, T. Arslan. 111 p. Istambul, "Zambak" nəshr. (In Turkish)
5. Batulla, R. (2013). *Cengaver Alp'in Kahramanlıkları* [Heroics of Cengaver Alpin]. 152 p. Ankara, Bengü Yayınları. (In Turkish)
6. Zeydulla, R. (2016). *Beyaz Hırkalı İhtiyar* [The Old Man in a White Cardigan]. 112 p. Ankara, Bengü Yayınları. (In Turkish)
7. Nurtdinova, G. M., Takhtarova S. S., Khabibullina E. K. (2021). *Tatarskoe literaturnoe nasledie v aspecte perevoda* [Tatar Literary Heritage in Translation]. Popilingval'nost' i transkul'turnye praktiki. Vol. 18. No. 3, pp. 442–450. (In Russian)
8. İshaki, A. (2009). *Hikâyeler (Seçmeler)* [Stories (Selection)]. Çev. Çulpan Zaripova Çetin-Hayati Yılmaz. 182 p. Muğla, Muğla Üniversitesi Yayınları. (In Turkish)
9. Garipov, M. (2016). *Ebedi Aşk. Abdullah Tukay ile Zeytüne Mevlüdova Hikâyesi* [Eternal Love. The Story of Abdullah Tukay and Zeytüne Mevlüdova]. 103 p. Ankara, Bengü. (In Turkish)
10. İbrahimov, A. (2020). *Ademle* [People]. Çev. Çulpan Zaripova Çetin. 170 p. Ankara, Bengü. (In Turkish)
11. Tufitullova, R. (2020). *Gülsüm* [Gul'sum]. Çev. Gülşah Yılmaz. 174 p. Ankara, Bengü Yayınları. (In Turkish)
12. Bayramova, F. (2019). *ANA. Cengiz Aytmatov'un Anne Şeceresi* [Chingiz Aitmatov's Tatar Mother]. Çev. Bülent Bayram- Duygu Dudi Ertem. 182 p. Ankara, Bengü. (In Turkish)
13. Alp Eren Demirkaya, Elfiye Sitdıykova (2023). *Dünya Tekerleği* [The Wheel of the World]. İnceleme-Metin. 152 p. İstanbul, Ihlamur Kitap. (In Turkish)
14. Sadekova, A. Kh. (1995). *Fol'klor v ehstetike Galimdzhana Ibragimova* [Folklore in the Aesthetics of Galimdzhan Ibragimov]. 105 p. Kazan, IYALI named after G.Ibragimov. (In Russian)
15. İbrahimov, A. (2022). *Seçme Eserler* [Analects]. Çev. Çulpan Zaripova Çetin. 290 p. Ankara, Bengü. (In Turkish)
16. Khalit, G. (1957). *Galimzhan Ibrahimov (Tormyshy hem izhaty)* [Galimdzhan Ibragimov (His Life and Work)]. Keresh məkalə. G. Ibrahimov. Sailanma əsərlər. 3 tomda. 1 tom. 527 p. Kazan. (In Tatar)
17. Khasanov, M. (1969). *Galimzhan Ibrahimov* [Galimdzhan Ibragimov]. 431 p. Kazan. (In Tatar)
18. Nadirov, I. (1977). *Traditsionnye obrazy tatarskoi narodnoi liriki* [Traditional Images of Tatar Folk Lyrical Poetry]. Razvitie gumanitarnykh nauk v Tatarii. Pp.130–139. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Russian)
19. Khannanov, R. (2011). *Torek-Tatar edebi baglanyshlary* [Turkish-Tatar Literary Connections]. Kazan utlary. No. 2, pp. 78–83. (In Tatar)
20. Saifulina, F. S. (2014). *Tatarsko-turetskie kul'turnye i nauchnye vzaimosvyazi: istoriya i sovremennost'* [Tatar-Turkish Cultural and Scientific Relations: History and Modernity]. Philolologiya i Kultura. Philology and Culture. No. 2 (36), pp. 322–326. (In Russian)
21. Khabibullina, E. K. (2016). *Yazykovye transformatsii pri perevode tatarskoi literatury na turetskii yazyk: dis. ... cand. philol.s.* [Language Trans-

formations When Translating Tatar Literature into Turkish: Ph.D. Thesis]. 283 p. Kazan, KFU. (In Russian)

22. Saifulina, F. S., Valieva, A. Z. (2019). *Fatikh Kutlu kak perevodchik i propagandist tatarskoi literatury v Turtsii* [Fatih Kutlu as a Translator and Promoter of Tatar Literature in Turkey]. Tatarica. No. 2, pp. 27–52. (In Russian)

23. Khabibullina, E. K. (2015). *Zameny kak grammaticheskie transformatsii, ispol'zuemye pri perevode tatarskoi khudozhestvennoi prozy na turetskii yazyk* [Substitutions as Grammatical Transformations Used in Translating Tatar Fiction into Turkish]. Gumanitarnye, sotsial'no-ehkonomicheskie i obshchestvennye nauki. No. 11/2, pp. 265–268. (In Russian)

24. Khabibullina, E. K. (2015). *Osobennosti grammaticheskikh transformatsii pri perevode proizvedenii tatarskoi literatury na turetskii yazyk* [Features of Grammatical Transformations When Translating Works of Tatar Literature into Turkish]. Prikladnye aspekty sopostavitel'noi lingvistiki: obuchenie inostrannomu yazyku s oporoi na rodnoi yazyk: (materialy II Mezhdunarodnoi nauch-prakt. konf., provodimoi v ramkakh IV Mezhdunarodnogo nauchnoprakticheskogo foruma “Sokhranenie i razvitie yazykov i kul'tur”. Pp. 107–110. KFU. Kazan. (In Russian)

25. Khabibullina, E. K., Yusupova A. Sh. (2019). *Grammaticheskie zameny kak vid transformatsii pri perevode sovremennoi tatarskoi prozy na turetskii yazyk* [Grammatical Substitutions as a Type of Transformation When Translating Modern Tatar Prose into Turkish]. Tatarica. No. 2, pp. 31–54. (In Russian)

26. Aslan, B. O., Khairetdinova, R. R., Ozchoban, Y., Sadekova, A. Kh. (2019). *Tatarskaya literatura v Turtsii: osobennosti bytovaniya i izucheniya* [Tatar Literature in Turkey: Features of Living and Studying]. Tatarica. No. 2, pp. 27–52. (In Russian)

27. Ibragimov, G. (2002). *Almachuar* [Chubary]. G. Ibragimov. Sailanma əsərlər. Kazan, TaRIKh. Pp. 218–242. URL: https://kitaphane.tatarstan.ru/tat/ibr_book1.htm?ysclid=lny0518boy495807527 (accessed: 12.09.2023). (In Tatar)

28. Khabutdinova, M. M. (2005). *“Rannyaya vesna” detskoi literatury (G. Ibragimov)* [“Early Spring” of Children’s Literature (G. Ibragimov)]. Idel. No. 4, pp. 56–59. (In Russian)

29. Khabutdinova, M. M. (2008). *Natsional'naya identichnost' i ee otrazhenie v soznanii rebenka (na materiale rasskaza G. Ibragimova “Almachuar” (“Chubary”))* [National Identity and Its Reflection in the Consciousness of a Child (based on G. Ibragimov’s story “Almachuar” (“Chubary”))]. Mirovaya slovesnost' dlya detei i o detyakh. Pp.120–124. Moscow, MPGU. (In Russian)

30. Zaripova Çetin, Çulpan (2016). *Alimcan İbrahimov’un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri* [Cultural Values of Tatar, Bashkir and Kazakh Turks in the Works of G. İbrahimov]. 384 p. Ankara, Bengü. (In Turkish)

31. Bayrakdarlar, T. (2018). *Review of the Monograph of Ch. Zaripova-Cetin “Cultural Values of the Tatar, Bashkir and Kazakh People in the Works of Galimzyan Ibragimov”* (Çetin, Çulpan Zaripova (2016), Alimcan İbrahimov’un eserlerinde tatar, başkurt ve kazak türklerinin kültürel değerleri, Ankara, Bengü Yayınları, 369 p., ISBN: 978-605-9148-42-9). Tatarica. No. 1 (10), pp. 176–181. (In English)

32. *Tatar telenen anlatmaly suzlege* (1977) [Explanatory Dictionary of the Tatar Language]. Vol. I: A–V. 712 p. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Tatar)

33. *“Jatyu” Həʒerge bashkort əʒəbi teleneң aңlatmaly hyʒlege*](2004) [Explanatory dictionary of the modern literary Bashkir language. Өfə, Rəsəj Fəndər akademijahy Өfə fənni үʒəgeneң Tarih, tel həm əʒəbiət instituty. 528 b.

34. Yusupov, R. A. (2015). *Dores terzheme itik* [Let’s Translate Accurately]. 216 p. Kazan. (In Tatar)

ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВНЫҢ ӘСӘРЛӘРЕН ТӨРЕК ТЕЛЕНӘ ТӘРҖЕМӘ ИТКӘНДӘ КИЛЕП ТУГАН КЫЕНЛЫКЛАР («АЛМАЧУАР» ӘСӘРЕ ҮРНӘГЕНДӘ)

Чулпан Зарипова-Четин,
Кавказ университеты,
Төркия, 36000, Карс/ Мәркәз,
chulpancetin@gmail.com

Раушания Сәгъдәтҗан кызы Нурмөхәммәтова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
rsagadat@yandex.ru

Тәрҗемә практикасында кардәш һәм кардәш булмаган телләр арасында башкарылган тәрҗемәләрне аерып карыйлар. Халыклар элек-электән бер-берсенең тарихы, мәдәнияте, әдәбияты белән кызыксынган. Шул рәвешле төрле тәрҗемәләр, башка авторларга ияреп язулар барлыкка килгән.

Тәкъдим ителә торган мәкаләнең үзәгенә кардәш төрки телләр – татар һәм төрек телләре куела. Бу телләрнең лексикасы, грамматикасы шактый охшаш булуга карамастан, тәрҗемә вакытында күп кенә кыенлыклар туа.

Әлеге хезмәт татар һәм төрек телләре арасында тәрҗемә процессында туган кайбер катлаулы очракларны бәян итүгә багышлана. Төп нөсхә белән тәрҗемә әсәрен чагыштырып анализлау хәтта кардәш телләр арасында да тәрҗемә кыенлыклары шактый очравын тагын бер кат дәлилли. Лингвомәдәни күренешләр, реалияләр, мәкаль-әйтемнәр һ.б. тәрҗемәсе шактый проблемалар тудыра. Боларны уңышлы хәл итү юллары тәрҗемәченең төрле алым-ысулларны урынлы куллана алуына бәйле. Авторлар Г. Ибраһимовның төрек теленә тәрҗемә итү өчен алынган «Алмачуар» әсәрендә сурәтләнгән татар халкының тормыш-көнкүреш үзенчәлекләрен, Сабантуй бәйрәме күренешләрен, аерым лексик берәмлекләрне бер телдән икенче телгә күчерү вакытында туган тәрҗемә трансформацияләрен җентекләп тасвирлый. Шул рәвешле кардәш телләр тәрҗемәсе турында фәнни-гамәли күзаллау барлыкка китерелә.

Төп төшенчәләр: кардәш телләр, татар теле, төрек теле, тәрҗемә, тәрҗемә кыенлыклары, тәрҗемә эквивалентлары, тәрҗемә трансформацияләре

Кереш

XX-XXI йөзләр чигендә татар әдәбиятын тәрҗемә итүдә яңа чор башлана. Татарстан Республикасы суверенитетының беренче елларында ук төрки дөнья белән мәдәни һәм гуманитар элемтәләр киңәя. Төрек әдәбияты тәрҗемәләре белән бер үк вакытта татар поэзиясе һәм прозасының төрек теленә тәрҗемәләре дөнья күрә. Әлеге эшләр, нигездә, Чулпан Зарипова-Четин һәм Фатих Котлы исемнәре белән бәйле. Аяз Гыйләҗевнең Фатих Котлы тәрҗемә иткән «Өч аршин җир» повесте Төркиядә югары әдәби бүләк белән билгеләп үтелә [1]. Төрек теленә тәрҗемә ителгән татар әдәбияты әсәрләре арасында Ринат Мөхәммәдиевнең «Сират күпере» романының Мостафа Өнәр ясаган тәрҗемәсен [2]; Аяз Гыйләҗевнең Фатих Котлы тәрҗемә иткән «Җомга көн кич белән» [3], «Өч аршин җир» повестьларын; Әмирхан Еникинең «Матурлык», «Әйтелмәгән васыять» әсәрләрен [4], Рабит Батулланың [5], Ркаил Зәйдулланың хикәяләрен [6], Фатих Әмирханның «Сәмигулла абзый», Галимҗан Ибраһимовның «Табигать балалары», Фәрит Яхинның «Ак әбиләр догасы» һ.б. татар прозасының классик үрнәкләрен атап үтәргә була [7, 447 б.]. 2008–2020 еллар арасында Төркиядә Чулпан Зарипова-Четин һәм Хаяти Йылмаз тарафыннан Гаяз Исхакыйның «Көтелгән бикәч», «Сөннәтче бабай», «Остазбикә», «Кәҗүл читек», «Кияү» һәм «Елавык Хәйрулла» кебек хикәя һәм повестьлары [8], Марсель Гариповның «Мәңгелек мәхәббәт» романы [9], Чулпан Зарипова-Четин тарафыннан Галимҗан Ибраһимовның «Адәмнәр» повесте [10] тәрҗемә ителә. 2019–2023 еллар арасында Гөлшах Йылмаз тарафыннан Роза Туфитуллованың «Гөлсем» [11], Бүләнт Бәйрәм һәм Дуйгу Дуди Эртем тарафыннан Фәүзия

Бәйрәмованың «Чыңгыз Айтматовның татар анасы» [12], Альп Эрен Демиркая тарафыннан Әлфия Ситдыйкованың «Дөнья тәгәрмәче» [13] әсәрләре тәрҗемә ителде.

Татар әдәбиятының җәүһәрләрен төрек теленә тәрҗемә иткәндә, максат бары тик бер татар язучысын һәм аның әдәби әсәрен таныту гына түгел, ә бәлки әдәби әсәр үрнәгендә татар халкын, аның тормыш рәвешен, яшәү фәлсәфәсен һәм милли кыйммәтләрен күрсәтү дә булырга тиеш. Шуңа күрә халкыбызның көндәлек тормышы, гасырлар буе яшәп килгән гореф-гадәтләре, бәйрәмнәре тасвирланган һәм татар халкының тел үзенчәлекләре ачык чагылыш тапкан, әсәрләрендә мәкаль-әйтемнәрне, үзенчәлекле чагыштыруларны мулдан кулланган язучыларның хикәя һәм романнарына мөрәҗәгать итү дөрес булыр. Нәкъ менә шуны күз алдында тотып булса кирәк, төрек теленә тәрҗемә итү өчен тәрҗемәчеләр бигрәк тә Гаяз Исхакый, Галимҗан Ибраһимов, Әмирхан Еники, Аяз Гыйләҗев, Мөхәммәт Мәһдиев кебек татар халык тормышының энциклопедиясен язып танылган язучыларыбызның әдәби мирасына мөрәҗәгать итәләр дә инде.

Татар әдәбияты классигы, язучы, әдәбият һәм тел белгече, публицист, тәнкыйтьче, тарихчы, җәмәгать һәм сәясәт-дәүләт эшлеклесе Галимҗан Ибраһимовның хикәя һәм повестьлары да нәкъ менә югарыда телгә алынган үзенчәлекләре белән игътибарны җәлеп итә. Чөнки Галимҗан Ибраһимов барыннан да бигрәк «үз халкының күңел хәрәкәтләрен, аның “яхшылык” һәм “яманлык” турындагы төшенчәләрен, идеалын һәм фольклорын аңларга тырышып язды» [14, 9 б.].

2022 елда Галимҗан Ибраһимовның «Алмачуар», «Көтүчеләр» һәм «Татар хатыны ниләр күрми» дигән өч әсәре галимә Чулпан Зарипова-Четин тарафыннан төрек теленә тәрҗемә ителеп, Төркия башкаласы Әнкарада Евразия Язучылар Берлеге нәшрияты булган «Бәнгү нәшрият йорты»нда аерым китап булып басылып чыкты [15]. Тәрҗемәче Г. Ибраһимовның бу әсәрләрен сайлаганда да, аларның халкыбызның гореф-гадәтләренә, бәйрәмнәренә һәм халыкның күмәк акылы тудырган халык авыз иҗатына бай булуын күз алдында тотты. Чөнки фольклор һәрбер халыкның мәдәни байлыгын һәм милли традицияләрен, ягъни әдәби һәм тарихи мирасын чагылдыра.

Мәшһүр рус галиме П. Коган юкка гына Г. Ибраһимовның «Алмачуар» әсәрен «нәсер сәнгатенең җәүһәре» дип атамый [16, 37 б.]. Галим М. Хәсәнов та «Алмачуар» повестен татар әдәбиятының үсешенә, психологик яктан тирәнәюенә, тасвирлау чараларының баюына һәм камилләшүенә зур йогынты ясаган классик әсәр дип билгели [17, 190 б.].

«Алмачуар» повестенда бөтен төрки халыклар өчен уртак тема – атка булган мәхәббәт яктыртыла. Шуны да әйтеп үтәргә кирәк: татарларда атка мөнәсәбәт халык авыз иҗаты җәүһәрләрендә аеруча ачык чагыла. Мисал өчен, ат турында 600 гә якын мәкаль һәм әйтем сакланган. Әкият һәм дастаннарда да ат – кешенең тугрылыклы юлдашы, иң авыр вакытта ярдәмгә килә торган дусты буларак бирелә. Татар халкында ат турында бик матур һәм мәгънәле җырлар, кызыклы ырымнар һәм ышанулар да бар [18, 134 б.].

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Бу хезмәттә сүз Г. Ибраһимовның «Алмачуар» повестен төрек теленә тәрҗемә итү барышында очраган кыенлыклар һәм аларны хәл итү турында барачак. Әлбәттә, фәнни әдәбиятта татар классик шагыйрьләре һәм язучылары иҗатын төрек телле укучыларга җиткерү тарихы, әдәби тәрҗемә вакытында килеп туган үзенчәлекләр турында хезмәтләр күп булмаса да, очрап тора (*Кар.*: [19], [20], [21], [22], [23], [24], [25], [26]). Аерым алганда, Э. Хәбибуллинаның «Татар әдәбиятын төрек теленә тәрҗемә иткәндә тел трансформацияләре» дигән темага диссертациясен атап үтү урынлы булыр [21]. Биредә автор тәрҗемә вакытында барлыкка килгән лексик-грамматик трансформацияләр турында шактый җентекләп яза, ике кардәш тел арасында булган охшаш һәм аермалы якларны анализлый, лексиканың тәрҗемә ителешен детальләп сурәтли.

Безнең әлеге хезмәтебез «Алмачуар» әсәрен тәрҗемә иткәндәге шәхси тәҗрибәбезне сурәтләп бирү белән, ягъни гамәли юнәлештә булуы ягыннан аерылып тора. Тикшеренү эшебездә анализ, күзәтү, чагыштыру, компонентлы анализ методлары һәм алымнары ярдәм итте.

Фикер алышу

Г. Ибраһимовның «Алмачуар» повесте 1922 елда языла һәм татар халкының тормыш тәҗрибәсен, дөньяга карашын, гореф-

гадәтләрен, әхлак нормаларын һәм бай фольклор мирасын чагылдыра [27]. Әлеге әсәрне төрек теленә тәрҗемә иткәндә туган авырлыклар, әлбәттә, әсәрнең 1917 елга кадәрге татар авылының көндәлек тормышын, авыл халкының җир һәм ат белән мәш килүен, татар халкының милли бәйрәме булган Сабантуй бәйрәмен яктыртуына бәйле (Бу турыда тулырак: [14], [28], [29], [30], [31]). Татар һәм төрек авыл тормышының күп кенә охшаш яклары булса да, Сабантуй, мәсәлән, бары тик татар халкына хас бәйрәм һәм әсәрдә ул бик бай этнографик элементлар белән бирелә. Бер авыл малаеның тууын дүрт күз белән көтеп алган колынга булган мәхәббәтен аңлаткан әсәрне тәрҗемә иткәндә барлыкка килгән авырлыкларның күбесе нәкъ менә ат белән, аның исеме, төсләре, ат асрау, ат җигү өчен кирәк-яраклар белән бәйле булды.

Тәрҗемә эшенә алынгач та, әсәрнең исемен ничек тәрҗемә итү проблемасы килеп чыкты, чөнки төрек телендә *алмачуар* сүзе юк, бу төс бер сүз белән генә бирелми, атлар өчен мондый исем бөтенләй кулланылмый. Шактый уйланганнан соң, әсәрнең исемен үзгәртмичә калдырып, «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ннән [32, 80 б.] бу төр ат төсенең төрекчә ачыкламасын бирүне уңай күрдек: «Almaçuar: Açık renkli lekeleri olan boz veya koyu kırmızı ile sarı arasında bir renkteki at donu» [15, 20 б.]. Шулай ук әсәрне тәрҗемә иткәндә, иң зур авырлык *туры бурлы, кара бурлы, бурлы, җирән* кебек ат төсләрен тәрҗемә иткәндә килеп чыкты. Алар бу рәвештә аңлатылды: *туры бурлы* ‘hardala çalan’, *кара бурлы* ‘siyah üzerinde tane tane beyaz tüyleri olan’, *бурлы* ‘siyah üzerinde parça parça beyaz tüyleri ya da beyaz üzerinde parça parça siyah tüyleri olan at donu’, *җирән* ‘kırmızımsı donlu’ [15, 20, 24, 27, 50 б.].

Тәрҗемә барышында ат җигү, ат тәрбияләү өчен кулланыла торган әйберләрнең һәм күренешләрнең, атның тән төзелешен белдергән атамаларның төрекчә яңгырашын табу өчен дә шактый көч куелды. Мәсәлән, *нукта* ‘yular’, *аркан* ‘kemend’, *тышаулау* ‘dizginlemek’, *тезген* ‘dizgin’, *тәртә* ‘arabanın kenarı’, *җигәргә өйрәтте* ‘hamut giymeyi öğretti’, *җикмибез* ‘koşup yormuyorduk’, *улак* ‘yem kabı, yemek oluğu’, *апара суы* ‘unlu su’, *маңгай чәче* ‘perçem’, *бәкәлләре* ‘kaval kemikleri’, *кашка* ‘sakar’ h.б.

Әсәрдә авыл баласы Закирның атына булган мәхәббәте татарларның милли бәйрәме Сабантуй белән үрелеп бара. Хәтта әсәр бер Сабантуй вакыйгалары белән башлана, икенчесе белән бетә, дияргә мөмкин. Әлбәттә, тәрҗемә иткәндә, Сабантуй бәйрәмен дә ачыкларга кирәк иде: «*Sabantoy: Kazan Tatarlarında bahar mevsiminde ekin işleri bittikten sonra kutladıkları çift sürme bayramı*». Гомумән, әдәби әсәрләрне тәрҗемә иткәндә, милли бәйрәмнәрне, йолаларны, музыка коралларын, киемнәрне татар телендәге исеме белән калдырып, ачыклык кертү – иң дөрес карар дип уйларга җирлек бар. *Аулак өй* кебек татарларга хас күренешне дә төрек укучыларына ачыкларга кирәк. Чөнки Төркиядә аулак өй йоласы беркайчан да булмаган, кызлар белән егетләрнең бер урынга килүе тыелган. Аулак өйгә бирелгән аңлатма: «*Büyüklerin olmadığı eve oturmaya geldiğinde*». Сабантуйдан тыш, повестьта *Покрау бәйрәме* дә телгә алына. Аны да ачыкладык: «*Pokrov: Hıristiyan takviminde yer alan bir bayramın adı*».

Автор татар халкының телендә нык таралган һәм киң файдаланыла торган мәкаль һәм әйтемнәрне шактый күп куллана. Элекке буын кешеләренең зур тормыш тәҗрибәсе нәтиҗәсендә тупланган, халкыбызның йолаларын, язылмаган кагыйдәләрен яктырткан, тирән фикерне образлы һәм тапкыр итеп бирә торган мәкальләр әсәрдә әйтемнәргә караганда азрак очрый. Аларның кайберләре төрек укучысына нәкъ татарчадагы варианты белән дә аңлашыла, шуңа күрә сүзгә-сүз тәрҗемә ителде: *«Күңел – әүлия»* ‘Gönül, evliya’, *«Нәфес – шайтан»* ‘Nefis şeytanmış’, *«Тарыны йомшакка чәчсәң, чүп басып харап итә»* ‘Darıyı yumuşak toprağa saçarsan ot basıp harap eder’, *«Гөлләр чәнечкесез булмый»* ‘Dikensiz gül olmaz’, ә кайберләренең төрекчәдә эквивалентлары бар иде. Мәсәлән, *«Мин бер атуда ике куянны алмак булам»* ‘Ben bir taşla iki kuş vurmaya çalışıyordum’ (Мин бер таш белән ике кошка атырга тырыша идем).

Әсәр әйтемнәргә һәм фразеологизмнарга аеруча бай. Аларның күбесе төрек теленә төгәл тәрҗемә ителде. Мәсәлән, *тәңкә-тәңкә* ‘pul pul’, *таштан су чыгар, усак агачы алма бирер, ди, әбүҗәһел иманга килер* ‘taştan su çıkar, kavak ağacı elma verir, ebu cehil imana gelir’, *хафизга кем чыдасын!* ‘Hafız’a kim dayanır!’, *асыл сөяк чабышкы ат* ‘asilzade koşu atı’, *йөзе кара көйгән* ‘yüzü kararmış’, *көн чаба, төн чаба* ‘gece gündüz koşturdu’, *күз яшьләрен сөртә-сөртә* ‘gözyaşlarını silerek’, *муены камыт күрмәгән* ‘boynu hamut görmeyen’, *көткән*

көннәр якынлыйлар ‘beklenen gün yaklaştı’, *мыек астыннан көлеп* ‘bıyık altından gülümseyip’, *бармак белән санап барам* ‘parmakla sayıyorum’, *күз-колак була торырга кирәк* ‘göz kulak olmam gerek’, *бүген-иртәгә* ‘bugün yarın’, *аңардан күземне ала алмый* ‘gözlerimi onun üzerinden ayıramazken’, *колагымнан тартты* ‘kulağımı çekip’, *күземә йокы керми* ‘gözüme uyku girmedi’, *ни күрим!* ‘ne göreyim!’, *ярым шелтә, ярым шаяру белән* ‘yarı kızgın yarı neşeli bir şekilde’, *башымнан сыйпый* ‘başımı sıvazlıyor’, *карап туйгысыз* ‘bakmaya doyulmayacak kadar’, *канатланып оча* ‘kanatlanıp uçardı’, *асты өскә килә* ‘altı üstüne geldi’, *дөнья минеке иде* ‘dünyalar benim oldu!’, *көн буена аягым кая басканны белмим* ‘gün içinde ayağımın nereye bastığının farkına varmıyorum’, *үрти-үчекли башладылар* ‘dalga geçmeye başladılar’, *авыз тулы көенчә* ‘ağızım yemek doluyken’, *килеп җитте* ‘geldi çattı’, *таң-хәйранга калдылар* ‘şaşırıp hayran kaldılar’, *шик юк* ‘şüphesiz’, *ашамый-нитми* ‘bir şey yiyip içmeden’, *ыңгырашып ятты* ‘ıhlayarak yattı’, *ашавыннан-эчүеннән калды* ‘yemeden içmeden kesildi’, *йөрәгем таш булып катты* ‘kalbim taş kesilmişti’, *күз алдым караңгыланды* ‘gözüm karardı’, *телем тотлыкты* ‘dilim tutuldu’, *тыя-тыя* ‘sakinleştirerek’, *сүзеннән кайтмый* ‘sözünden dönmezdi’, *бер сүз белән туктата* ‘tek bir sözle susturuyor’, *уйнаклап йөриләр* ‘oynamaya başladılar’.

Әлбәттә, әйтемнәрнең дә, фразеологизмнарның да күбесе өчен төрек телендәге эквивалентларын кулланырга мәҗбүр булдык. Мәсәлән, *бу эш хәерлегә булмас* ‘bu işte bir iş var’ (бу эштә бер эш бар), *карап катканнар* ‘gözünü ayırmadı’ (күзен аермады), *әкият итеп сөйләргә калды* ‘dillerde destan olarak kaldı’ (телләрдә дастан булып калды), *ни булса шул булыр* ‘oluruna varır’ (булачакка барыр), *аты-чабы чыгу белән генә калмады* ‘dillere düşmekle kalmadı’ (телгә төшү белән генә калмады), *дөнья җимереп* ‘bütün gücüyle’ (бөтен көче белән), *хәлле чак* ‘bolluk zamanı’ (барлык заманы), *башыма утырткан* ‘aklıma koymuştum’ (акылыма куйган идем), *мактанып беткән идем* ‘hava atmaya başlamıştım’ (һава ата башлаган идем), *шатлыгымнан кая сикерергә урын тапмыйм* ‘sevinçten dünyalar benim oluyor!’ (сөенечтән дөньялар минем булды), *башкаларның да күзләре кыза* ‘diğerleri de hemen gaza geldi’ (башкалары да коткыга бирелде), *миңа алары кыйбат түгел* ‘benim umurumda bile değildi’ (мин борчылмыйм), *аяк атламады* ‘ayak basmadı‘ (аяк басмады), *төшегезгә дә кермәгәндер* ‘rüyanızda bile görmemişsinizdir’ (төшегездә дә күрмәгәнсездер), *тыннарын да алмыйча* ‘nefesini tutup’ (сулышын тотып), *этлеккә генә түгел, яхшы сүзгә дә синең акылың, телең җитә икән* ‘aklın ve dilin sadece itliğe değil, iyi söze de yatkınmış’ (акылың һәм телең этлеккә генә түгел, яхшы сүзгә дә ята икән), *дога кылалар* ‘dua ettiler’ (дога иттеләр), *кырт кисә* ‘kestirip atardı’ (кистереп ата иде), *исән-сау* ‘sağ salim’ (сау-сәламәт), *күземә ак-кара күренмәде* ‘gözüm kararmıştı’ (күз алдым караңгыланды), *ат җене кагылган* ‘at cini çarpmış’ (ат җене бәргән), *бик кыйбат төшкән чаклар* ‘çok pahalıya patladığı zamanlar’ (бик кыйбатка шартлаган заманнар), *сүзем булмый, телем киселә* ‘susuyorum, dilim tutuluyor’ (сүзсез калам, телем тотыла), *язганы шулдыр* ‘yazgım böyleymiş’ (язмышым болай икән), *әйтәсе дә юк* ‘söylemeye gerek var mı’ (әйтергә кирәк бармы), *ашауга бик назлы* ‘yemek seçerdi’ (ризык сайлый иде), *сүзендә торды* ‘sözünden dönmedi’ (сүзеннән кире кайтмады), *башсыз кыз* ‘dengesiz bir kız’ (холыксыз кыз), *сүз уңае саен* ‘söz açılınca’ (сүз ачылгач), *йөрәген миңа баглаган* ‘gönlünü bana bağlamış’ (күңелен миңа баглаган), *хәтеремә килгәч* ‘aklıma gelince’ (акылыма килгәч), *күрергә язган булсын* ‘görmek nasip olsun’ (күрергә насыйп булсын), *аллы-гөлле* ‘allı pullu’ (аллы-тәңкәле), *күз тимәсен* ‘nazar değmesin’ («күз» сүзе урынына төрек телендә гарәпчәдән кергән «nazar» сүзе ешрак кулланыла), *көмеш тавыш белән* ‘gür bir sesle’ (көчле тавыш белән), *каттым* ‘dondum kaldım’ (катып калдым), *култыгына алды* ‘koluma girdi’ (кулыма керде), *җылак малай* ‘huysuz çocuk seni!’ (ah сине, көйсез бала!), *шатлыгым йөрәгемнән тулып таша* ‘sevinçten içim içime sığmıyor’ (сөенечтән эчем эчемә сыймый), *көн-төн карый* ‘gece gündüz demeden’ (төн-көн димичә), *эчем бора* ‘midem bulandı’ (ашказаным болганды), *өйлә намазына азан әйтергә* ‘öğle ezanını okumak için’ (өйлә азанын уку өчен), *дөньядан үтте* ‘dünyadan göçtü’ (дөньядан күчте), *күңелем дә, күзем дә төшмәде* ‘ne gözüm ne de gönlüm düştü’ (ни күзем, ни күңелем төште), *бәхетсез булды* ‘günyüzü göremedikleri gibi’ (көн йөзе күрә алмаганнары кебек), *аякка бастырды* ‘durumunu düzeltti’ (хәлен төзәтте), *мин кая басканымны белмим* ‘dünyalar benim oldu!’ (дөньялар минем булды!), *адәм көлкесенә калдырган* ‘rezil etmiş’ (хур иткән), *череп*

беткән кара бай, кара черегән бай ‘Karun kadar zengin adam’ (Харун кебек бай кеше), *дөнья гизгән* ‘güngörmüş’ (көн күргән), *бар белгәнең шул булды* ‘kalkınca aynı laf, yatınca aynı laf’ (уянса да шул ук сүз, яткач та шул ук сүз), *Ну, малай, эт икәнсең!* ‘aferin sana!’ (афәрин сиңа!), *гөнаһ шомлыгы* ‘kahrolası’ (каһәр буласы), *бертуктаусыз кайный* ‘telaş içinde’ (кабалану эчендә), *карт-коры* ‘köyün ihtiyarları’ (авыл картлары), *күңелем тынычланмый* ‘içim daraldı’ (эчем таралды), *сабан-сука күрмәгән бер җир* ‘hiç ekilmemiş bir tarla’ (бөтенләй игелмәгән җир), *Ни бар?* ‘Hayırdır?’ (Хәердер?), *фу, илаһым* ‘aman Allah’ım’ (аман, Аллаһым), *йөрәгенә авыр була* ‘zoruna gidiyordu’ (авырга китә), *тагы авыр хәл* ‘içim yandı’ (эчем янды), *ни күрсәң, үзең күрерсең* ‘ne olacaksa senden olsun’ (ни булса да синнән булсын), *йөзне хур итмәдең* ‘yüzümüzü kara çıkarmadın’ (йөзебезне каралтмадың), *бирер үзеңә дә кирәгеңне* ‘görürsün gününü’ (күрерсең көнеңне), *юкка* ‘boşu boşuna’ (бушка), *әллә нинди яшел тавыш белән чинап* ‘acayip sesler çıkartarak’ (гаҗәп тавышлар чыгарып), *ай үсәсен көн үсә* ‘gece büyüyor, gündüz büyüyor’ (төн үсә, көн үсә), *үземне-үзем белмәдем* ‘kendimden geçip’ (үз-үземнән үтеп), *минем бәхет җиңде* ‘şansım varmış’ (бәхетем бар икән), *рәхмәт укыйлар* ‘teşekkür edip’ (рәхмәт итеп), *тавык баш* ‘şaşkın çocuk’ (аптыраушта калган бала).

Түбәндәге очракларда татар телендәге аерым сүзләр төрекчәдә башка мәгънәдә кулланылу сәбәпле, алар башка сүзләр белән тәрҗемә ителде: *рәхмәт укыйлар* ‘teşekkür edip’ (чөнки *rahmet* сүзе төрек телендә ‘Алла рәхмәтендә булсын’ мәгънәсендә кулланыла), *зур кайгы булып төште* ‘büyük bir dert çöktü’ (*kaygı* сүзе төрек телендә ‘борчу’ мәгънәсендә йөри), *баласының хәсрәтеннән* ‘çocuğunun üzüntüsünden’ (*hasret* сүзе төрек телендә ‘сагыну’ төшенчәсен бирә), *миннән дә яманрак* ‘benden beter’ (*yaman* сүзе төрек телендә куркусыз, батыр’ кебек уңай мәгънәләр аңлата), *бик зәһәре* ‘en iyisi’ (*zehir* сүзе төрек телендә ‘агу’ мәгънәсендә кулланыла).

Тәрҗемә эшен гыйбарәләрдәге бер үк фигыльләрнең татар һәм төрек телләрендә төрле мәгънәдә кулланылышы да авырайта: *зур кайгы булып төште* ‘büyük bir dert çöktü’ (*düşmek* сүзе төрекчә – ‘егылу’), *уйнап, ялкынланып торалар* ‘parildayip ateş saçıyordu‘ (төрек телендә *oynatak* –‘бию’), *терелеп* ‘iyileşip’ (*dirilmek* төрек телендә – ‘җан керү, терелү’), *курка төштем* ‘korku içinde’ (курку эчендә; чөнки *düştüm* сүзе төрек телендә ‘егылдым’ дигән мәгънәгә туры килә), *аяк чалды* ‘ayağına çelme taktı’ (төрек телендә *çaldı* – ‘урлады’), *колак салдым* ‘kulak kabarttım’ (*salmak* сүзе төрек телендә башка мәгънәдә йөри), *аякка бастык* ‘ayağa kalktık’, (*bastmak* сүзе төрек телендә ‘өстенә басу’ны аңлата), *түшәккә дә егылдым* ‘yatağa düştüm’ (*yıkılmak* сүзе төрек телендә ‘беттем, харап булдым’ кебек мәгънәләр бирә).

«*Ходайның үз кулы белән, фәрештәләрнең ярдәме белән*» ‘Allah’ın eli ve meleklerin yardımıyla’, «*Йа Ходай!*» ‘Ya Rabbim!’ кебек татар әйтемнәрендәге фарсы сүзләренең төрек телендәге вариантларында гарәп сүзләре белән алыштырылганын күрергә мөмкин.

Әсәрдә чагыштырулар да бихисап. Аларның кайберсе бөтен төрки халыклар өчен уртак чагыштырулар: *китапка язган кебек сөйлисең* ‘kitaba yazılmış gibi konuşuyorsun’, *беләк юанлыгы* ‘bilek kadar’, *ут чыккан кебек* ‘bir yerde yangın varmışçasına’, *ана арыслан кебек* ‘dişi aslan gibi’, *кәбестә кучәне кебек* ‘lahana gibi’, *язгы сабан өстендә йолыккан карга кебек* ‘bahar sabanı üzerinde gezinen tüysüz kargalar gibi’, *яшен кебек* ‘şimşek gibi’, *күз ачып йомганчы* ‘göz açıp kapatıncaya kadar’, *Әйтерсең, мәхшәр көне!* ‘Mahşer günüydü sanki!’. Кайберләрендә төрек телендә исемнәр аз гына үзгәрә: *имән кебек таза, лачын кебек үткен, арыслан кебек гайрәтле* ‘meşe gibi sıhhatli, kartal gibi keskin bakışlı, aslan gibi güçlü kuvvetli’ (лачын/kartal), *әкияттәге баһадир кебек* ‘destan bahadırları gibi’ (әкият/destan), *башыма нидер сукты* ‘kafamda sanki şimşekler çaktı’ (әйтерсең лә башымда яшеннәр яшьнәде), *үзеннән-үзе очарга барган* ‘kendi nefeslerinin kuvvetiyle uçup gitmeye hazır olan’ (үз сулышларының куәте белән очып китәргә әзер булган).

“*Рус боярларының матур кызлары кебек*” дигән чагыштыруда “бояр” сүзен ачыкларга туры килде: ‘Rus boyarlarının güzel kızlarına benziyordu’ ‘Boyar: Rus asilzade’. Ләкин икенче мәртәбә шул ук сүз кулланылган чагыштыруда инде “бояр” сүзе ачыкланмыйча бирелде: *кунакка барырга ясанган бояр җегете кебек* ‘misafirliğe gitmeye hazırlanan yakışıklı genç bir Rus boyara benzedi’.

Ачлыкны белдергәндә, татарча *эттән яман ачыкканмын* дигән чагыштыру, төрекчә ‘kurt gibi açtım’ (бүре кебек ачыкканмын) дип тәрҗемә ителә. Татар телендә бер егетнең төз гәүдәле булуын белдерү өчен кулланылган

сөлек кебек дигән чагыштыру төрек теленә ‘sülün gibi’ дип, кыргавыл/фазан кошы белән чагыштырылып бирелә. Ә менә “*Бура кебек таза, калын булып симерде*” дигән җөмләдәге *бура* белән чагыштыруны төрек теленә берничек тә ачыклап булмады, чөнки төрекләр өйләрен бурадан салмый. Шуңа күрә ‘bayağı bir semirdi’ (шактый симерде) дип кенә калдырдык.

Әсәрдә алкыш һәм каргыш кебек фольклор жанрлары да очрый. Аларны тәрҗемә иткәндә дә, төрек телендәге эквивалентлар белән бирдек: *Җиңел аягы белән килгән булсын!* ‘Uğurlu ayağıyla gelsin!’ (*uğurlu* – бәхетле), *Каһәр төшкән* ‘Lânet olası’ (ләгънәт буласы). Кайбер алкышларның татарча һәм төрекчә вариантлары туры килә иде: *Бәрәкәт китерсен!* ‘Bereket getirsin! ’.

Кайбер сүз төркемнәренең тәрҗемәсенә дә берникадәр ачыклык кертик.

Исемнәргә килгәндә, ягымлы итеп әйтелгән сүзләрне бирү авырлык тудырды. Мәсәлән, *картым* ‘kocacığım’, *бичаракаем* ‘zavallım’, *малкаем* ‘malcağızım’ h.б. «Фатиха» сүзе дә төрек телендә бары тик Коръәндәге сүрә исеме буларак кулланылган өчен «фатиха бирү» мәгънәсендә ‘hayır dua’ буларак тәрҗемә ителде.

Алда искә алынган ат кушаматы «Алмачуар»ны тәрҗемә иткән кебек, елга, үзән h.б. ялгызлык исемнәр дә төп нөсхәдәгечә, бары тик төрек теле кагыйдәләренә туры китереп, фонетик үзгәрешләр кертеп (транслитерация юлы белән) бирелде: *Кондызлы күл* ‘Kunduzlu göl’, *Үзән елгасы* ‘Üzen nehri’, *Өршәк* ‘Örşek’, *Өзән* ‘Özen’, *Дим* ‘Dim’, *Агыйдел* ‘Akidil’. Ләкин «Әчтерхан» шәһәре исемен татарча әйтелеше белән бирелгәнгә күрә, бераз ачыклык кертергә туры килде: «Eçtérhan: Rusya Hazar gölü kıyısında bulunan Astrahan şehri». Шул ук урында «Әчтерхан диңгезе» турында сүз барганда да, төгәллек кертү зарури булды, чөнки биредә сүз Хәзәр диңгезе (күле) турында бара: «Eçterhan denizi: Hazar gölü».

Әсәрдә балык төрләре атамалары да искә алына. Аларның кайберләренең язылышы һәм укылышы татар һәм төрек телләрендә уртак булса да (кызылканатлар – kızılkanatlar, сазан – sazan), кайберләренең төрек телендә үз вариантлары бар. Мәсәлән, *чуртан* ‘turna balığı’, *шукә* ‘turna balığı’, *алабугалар* ‘perki balıkları’, *чабак* ‘kefal’. Үлән төрләренә килгәндә дә, шул ук мәсьәлә: *кузгалак* ‘kuzukulağı’, *җир җиләге* ‘çilek’ кебек сүзләр бер төрле әйтелсә дә, төрекләрдә *кура җиләге* ‘böğürtlen’, *карлыган* ‘Frenk üzümü’, *чикләвек* ‘fındık’ буларак бирелә.

Татар халкына хас милли киемнәрдән әсәрдә *түбәтәй, кызыл кижәле күлмәк, яулык* кебек берәмлекләр очрый. Аларны тәрҗемәдә түбәндәгечә бирдек. *Түбәтәй* сүзенә аңлатма китерелде. “*Tübetey: Tatar erkeklerine özgü bir çeşit millî şapka*». *Кызыл кижәле күлмәк* ‘kırmızı, ince pamuk ipten dokunan gömlek’ буларак турыдан-туры тәрҗемә ителде. *Яулык* өчен төрек телендә кулланылган ‘yazma’ һәм ‘başörtüsü’ сүзләре кулланылды.

Татар халкының тормышында әһәмиятле урын алган милли кыйммәтләрдән *кызыл башлы сөлге* ‘kırmızı nakışlı havlu’ дип тәрҗемә ителде, *гармун* сүзен исә ачыкларга туры килде “*Garmun: Akordeona benzer bir müzik aleti*”.

Физик үзенчәлекләрне белдергән сыйфатларның да эквивалентларын төрек телендә турыдан-туры тәрҗемә белән түгел, ә әдәби һәм халык телендә киң таралган формада бирергә кирәк булды: *матур, зур* ‘boylu poslu iri yarı’, *зур, таза, баһадир, сылу* ‘cüsseli, sıhhatli, güçlü’, *ябык, чандыр* ‘sıska’ h.б.

Кайбер төсләр төрек телендә татарчадагы кебек варианты булса да, башкача кулланыла: *ак сакал* ‘kır sakal’ (*kır* сүзе төрек телендә чәч һәм сакалны тасвирлаганда кулланыла. *Ак* сүзе төрек телендә булса да, *ак* дип әйтелми), *кап-кара* – ‘esmer’ (сүзгә-сүз тәрҗемәсе ‘simsiyah’ булса да, тәннең каралыгы төрек телендә гарәп теленнән кергән ‘esmer’ сүзе белән бирелә).

Вакыт өлешләрен тәрҗемә итүдә дә кайчак кыенлыклар килеп чыкты. Мәсәлән, *кояш төшлеккә җиткәнче* гыйбарәсе сүзгә-сүз тәрҗемә ителмәде, ‘akşama kadar’ (кичкә кадәр) дип тәрҗемә ителде. *Көн матур* сүзтезмәсендәге *көн* төшенчәсе төрек телендә *һава* сүзе белән бирелә ‘hava güzeldi’. *Өченче көн*’не дә төрек теленә ‘üçüncü gün’ дип күчерү ялгыш булыр иде, бу вакыт берәмлеге ‘evvelki gün’ дип бирелә.

Фигыльләренең күбесе татар теленнән төрек теленә нәкъ шулай тәрҗемә ителсә дә (*фәкыйрьлектә калабыз – iyice fakirleştik, сабыр итик – sabredelim, мин үлгәч чакырырсың – ben ölünce çağırırsın, догасы кабул булды – duası kabul oldu, йорт-җирне байтак төзәтте – evi avluyu da epey düzene koydu, мәхрүм итте – mahrum etti, кар эри башлагач та – kar erimeye başlayınca, кешниләр – kişniyorlar*), кайберләрен тәрҗемә итүдә үзенчәлекләр бар иде: *айгырдан чаптырып – çiftleştirir, бөгәргә тотындым – hızlıca yemeye başladım, сукрана – söyleniyor,*

мине җиңде – beni düşüncemden vazgeçirdi, каптырдык – balık tuttuk, ябышып чыкты – kaçtı, каплаган алган – çöktüş, катык оеп җитмәгән – yoğurt hazır değilmiş. Күп очракта аларны төрек телендәге вариантлар белән бирергә туры килде: *кызгандым – göze alamadım, хәрәмләде – haksızlık yaptı, аркасыннан кага – sırtını sıvazlayıp, иркәләп – başımı okşayıp, күкрәгем кысып-кысып ала – göğsüm sıkışıyor, йөрәгем суга – kalbim küt küt atıyor, таралалар – evlerinin yolunu tuttu, тыңламастан – kulak asmayır, хәтергә алмады – hiçe saydı, үзенекендә тора – inat etmeye devam etti, сакларга – göz önünden ayırmatak*.

Әсәрдә сабан туенда көрәш һәм ат чабышы күренешләрен тасвирлаган җөмләләрдә хәрәкәт фигыльләрен тәрҗемә итү шулай ук авыр булды. Мәсәлән, *селтәп җибәрә – üzerinden firlattı, аз-маз шаярта да чөеп үк ташлый – biraz oynatıp sonra sırtüstü yere atıyordu, тәгәрәп-тәгәрәп китә дә чалкан барып төшә – yuvarlanıp yüzükoyun yere düştü, өстеңә йомылып килә – üstüne yürüyordu, каулама – gaza getirme, кире чигенә – geri geri gidiyor*.

Тәрҗемә эшен кайвакыт Г. Ибраһимовның әсәрдә җирле сөйләм лексикасы кулланылуы да берникадәр авырайтты. Чөнки аларны башта татар һәм башкорт телләренең диалекталь сүзлекләреннән эзләп табып, аңлатмаларын белергә кирәк иде. Мәсәлән, *яту* сүзен башкорт теленең диалекталь сүзлегеннән [33, 526 б.] тәрҗемәнең редакторы эзләп тапты һәм аны төрек телендә ‘girdap’ дип бирдек.

Әлбәттә, повестьта татар теленнән төрекчәгә тәрҗемә иткәндә, сүзгә-сүз охшаш берәмлекләр дә бихисап күп иде. Мәсәлән, *ат* (at), *тай* (tay), *колын* (kulun), *хәер-дога* (hayır dua), *чапан* (çapan), *билбау* (bel bağı), *мәсхәрә* (maskara), *күк* (gök), *мәлгун* (melun), *һайди*! (haydi!) h.б. Хәтта төрекчәгә бермә-бер шулай тәрҗемә ителгән җөмләләр дә аз булмады: *Әткәйгә барып сыенам, иркәләнәм* – Babama sokulup dert yanıyordum, *Кояш түбәнәеп бара* – Güneş batıyor.

Тәрҗемәләре табылган аваз һәм образ ияртемнәре: *йөрәгем жу-у итеп китте – yüreğim hop etti, чыж-пыж итеп – cızbız*. Кайберләре исә төрле юллар белән тәрҗемә ителде: *пырых-пырых итеп – değişik bir ses çıkararak* (әллә нинди бер тавыш чыгарып). Ләкин бөтенләй тәрҗемә ителмәслек авыр сүзләр дә бар иде. Мәсәлән, *агакай, лырт-лырт, төш ауган* h.б. Аларны сүзгә-сүз тәрҗемә итеп булмады.

Төп нәтиҗәләр

Алда язылганнардан чыгып, шундый фикергә килергә була: әдәби әсәрне татар теленнән төрек теленә тәрҗемә иткәндә, аны төрек телен яхшы өйрәнгән татар кешесе генә тәрҗемә итә алмый. Тәрҗемә итсә дә, ул әсәр төрек укучысына үз телендә язылган әсәрләр кебек аңлашылмаска мөмкин. Бу очракта ана теле татар теле булган тәрҗемәче, һич шөбһәсез, ана теле төрек теле булган, әдәби төрек телен бик яхшы белгән шәхестән ярдәм алырга тиеш. Шуңа күрә Төркиянең Могъла университетында эшләгән елларда, төгәлрәк әйткәндә 2008 елда, Гаяз Исхакыйның хикәяләрен төрек теленә төрек галиме Хаяти Йылмаз белән бергә тәрҗемә иттек [8]. Соңгырак елларда Марсель Гариповның Тукай белән Зәйтүнә Мәүлүдованың мәхәббәтен сурәтләгән «Мәңгелек мәхәббәт» романы тәрҗемәсен дә Хаяти Йылмаз белән бергә башкардык [9]. 2020 елда Галимҗан Ибраһимовның «Адәмнәр» повестен төрек теленә инде ялгыз тәрҗемә иткән булсак та, редактор буларак, төрек галимен билгеләдек [10]. Үткән ел Галимҗан Ибраһимовның хикәяләрен төрек теленә янә ялгыз тәрҗемә иттек һәм тагын редактор буларак, төрек галимен билгеләүне уңай күрдек. Бу китапның редакторы итеп, Могъла университетыннан укучым, инде үзе дә хәзер Афьон университетында татар теле һәм әдәбияты белгече булып эшләүче, Роза Туфитуллованың Гөлсем Камалова турында язган романын татар теленнән төрек теленә тәрҗемә иткән яшь галимә Гөлшах Йылмазны [11] билгеләдек. Мәкаль һәм әйтемнәрне төрек теленә күчергәндә һәм, гомумән, әсәрнең мөмкин кадәр төрек укучысына якын, яратып укыла торган әсәр булуы өчен аннан бик күп ярдәм алдык. Төрек галимнәре Фәүзия Бәйрәмованың «Чыңгыз Айтматовның татар анасы» хезмәтен [12] һәм Әлфия Ситдыйкованың «Дөнья тәгәрмәче» исемле әсәрен [13] татарчадан төрекчәгә тәрҗемә иткәндә, аларның редакторы булуын сөенеп кабул иттек һәм тәрҗемәләрнең мөмкин кадәр төгәл булуы өчен көч куйдык.

Танылган тәрҗемә белгече, галим Р.А. Юсупов хаклы рәвештә белдергәнчә, һәртөрле тәрҗемәгә куелган иң әһәмиятле, хәлиткеч таләп шуннан гыйбарәт: ул тәрҗемә ителә торган материалның (оригиналның) эчтәлеген, мәгънәсен дөрес телдә, мөмкин булганча тулы итеп бирергә тиеш [34, 4 б.].

Шушы хакыйкатьне истә тоткан хәлдә, без төрле ысул-алымнар кулланып, «Алмачуар» әсәрен төрек укучысы яратып, аңлап, үз итеп кабул итәрлек дәрәҗәдә тәрҗемә итәргә тырыштык.

Йомгак ясап әйткәндә, матур әдәбият әсәрләре башка төр текстлардан структурасы белән дә, эчтәлеге белән дә нык аерылып тора. Аларда теге яки бу халыкка гына хас үзенчәлекле лексика, милли колорит чагыла. Реалияләр, фразеологизмнар, мәкаль-әйтемнәр текстны тагын да тулы, бай, тәэсирле итә. Аларны тәрҗемә итү юллары да төрле: сүзгә-сүз тәрҗемә, эквивалент белән алыштыру, төшереп калдыру яки өстәү һ.б. Татар телендәге текстны төрек теленә тәрҗемәсе белән чагыштырып караганда, әлеге текстларның охшаш булуын, ягъни лексик берәмлекләрнең тулысынча диярлек тәрҗемә ителгәнен күрергә була. Эквивалентлы булмаган очракта да, эчтәлеккә зыян салмыйча гына, лексик берәмлекне теге яки бу сүз белән алыштырып яки аңлатып бирдек. Шул рәвешле тулы кыйммәтле тәрҗемә тудырырга тырыштык. Хәер, безнең хезмәтебезгә ахыргы бәяне киләчәктә укучы бирер.

Әдәбият

1. Ğıylecev A. Bir Avuç Toprak / Гыйләҗев А. Өч аршин җир) / тәрҗ. Ф. Котлы. Әнкара: «Бәнгү» нәшр., 2013. 113 б.
2. Muhammedi R. Sirat Köprüsü. İstanbul, 2017. 554 s.
3. Ğıylecev A. Cuma günü, akşam… / Гыйләҗев А. «Җомга көн, кич белән...» / тәрҗ. Ф. Котлы. Анкара «Бәнгү» нәшр., 2013. 202 б.
4. Vasiyet / “Васыять”: повесть һәм хикәяләр җыентыгы / тәрҗ. Ф. Котлы, Һ. Әрсой-Надир, Т. Арслан. Истамбул: «Замбак» нәшр., 2012. 111 б.
5. Batulla R. Cengaver Alp'in Kahramanlıkları. Ankara, Bengü Yayınları, 2013, 152 s.
6. Zeydulla R. Beyaz Hırkalı İhtiyar. Ankara, Bengü Yayınları, 2016, 112 s
7. Нуртдинова Г.М., Тахтарова С.С., Хабибуллина Э.К. Татарское литературное наследие в аспекте перевода // Полилингвиальность и транскультурные практики. 2021. Т. 18. № 3. С. 442–450.
8. İshaki A. Hikâyeler (Seçmeler). Çev. Çulpan Zaripova Çetin-Hayati Yılmaz. Muğla, Muğla Üniversitesi Yayınları, 2009. 182 s.
9. Garipov M. Ebedi Aşk. Abdullah Tukay ile Zeytüne Mevlüdova Hikâyesi. Çev. Çulpan Zaripova Çetin-Hayati Yılmaz. Ankara: Bengü, 2016. 103 s.
10. Çulpan Zaripova Çetin. İbrahimov A. Ademler. Araştırma-İnceleme-Metin. Ankara: Bengü, 2020. 170 s.
11. Tufitullova R. Gülsüm. Çev. Gülşah Yılmaz. Ankara: Bengü Yayınları, 2020. 174 s.
12. Bayramova F. ANA. Cengiz Aytmatov'un Anne Şeceresi. Çev. Bülent Bayram- Duygu Dudi Ertem. Ankara: Bengü, 2019. 182 s.
13. Alp Eren Demirkaya. Elfiye Sitdıykova. Dünya Tekerleği. İnceleme-Metin. İstanbul: Ihlamur Kitap: 2023. 152 s.
14. Садекова А.Х. Фольклор в эстетике Галимджана Ибрагимова. Казан, ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ, 1995. 105 с.
15. İbrahimov A. Seçme Eserler. Çev. Çulpan Zaripova Çetin. Ankara: Bengü, 2022. 290 s.
16. Халит Г. Галимҗан Ибраһимов (Тормышы һәм иҗаты). Кереш мәкалә // Г. Ибраһимов. Сайланма әсәрләр. 3 томда. 1 том. Казан, 1957. 527 б.
17. Хәсәнов М. Галимҗан Ибраһимов. Казан, 1969, 431 б.
18. Надиров И. Традиционные образы татарской народной лирики // Развитие гуманитарных наук в Татарии. Казань: Татар. кн. изд-во, 1977. С.130-139.
19. Ханнанов Р. Төрек-татар әдәби бәйләнешләре (Турецко-татарские литературные связи) // Казан утлары. 2011. № 2. Б.78-83
20. Сайфулина Ф.С. Татарско-турецкие культурные и научные взаимосвязи: история и современность // Филология и культура. Philology and Culture. 2014. №2 (36). С.322–326.
21. Хабибуллина Э.К. Языковые трансформации при переводе татарской литературы на турецкий язык: дис. ... канд. филол.н. Казань: КФУ, 2016. 283 с.
22. Сайфулина Ф.С., Валиева А.З. Фатих Котлу как переводчик и пропагандист татарской литературы в Турции // Tatarica. 2019. №2. 27–52 б.
23. Хабибуллина Э. К. Замены как грамматические трансформации, используемые при переводе татарской художественной прозы на турецкий язык // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2015. № 11/2. С. 265–268.
24. Хабибуллина Э. К. Особенности грамматических трансформаций при переводе произведений татарской литературы на турецкий язык // Прикладные аспекты сопоставительной лингвистики: обучение иностранному языку с опорой на родной язык: (материалы II Международной науч.-практ. конф., проводимой в рамках IV Международного научнопрактического форума «Сохранение и развитие языков и культур», КФУ. Казань, 2015. С. 107–110.
25. Хабибуллина Э.К., Юсупова А.Ш. Грамматические замены как вид трансформаций при переводе современной татарской прозы на турецкий язык // Tatarica. 2019. №2. 31–54 б.
26. Аслан Б.О., Хайретдинова Р.Р., Озчобан Й, Садекова А.Х. Татарская литература в Турции: особенности бытования и изучения // Tatarica. 2019. №2. 27–52 б.

27. Ибраһимов Г. Алмачуар // Ибраһимов Г. Сайланма әсәрләр. Казан: ТаРИХ, 2002. Б.218–242. // URL: https://kitaphane.tatarstan.ru/tat/ibr_book1.htm?ysclid=lny0518boy495807527 (мөрәҗәгәть итү вакыты 12.09.2023).

28. Хабутдинова М.М. «Ранняя весна» детской литературы (Г. Ибрагимов) // Идель. 2005. №4. С. 56–59.

29. Хабутдинова М.М. Национальная идентичность и ее отражение в сознании ребенка (на материале рассказа Г. Ибрагимова «Алмачуар» («Чубарый»)) // Мировая словесность для детей и о детях. М.: МПГУ, 2008. С.120–124.

30. Zaripova Çetin, Çulpan. Alimcan İbrahimov'un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri. Ankara, Bengü: 2016. 384 s.

31. Bayrakdarlar T. Review of the Monograph of Ch. Zaripova-Cetin "Cultural Values of the Tatar, Bashkir and Kazakh People in the Works of Galimzyan Ibragimov" (Çetin, Çulpan Zaripova (2016), Alimcan İbrahimov'un eserlerinde tatar, başkurt ve kazak türklerinin kültürel değerleri, Ankara: Bengü Yayınları, 369 s., ISBN: 978-605-9148-42-9.) // Tatarica. 2018. №1 (10). S. 176–181.

32. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. I том: А–В. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. 712 б.

33. «Ятыу» Хәҙерге башкорт әҙәби теленең аңлатмалы һүҙлеге. Өфө, Рәсәй Фәндәр академияһы Өфө фәнни үҙәгенең Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты, 2004. 528 б.

34. Юсупов Р.А. Дөрес тәрҗемә итик. Казан, 2015. 216 б.

ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА: НА ПРИМЕРЕ ПЕРЕВОДА НА ТУРЕЦКИЙ ЯЗЫК ПОВЕСТИ ГАЛИМЖАНА ИБРАГИМОВА «ЧУБАРЫЙ»

Чулпан Афраимовна Зарипова-Четин,
Кавказский университет,
Turkey, 36000, Kars/Center,
chulpancetin@gmail.com.

Раушания Сагдатзяновна Нурмухаметова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
rsagadat@yandex.ru.

В практике перевода выделяют переводы, выполненные между родственными и неродственными языками. Народы издавна интересовались чужой историей, культурой, литературой. Таким образом появились разные переводы.

В центре предлагаемой статьи ставятся родственные тюркские языки – татарский и турецкий. Несмотря на сходство лексики, грамматики этих языков, в переводе возникает достаточно много трудностей.

Этот труд посвящен описанию некоторых сложных случаев, возникших в процессе перевода татарского текста на турецкий язык. Сопоставительный анализ оригинала и перевода свидетельствует о том, что даже между родственными языками возникают переводческие трудности, возникают проблемы в процессе перевода лингвокультурных явлений, реалий, пословиц и т. д. Применение различных переводческих приемов и методов дает возможность успешного решения трудностей перевода. Авторы статьи подробно описывают трансформации при переводе на другой язык отдельных лексических единиц, связанных с особенностями жизни и быта татарского народа, а также сцены Сабантуя в произведении Г. Ибрагимова «Алмачуар». Таким образом, создается научно-практическое представление о переводе с родственных языков.

Ключевые слова: родственные языки, татарский язык, турецкий язык, трудности перевода, перевод, эквиваленты, трансформации

DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-26-41

LEXICAL COMPOSITION OF KADYRGALI BEK'S DASTANS

Zamzamiya Akhiyarovna Khisamieva,
Naberezhnye Chelny State Pedagogical University,
28 R. Nizametdinov Str., Naberezhnye Chelny, 423806, Russian Federation,
zolotayaorda.centr@mail.ru.

The article describes the vocabulary of the monument written in the Old Tatar literary language – the work of Kadyrgali Bek (Kadyr Ali-bek) conventionally called "Jami at-tawarikh" ("A Collection of Chronicles"). Kadyrgali Bek was the vizier of the Kasimov Khan. In honor of Uraz-Muhammad's enthronement, he wrote "The Praise" dedicated to Tsar Boris Godunov. The work also includes Rashid ad-Din's translation of the work of the same name and dastans about the Golden Horde khans, written by the author himself. All found copies of this work come from the Volga-Ural Region and are associated with Kazan and Kasimov. This written monument, created in 1602 in Kasimov, stands out among other monuments because it intertwines and mixes grammatical forms and vocabulary of various dialects of the Turkic-Tatar language. Kadyrgali Bek himself calls the language of his composition Turk. This language is of a mixed nature, it combines literary forms that go back to the Volga Turks (the 12th-15th centuries) and it was to a certain extent influenced by the Chagatai tradition with some elements of the Tatar colloquial language of the 16th-17th centuries.

Key words: dastan, Old Tatar language, lexis, lexical-semantic groups

Introduction

The Republic of Tatarstan has declared 2023 the year of dastans. Recently, a book, based on our dissertation "The language of Kadyrgali Bek's dastans", has been published in Kazan [1]. The book provides a linguotextological and linguistic analysis of an important source for Turkic-Tatar history – the main written monument of the Kasimov Khanate, whose history is closely connected with Kazan. Along with this book, the academic edition of "Jami at-Tawarikh" was published at the Sh. Marjani Institute of History, the Academy of Sciences of Tatarstan. It contains five copies of the work. The publication was prepared by the young researcher R. Alimov. [2]. In one of our recent articles, we examined controversial issues of a linguistic and textological nature in Kadyrgali Bek's "Jami at-Tawarikh". [3]. This article analyzes the vocabulary of this work.

Like the study of any Turkic literary language, the research into the history of the Tatar language is impossible without a thorough linguistic study of written monuments, each describing the language at certain stages of its historical development.

In the 19th century, the interest in studying the written Tatar language increased with the advent of numerous textbooks, dictionaries and manuals. The 19th century educator, K. Nasyri, draws attention to the problems of the Tatar literary language development in his works. In his research on dialectology, historical phonetics and morphology, the outstanding Tatar dialectologist Prof. L. Zhelei's (Zalyaletdinov) also focused on the problems of the emergence and development of the Tatar literary language and the evolution of its literary norms [4; 5].

V. Khakov, who studied the development and formation of the Tatar national literary language, divided the history of the language into certain periods starting from the 13th century [6, pp. 13–17]. This division is based on the facts from our people's history and is still poorly substatiated by linguistic data. As V. Khakov notes, the Old Tatar literary language is characterized by the traditions of the Old Turkic literary language and the presence of Arab-Persian borrowings. In his opinion, during the period of the Kazan Khanate, "unlike other Turkic languages, the Tatar literary language developed its lexical, phonetic and grammatical norms" [6, p. 66]. N. Baskakov writes: "the traditions of the Uyghur and Old Uzbek feudal written languages distinguished the Old Tatar language from the language of the speech used by the people en masse. However, despite the fact that only a small part of the privileged upper class used the literary language, it existed until the 19th century" [7, p. 161].

The issue of the relationship between the Tatar literary language and the Tatar dialects in different periods of their development was raised by M. Zakiev [8, pp. 313–318]. M. Zakiev notes the strong influence of "foreign" literary languages, in

particular, in Arabic and Persian [8, p. 316], emphasizing that "ancient Turkic traditions were preserved in the written language, which experienced only slight influence on the part of nationwide speech".

Researchers of the written Tatar business language find similar linguistic phenomena in their materials. These similarities are explained by the preservation of the traditions of the Kipchak-Oguz literary language, embedded in the old Tatar literary language (the 13th–14th centuries), and the phenomena characterized by the penetration of the features of the spoken language of the Volga Region and the Urals into the written literary language [9, pp. 51– 66].

The introduction of ancient written monuments of various genres into scientific circulation can significantly contribute to the study of the history of the Tatar literary language. One of such works is "A Collection of Chronicles" by Kadyrgali Bek (the 17th century).

Kadyrgali-Bek's "A Collection of Chronicles" was compiled in 1602 in the city of Qasim during the time of Khan Uraz-Muhammad.

Compositionally, Kadyrgali Bek's work consists of three parts:

1. Introduction. An Ode to the Russian Tsar Boris Godunov.
2. A shortened translation of Rashideddin's work "Jami at-Tawarikh".
3. The main part, consisting of nine dastans, dedicated to some khans of Genghisid origin and Idigei who lived during the era of the Golden Horde.

The dastan is dedicated to Uraz-Muhammad, since the author wrote this work in the Kasimov Khanate during his reign. Of course, the unique chronicles, which the author calls dastans, are of particular value. Here, it is necessary to clarify the content of this term. Usually these are the lyric-epic and heroic-romantic poems that are called dastans, for example, "Dzhumzhuma dastany", "Babakhan dastany", "Kisekbash kitaby", etc.; historical legends and fantasy ballads related to oral folk art: "Zhik Mergen", "Khan kyzy Altynchech", "Idegey", etc. In addition, dastans include works that describe historical events. The latter include the chronicles of Kadyrgali Bek, describing the life and activities of individual khans, their ancestors, campaigns, wars, victories, etc.

Of course, the language of Kadyrgali Bek's dastans is not an example of literary style.

Researchers of written heritage have different approaches to defining its language.

I. Berezin, for example, notes that "A Collection of Chronicles" was written in the Tatar language: "*Zhalair* composed his work in the Tatar language, but tried to write, according to the custom of Eastern writers not in the colloquial language, but in the bookish one" [10, p. 5]. V. Velyaminov-Zernov agrees with this opinion [11, p. 388].

According to Ch. Valikhanov, the manuscript is written in the Chagatai language, which is relatively close to the "Kyrgyz-Kaisak" (Kazakh) language. At the same time, he notes that "The Ode to Boris" is written in purely Tatar" [12, pp. 159–164]. A. Rahim shares a similar opinion. "As for the language in which the book is written," he says, "this language is almost identical to the Central Asian literary language, that is, Chagatai. But here you can see the influence of the South Turkic dialect on the one hand, and the Volga-Tatar dialects on the other, which is characteristic of the Old Tatar literary language as a whole" [13, p. 142].

M. Usmanov describes "A Collection of Chronicles" as "one of the last written monuments of the old Tatar literary language" [14, pp. 65– 68].

Most researchers agree that the work is written "in the old Tatar literary language". Being of the same opinion, we consider Kadyrgali Bek's work "A Collection of Chronicles" to be a monument of the old Tatar literary language. Our opinion is confirmed by the presence of common Turkic linguistic traditions embedded in the language of the work and the features of the living spoken language of the Volga Region.

Materials and research methods

The object of this study is the introduction to the work, "The Ode to Boris" and the original dastans. We used the methods of observational, comparative, descriptive and semantic analysis when analyzing the linguistic data in the article.

Discussion

The works of Kadyrgali Bek, taken for research, have survived to this day in three copies (now five copies are already known).

The first copy (the letter K will be used further on) is stored under Number "t. 40" (old numbers - t. 969 and t. 5028). It was transferred to the Department of the Eastern Scientific Library of KSU from the personal archive of G. Barudi.

The second copy, the Leningrad one (the letter L will be used further on), is stored under the Number “mso-59”. The copy L was transferred to the ownership of Kazan University along with I. Halfin’s personal library and later to the scientific library of Leningrad State University.

The third copy (R) is a fragment. It was discovered in 1927 by A. Rakhim in the village of Kyshkar, the Arsky District of the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic.

Further in this work, we believe it appropriate to divide the lexical composition of the written monument language (nouns, adjectives and verbs) into lexical-semantic groups.

Nouns

1. Human names

The names of 412 people are recorded in the dastans, mainly the names of khans, their wives and military leaders. Many of these names are of common Turkic origin, which are currently found among the Volga Tatars, Bashkirs, Kazakhs and other Turkic peoples. For example: *Uraz* [K 68b 9], *Urus* [K 60a 9], *Yadkar* [K 65b 4], *Zhumart* [L 144b 11], *Urak* [L 151a 1], *Tashtimer* [L 147a 3], *Bulat* [L 151b 11] , *Tukay* [L 151A 9], *Kutlukyya* [L 149a 4] and others.

Many anthroponyms use verbs: *Aibak* [L 144A 7] < *Ai* + *bak* “look”, *Tuktaga* [L 143b 3] < *tukta* + *ga* declension of the directional case (this is due to the desire for the child to be the last one), *Itbaga* [L 157b 5] < *it* “dog” + *baga* “looks after”, *Zhinay* [L 146b 5] “collects”, *Kushai* [L 147a 11] < *kushai* “to be a couple”, *Kilembirde* [K 61a 16] < *kilem* + *birde* “(Allah) gave”, etc.

The anthroponyms contain many ordinary Turkic words whose lexical meaning is associated with the desire of the parents: a) the desire to see a man strong, brave: *Tashtimer* [L 147a 3] < *Tash* + *Timer* (stone + iron), *Bulat* [L 150a 3] < *bulat* “steel”, *Timerkutlu* [L 146a 6] < *Timer* + *kutlu* “happy”, *Timerkhuzha* [L 147a 4] < Timer + khuzha (owner);

b) their belief in the coming of a long-awaited friend: *Ishim* [L 151a 9] < *ish* “friend” + *-im* declension of the 1st person, *Ish* [K 65b 3] “friend, companion”, *Buydash* [L 150b 4] “equal”, *Kunak* [K 62a 3], *Baltach* [l 147a 30] < *Balta* + *-chy* (a carpenter), *Bekhetle* (Happy) [K 63b 5], etc.

The names that contain the names of animals and beasts: *Kuk Bure* (a grey wolf) [L 144b 6], *Bikkundur ulan* [L 143a 10] < *Bik* is a title + *kundur* “beaver”, *Karilkurt* [K 62a 17, L 147b 2] < *Karil* + *kurt* “wolf” > from the Karelian clan, *Itbaga* [L 157b 5] < *it* “dog” + *baga* “looks after, educates”.

The text contains the words, in which one of the components denotes a title: *bik, chura, kul, khazhi, sayed, sheikh*: *Bashybik sultan* [L 150b 1], *Sheikh-Akhmed Khan* [L 146b 5], *Sheikh-Sufi Bik* [k 69A 2]. *Khazhi-Akhmed Khan* [L 147a 2], *Sheikh-Mamai Mirza* [L 143a 5], *Timer-Khuzha* [L 147a 4], *Zhanibik Khan* [K 60a 17], *Zhanchura Bik* [L 147b 2], *Khazhi-Garey Khan* [L 147a 2], *Bikkundur Ulan* [L 143a 10], *Uzek-Chura* [L 149b 4], *Sayedkol Sultan* [L 151a 8], *Kolgali Bai* [L 147b 1], *Bahleuankol Sultan* [K 65b 2], *Akchuga* [K 62b 20], *Kulurus* [L 147b 3], etc.

The following female names are used in the material under study: *Bikey Bikem* [L 146b 2], *Chuyum Khanum* [L 153a 3], *Khanyksultan Khanym* [L 152b 9], *Uyshun Bikem* [L 146b 9], *Zhagat Bikem* [K 65b 15], *Bakhetle Bikem, Yakhshym Bikem, Sundu Khanum* [K 63b 9], *Afai Biem* [K 65a 12], *Dadym Khanym* [L 151b 1], *Abaikan Kikem* [K 66a 7], *Tatly Khanym* [K 153a 2], *Dauletsultan Biem* [K 65a 13], *Baim Bikem* [L 151a 8], *Zhanika* [L 145b 1], *Geuharshad Khanym* [L 146b 10].

Due to the chronicle nature, the names in the dastans are given in full without abbreviations, with all the titles mentioned. For example: *Kuiruchuk Khan* [L 152A 3], *Burunduk Khan* [L 150a 9], *Usak Khan* [L 150a 3], *Kuchak Sultan* [L 146A 5], *Kulush Mirza* [L 147a 4], *Utek Bei* [L 147a 11], *Zhumart Khan* [L 144A 11], *Suyunchak Khan* [K 65a 5], *Aduanash Khan, Tinmukhammed Khan* [K 65b 4], *Ilparys Khan* [K 65a 17], etc.

In the names of people, we find generic names: *Idege Kuchuk was his slave* [K 61a 6] *kuchk* “dog”, that means from the dog clan.

The names of the Russian Tsar Boris Fedorovich Godunov and his son are repeated in the dastans: *Baris Fidrawich* [k 67a 5], *Fidyr Barisawich* [K 67a 5].

In the Turkic language, the words *uly ~ ugly ~ bine* (Arabic: uly (son)) are used to denote the father’s name (a patronymic). For example: *Kutlykyya ogly Idige Kuchuk* [K 61a 6] “Kutlukyya’s son Idige Kuchuk”, *Bulgair khan bine Tulushik Ulan* [L 144a 10] “Tulushik ulan’s son Bulgair Khan”.

2. Terms

a) socio-political concepts: *padishah* [L 153a 10] “a king”, padishah khezretlere [L 1a 6], *bik* [L 145b 11] “bek”, *khan* [L 144a 4] “khan”, *khan khezretlere* [L 155b 11], *kural* [L 143b 8] “king”, *atalyk* [L 155b 11], *imildesh* [L 155b 11], *bikem* [L

146b 4] "the prince's wife", *khanym* [L 153a 3] "the khan's wife", *chura* [K 61a 6] "a slave, a vassal", *karachu* [L 155b 10], *alpagut tylmach* [L 154b 1-2] ~ *alpawyt* [L 155a 6-7] "an ambassador", *sultan* [L 2b 4], *mirza* [L 3b 11], *altun khanum* [L 151b 9], *usta* [L 147a 11] "a master, a carpenter", *khykum* [L 153b 7] "decree", *yarlyk* [L 156b 8-9], *dərman* [K 60a 6] "an order", *tekhet* (a throne) [L 2b 9], *tepug* [L 4b 3] "service, obedience", *jygyn* [L 156b 2] "a meeting", *tui* [L 156a 3], *dust* [L 2a 8] , *dushman* [L 2a 9], *yar* [L 5a 1] "a friend, a comrade-in-arms", *khalyq* [L 1b 10], *zhemeget* [L 155a 4], *bai* [L 156a 6], *yetim* [L 156a 6], *chygai* [L 1a 11] "poor", *kara khalyk* [L 154a 11], *tul* [L 156a 7] "a widow, without a husband", *oluglar* [L 154b 3] "the elders", *ugry* [L 156b 8] "a thief", *karakchy* [L 156b 8] "a robber", *khatun* [L 151b 7], *keme* [L 150a 8] "a concubine", *urdu* [L 151b 9] "a wife, a woman", *ir* [l 149b 5] "a husband, a man".

Let's look at some of them in more detail.

Mirza, bik ~ bi are the titles of the noble class. *Bik ~ bi* is the most respected person in the family, the eldest, the rest are called *mirzas*.

Karachu. This title was given to the representatives of noble families. As a rule, there were four *karachis* in the Kazan, Crimean, Siberian, Astrakhan and Kasimov Khanates [11, p. 417]. At the time of the proclamation of Uraz-Muhammad a Qasim Khan, two *karachis* stood on each side near him. Their names were *Zhalaiyr Kadyrgali Bik, isbai mangut Simnai Bik, argun Chanysh Bik, kypchak Tukay Bik* [l 156b].

Atalyk < *ata* + - *lyk* "a person, a mentor who replaced the father of future ruler, a padishah". V. Velyaminov-Zernov gives the following interpretation of the term: "*atalyk* was understood as a mentor who oversaw the upbringing of the royal sons and the highest dignitaries of the state" [11, p. 429]. This title is found in the Kazan, Crimean, Nogai, Kasimov (the testament of Galikai atalyk, the 17th century), as well as in the Siberian and Central Asian Khanates. Here is the example from the text: *Karachuly, atalyk, imildashlyre khan khezretlerenen ustenen nesarler kyldylar* [L 155b 10–11] "Karachi, atalyk, imildashlar (Kasim) boek khan ostenen akchalar, bulekler sibeler" (Karachi, atalyk, imildashlar (Kasim) are scattering money and gifts over the Great Khan).

Imeldesh. This title was given to nobles close to the upper class.

Bikem is "the khan's wife". For example, *bu ikesenen anasy Abaikan Bikem torur* [L 155b 1] "the mother of these two is Abaikan Bikem". Undan Sultan Altun Khanum Baiym Bikemdin tugan irde [L 151b 8–9] "Altun khanum Baiym Bikem gave birth to Undan Sultan". In the Tatar language, the title has been preserved as a related term: *biyem, akbiyem* – "mother-in-law, husband's eldest sister" [15, p. 29, 84], it is also used in the formation of human names: Syuyumbike, Tenkebike, Golbike.

An example from the text shows that women had two names: *Altun Khanum Baiym Bikem*. The latter is the title of Undan Sultan's mother. Having become the wife of Shigai Khan, she received the title of a noble khansha – *Altun Khanum*.

The title *Altun Khanum* appears in the text again: Tatly Khanum, Undan Sultan's wife, and Uraz-Muhammad Khan's mother had the title *Altun Khanum* [L 151b 10, 11]. It is known that the wife of Uraz-Muhammad had the same title [17, pp. 91–92].

b) military terms: *mukeddime leshker* [L 150a 2] "the leader of the army, the commander", *bahadur* [L 151b 3], *nuyan* [L 157b 6] "the leader of the army", *kylych* [L 4a 1], *uk* [L 143b 5] , *myltyk* [L 153b 6], *yagy* [L 151b 3] "an enemy", *gasker* [L 2b 7] ~ *leshker* [K 65a 15] ~ *sipah* [L 2b 7], *tukush* [L 150b 6] "a war", *urush* [L 145b 5] "a war", *bulgaklyk* [L 152b 10] "a rebellion", *sanchysh* [L 143b 3] "a war", *tumen* [L 4b 3] "ten thousand", etc.

In the Golden Horde, these titles were given to the descendants of the old aristocracy, who did not break ties with their clan or tribe until the reign of Genghis Khan; or military leaders who received part of the ulus (land) for their military services and were appointed by the khan, or the subordinate class of the aristocracy at the court of the khan or kagan [16, pp. 46-47]. Examples: *Zhad Chingiz khan zamanida Sartak nuuyan ulur* [L 157b 6] "during the time of the great Genghis Khan, Sartak was a military leader", *sun tapkyr ul saldy Yetem bahadurny* [L 145a 2] "the last time he defeated Yetim bahadur's army", *sakchy* [L 4B 8] "a warrior", *ayachy* [L 5a 6] "an ambassador", *bashlyk* [L 147a 10] "the head of a few warriors", *karawyl* [L 145a 4], *ulan* [K 62a 10], *alyp* [K 60b 14] "a hero", *gazamat biklere* [L 153b 5] "military leaders", *Kunrat chiru bikler* [K 62a 11] "Kunyrat-beks who were the commanders of the troops".

R. Akhmetyanov [17, pp. 47, 48, 50] suggested that it was appropriate to study the title "berun keshe", which means "a person from another tribe who was a defender of the state border". This phrase is found only in the dastan of Khan Khadzhi

Gerey. It tells about Khadzhi Gerey's vagrancy and the invitation he received to be khan. He was placed on the khan's throne by a great number of people consisting of ten representatives from each village led by a noble person. Here is an excerpt from the text: *Unta ile belen Nurma ilenen Kolurus, dagy Galike ber un keshe, Sheikh-zade ilenen Kulush mirza ber un keshe dagy ber un – Akchura, Turt oylenen Kibek chirmesh Mokhəmmed bik-ille, Təkle ber un keshe, Iske yurtnyn Yadkar bai, Kasim Seyed bay ber un keshe, Kara dəwlət ilenen Kunak usta ber un keshe...* [L 147b 3-8; K 62b 1–3]. Here is the translation into the modern Tatar language: "approximately ten people from the villages of Unta and Nurma Kulurus, as well as from Galike, Kulush Mirza with about ten people from Sheikgzada village, also with ten people Akchura, Kiber chirimis from Durtoile, Mukhammet bet with about fifty people, Takle with about ten people, Yadkar bei, Kasim bei and Kasim-seid bei with about ten people from local residents (Kasimov), Kunak osta with about ten people from Kara Deulet village".

As can be seen from the text, "ber un keshe" is not a title, but a phrase, where "ber un" (about ten) is a grammatical modifier, "keshe" is a modified word.

In the analyzed copies, it is given as the phrase بر اونكشى consisting of three words, and the supposed title "berun keshe" would be written برون كشى

As for the ethnic composition of this supposed "berun keshe", only Kibek cheremis is from the "people of a foreign tribe", and all other names are of Turkic-Tatar origin as the names of the villages are Turkic.

c) religious terms: pigember [L 149b 2], *allah* [L 153a 1], *mulla* [L 155a 3], *danishmand* [L 155a 3] "a scientist who knows the laws of religion", *khafiz* [l 155A 3] "a person who knows Koran by heart", *sekhebe* [L 156b 4] "a comrade-in-arms", *auliyeler* [L 156b 5] "saints", *mustafa* [L 156b 1,2] "the chosen one, the epithet used with Muhammad", *seyed* [k 67B 14] "a descendant of Muhammad and 12 imams", in Kazan the head of local muslims had this title; *tengre* [L 143b 9], *khutba* [L 155a 8] "a prayer", *meszhid* [L 155a 2] "a mosque", *zhin* [L 3a 5] "a demon", *peri* [L 3a 5], *bende* [L 156a 7] , *musulman* [L 149b 4].

d) kinship terms: *aba we azhdad* "ancestors" [L 152a 6], *barcha urug-karyndashlary* [L 152a 7] "all ancestors", *ulug babasy* [L 153a 6] "a father's father", *babsy* [L 153b 9] ~ *uz babasy* [L 153b 7] "a father", *babasy* [K 62b 10] "a grandfather", *ata-ana* [L 157a 4,5], *atasy* [L 152b 7, K 60b 10, K 65b 15], *anasy* [K 63b 5, K 61a 2, L 151a 10], *agasy* [L 148a 8] "an elder brother", *enese* [K 63b 15, K 60b 17], *yglannary* [L 150a 9, L 152b 10] "sons", *ugly* [K 65b 1], *bine* [L 147a 3] ~ *ibe* [K 65a 8] "a son", *kyzy* [L 151b 1, K 61a 16], *kuda* [K 65a 11], *karyndash* [L 146b 2] "a sister", *butun* [L 152a 8] "a clan", *urug* [L 152b 1] "a tribe", *nesel* [L 142b 11], *kaum* [K 63b 9] "people, nation".

3. Ethnonyms

Kypchak [L155b 3] "Kipchak", *uguz* [L 157b 1] "Oguz", *chirmish* [L 147b 5] "Cheremis (Mari - pagans)", *nimech* [L 2a 10] "German", *farsi* [L 157a 6] "Persians", *turk* [L 157A 6] "Turkic", *urus* [L 154b 11] "Russian", *tatar* [L 154b 11], *chirkes* [K 60a 5] "Circassian", *mazhar* [L 2a 7] "Hungarian", *bachkyr* [L 1b 4, K 60a 12, K 60a 14] ~ bashgyrt [L 142b 1,L 142b 6] "Bashkir", *buler* [L 142a 1] "Bulgar tribe", *tagda* – Tyumen, *kyrda* – Circassian, *uyda* – Ishtyak [l 1b 3] "there is fog on the hill, there are the Circassians in the steppe, there are the Ishtyaks in the lower reaches".

Names of clans and tribes

Zhalaiyr [L 157b 7], *tukuz-sary* [L 150B 2] "a Tukuz-sary tribe", *tarak tamgaly zhalair* [L 157A 5], *katagyn* [K 69A 8,10] "a Katagin tribe", *alazh mengu* [L 148A 4] "an Alazh menge tribe", *kum kunrat* [K 63B 9] "a kunrat tribe", *Isbai mangut Simnay bik* [L 155b 3] "Simnai-bek from the Isbai mangut clan", *argun Chanysh bik* [L 155b 1] "Chanysh-bek from the Argun family".

4. Administrative divisions

Ulus [K 60b 2, K 60a 12,K 64a 1] "an ulus", "a region", *wilayet* [L 146B 8, L 1B 6] "a country", *mamleket* [L 2a 5, L 3b 7, L 4b 4] "a country, a state", *Ak-urda* [L 5a 3] "the White Horde", *yurt* [L 2B 6, K 65a 16] "a stake", *kelge* [L 2a 10, L 2b 2] ~ *sheher* [L 3b 8, L 4b 6] ~ *kent* [K 60b 7], *il* [K 62a 15], *bergeh* [L 5a 3] in the Persian "royal (tsar's) palace".

5. Toponyms

In the ode to Boris Godunov, the author portrays the tsar not only as a wise, but also as a powerful world ruler, under whose power many lands that had not belonged to the Russians were conquered; he talks about the ties of the Russian state with many countries and peoples. The names of countries, peoples and powers are: *Sham* [K 62 B 11] "Syria", *Rum wileyete* [L 1b 4] "Byzantium', *Gyirak* [L 4a 5] "Iraq", *nimech kural wileyete* [L 1 A 8] "the land of the German king", Kyrym bilə Turk [l 2b 1–2] "Crimea and Turkey", *Khytai* [L 4a 5] "China', Zhabylsa belen Zhabylka [L 1b 5] "Japan", *Iber-Sibir* [L 142a 11] "Western Siberia", *Deshte*

Kypchak [l 142b 1], *Buler-Bashgyrd* [K 60a 9] “Bilyar and Bashkir lands”, *Uzbekiie* [L 144 A 1] “Uzbek lands”, *Teshkend-Turkestan wileyete* [L 144 A 11] “Turkestan”, *Chagat wileyete* [L 150b 2] “Chagatai ulus”, etc.

Names of cities: *Kamkent* [L 149b 5] “Kamkand”, *Madain* [k 62b 17] “Medina”, *Utrar* [K 60b 6], *Meskeu* [L 3b 8], *Kirmen* [L 154a 8] “Kasim”, *Tashkend* [L 144a 11], *Urgenech* [L 149a 8], *Kumushkent* [K 66a 17], *Saraychyk* [L 152b 8], etc.

Names of rivers and lakes: *Idil* [L 149a 4], *Zhaiyk* [L 143b 1], *Issig kul* [K 60b 6], *Tikelek* [K 60b 6.7], *Ilek suwy* [L 143b 1].

Names of mountains: *Alatag* [K 60b 1] “Alatai”, *Yalanly tubede* [K 66a 5] “Snake Mountain”, *Timer kapu* [L 142b 2] “The Iron Gate”.

Names of villages: *Upmas ile* [L 147a 10], *Chapchyk ile* [L 147b 1], *Sarda ile* [L 147b 1], *Timerche ile* [L 147b 9], *Keche ile* [L 147a 11], *Turt oile* [L 147b 5], *Kara Geishe* [L 147b 9], *Kara Dewlet* [L 147b 7], *Shabshy ile* [L 147b 2], *Unte ile* [L 147b 3], *Nurma ile* [L 147b 3], *Shaykhzada ile* [L 147b 4], *Sultan ile* [L 147a 10], *Khairbi ile* [L 147b 8] ~ *Birnə ile* [P] ~ *Khairle* [K 62b 4], etc.

The names of these villages are given in the Dastan about Khan Khazigirey. The people from these villages placed Khadzhibey on the throne.

A. Rahim draws attention to the fact that the names of these villages are found within the boundaries of the former Kazan Khanate. He did not clarify the question of whether such an ascension of any khan to the Kazan throne took place in reality. Speaking against Kh. Khismatullin, who argued that this event undoubtedly took place in Kazan, M. Usmanov stated: “... genealogical data does not give the right to proclaim Khazigirey the Khan of Kazan” [14, pp. 81–82].

6. Inanimate nature

a) scenery: *tash* [L 155a 2], *yer* [L 149b 7] “a place”, *tinez* [L 2a 2] “a sea”, *tag* [L 1b 10] “a mountain”, *su* [K 60b 5], *derya* [L 3b 2] “a sea”, *inzhu* [L 4a 4] “a pearl”, *burte* [L 143b 2] “a hill”, *yul* [K 60a 9], etc.

b) astronomical concepts: *ai* [L 3a 11], *kun* [L 4a 8] “the sun”, *zhihan* [L 5a 8] ~ *dunya* [L 1a 9], *kuk* [L 5a 3].

c) natural phenomena: *yagmur* [L 3a 9] “rain”, *bulut* [L 3a 4] “a cloud”, *yarukluk* [L 5a 4] “light”.

d) concepts of time: *abadel-abadkeche* [L 157a 2] “eternal”, *yyl* [L 2a 3] ~ *sal* [K 65b 9] ~ *sene* [L 147a 9] “a year”, *ai* [L 1a 11], *kysh, yaz* [L 1a 11], *hefte* [L 154b 4] “a week”, *kiche* [L 4a 7] “night”, *kunduz* [L 156a 10] “afternoon”, *kun* [L 4a 5] “day”.

Names of months: *zolkhizhe* [L 154b 8], *khemel* [L 153b 2], *berak* [L 153b 2], *shewwel* [L 154b 4], *zhomedi-al-akhyr* [L 147a 9], *mukharram* [K 67a 3], *ramazan* [K 67a 3].

7. Animate nature

a) Flora: *yaprak* [L 1b 7] “a leaf”, *ashlyk* [L 3a 8] “cereal”, *yer chechege* [L 5a 3], *ut* [L 3a 7] “a plant”, *agach* [L 3a 7], *sechekler* [L 3a 8] “flowers”, *chup* [L 3a 7] “weed”, etc.

b) Fauna: *sychkan* [L 153b 2] “a mouse”, *tunkuz* [L 153b 2] “a pig”, *arslan* [L 3b 11], *yylky* [L 156a 4] “a horse”, *kui* [L 156a 4] “a sheep”, *sygyr* [L 156a 4] “a cow”, *zhanwar* [L 3a 5], *tuyur* [L 3a 5] “birds”, *at* [L 145b 6], *kuyan* [K 69a 15]. *Sychkan, tunkuz, yylky, kuyan* in the Turkic calendar were the names of years.

c) body parts: *un kul* [L 156b 7], *sul kul* [L 157b 11], *bash* [L 4a 10], *ech* [K 63b 12], *ten* [L 4b 10], etc.

8. Words denoting cardinal points and areas

Tugerek [L 1a 8–9], *ech* [L 3a 11], *un yan* [L 149a 10], *taraf* [L 5b 1], *ainalasy* [L 1a 8] “a circle”, *yak* [L 155a 9], *megrip* [L 5a 6] “the West”, *meshrik* [L 5a 6] “the East”, *shimal* [L 5a 7] “the North”, *zhenub* [L 5a 7] “the South”, *akhyr* [L 153b 2] ~ *tamam* [L 153b 11], *urtasynda* [L 1b 9], *ara* [L 4a 8], *ust* [L 155a 10] “up”, *yete eқlim kishwer* [L 1b 1] “seven continents of the earth”, etc.

9. Abstract concepts

Agry “being ill”, *at* ~ *nam* “a name”, *azat* “freedom”, *dewlet* “happiness’, *esh*, *yad* “memory”, *mal* “wealth”, *gadellek*, *tarlyk* “inconvenience”, *tamasha*, *mikhnet*, *sebep, beha , faida, dustluk* “friendship”, *bahadurluk* “heroism”, belek “knowledge”, *kuruk* “jealousy”, *achlyk-susalyk* “hunger and thirst”, *asaiysh* “peace”, *ikbal* “happiness”, *amanlyk* “health”, *izhazat* “permission”, *morad* “desire”, *mezhal* “power”, *kunel, zhan*, *kuwet we shewket* “strength and heroism”, etc.

10. Literary terms

Misrag turki “Turkic half-verse”, *suz, kitap, khikeyet, dastan, istinabat* “invent”, *suret, tewarikh* “a story, narration”, *fasyl* “a chapter”, *ketibe* “a writer”, *riwayat, nuskhe* “a copy”, *Chyngyzname kitaby,* etc.

Adjectives

a) Qualitive adjectives, colours: *ak urdan* [L 5a 3] “The White Horde”, *ala bergah* [L 5a 3] “a

colorful royal palace", *olug bik* [L 1a 7] "a great bek", *yakhshy atyn* [L 1b 5] "your name is great", *tuluk* [L 4b 7] "full", *mundag* [L 4a 3] "such", *katyg tukushlar* [L 149b 11] "difficult battles", *kalite khanlar* [L 150b 8–9] "influential khans", *amra'* [L 157b 9] "respected, beloved", etc.

b) Quality and sign of condition: *fani donya, dewletle tekhten* [L 2b 10] "a rich throne", *ach arslan* [L 3b 11], *kukdege bolyt* [L 5a 3], *yalguz* [L 61a 3] "lonely", etc.

Verbs

a) action verbs: *yur-* "go", *kachyp yur-* "hide", *yibər-* "let it go', *kil-, atlanyp chyk-, atlan-, men-, ezlep tap-, kilep tosh-, kach-, alyp kil- , bar-, kil-, ut-, giz-, uchra-* "face", *yet-* "reach", *kuter- utup bar-* "come (in)", tush- "get off/out of", etc.

b) verbs describing a physiological state: *tetre -* "tremble", *tele -, wafat tapty -* [L 151b 6] "died", *ishet -, shahid bul -* "dies", *ukun -* "regret", *ul -, yad kyl-* "recall", *kur -, yeshe-, wafat bul -,* etc.

c) stative verbs: *bel-, bul-, khasil bul-, buzul-* "spoil", *yarat-, yarlyka-* "forgive", tuken- "die", *tapug it-* "subdue", *geriftarlyk chik -* "beg", *khayat torur -* "live", *uky -, esir it -* "arrest", *iksemes -* [L 5a 11] "do not dry out", *yuluk -* "meet", *agala -* "greet", *syn -, karshu tur -* "resist", *chirkamysh kyl -* "dive", *tun -,* etc.

d) verbs of action aimed at any object: *al-, sach-* "sow", *bile -* "rule", *tut -* "hold", *tik –* "reach, touch", *sal –* "build", *yyk-* "obey", *sohurgal kylyp bir –* "give presents away", *ach-*.

e) verbs of speech: *awaz bir -* "make a sound", *kheberle -, ai-* "tell", *ti - ~ di-* "say", *tip ait-* "say", *agaz kyl –* "say aloud", *kheber kyl –* "report", riwayat kyl - "tell".

Results

1. Our study of the lexical composition of Kadyrgali Bek's dastans shows that the bulk of the words used in them are the units of Turkic roots. Many phenomena of animate and inanimate nature, human society, signs of essence, numerals, pronouns, as well as the verbs of movement and state of things as well as living beings are expressed using Turkic words, many of which are recorded in ancient and medieval Turkic monuments.

2. Part of the vocabulary (41%) consists of Arabic-Persian borrowings. Most often they are found in religious and military terms; more than a half of human names are of Arabic-Persian origin. Some Persian borrowings (andaz "shoot", tirandaz "sniper", an "that", in "this", bozorg "great") are characteristic only of this written monument; this is due to Kadyrgali Bey's translation from Persian into the Turkic language. Most of the borrowings are adapted to Turkic forms of writing. They are common to most Turkic monuments and are widely used in modern Turkic languages.

3. The layer of Russian borrowings consists mainly of anthroponyms, ethnonyms and toponyms. These borrowings were recorded in the initial period of Russian words' penetration into the Tatar language. The characteristic feature of these formations is their reflection of the linguistic and social position of the Kasimov Khanate, annexed and subordinated to Russia. There are no Russian borrowings in Central Asian monuments of the early 17th century. Russisms penetrated only one way – through direct communication between the Tatars and the Russian people.

References

1. Khisamieva, Z. A. (2022). *Yazyk dastanov Kadyr Ali-beka* [The Language of Kadyr Ali-bek's Dastans]. 244 p. Kazan', Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. (In Russian)
2. Kadyr Ali-bek. (2022). *Dzhami at-tavarikh. Faksimile rukopisi* [Jami at-tawarikh. Facsimile of the Manuscript]. Avt. izdaniya teksta, issledovaniya, kriticheskogo teksta, perevoda s tyurki, glossariya R. Alimov; pod nauch. red. I. M. Mirgaleeva. 544 p. Kazan', Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. (In Russian)
3. Khisamieva, Z. A. (2023). *Sochinenie Kadyr Ali-beka: k voprosu o nekotorykh diskussionnykh aspektakh* [Kadir Ali-bek's Work: On Some Controversial Aspects]. Zolotoordynskoe obozrenie. T. 11, No. 2, pp. 258–265. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-2.258-265 EDN: AHXDOP. (In Russian)
4. Җәләи, L. (Zalyaletdinov, L.) (1947). *Tatarskaya dialektologiya* [Tatar Dialectology]. 137 p. Kazan'. (In Russian)
5. Җәләи, L.(Zalyaletdinov, L.) (1954). *Materialy po istoricheskoi fonetike tatarskogo yazyka* [Materials on the Historical Phonetics of the Tatar Language]. 108 p. Kazan'. (In Russian)
6. Khakov, V. Kh. (1971). *Razvitie tatarskogo natsional'nogo literaturnogo yazyka i ego stilei* [Development of the Tatar National Literary Language and Its Styles]. ADD. 60 p. Alma-Ata. (In Russian)
7. Baskakov, N. A. (1960). *Tyurkskie yazyki* [Turkic Languages]. 242 p. Moscow, Akad. nauk SSSR, In-t yazykoznaniya. (In Russian)
8. Zakiev, M. Z. (1976). *O vzaimootnoshenii tatarskogo literaturnogo yazyka i dialektov v razlichnye periody ikh razvitiya* [On the Relationship between the Tatar Literary Language and Its Dialects in Different Periods of Their Development]. Lingvistika, geografiya, dialektologiya i istoriya yazyka. Pp. 313–318. Erevan, izd-vo AN Arm.SSR. (In Russian)

9. Tumasheva, D. G., Usmanov, M. A., Khisamova, F. M. (1977). *Ob osobennostyakh razvitiya delovoi pis'mennosti* [On the Features of the Business Writing Development]. Sovetskaya tyurkologiya. No. 3, pp. 51–66. (In Russian)

10. Berezin, I. N. (1849–1854). *Biblioteka vostochnykh istorikov, Shaibaniada, t. I* [Library of Oriental Historians, Shaybaniada, Vol. I]. Sbornik letopisei, tatarskii tekst, t. II, ch. 1, 92 p. Kazan'. (In Russian)

11. Vel'yaminov-Zernov, V. V. (1863–1887). *Issledovanie o Kasimovskikh tsaryakh i tsarevichakh, ch.ch. 1–4* [Research on the Kasimov Kings and Princes, Parts 1–4]. St. Petersburg. (In Russian)

12. Valikhanov, Ch.Ch. (1961). *Izvlecheniya iz* ل تواري ح معجا [Extracts from التواري ح جامع]. Sobr. soch. v 5-ti tomakh, t.1, pp. 159–164. Alma-Ata, Glavnaya redaktsiya Kazakhskoi sovetskoi ehntsiklopedii. (In Russian)

13. Rakhim, A. (1927). *O novom spiske tatarskogo istoricheskogo sochineniya XVII veka* [About a New Copy of a Tatar Historical Work of the 17th Century]. Vestnik nauchnogo obshchestva tatarovedeniya. Kazan', No. 7, pp. 133–148. (In Russian)

14. Usmanov, M. A. (1972). *Tatarskie istoricheskie istochniki XVII–XVIII vv.* [Tatar Historical Sources of the 17th–18th Centuries]. 223 p. Kazan', izd-vo KGU. (In Russian)

15. Dialetologicheskii slovar' tatarskogo yazyka (1969). [Dialethological Dictionary of the Tatar Language]. 647 p. Kazan', Tat. knizhn. izd. (In Russian)

16. Fedorov-Davydov, G. A. (1973). *Obshchestvennyi stroi Zolotoi Ordy* [Social System of the Golden Horde]. 180 p. Moscow, izd-vo MGU. (In Russian)

17. Akhmetzyanov, R. (1977). *Ob ehtnosotsial'nykh terminakh v original'noi chasti "Dzhamig at-Tavarkh"* [On Ethnosocial Terms in the Original Part of "Jami at-Tawarikh"]. Tatarskii yazyk i literatura. 6-aya kniga. Pp. 44–50. Kazan', Tat. knizhn. izd. (In Russian)

КАДЫЙРГАЛИ БӘК ДАСТАННАРЫНЫҢ ЛЕКСИКАСЫ

Зәмзәмия Әхияр кызы Хисамиева,
Яр Чаллы дәүләт педагогика университеты,
Россия, 423806, Яр Чаллы, Р.М. Низаметдинов ур., 28 нче йорт,
zolotayaorda.centr@mail.ru.

Тәкъдим ителә торган мәкалә иске татар әдәби теле истәлеге – Кадыйргали Бәкнең «Җамигъ әт-тәварих» («Елъязмалар җыентыгы») дигән әсәренең телен, аерым алганда, лексикасын тасвирлауга багышлана. Кадыйргали Бәк Касыйм ханының вәзире була һәм Уразмөхәммәд ханны Касыйм тәхетенә утырту хөрмәтенә Борис Годуновка «Мәдхия» яза. Шулай ук әсәргә Рәшидеддин Фазлуллаһның шул ук исемдәге хезмәтенең тәрҗемәсе кертелгән һәм Алтын Урда ханнары турында автор үзе язган дастаннар да урын алган. Бу әсәрнең барлык табылган исемлекләре Идел-Урал төбәгеннән килеп чыккан һәм Казан, Касыйм белән бәйле. 1602 елда Касыймда иҗат ителгән әлеге язма истәлек иске татар әдәби телендә язылуы, җанлы сөйләм үзенчәлекләре белән үрелеп баруы ягыннан аерылып тора. Кадыйргали Бәк үзе әсәрнең төрки телдә язылуын билгели. Бу тел катнаш характерда, анда Идел буе төрки теленә (XII–XV гасыр) барып тоташкан һәм чагатай традициясенең беркадәр тәэсирен кичергән әдәби формалар татар халык сөйләм теле элементлары белән яраша.

Төп төшенчәләр: дастан, иске татар әдәби теле, лексика, лексик-семантик төркемнәр

Кереш

2023 ел Татарстан Республикасында Дастаннар елы дип игълан ителде. Күптән түгел Казанда «Кадыйргали Бәк дастаннарының теле» дигән темага диссертациябез нигезендә китап басылып чыкты [1]. Китапта тарихы Казан белән тыгыз бәйләнгән Касыйм ханлыгының төп язма һәйкәле булган төрки-татар тарихы өчен мөһим чыганакка лингвотекстологик һәм лингивистик анализ ясала. Әлеге китап белән беррәттән ТР Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтында «Җәмигъ әт-тәварих»ның академик басмасы дөнья күрде. Анда әсәрнең биш исемлеге кергән. Басма яшь тикшеренүче Р. Алимов тарафыннан әзерләнгән [2]. Күптән түгел чыккан мәкаләләребезнең берсендә без Кадыйргали бәкнең «Җәмигъ әт-тәварих» әсәрендә лингвистик һәм текстологик характердагы бәхәсле мәсьәләләрне караган идек [3]. Әлеге мәкаләдә шушы ук әсәрнең лексикасына анализ ясала.

Теләсә кайсы төрки әдәби тел кебек үк татар теле тарихын өйрәнү дә язма истәлек-

ләрне җентекләп, лингвистик тикшерүдән башка мөмкин түгел, аларның һәрберсендә тел, аның тарихи үсешенең билгеле бер этабы сурәтләнгән.

XIX гасырда, күпсанлы дәреслекләр, сүзлекләр, ярдәмлекләр барлыкка килгәч, татар язма телен өйрәнүгә кызыксыну арта. XIX гасыр мәгърифәтчесе К. Насыйри үз хезмәтләрендә татар әдәби телен үстерү мәсьәләләренә игътибар итә. Күренекле татар диалектологы проф. Л. Җәләйнең диалектология, тарихи фонетика һәм морфология буенча хезмәтләрендә шулай ук татар әдәби теле барлыкка килү һәм үсү проблемаларына, кайбер әдәби нормаларның эволюцияләрен ачыкларга зур урын бирелә [4, 5 б.].

Татар милли әдәби теленең үсеше һәм барлыкка килү мәсьәләләрен тикшергән В.Х. Хаков тел тарихын XIII гасырдан башлап, чорларга бүлә [6, 13–17 б.]. Бу бүленеш халык тарихы фактларына нигезләнгән һәм әлегә тел фактлары белән аз тәэмин ителгән. В.Х. Хаков билгеләп үткәнчә, иске татар әдәби теленә борынгы төрки әдәби тел традицияләре һәм гарәп-фарсы алынмалары булу хас. Аның фикеренчә, Казан ханлыгы чорында «башка төрки телләрдән аермалы буларак, татар әдәби теленең лексик, фонетик һәм грамматик нормалары» формалашкан [6, 66 б.]. Ә Н.А. Баскаков болай дип яза: «Уйгур һәм иске үзбәк феодаль язма телләренең традицияләре иске татар телен халыкның массакүләм сөйләм теленнән аерган. Әмма әдәби телгә өстенлек итүче югары катламның аз гына өлеше файдалануына карамастан, бу тел XIX гасырга кадәр гамәлдә булган» [7, 161 б.].

Төрле үсеш чорларында татар әдәби теле һәм татар диалектларының үзара бәйләнеше турында мәсьәлә М.З. Зәкиев тарафыннан куела [8, 313–318 б.]. М.З. Зәкиев «язма телдә борынгы төрки традицияләр сакланып калган, алар гомумхалык сөйләменең берникадәр тәэсирен генә кичергәннәр» дип ассызыклап, «чит» әдәби телләрнең, аерым алганда, гарәп һәм фарсы телләренең көчле йогынтысын билгеләп үтә [8, 316 б.].

Татарча язылган эш кәгазьләренең телен тикшерүчеләр әлеге материалларда охшаш тел күренешләрен табалар. Бу охшашлык иске татар әдәби телендә урын алган кыпчак-угыз әдәби тел традицияләре саклану (XIII-XIV йөзләр) һәм Идел-Урал буйларының җанлы сөйләм теле үзенчәлекләренең язма әдәби телгә үтеп керү күренешләре белән аңлатыла [9, 51–66 б.].

Язма әдәбиятның төрле жанрларына караган иске язма истәлекләрне фәнни әйләнешкә кертү татар әдәби теле тарихын өйрәнүгә шактый дәрәҗәдә ярдәм итә ала. Шундыйларның берсе – Кадыйргали Бәкнең «Елъязмалар җыентыгы» әсәре (XVII гасыр).

Кадыйргали Бәкнең «Елъязмалар җыентыгы» 1602 елда Уразмөхәммәд хан заманында Касыйм шәһәрендә төзелә.

Композиция ягыннан Кадыйргали Бәкнең хезмәте өч өлештән тора:

1. Кереш. Рус патшасы Борис Годуновка мәдхия.

2. Рәшидеддиннең «Җамигъ әт-тәварих» әсәренең кыскартылган тәрҗемәсе.

3. Чыңгыз чыгышлы кайбер ханнарга һәм Алтын Урта чорында яшәгән Идегәйгә багышланган 9 дастаннан гыйбарәт төп өлеш.

Үзәктә – Уразмөхәммәдкә багышланган дастан, чөнки автор әлеге әсәрне Касыйм ханлыгында ул идарә иткән дәвердә язган. Әлбәттә, автор дастан дип атаган үзенчәлекле елъязмалар аеруча кыйммәтле. Бу урында әлеге терминның эчтәлеген бераз аныкларга кирәк. Гадәттә, дастаннар дип лиро-эпик һәм героик-романтик поэмаларны атыйлар, мәсәлән, «Җөмҗөмә дастаны», «Бабахан дастаны», «Кисекбаш китабы» һ.б.; халык авыз иҗатына караган «Җик Мәргән», «Хан кызы Алтынчәч», «Идегәй» кебек тарихи риваятьләр һәм фантастик балладалар һ.б. Моннан тыш, дастаннарга нинди дә булса тарихи вакыйганы тасвирлый торган әсәрләрне дә кертәләр. Соңгыларына Кадыйргали Бәкнең елъязмалары керә, аларда аерым ханнарның тормышы һәм эшчәнлеге, аларның ата-бабалары, походлары, сугышлары, җиңүләре һ.б. тасвирлана.

Әлбәттә, Кадыйргали Бәк дастаннарының теле әдәби стиль үрнәге түгел.

Истәлекне тикшеренүчеләр аның телен билгеләүгә төрлечә якын килә.

И.Н. Березин, мәсәлән, «Елъязмалар җыентыгы» татар телендә язылган ди: «*Җалайыр* үз әсәрен татар телендә иҗат иткән, ләкин көнчыгыш язучыларының гадәте буенча, гомуми кулланыштагы телдә түгел, китап телендә язарга тырышкан» [10, 5 б.]. Истәлек теленә бирелгән мондый бәя белән В.В. Вельяминов-Зернов та килешә [11, 388 б.].

Ч. Вәлиханов фикеренчә, кулъязма «кыргыз-кайсац» (казакъ) теленә чагыштырмача якын булган чагатай телендә язылган. Әмма шул ук вакытта ул «“Бориска мәдхия” саф татарча язылган» дип билгеләп үтә [12, 159–164

б.]. А. Рәхим дә шуңа охшаш фикер җиткерә. «Китап бәян иткән телгә килгәндә, – ди ул, – бу тел Урта Азия әдәби теле башкача әйткәндә, чагатай теле белән тәңгәл диярлек. Әмма анда без, бер яктан, көньяк төрек, икенче яктан, Идел буе татар сөйләшләренең тәэсирен сизәбез, бу исә, гомумән, иске татар әдәби теленә хас күренеш» [13, 142 б.].

М.Г. Усманов исә «Елъязмалар җыентыгы»н «иске татар әдәби телендә язылган иң соңгы язма истәлекләрнең берсе» дип билгели [14, 65–68 б.].

Күпчелек тикшеренүчеләр әсәр «иске татар әдәби телендә язылган» дигән уртак фикердә. Әлеге галимнәр белән килешеп, без Кадыйргали Бәкнең «Елъязмалар җыентыгы» дигән әсәрен иске татар әдәби теле истәлеге дип санאיבыз. Фикеребез әсәр телендә урын алган гомумтөрки телгә хас традицияләр һәм Идел буена хас җанлы сөйләм теле үзенчәлекләренең урын алуы белән раслана.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Әлеге тикшеренү эшенең объекты – Кереш, «Бориска мәдхия» һәм оригиналь дастаннар. Мәкаләдә фактик материалны анализлаганда, күзәтү, чагыштырма, тасвирлама һәм семантик анализ методлары кулланылды.

Фикер алышу

Тикшеренү өчен алынган Кадыйргали Бәк әсәрләре безнең көннәргә өч исемлектә килеп ирешкән (хәзер инде биш исемлек мәгълүм).

Беренче исемлек (алга таба К литерасы белән биреләчәк) Т.40 номеры астында саклана (иске номерлары – Т.969 һәм Т.5028). КДУның көнчыгыш фәнни китапханәсе бүлегенә ул Г. Барудиның шәхси архивы белән тапшырыла.

Икенчесе – Ленинград исемлеге (алга таба Л литерасы кулланылачак) MSO-59 номеры астында саклана. Л исемлеге Казан университеты милкенә И. Хәлфинның шәхси китапханәсе белән тапшырыла, ә аннары ЛДУның фәнни китапханәсенә күчерелә.

Өченче исемлек (Р) фрагмент буларак тәкъдим ителә. Ул 1927 елда Татарстан АССРның Арча районы Кышкар авылда А. Рәхим тарафыннан табыла.

Алга таба бу хезмәттә истәлек теленең лексик составын (исемнәр, сыйфатлар һәм фигыльләр) лексик-семантик төркемнәргә бүлеп барлау максатка ярашлы дип табылды.

Исемнәр

<u>1. Кеше исемнәре.</u>

Дастаннарда 412 кеше исеме теркәлгән, нигездә, бу – ханнар, аларның хатыннары, хәрби җитәкчеләр исемнәре. Бу исемнәрнең күпчелеге гомумтөрки чыганаклы, алар хәзерге вакытта Идел буе татарларында, башкортларда, казахларда һәм башка төрки халыкларда очрый. Мәсәлән: *Ураз* [К 68б 9], *Урус* [К 60а 9], *Йадкәр* [К 65б 4], *Жумарт* [Л 144б 11], *Урақ* [Л 151а 1], *Таштимер* [Л 147а 3], *Булат* [Л 151б 11], *Тукай* [Л 151а 9], *Қутлуқыйа* [Л 149а 4] һ.б.

Күп кенә антропонимнар составында фигыль кулланыла: *Айбақ* [Л 144а 7] < *ай* + *бақ* «кара», *Туқтаға* [Л 143б 3] < *туқта* + *ға* юнәлеш килеш кушымчасы (бу бала соңгысы булсын дип теләүгә бәйле), *Итбаға* [Л 157б 5] < *ит* «эт» + *баға* «карый», *Җинай* [Л 146б 5] «җыя», *Қушай* [Л 147а 11] < *қушай* «парлы бул», *Килембирде* [К 61а 16] < *килем* + *бирде* «(Аллаһ) бирде» һ.б.

Антропонимнар составында лексик мәгънәсе ата-аналарның теләге белән бәйле булган күп кенә гадәти төрки сүзләр бар: а) ир баланы көчле, кыю күрергә теләү: *Таштимер* [Л 147а 3] < *таш* + *тимер*, *Булат* [Л 150а 3] < *булат* «корыч», *Тимерқутлу* [Л 146а 6] < *тимер* + *қутлу* «бәхетле», *Тимерхуҗа* [Л 147а 4] < *тимер* + *хуҗа*;

б) көтеп алынган дус пәйда булуга ышану: *Ишим* [Л 151а 9] < *иш* «дус» + *-им* 1 зат тартым кушымчасы, *Иш* [К 65б 3] «дус, юлдаш», *Буйдаш* [Л 150б 4] «тиң, тигез», *Қунақ* [К 62б 3], *Балтач* [Л 147а 30] < *балта* + *-чы*, *Бәхетле* [К 63б 5] һ.б.

Составларында хайван, җәнлек атамалары кулланылган исемнәр: *Күк бүре* [Л 144б 6], *Бикқундур улан* [Л 143а 10] < *бик* – титул + *қундур* «кондыз», *Қарилқурт* [К 62а 17, Л 147б 2] < *Қарил* + *қурт* «бүре» > Кариле ыруыннан, *Итбаға* [Л 157б 5] < *ит* «эт» + *баға* «карый, тәрбияли».

Текстта бер компоненты титулны аңлаткан сүзләр дә очрый: *бик*, *чура*, *қул*, *хаҗи*, *сәйед*, *шәйх*: *Башыбик султан* [Л 150б 1], *Шәйх-Әхмәд хан* [Л 146б 5], *Шәйх-Суфи бик* [К 69а 2], *Хаҗи-Әхмәд хан* [Л 143а 10], *Шәйх-Мамай мирза* [Л 143а 5], *Тимер-Хуҗа* [Л 147а 4], *Җанибик хан* [К 60а 17], *Җанчура бик* [Л 147б 2], *Хаҗи-Гәрәй хан* [Л 147а 2], *Бикқундур улан* [Л 143а 10], *Үзәк-чура* [Л 149б 4], *Сәйедқол султан* [Л 151а 8], *Қолгәли бай* [Л 147б 1], *Бәһлеwанқол султан* [К 65б 2], *Ақчуға* [К 62б 20], *Қулурус* [Л 147б 3] һ.б.

Тикшерелә торган истәлектә түбәндәге хатын-кыз исемнәре кулланылган: *Бикәй бикем* [Л 146б 2], *Чуйум ханым* [Л 153а 3], *Ханықсултан ханым* [Л 152б 9], *Уйшун бикем* [Л 146б 9], *Җағат бикем* [К 65б 15], *Бәхетле бикем*, *Йахшым бикем*, *Сунду ханым* [К 63б 9], *Афай бийем* [К 65а 12], *Дадым ханым* [Л 151б 1], *Абайқан бикем* [К 66а 7], *Татлы ханым* [Л 153а 2], *Дәwләтсолтан бийем* [К 65а 13], *Байым бикем* [Л 151а 8], *Җаникә* [Л 145б 1], *Гәүһәршад ханым* [Л 146б 10].

Елъязма характерында булганлыктан, дастаннарда исемнәр кыскартылмыйча, барлык титуллары белән тулысынча бирелгән. Мәсәлән: *Қуйручуқ хан* [Л 152а 3], *Бурундуқ хан* [Л 150б 9], *Усақ хан* [Л 150а 3], *Қучақ султан* [Л 146а 5], *Қулуш мирза* [Л 147б 4], *Үтәк бай* [Л 147а 11], *Җумарт хан* [Л 144б 11], *Суйунчақ хан* [К 65а 5], *Адwанаш хан*, *Тинмөхәммәд хан* [К 65б 4], *Илпарыс хан* [К 65а 17] һ.б.

Кеше исемнәрендә ыру атамалары да очрый: *Идигә Кучук аның чурасы иде* [К 61а 6] *кучк* «эт», ягъни эт ыруыннан.

Дастаннарда урыс патшасы Борис Фёдорович Годунов һәм аның улының исеме берничә тапкыр кабатлана: *Барис Фидраwич* [К 67а 5], *Фидыр Барисаwич* [К 67а 5].

Төрки нигездә ата исеме (отчество) төшенчәсен бирү өчен, *улы ~ уғлы~ бине* (гарәпчә: улы) сүзләре кулланыла. Мәсәлән: *Қутлыкыйа уғлы Идигә Кучук* [К 61а 6] «Кутлукыя улы Идигә Кучук», *Булғайыр хан бине Тулушиқ улан* [Л 144а 10] «Тулушик улан улы Булгаир хан».

<u>2. Терминнар</u>

а) иҗтимагый-сәяси төшенчәләр: *падишаһ* [Л 153а 10] «патша, король», *падишаһ хәзрәтләре* [Л 1а 6], *бик* [Л 145б 11] «бәк», *хан* [Л 144а 4] «хан», *хан хәзрәтләре* [Л 155б 11], *қурал* [Л 143б 8] «король», *аталық* [Л 155б 11], *имилдәш* [Л 155б 11], *бикем* [Л 146б 4] «кенәз хатыны», *ханым* [Л 153а 3] «хан хатыны», *чура* [К 61а 6] «чура, вассал», *қарачу* [Л 155б 10] «карачи», *алпағут-тылмач* [Л 154б 1–2] ~ *алпаwыт* [Л 155а 6–7] «илче», *султан* [Л 2б 4], *мирза* [Л 3б 11], *алтун ханум* [Л 151б 9], *уста* [Л 147а 11] «оста, балтачы», *хукум* [Л 153б 7] «карар», *йарлық* [Л 156б 8–9], *дәрман* [К 60а 6] «боерык», *тәхет* [Л 2б 9], *тәпуғ* [Л 4б 3] «хезмәт, буйсыну», *йығын* [Л 156б 2] «җыелыш», *туй* [Л 156а 3], *дуст* [Л 2а 8], *душман* [Л 2а 9], *йар* [Л 5а 1] «дус, көрәштәш», *халық* [Л 1б 10], *җәмәғәт* [Л 155а 4], *бай* [Л 156а 6], *йәтим* [Л 156а 6], *чығай* [Л 1а 11] «хәерче», *қара халық* [Л 154а 11], *тул* [Л 156а 7] «тол, ирсез хатын», *олуғлар* [Л 154б 3] «аксакаллар», *уғры* [Л 156б 8] «карак», *қарақчы* [Л 156б 8] «юлбасар», *хатун* [Л 151б 7], *қәмә* [Л 150а 8] «кәнизәк хатын», *урду* [Л 151б 9] «хатын, хатын-кыз», *ир* [Л 149б 5].

Шуларның кайберләренә җентекләп тукталыйк.

Мирза, *бик ~ би* – дворян катламы титуллары. *Бик ~ би* – ыруда иң хөрмәтле, иң өлкәне, калганнар мирза титулын йөртә.

Қарачу. Бу титулны зур затлы дворяннар нәселләренең вәкилләре йөрткән. Кагыйдә буларак, Казан, Кырым, Себер, Әстерхан, шулай ук Касыйм ханлыкларында дүртәр карачи булган [11, 417 б.]. Уразмөхәммәд Касыйм ханы дип игълан ителгән вакытта ике яктан икешәр карачи торган. Аларның исемнәре: *Җалайыр Қадырғәли бик*, *исбай манғут Симнай бик*, *арғун Чаныш бик*, *қыпчақ Туқай бик* [Л 156б].

Аталық < *ата* + *-лық* «булачак хакимнәрнең, падишаһларның әтиләрен алмаштырган кеше, остазлары». В.В.Вельяминов-Зернов мондый аңлатма бирә: «патша улларын тәрбияләүне күзәткән остазлардан алып, дәүләтнең югары сановникларына кадәр Аталык дип аңлаганнар» [11, 429 б.]. Бу титул Казан, Кырым, Ногай, Касыйм (Галикәй аталык васыяте, XVII гасыр), шулай ук Себер һәм Урта Азия ханлыкларында очрый. Тексттан мисал: *Қарачулары, аталық, имилдәшләре хан хәзрәтләренең үстүнә нәсарләр қылдылар* [Л 155б 10–11] «Карачи, аталык, имилдәшләр (Касыйм) бөек хан өстенә акчалар, бүләкләр сибәләр».

Имилдәш. Бу титулны югары катлам дворяннарының якын кешеләре йөрткән.

Бикем «кенәз хатыны». Мәсәлән, *бу икесенең анасы Абайқан бикем торур* [Л 155б 1] «Боларның икесенең аналары Абайкан бикем». *Ундан султан Алтун ханым Байым бикемдин туған ирде* [Л 151б 8–9] «Ундан солтанны Алтун ханум Байым бикем тапкан (тудырган)». Татар телендә бу титул туганлык термины буларак сакланган: *бийем*, *ақбийем* – «каенана, ирнең олы кыз туганы» [15, 29; 84 б.] һәм кеше исемнәре ясауда катнаша: Сөембикә, Тәңкәбикә, Гөлбикә.

Тексттан алынган мисалда хатын-кызның ике исеме булуы күренә: *Алтун ханум Байым бикем*. Соңгысы – Ундан солтанның әнисе исеме һәм титулы. Шигай ханның хатыны булып, ул инде беренче, затлы ханша – *Алтун ханум* титулын ала.

Алтун ханум титулы текстта тагын бер тапкыр очрый: Ундан солтанның хатыны, Ураз-Мөхәммәт ханның әнисе Татлы ханум *Алтун ханум* титулы белән аталган [Л 151б 10,11]. Уразмөхәммәднең хатыны да шул ук титулга ия булганлыгы мәгълүм [17, 91–92 б.].

б) хәрби терминнар: *муқәддимә ләшкәр* [Л 150а 2] «гаскәр башлыгы, командир», *баһадур* [Л 151б 3], *нуйан* [Л 157б 6] «гаскәр башлыгы», *қылыч* [Л 4а 1], *уқ* [Л 143б 5], *мылтық* [Л 153б 6], *йағы* [Л 151б 3] «дошман», *ғәскәр* [Л 2б 7] ~ *ләшкәр* [К 65а 15] ~ *сипаһ* [Л 2б 7], *туқуш* [Л 150б 6] «сугыш», *уруш* [Л 145б 5] «сугыш», *булғақлық* [Л 152б 10] «фетнә», *санчыш* [Л 143б 3] «сугыш», *түмән* [Л 4б 3] «ун мең» һ.б.

Алтын Урдада бу титулларны үз ыругы яки кабиләсе белән элемтәләрен өзмәгән Чыңгыз ханга кадәр булган иске аристократия токымнары йөрткән; яки хәрби хезмәт өчен улус өлешен алган һәм хан билгеләгән хәрби җитәкчеләргә, яки хан, яки каган йортындагы аристократиянең йомышлы катламына да бу титуллар хас булган [16, 46–47 б.]. Мисаллар: *Җад Чингиз хан заманида Сартақ нуйан улур* [Л 157б 6] «бөек Чыңгыз хан вакытында Сартак гаскәр башлыгы булган», *суң тапқыр ул салды Йетем баһадурны* [Л 145а 2] «Соңгы тапкыр ул Йитим баһадурны (гаскәрләрен) тар-мар итә», *сақчы* [Л 4б 8] «сугышчы», *айачы* [Л 5а 6] «илче», *башлық* [Л 147а 10] «аз санлы сугышчылар башлыгы», *қараwыл* [Л 145а 4], *улан* [К 62а 10], *алып* [К 60б 14] «баһадир», *ғазамат бикләре* [Л 153б 5] «хәрби җитәкчеләр», *Қуңрат чирү бикләр* [К 62а 11] «гаскәр башлыклары булган Куңрат бәкләре».

Р.Г.Әхмәтьянов [17, 47; 48; 50 б.] фаразлаган *«берун кеше»* титулына тукталу урынлы булыр, әлеге титул «дәүләт чигендәге чит кабилә халкыннан булган сакчы» дигәнне аңлата. Бу сүзтезмә бары бер генә дастанда – Хаҗи Гәрәй хан дастанында гына очрый. Анда Хаҗи Гәрәйнең сукбайлыкта йөрүләре һәм аны ханлыкка чакыру турында сөйләнә. Аны хан тәхетенә һәр авылдан танылган кеше җитәкчелегендә унар кешедән җыелган бик күп халык юллап утырта. Тексттан бер өзек китерик: *Унта иле белән Нурма иленең Колурус, дағы Ғаликә бер ун кеше, Шәйх-задә иленең Қулуш мирза бер ун кеше дағы бер ун – Ақчура, Түрт өйленең Кибәк чирмеш Мөхәммәд бик-илле, Тәкле бер ун кеше, Иске йуртның Йадкар бай, Қасим Сәйед бай бер ун кеше, Қара дәwләт иленең Қунақ уста бер ун кеше...* [Л 147б 3–8; К 62б 1–3]. Хәзерге татар теленә тәрҗемәсе: «Унта һәм Нурма Кулурус авылларыннан, шулай ук Галикәдән якынча унар кеше белән, Шәйхзада авылыннан якынча ун кеше белән Кулуш мирза, шулай ук якынча ун кеше белән Акчура, Дүртөйледән Кибәк чиримис, Мөхәммәтбәк якынча илле кеше белән, Такле якынча ун кеше белән, җирле халыктан (Касыйм шәһәре) якынча ун кеше белән Ядкарь бай белән Касыйм бай һәм Касыйм-сәид бай, Кара Дәүләт авылыннан якынча ун кеше белән Кунак оста».

Тексттан күренгәнчә, *«бер ун кеше»* – титул түгел, ә аергычлы сүзтезмә, монда *«бер ун»* *(*якынча ун, унлап) – аергыч, *«кеше»* – аерылмыш.

Исемлекләрдә ул بر اونکشی өч сүздән торган сүзтезмә буларак бирелә, ә фаразланган *«берун кеше»* титулы برون کشی рәвешендә язылыр иде.

Бу фаразланган «*берун кеше*»нең этник составына килгәндә, «чит кабилә халкын»нан бары тик Кибәк черемис кенә очрый, ә калган барлык исемнәр төрки-татар чыгышлы һәм авыл исемнәре дә төрки.

в) дини терминнар: *пиғәмбәр* [Л 149б 2], *аллаһ* [Л 153а 1], *мулла* [Л 155а 3], *дәнишманд* [Л 155а 3] «дини кануннарны белүче галим», *хафиз* [Л 155а 3] «Коръәнне яттан белүче кеше», *сәхәбә* [Л 156б 4] «көрәштәш», *әwлийәләр* [Л 156б 5] «изгеләр», *мустафа* [Л 156б 1,2] «сайлап алынган, Мөхәммәт эпитеты», *сәйед* [К 67б 14] «Мөхәммәт токымыннан һәм 12 имам», Казанда мондый титулга җирле мөселманнар башлыгы ия булган; *тәңре* [Л 143б 9], *хутба* [Л 155а 8] «дога», *мәсҗид* [Л 155а 2] «мәчет», *җин* [Л 3а 5] «җен», *пәри* [Л 3а 5], *бәндә* [Л 156а 7], *мусулман* [Л 149б 4].

г) туганлык терминнары: *аба wә аҗдад* (ар.) «ата-баба» [Л 152а 6], *барча уруғ-қарындашлары* [Л 152а 7] «барлык ата-бабалар», *улуғ бабасы* [Л 153а 6] «ата ягыннан баба», *бабасы* [Л 153б 9] ~ *уз бабасы* [Л 153б 7] «ата», *бабасы* [К 62б 10] «бабай», *ата-ана* [Л 157а 4,5], *атасы* [Л 152б 7, К 60б 10, К 65б 15], *анасы* [К 63б 5, К 61а 2, Л 151а 10], *ағасы* [Л 148а 8] «олы абыйсы», *энесе* [К 63б 15, К 60б 17], *уғланлары* [Л 150а 9, Л 152б 10] «ир балалары», *уғлы* [К 65б 1], *бине* [Л 147а 3] ~ *ибе* [К 65а 8] «ул», *қызы* [Л 151б 1, К 61а 16], *қуда* [К 65а 11], *қарындаш* [Л 146б 2] «кыз туган», *бутун* [Л 152а 8] «токым», *уруғ* [Л 152б 1] «ыру», *нәсел* [Л 142б 11], *қаум* [К 63б 9] «халык, милләт».

3. Этнонимнар

Қыпчақ [Л 155б 3] «кыпчак», *угуз* [Л 157б 1] «угыз», *чирмиш* [Л 147б 5] «черемис (мәҗүси марилар)», *нимеч* [Л 2а 10] «немец», *фарс* [Л 157а 6] «фарсы», *түрк* [Л 157а 6], *урус* [Л 154б 11], *татар* [Л 154б 11], *чиркәс* [К 60а 5], *мажҷар* [Л 2а 7] «мадьяр», *бачқыр* [Л 1б 4, К 60а 12, К 60а 14] ~ *башғырд* [Л 142б 1, Л 142б 6] «башкорт», *булар* [Л 142а 1] «болгар кабиләсе», *тағда – түмән, қырда – чиркәс, уйда – иштәк* [Л 1б 3] «калкулыкта – туман, далада – черкес, түбәнлектә – иштәк».

Ыру һәм кабилә атамалары.

Җалайыр [Л 157б 7], *туқуз-сары* [Л 150б 2] «Тукуз-сары ыруы», *тарақ тамғалы җалайыр* [Л 157а 5], *қатағын* [К 69а 8,10] «катагин ыруы», *алаҗ менгу* [Л 148а 4] «Алаҗ менге» кабиләсе исеме, *қум Қуңрат* [К 63б 9] «Куңрат ыруы», *Исбай маңғут Симнай бик* [Л 155б 3] «Исбай маңгут ыруыннан Симнай бәк», *арғун Чаныш бик* [Л 155б 1] «Аргун ыруыннан Чаныш бәк».

4. Административ бүленеш берәмлекләре

Улус [К 60б 2, К 60а 12, К 64а 1] «улус», «өлкә», *wилайәт* [Л 146б 8, Л 1б 6] «ил», *мәмләкәт* [Л 2а 5, Л 3б 7, Л 4б 4] «ил, держава», *Ақ-урда* [Л 5а 3] «Ак урда», *йурт* [Л 2б 6, К 65а 16] «ставка», *кәлгә* [Л 2а 10, Л 2б 2] ~ *шәһәр* [Л 3б 8, Л 4б 6] ~ *кәнт* [К 60б 7], *ил* [К 62а 15], *бәргаһ* [Л 5а 3] фарсыча «патша сарае».

5. Топонимнар

Борис Годуновка багышлауда автор патшаны зирәк кенә түгел, ә куәтле, дөньякүләм хаким итеп тә сурәтли, аның кул астына русныкы булмаган күп кенә җирләр кергән; Рус дәүләтенең күп илләр, халыклар белән элемтәләре турында әйтелә. Илләр, халыклар, державалар исемнәре: *Шам* [К 62б 11] «Сирия», *Рум wиләйәте* [Л 1б 4] «Византия», *Ғыйрақ* [Л 4а 5] «Ирак», *нимеч қурал wиләйәте* [Л 1а 8] «немец короленең җирләре», *Қырым билә Түрк* [Л 2б 1–2] «Кырым белән Төркия», *Хытай* [Л 4а 5] «Кытай», *Җабылса билән Җабылқа* [Л 1б 5] «Япония», *Ибир-Сибир* [Л 142а 11] «Көнбатыш Сибирь», *Дәште Қыпчақ* [Л 142б 1], *Булар-Башғырд* [К 60а 9] «биләр һәм башкорт җирләре», *Узбекийә* [Л 144а 1] «Үзбәк җирләре», *Тәшкәнд-Түркестан wилайәте* [Л 144а 11] «Төркестан», *Чағат wилайәте* [Л 150б 2] «Чагатай улусы» һ.б.

Шәһәр исемнәре: *Қамкәнт* [Л 149б 5] «Камканд», *Мадаин* [К 62б 17] «Мәдинә», *Утрар* [К 60б 6], *Мәскәw* [Л 3б 8], *Кирмән* [Л 154а 8] «Касыйм», *Ташкәнд* [Л 144а 11], *Үргәнеч* [Л 149а 8], *Күмүшкәнт* [К 66а 17], *Сарайчық* [Л 152б 8] һ.б.

Елга, күл исемнәре: *Идил* [Л 149а 4], *Җайық* [Л 143б 1], *Иссиг күл* [К 60б 6], *Тикәлек* [К 60б 6,7], *Иләк суwы* [Л 143б 1].

Тау исемнәре: *Алатағ* [К 60б 1] «Алатай», *Йаланлы түбәдә* [К 66а 5] «Еланлы түбә тавы», *Тимер қапу* [Л 142б 2] «Тимер капка».

Авыл исемнәре: *Упмас иле* [Л 147а 10], *Чапчык иле* [Л 147б 1], *Сарда иле* [Л 147б 1], *Тимерче иле* [Л 147б 9], *Кәче иле* [Л 147а 11], *Түрт өйле* [Л 147б 5], *Қара Ғәйшә* [Л 147б 9], *Қара Дәwләт* [Л 147б 7], *Шабшы иле* [Л 147б 2], *Үнтә иле* [Л 147б 3], *Нурма иле* [Л 147б 3], *Шәйхзада иле* [Л 147б 4], *Султан иле* [Л 147а 10], *Хәйрби иле* [Л 147б 8] ~ *Бирнә иле* [Р] ~ *Хәйрле* [К 62б 4] һ.б.

Бу авылларның исемнәре Хаҗигәрәй хан дастанында китерелгән. Шул авыллардан җыелган кешеләр Хаҗигәрәйне тәхеткә утыртканнар.

А. Рәхим күрсәтелгән авыл исемнәренең элеккеге Казан ханлыгы чикләрендә очравына игътибар итә. Казан тәхетенә берәр ханның шулай күтәрелүе булганмы-юкмы – бу хактагы сорауга ул ачыклык кертмәгән. Әлеге вакыйганың һичшиксез Казанда булганлыгын раслаган Х. Хисмәтуллинга каршы чыгып, М. Усманов: «...генеалогик мәгълүматлар Хаҗигәрәйне Казан ханы итеп игълан итәргә мөмкинлек бирми» дип яза [14, 81-82 б.].

6. Тере булмаган табигать

а) ландшафт: *таш* [Л 155а 2], *йер* [Л 149б 7] «урын», *тиңез* [Л 2а 2] «диңгез», *тағ* [Л 1б 10] «тау», *су* [К 60б 5], *дәрйа* [Л 3б 2] «диңгез, зур су», *инҗу* [Л 4а 4] «энҗе», *бүртә* [Л 143б 2] «калкулык», *йул* [К 60а 9] һ.б.

б) астрономик төшенчәләр: *ай* [Л 3а 11], *күн* [Л 4а 8] «кояш», *җиһан* [Л 5а 8] ~ *дунйа* [Л 1а 9], *күк* [Л 5а 3].

в) табигать күренешләре: *йағмур* [Л 3а 9] «яңгыр», *булут* [Л 3а 4] «болыт», *йаруқлуқ* [Л 5а 4] «яктылык».

г) вакыт төшенчәләре: *абадел-абадкәчә* [Л 157а 2] «мәңге, очсыз-кырыйсыз», *йыл* [Л 2а 3] ~ *сал* [К 65б 9] ~ *сәнә* [Л 147а 9] «ел», *ай* [Л 1а 11], *қыш, йаз* [Л 1а 11], *һәфтә* [Л 154б 4] «атна», *кичә* [Л 4а 7] «төн», *күндүз* [Л 156а 10] «көн», *күн* [Л 4а 5] «көн».

Ай исемнәре: *зөлхиҗҗә* [Л 154б 8], *хәмәл* [Л 153б 2], *берақ* [Л 153б 2], *шәwwәл* [Л 154б 4], *җөмәди-ал-ахыр* [Л 147а 9], *мухаррам* [К 67а 3], *рамазан* [К 67а 3].

7. Тере табигать

а) Үсемлекләр дөньясы: *йапрақ* [Л 1б 7] «яфрак», *ашлық* [Л 3а 8] «бөртеклеләр», *йер чәчәге* [Л 5а 3], *ут* [Л 3а 7] «үлән», *ағач* [Л 3а 7], *сәчәкләр* [Л 3а 8] «чәчәкләр», *чүп* [Л 3а 7] «чүп үлән» һ.б.

б) Хайваннар дөньясы: *сычқан* [Л 153б 2] «тычкан», *туңқуз* [Л 153б 2] «дуңгыз», *арслан* [Л 3б 11], *йылқы* [Л 156а 4] «елкы / ат», *қуй* [Л 156а 4] «сарык», *сығыр* [Л 156а 4] «сыер», *җанwар* [Л 3а 5], *туйур* [Л 3а 5] «кошлар», *ат* [Л 145б 6], *қуйан* [К 69а 15]. *Сычқан*, *туңқуз*, *йылқы*, *қуйан* төрки хайван календаренда ел атамалары булып йөргәннәр.

в) тән төзелешенә караган сүзләр: *уң қул* [Л 156б 7], *сул қул* [Л 157б 11], *баш* [Л 4а 10], *эч* [К 63б 12], *тән* [Л 4б 10] һ.б.

8. Киңлекне, мәйданны билгели торган сүзләр

Түгәрәк [Л 1а 8–9], *эч* [Л 3а 11], *уң йан* [Л 149а 10], *тараф* [Л 5б 1], *айналасы* [Л 1а 8] «әйләнә», *йақ* [Л 155а 9], *мәгрип* [Л 5а 6] «көнбатыш», *мәшриқ* [Л 5а 6] «көнчыгыш», *шималь* [Л 5а 7] «төньяк», *җәнүб* [Л 5а 7] «көньяк», *ахыр* [Л 153б 2] ~ *тамам* [Л 153б 11], *уртасында* [Л 1б 9], *ара* [Л 4а 8], *үст* [Л 155а 10] «өс», *йете әқлим кишwәр* [Л 1б 1] «җирнең җиде кыйтгасы» һ.б.

9. Абстракт төшенчәләр

Ағры «авырту», *ат ~ нам* «исем», *азат* «ирек», *дәwләт* «бәхет», *эш*, *йад* «хәтер», *мал* «мөлкәт, байлык», *гәделлек*, *тарлық* «уңайсызлык», *тамаша*, *михнәт*, *сәбәп*, *бәһа*, *файда*, *дустлуқ* «дуслык», *баһадурлуқ* «геройлык», *белек* «белем», *күрүк* «көнчелек», *ачлық-сусалық* «ачлык һәм сусау», *асайыш* «тынычлык», *иқбал* «уңыш, бәхет», *аманлық* «иминлек», *иҗазат* «рөхсәт, илтифат», *морад* «теләк», *мәҗал* «көч», *күңел*, *җан*, *қуwәт wә шәwкәт* «көч һәм батырлык» һ.б.

10. Әдәбият терминнары

Мисраг түрки «төрки ярымшигырь», *сүз*, *китап*, *хикәйәт*, *дастан*, *истинабат* «уйлап чыгару, уйлап табу», *сурәт*, *тәwарих* «тарих, тасвирлау», *фасыл* «бүлек», *кәтибә* «язучы», *риwайат*, *нусхә* «экземпляр», *Чыңгызнамә китабы* һ.б.

Сыйфатлар

а) Асыл билгеләр, төсләр: *ақ урдаң* [Л 5а 3] «ак урда», *ала бәргаһ* [Л 5а 3] «төрле төстәге патша сарае», *олуғ бик* [Л 1а 7] «бөек бәк», *йахшы атың* [Л 1б 5] «синең яхшы исемең», *тулуқ* [Л 4б 7] «тулы», *мундағ* [Л 4а 3] «мондый», *қатығ туқушлар* [Л 149б 11] «авыр сугышлар», *кәлитә ханлар* [Л 150б 8–9] «йогынтылы ханнар», *амра'* [Л 157б 9] «хөрмәтле, сөекле» һ.б.

б) Халәтнең сыйфаты, билгесе: *фани дөнйа*, *дәwләтле тәхтең* [Л 2б 10] «бай тәхетең», *ач арслан* [Л 3б 11], *күкдәге болыт* [Л 5а 3], *йалғуз* [Л 61а 3] «ялгыз» һ.б.

Фигыльләр

а) Хәрәкәт фигыльләре: *йүр-* «йөр-», *қачып йүр-* «качып йөр-», *йибәр-* «җибәр-», *кил-*, *атланып чық-*, *атлан-*, *мен-*, *эзләп тап-*, *килеп төш-*, *қач-*, *алып кил-*, *бар-*, *кил-*, *үт-*, *гиз-*, *учра-* «очра-», *йет-* «барып җит», *күтәр-*, *үтүп бар-* «үт-», *түш-* «төш-» һ.б.

б) физиологик халәт фигыльләре: *тетрә-* «калтыра-», *телә-*, *wафат тапты-* [Л 151б 6] «үлде», *ишет-*, *шаһид бул-* «һәлак булу», *үкүн-* «үкен-», *үл-*, *йад қыл-* «искә төшер-», *күр-*, *йәшә-*, *wафат бул-* һ.б.

в) торыш (халәт) фигыльләре: *бел-*, *бул-*, *хасил бул-*, *бузул-* «бозыл-», *йарат-*, *йарлықа-* «кичер-», *түкән-* «үл-», *тапуғ ит-* «буйсындыр-», *герифтарлық чик-* «ялын-», *хайат торур-* «яшә-», *уқы-*, *әсир ит-* «кулга ал-», *иксемәс-* [Л 5а 11] «кипмә- (с) / корыма-(с)», *йулуқ-* «каршыга очра-», *ағала-* «олыла-», *сын-*, *қаршу тур-* «каршы тор», *чирқамыш қыл-* «коен-», *туң-* һ.б.

г) нинди дә булса предметка юнәлгән хәрәкәт фигыльләре: *ал-*, *сач-* «чәч- (түк-)», *билә-* «идарә ит-», *тут-* «тот», *тик-* «барып җит-, кагыл-», *сал-* «төзе-», *йық-* «буйсын-», *сөһүргал қылып бир-* «бүләкләр өләшеп чык-», *ач-*.

д) сөйләм фигыльләре: *аwаз бир-* «тавыш бир-», *хәбәрлә-*, *ай-* «сөйлә-», *ти- ~ ди-* «әйт-», *тип айт-* «әйт-», *ағаз қыл–* «кычкырып әйт-», *хәбәр қыл–* «хәбәр ит», *риwайат қыл-* «сөйлә-».

Нәтиҗәләр

1. Кадыйргали Бәк дастаннарының лексик составын тикшерү аларда кулланылган сүзләрнең төп өлешен төрки тамырлы берәмлекләр тәшкил итүен күрсәтә. Терек һәм терек булмаган табигатьнең, кешелек җәмгыятенең күп кенә күренешләре, асыл билгеләре, сан, алмашлык, шулай ук әйберләр һәм тереклек ияләренең хәрәкәтләре, халәтләре төрки сүзләр белән белдерелгән, аларның күпчелеге борынгы һәм урта төрки истәлекләрдә дә теркәлгән.

2. Лексиканың бер өлешен (41%) гарәп-фарсы алынмалары тәшкил итә. Алар дини, хәрби терминнар составында аеруча күп очрый; кеше исемнәренең яртысыннан артыгы – гарәп-фарсы сүзләре. Кайбер фарсы алынмалары (*андаз* «атарга», *тирандаз* «снайпер», *ан* «теге», *ин* «бу», *бозорг* «бөек») шушы истәлеккә генә хас, бу – Кадыйргали Бәкнең фарсы теленнән төрки телгә тәрҗемә эшчәнлеге белән бәйле. Алынмаларның зур өлеше язылыш рәвешләре белән төркичәгә яраклаштырылган. Алар күпчелек төрки истәлекләр өчен уртак һәм хәзерге төрки телләрдә киң кулланыла.

3. Рус алынмалары катламы, башлыча, антропонимнардан, этнонимнардан һәм топонимнардан гыйбарәт. Әлеге алынмалар белән истәлектә рус сүзләренең татар теленә үтеп керүенең башлангыч чоры теркәлгән. Бу берәмлекләрнең үзенчәлеге шунда ки, алар Россиягә кушылган һәм буйсындырылган Касыйм ханлыгының лингвосоциаль хәлен чагылдыралар. XVII гасыр башында Урта Азия истәлекләрендә рус алынмалары булмаган. Русизмнар бер генә юл белән – татарларның рус халкы белән турыдан-туры аралашуы аша үтеп кергән.

Әдәбият

1. Хисамиева З.А. Язык дастанов Кадыр Али-бека. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2022. 244 с.
2. Кадыр Али-бек. Джами ат-таварих. Факсимиле рукописи / авт. издания текста, исследования, критического текста, перевода с тюрки, глоссария Р. Алимов; под науч. ред. И.М. Миргалеева. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2022. 544 с
3. Хисамиева З.А. Сочинение Кадыр Али-бека: к вопросу о некоторых дискуссионных аспектах // Золотоордынское обозрение. 2023. Т. 11, № 2. С. 258–265. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-2.258-265 EDN: AHXDOP
4. Җәләй Л. Татар диалектологиясе. Казан, 1947. 137 б.
5. Җәләй Л. Татар теленең тарихи фонетикасы буенча материаллар. Казан, 1954. 108 б.
6. Хаков В.Х. Развитие татарского национального литературного языка и его стилей. АДД. Алма-Ата, 1971. 60 с.
7. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М.: Акад. наук СССР, Ин-т языкознания, 1960. 242 с.
8. Закиев М.З. О взаимоотношении татарского литературного языка и диалектов в различные периоды их развития. // Лингвистика, география, диалектология и история языка. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1976. С. 313–318.
9. Тумашева Д.Г., Усманов М.А., Хисамова Ф.М. Об особенностях развития деловой письменности. // Советская тюркология. 1977. №3. С. 51–66.
10. Березин И.Н. Библиотека восточных историков, Шайбаниада, т. I; Сборник летописей, татарский текст, т. II, ч. 1. Казань, 1849–1854. 92 с.
11. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах, чч. 1–4. СПб., 1863–1887.
12. Валиханов Ч.Ч. Извлечения из جامعالتواريح . – Собр. соч. в 5-ти томах, т.1. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1961, с. 159–164.
13. Рахим А. О новом списке татарского исторического сочинения XVII века. – Вестник научного общества татароведения. Казань, 1927, №7. С. 133–148.
14. Усманов М.А. Татарские исторические источники XVII–XVIII вв. Казань: изд-во КГУ, 1972. 223 с.
15. Татар теленең диалектологик сүзлеге. Казан: Тат. кит. нәшр, 1969. 647 с.
16. Фёдоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М.: изд-во МГУ, 1973. 180 с.
17. Әхмәтҗанов Р. «Җәмигь-әт-тәварих»ның оригиналь өлешендәге этносоциаль терминнар турында // Татар теле һәм әдәбияты. 6 нчы китап. Казан: Тат. кит. нәшр., 1977. Б. 44–50.

ЛЕКСИКА ДАСТАНОВ КАДЫР АЛИ-БЕКА

Замзамия Ахияровна Хисамиева,
Набережночелнинский государственный педагогический университет,
Россия, 423806, г. Набережные Челны, ул. им. Низаметдинова Р.М., д. 28,
zolotayaorda.centr@mail.ru.

Статья посвящена описанию лексики памятника старотатарского литературного языка – сочинению Кадыр Али-бека, условно названному «Джами ат-таварих» («Сборник летописей»). Кадыр Али-бек был везирем Касимовского хана и в честь интронизации Ураз-Мухаммеда на касимовском престоле написал «Хвалу» царю Борису Годунову. Также в сочинение включен

перевод одноименного труда Рашид ад-Дина и дастаны о золотоордынских ханах, написанные самим автором. Все найденные списки этого сочинения происходят из Волго-Уральского региона и были связаны с Казанью и Касимовым. Данный письменный памятник, созданный в 1602 году в Касимове, выделяется тем, что в нем переплелись и смешались грамматические формы и лексика различных диалектов тюрко-татарского языка. Сам Кадыр Али-бек языком своего сочинения называет тюрки. Этот язык носит смешанный характер, в нем сочетаются собственно литературные формы, восходящие к поволжскому тюрки (XII–XV в.) и испытавшие некоторое влияние чагатайской традиции, с элементами татарского народно-разговорного языка XVI–XVII вв.

Ключевые слова: дастан, старотатарский язык, лексика, лексико-семантические группы

Literature

Әдәбият

Литература

DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-42-58

FOLKLORIST MARCEL BAKIROV'S CREATIVE PORTRAIT IN THE MIRROR OF HIS PERSONAL MEMORIES AND IN THE ASSESSMENT OF HIS CONTEMPORARIES

Gülşah Yilmaz,
Afyon Kocatepe Üniversitesi,
Turkey, 0300, Afyonkarahisar/Center,
gulsahyilmaz4048@gmail.com.

Fanzilia Hakimovna Zavgarova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
zavgarova@inbox.ru.

Mileusha Mukhametzyanovna Khabutdinova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
mileuscha@mail.ru.

The article systematizes a range of scientific articles devoted to the life and work of the famous folklorist, Doctor of Philology, Prof. Marcel Bakirov (1933) and describes various facets of his research and creative activities. The research was conducted using the biographical and cultural-historical methods. The article contains a bibliography of the works about the scholar.

Key words: Tatars, Tatar scholars, folklore, Marcel Bakirov, Kazan University

Currently, in the field of humanities, much attention is paid to the formation of man as a personality, their role in historical reality and society. One of such research areas is the study of scholars' biographies. The connection between the personality of a scientist and his era, as a rule, is determined by studying the events of his personal life through sources that can be assessed in terms of being evidence of these events; what is more, these sources can relate not only to "himself", but also to "others". Along with the growing attention to this man in the sociocultural dimensions of history and the past, the importance of these sources is also increasing. Personal sources can be understood as documents relating to certain stages of this scholar's life, memories of those who communicated

with him, including research workers. They provide an opportunity to execute a portrait of the historical and cultural reality of the time in which the scientist lived, thereby arousing keen interest. The study of such sources expands the boundaries of assessing the historical stages of the scientific knowledge of that time. They reflect the historical events of that era.

This research work is connected with the personality of the famous folklorist, Turkologist, literary critic and scholar Marcel Bakirov. M. Bakirov was one of the representatives of a galaxy of talented scholars who worked in the period from the second half of the 20th century to the first quarter of the 21st century. These were the researchers who not only gave a powerful impetus to the development of the humanities in the Republic of Tatarstan, but also had a great influence on Turkic Studies. M. Bakirov is the author of 500 research and literary critical publications, including eight monographs, educational and methodological manuals and folklore collections. The scholar's major works in the field of verse theory [1], [2], [3], [4], [5], Tatar folklore, [6], [7], [8], [9], [10], [11] and research are devoted to the deep layers of the history of Turkic languages, including Tatar [12], [13]. It will not be a mistake to say that his textbooks on Tatar folklore, published in Russian, are the only works that help promote national culture among non-Tatar audiences.

Both the scholar himself and the methods and subject of his research are of significant interest to the scientific community. This is evidenced by scientific articles about his activities prepared by authoritative experts [14], [15], [16], [17], [18], [19], [20], [21], [22], [24], [25], [26]. The wide circle of readers could not remain indifferent to the discoveries made by the folklorist (see: [27]). The personality of Marcel Bakirov, the breadth of his scientific horizons and his creative talent are revealed in his works [28], [29], [30]. Our research focuses on the scholar's works, written in the style of autobiography. They make it possible to systematize information about his personality and compile a bibliography of his works [31], [32]. In this regard, we consider it possible to mention the autobiographical story, published in the magazine "Kazan Utlary", titled "A Black Spot for Happiness" [33], [34]. Our research was carried out using the biographical, cultural and historical methods.

Discussion

According to the literary critic Ya. Nigmatullina, evaluation of the writer's creative personality in the light of the systemic approach reveals its "complex, multi-level structure." (For more details, see: [35]) The starting point for understanding this structure is the idea of personality as a "personified activity" (for more details, see: [36]). "The artist's activity in the creative process is qualitatively manifested at different levels of his perception of the world and worldview" [37, p. 74]. Analyzing literary portraits dedicated to Marcel Bakirov, one can find stable motifs, in other words a complex of figurative elements included in the plot about the Turkologist and writer. What is the first thing that attracts the reader's attention in these works, written by his fellow writers and fellow countrymen? In our opinion, it is his strength, power, perseverance, health, faith, patience, tolerance and love.

Marcel Bakirov is not one of those who would settle down and give up. "This person lives with a temperament driven by at least 43 degrees of energy and incessant aspirations," Foat Sadriev, his fellow countryman and a writer, wrote about him [29]. "Marcel Khaernasovich is one of those who, thanks to his large-scale activities, has earned the title of professor, doctor of philology, has been recognized as a prominent figure in science, an academician of the Russian Academy of Humanities, an honorary worker in the sphere of higher professional education of the Russian Federation. Among our outstanding compatriots who dedicated their lives to serving Tatar literature, culture, politics, there are many of those who listened to Marcel Aby's fascinating lessons of literary criticism, poetry and Tatar folklore. It seems to me that in the memory of each of his students he will be remembered as a subtle humorist, a scholar of wide erudition, the one who knows how to be on friendly terms with everyone, the Tatar aga", - wrote his colleague Fanzilya Zavgarova. It is also noted that it was with great persistence that he took up the task of preserving Tatar folklore, the national spirit and has created more than a dozen scenarios for our cultural occupations with the aim to preserve the ritual creativity of our people [16].

The famous poet and prose writer Marcel Galeev spoke of his mentor in this way: "Marcel Bakirov is very sociable and loves to joke" [28]. Kazan University Professor Gumer Sattar-Mulile described his colleague in his dedicated poem as follows:

Berkem əitməs: "Marsel' ehsh səimi",
Əitep bulmyi aңa kart diep,
Inde җitkən, əidə yat diep.
Ul hərchakta məshgul' ehsh belən,

Papka, portfel' totkan, esh kүrəm,

Dərt-dərman da əle җitərlek,

Yash' khanymnarny gashyik itərlek. [32, s. 466]

No one will say: "Marcel doesn't like his work"

You can't say he's an old man

He says that he is tired already, he is in bed at home.

But he's always busy with work,

I often see him carrying a briefcase

He has enough enthusiasm

To make young ladies fall in love with him [32, p. 466]

Gumer Sattar-mullile sincerely admires Marcel Bakirov's hard work. His life and creative path are compared to a burning fire:

Kollegabyz yashi beləder,

Yash'nəp, yanyp ehshli birəder [32, s. 466].

My colleague knows how to live,

Fast like lightning, always burning [32, p. 466].

According to Gumer Sattar-mullile, his colleague's creative tree has born rich fruit. The scholar notes that Marcel Bakirov can unravel mysteries in the mists of time.

The common feature of the articles, dedicated to the scholar, is the motif of his tough life path. Overcoming the hardships that he experienced since childhood, M. Bakirov has managed to gain rich life experience. In his autobiographical essay "A Black Spot for Happiness," M. Bakirov shares his genealogy for the first time: "my father Khaernas Bahranurovich (b. 1898) was an educated descendant on both his paternal and maternal linages. My grandfather Bahranur's father was Wali, Wali's father, my grandfather Hadi, who belonged to me in the fifth generation, was pious in his parishes. My paternal grandmother, Husnikamal, was the daughter of the mudarris of the Tumutuk madrasah, where the future educator and writer Zakir Hadi studied and which is described in the story "The New Askhabe Kakhaf."

Bahranur Valeev's children (besides my father, two more sons and two daughters were born) received a basic education and studied in Russian. The residents of neighboring areas could write such texts as addresses and certificates in Russian. As they wore caps and dressed in a European style, they were called "Urys Vali". Responding to changes during the period of collectivization and creation of collective farms, the head of the family, Bahranur Babai, voluntarily handed over his well-built courtyards and farmland to the state.

My mother, Fatima Aubakirovna (taken from the abbreviated Abubakir), was born into a middle-income family (b. 1900), she was the second of age among four daughters and two sons. On my mother's side, I know my grandfather in the seventh generation. The descendants of my distant ancestor Ismail Muslimov, who stood at the origins of the family, according to the ancient legend, went back to the descendants of Kazan settlers, therefore all six of Ismail's sons (Yakub, Gani, Najmi, Karim, Jihangir and the father of my grandfather Aubakiraunp) considered themselves to be Kazanians. Numerous grandchildren and great-grandchildren of the heads of these families and a significant part of their descendants still live in our area.

As for the origin of my mother's mother, grandmother Farkhidzhikhan, she came from the village of Kuzyakovo, part of the Sarmanovsky District, 25 km from Muslyumovo. Grandfather and grandmother created a strong family, both lived to be 90 years old, raised six children (four daughters and two sons). Even in adulthood, my grandfather was a literate old man who could easily read texts in Arabic, Latin and Cyrillic, he also had a good command of the Russian language. Despite the fact that he, being an elder, secretly did charity work in his district, understanding the demands of the era, he tried to educate his children and give them a secular education. Therefore, one should not be surprised that as early as in 1938, his eldest son Khafaz-Aby graduated with honors from the Faculty of Mechanics and Mathematics of Moscow University and worked as the director of various technical schools and colleges, and his second son Salah-Aby held the positions of the police chief and chairman of the District Executive Committee in Aktanysh and the former Kalininsky Districts, his daughters Maryam and Zakira were a nurse and a doctor, and their mother was a teacher" [33, p. 133].

Marcel Galiev also resorts to the motif of a difficult life path. He draws attention to the melancholy that was hidden behind the smile of his teacher, and writes: "in the depths of his soul it seemed that some kind of sadness was hiding" [28]. The reason for this mental wound, as we have already said, should be sought in the biography of the scholar: Marcel was left without a father at the age of 4 and experienced the bitterness of orphanhood. Until 1957, he was forced to live with the stigma of "the son of an enemy of the people." According to the "Book of Memory," his father, Valeev Khaernas Bakhranurovich, was arrested on

November 13, 1938, convicted of "campaigning against grain procurements," and then on December 28 of the same year was shot in Yelabuga prison [38].

This fact was first noted in Ayaz Gilyazov's book "In Whose Hands Is the Ax?" (1988–1989). The novel tells: "so many families from the upper village were destroyed in the early thirties. In November, thirty-seven people did away with Hayernas, the headmaster of the school. Following Hayernas, two young men disappeared from school - Hai and Faiz, who had come to work there after a pedagogical college. Old Yunus, a nice village hazrat, was taken out of his warm bed at midnight and taken away to the place from where only the alarming news came: 'shot in the Yelabuga prison.' What was the fault of the poor old man who was over eighty?! 'Hayernas was shot because he knew a lot, and the young teachers because they talked a lot,' the frightened people speculated, biting their tongues for many years" [38, pp. 149–150].

This tragic fact also found a place in the autobiographical story of the famous folklorist: "I lost my father at the age of 4... Under the totalitarian regime, when he worked as the headmaster of the secondary school in the village of Verkhniy Bagrazh, the Zainsky District, my father was arrested for libel and convicted under the 38th, most terrible article, with the shameful nickname 'anti-Soviet', 'an enemy of the people'" [32, p. 135]. Marcel Bakirov included the text of his father's letter in the fictional fabric of his story:

"My dear Fatima! I can either survive or not. Don't forget me. Be faithful to me, as you have been faithful before. I am your husband for life, the father of your four children and our unborn child. I am very sorry for you, not myself. I'm very sorry for my children, I miss them very much. Don't let yourself worry too much about me. Well, misfortune has struck our homes. If I don't come back, then you go back to our house. Try to raise and teach your children well. I want you to do this for my sake, I hope you will do as I say" [32, p. 135].

The last letter from the head of the family from prison makes the story sound more documentary, allowing you to feel the harsh breath of the era. As a result, the author recreates the era extremely accurately for modern readers. In the articles, Marcel Bakirov appears as a scholar capable of resisting public opinion, showing stubbornness and perseverance in unusual situations. The legend of Kazan State University tells that while still a student, Marcel Bakirov refuted the concept of Tatar poetry supported by his teacher, who had gained fame as an experimental researcher conducting studies in the field of experimental phonetics.

"Hatip Gosman was a great scientist. He was well versed in both the literature of the Ancient East and knew the European classics. He delighted us by reciting by heart the poems by various poets. He was also well informed in the field of modern literature. I am proud to have been his student. We met Khatip aga at the dawn of his teaching career at the university, as first-year students. Our teacher explained the structure of Tatar verse to us, and his interpretation was based on the theory of Russian verse. Giving the examples of stanzas, in which the order of stress was preserved or randomly coincided, he tried to prove that our verse also had a syllabic-tonic structure. As early as in my thesis – my final course work - I set myself the goal of proving that this opinion was wrong, that Tatar verse was built on a syllabic, that is, a rhythmic system based on a certain number of alternations of syllables. Fortunately, Zait Mazitov and Khalif Kurbatov supported me, saying that his student's point of view was convincing. And while working on my Ph.D. thesis, I again disagreed with the opinion of my supervisor in assessing the garuz.

Having witnessed the repressions of the year 1937, the era of atheism, Khatib Agha did not want to admit that the Arab-Persian Garuz influenced the formation of the Turkic Garuz, and even called this system of versification "a verse of an open syllable," a term created by him. As soon as you speak Arabic, an association with Islam is immediately born. Apparently, this scared him or prompted him to make concessions. However, Hatip Agha's identification of local prerequisites that contributed to the assimilation of the Garuz system, that is, the discovery of some common or similar phenomena in Turkic-Tatar poetry, was undoubtedly a serious discovery and innovation" [29].

The Tatar folklorist opposed the opinion of folklorist A. Veselovsky who was a historian of Russian literature. The new realistic concept of "myth-ritual syncretism", proposed by the Tatar scholar as an alternative to the widespread theory of "choral syncretism", "ritual choir" by the outstanding Russian philologist A. Veselovsky, deserves close attention and a thorough study.

Prof. Talgat Galiullin shares his observations: "Despite the fact that from time to time M. Bakirov puts on the mantle of a politician-diplomat, sometimes he gets prickly, defending his point of view in front of his interlocutors". In addition, he recalls

that he refuted the famous orientalist I. Stebleva's assessments: "For many years, in the assessment of ancient Turkic verse, especially Orkhon-Yenisei inscriptions, I. Stebleva's opinion prevailed. Batyr M. Bakirov dared to disagree with such a prominent Turkologist, because he believed that despite the fact that in ancient inscriptions there are cases of rhythmization of lines, it is still premature to look for a poetic system here (as, for example, in a prose poem), this is not verse [17], but prose.

T. Galiullin admires the scientist's erudition and notes: "M. Bakirov's strongest side as a scholar is the theory of versification, the origin of Turkic-Tatar strophic art. He identifies the features of metrics, stanzas, unique rhyme, rhythmic features, used to create artistic images, the means of expressiveness and the ancient traditions originating in folklore. His research is devoted to the system of genres in terms of historical poetics, the poetic development and determination of future prospects. As early as in the 1970s, he, not trusting intuition and assumptions, conducted the study of the basic laws of Tatar-Turkic verse on an experimental basis, as in the exact sciences.

In 1972, he published the monograph "Regularities of the Turkic and Tatar Verse Structure in the Light of Experimental Research," which was based on his Ph.D. thesis. This study was continued with "Experience in a Systemic Study of Folklore Genres" (co-author: A. Yakhin, 1981) [5] and "A Journey to the World of Poetry" (1999) [3], as well as "The Cradle of Poetry". His paper "The Origin and Ancient Forms of Turkic Poetry" (2001) is "a revolutionary work, where the scholar demonstrates the breadth of his horizon, the scale of thinking, which has not yet received proper assessment.[4] Thus, he has devoted his entire life to the search for the origins and deepest secrets of Tatar poetry, not only expressing his attitude to controversial literary issues, but also suggesting ways of solving science riddles, in particular, proving that rituals-myths are the cradle of poetry, that Tatar poetry travelled a difficult path during the period of its improvement and development. According to the scholar, even before the arrival of the Arab-Persian language, Garuz, our ancestors had their own intonation-syntactic system and syllabic rhythm, which allowed them to enrich the foreign meter and enhance poetry with accents" [17].

Marcel Bakirov is a scholar who published one of the first textbooks in Tatar folklore, "Tatar Folklore" (2008) [7]. According to Fanzili Zavgarova, "this textbook for students of higher educational institutions was quickly translated and republished in Russian, today it is one of the most actively used books by students of the Kazan State Conservatory and the Kazan Institute of Culture" [15].

The articles about Marcel Bakirov highlight his love of truth, the fact that he is a fighter against lies: "when Marcel Bakirov worked in the newspaper "Kyzyl Tan" in Ufa, this incident happened: letters to the editor began to continuously arrive from one of the republican areas. One guy was killed. Someone completely innocent was accused of the murder. Marcel Bakirov visited this area several times and found that a group of people had shifted the blame onto others, threatening the journalist. But Marcel never retreated on the path of truth. The journalist appealed to the procurator and medical workers and obtained permission to exhume the body. In this way he got the case reinvestigated, standing his ground; although he put himself at risk, he won: he saved a innocent young man from false accusations. This fact became an unprecedented event in Tatar journalism, the evidence of the journalist's determination!" [27].

With age, the scholar's battle zest has only intensified. Suffice it to recall his discussion on the concept of the fundamental work "History of Tatar Literature". [40], [41]. Marcel Bakirov's fellow countrymen make up legends about his physical strength and power. For example, in the article about his fellow countryman, F. Sadriev says that the 85-year-old scholar became the Sabantuy winner in arm wrestling [28].

In his newspaper article, Marcel Galeev characterizes the scholar as a person who withstood the difficulties of the era with honor and did not succumb to the temptations of the Brezhnev stagnation: "Whatever qualities a person may be told to develop to become a researcher, I imagine the lifestyle and activities of Marcel Bakirov. The very first quality is perhaps persistence. Perseverance is about finishing what you start. And more again... Patience, which is patience and dedication... It's hard to imagine - different events happen in the world, people compete with each other, building houses, buying cars, dying on the way to wealth, swimming out and getting stuck again in the rat race for wealth ...

Meanwhile, he is sitting behind the thick walls in the main hall of the library, poring over books for days, days and months, for years collecting nectar drop by drop from the field of science and knowledge! He has voluntarily surrendered to science, denying himself many worldly pleasures; dedication, sacrifice and willpower are inherent in him!"

The authors of the articles draw their readers' attention to the fact that M. Bakirov did not give in during the most difficult trials, which only strengthened his spirit. On the one hand, this demonstrates the steadfastness of his character; on the other hand, it is his desire to teach, protect and preserve the heritage of his ancestors, to pass on to future generations a sense of pride in the achievements of national culture. Having familiarized himself with Marcel Bakirov's monograph, devoted to the study of the origins and ancient forms of Turkic poetry, Academician Mansur Khasanov, in his review, reveals his admiration for the results of the scholar's work: "so far, no one has paid attention to such distant times, digging so deeply, that is, going to the proto-Turkic era. He has not yet managed to penetrate the embryonic-fetal era of our ancestors' poetic creativity. Since the specific creation time of ancient writing monuments usually limits the chronological scope of scientific research, many philologists cannot look beyond this boundary" [20].

In 2019, the Tatar Book Publishing House printed the fundamental work of Marcel Bakirov titled "Proto-Turks: A Significant Ancestral Homeland, Early Tribes and Languages, History and Ethnoculture" (2019) [11]. Here, having made a lot of efforts and relying on the lexical-semantic and partially etymological comparative dictionary that he compiled, he showed himself as a supporter of the theory that ancient Turks and their languages did not form in Altai or in the Middle East, that is, in the southwestern part of the Asian continent, according to the concept whose authors claimed a place in big science. In this work, our Turkic scholar managed to convincingly prove that the ethnogenesis of the Turks and ancient ethnic history consist of two large stages. Moreover, at the initial stage of their existence in the Near and Middle East, the Turkic ancestors made a significant contribution to elucidating how the language was created based on dead languages and including the languages of ancient ethnic groups [25, p.].

Last year, the Tatar Book Publishing House printed another major work by the outstanding scholar, which is dedicated to the study of our ancestors' origin in terms of linguistic indicators: "Secrets of Our Ancestors' Origin. Historical and Linguistic Research" [12]. The famous archaeologist, Academician F. Khuzin expressed his expert opinion about this work. He noted that "the conclusions of Prof. M. Bakirov strongly undermine and sharply refute the assumptions of the Turkologists who believe that the homeland of the Turkic peoples was in the Altai-Sayan lands, as mentioned above, and also think that the R-dialect characteristic of the Chuvash language allegedly existed back in the most ancient Turkic languages, while the z-dialect did not exist at all in the earlier periods. This monograph examines the connection between the initial period of Turkic ethnogenesis, related to the Middle East, with the z-lingual proto-Turks and the place of the r-language dialect origin with the Caspian-Aral (Turanian) Region, which is confirmed by the materials of the lexical-semantic comparative dictionary. I consider the greatest discovery and achievement of our great scholar to be his proof of the stable "national-ethnic" features that he identifies." [25].

Not only the Comparative Dictionary, which includes about a thousand ancient lexical units, deserves serious attention, but also the scholar's studies concerning the origin of individual words, including onomastic coincidences, genetic or contact-contact similarities [24], [25].

Academician F. Khuzin noted that "scientific research, observations of a scientist dedicated to proving that the poem "Kyyssa-i Yosyf" was written not in Central Asia, but in our Bulgarian-Tatar settlement, is a whole world that attracts the reader's attention!" [25].

In recent years, the outstanding scholar has tried his hand at creative writing. "The Khan's Daughter" is the first play by the famous folklorist and literary critic M. Bakirov [43]. According to M. Khabutdinova, "the play is a striking example of a "singing drama", in which, as in melodrama, the "savior" frees a suffering soul from captivity. The melodrama "The Khan's Daughter" is distinguished by an extensive system of intrigue, the skillful way of building conflicts and sharp dialogues based on puns. At the same time, there is quite a lot of folk humor in the work. One of the advantages of the play is that it is written in the pure Tatar language. Modern works, based on such lively Tatar speech, are rare today" [44].

Lately, M. Bakirov has shown himself as the author of prose. His works, the story "Valenki" [45] and autobiographical memoirs "A Black Spot for Happiness" [32], [33] are a continuation of the Tatar literary tradition, dating back to Gabdulla Tukay's work ("What Remains in Memory") [42]. The memoirs of Marcel Bakirov play the role of a diary of the Great Patriotic War period and the post-war years. The tragedy that came to the country is skillfully depicted seen with the eyes of a child. As for "A Black Spot for Happiness," this is a story showing how humor helps to survive in the

most difficult conditions. With this work, Marcel Bakirov managed to create a collective portrait of his generation.

Conclusions

Taking into account the information presented in the studies under consideration, we have come to the following conclusions. Marcel Bakirov belongs to a galaxy of talented scholars who actively worked in the period from the second half of the 20th century to the first quarter of the 21st century; he is a person whose work has been highly appreciated by his contemporaries, students and colleagues. Thanks to their assessments, we can get an idea of his childhood, university years, his portrait as a university teacher, a scholar who is in constant search. All these facts allow us to form a collective portrait of an entire generation of the post-war era. As a result, we see a person who has gained fame, who has withstood the difficult trials of life with honor, and who has a strong opinion of his own.

References

1. Bakirov, M. Kh. (1972). *Zakonomernosti tyurkskogo i tatarskogo stikhoslozheniya v svete e`ksperimental`ny`kh issledovanii: dissertatsiya ... kandidata filologicheskix nauk: 10.00.00* [Turkic and Tatar Versification Regularities in the Light of Experimental Research: Ph.D. Thesis]. Kazan`, 306 p. (In Russian)

2. Bakirov, M. Kh. (1999). *Genezis i drevneishie formy` obshhetyurkskoi poe`zii: dissertatsiya ... doktora filologicheskix nauk: 10.01.02* [Genesis and Ancient Forms of Turkic Poetry: Doctoral Thesis]. Kazan`, 389 p. (In Russian)

3. Bakirov, M. Kh. (1999). *Shig``riyat dən`yasy`na səyaxət: Fol`klordan yazma shigy`r`gə kүchesh tarixy`nnan* [A Journey to the World of Poetry: A History of the Transition from Folklore to Written Poetry]. M. Bakirov. 240 p. Kazan, TGZhN. (In Russian)

4. Bakirov, M. Kh. (2001). *Shig``riyat bishege. Gomumtərki poe`ziyaneң yaraluy` həm iң bory`ngy` formalary* [The Cradle of Poetry. The Creation and the Oldest Forms of Turkish Poetry]. 343 p. Kazan, Məgarif. (In Russian)

5. Bakirov, M. Kh. (2014). *Drevnetyurkskaya poe`ziya: nerazgadanny`e tajny` ustnogo i pis`mennogo poe`ticheskogo tvorchestva nashix predkov* [Ancient Turkic Poetry: The Unsolved Mysteries of the Oral and Written Poetic Creativity of Our Ancestors]. 389 p. Kazan`, Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)

6. Yakhin, A., Bakirov, M. (1979). *Fol`klor zhanrlary`n sistema itep tiksherү təҗribəse: (Məzəklər, bəetlər)* [Experience of Systemic Research into Folklore Genres: (Jokes, Poems)]. 198 p. Kazan, Kazan un-ty` nəshr. (In Tatar)

7. Bakirov, M. Kh. (2007). *Kotly` bulsy`n tuegy`z!* [Happy Wedding Day!]. 189 p. Kazan, Sүz. (In Tatar)

8. Bakirov, M. Kh. (2008). *Tatar fol`klory`* [Tatar Folklore]. M. Kh. Bakirov. 359 p. Kazan, Məgarif. (In Tatar)

9. Bakirov, M. Kh. (2012). *Tatarskii fol`klor: monografiya* [Tatar Folklore: A Monograph]. 399 p. Kazan`, Ikhlas. (In Russian)

10. Bakirov, M. Kh. (2013). *Tatarskii fol`klor* [Tatar Folklore]. M. Bakirov. 400 p. Kazan`, Ikhlas. (In Russian)

11. Bakirov, M. Kh. (2018). *Tatarskii fol`klor* [Tatar Folklore]. 2-e izd., dop. 406 p. Kazan`. (In Russian)

12. Bakirov, M. Kh. (2019). *Prototyurki* [Proto-Turks]. Iznachal`naya prarodina, rannie plemena i yazy`k, istoriya i e`tnokul`tura. 462 p. Kazan`, Tatarskoe kn. izd-vo. (In Russian)

13. Bakirov, M. Kh. (2022). *Tainy` proiskhozhdeniya nashikh predkov* [Secrets of Our Ancestors' Origin]. 391 p. Kazan, Tatarskoe kn. izd-vo. (In Russian)

14. Shəripov, Ə. (2003). *Shundy`i tatar tyurkology` bar* [There Is Such a Tatar Turkologist]. Mədəni җomga. No. 12. (In Tatar)

15. Shəripov, Ə. (2008). *Olpat ostaz həm olug galim* [A Great Teacher and a Great Scholar]. Bakirov M. Kh. Shəkhes. Galim. Ostaz. Pp. 4–23. Kazan, Sүz. (In Tatar)

16. Җəүhərova, F. (2019). *Chy`n galimneң syze kaly`r, эҗuelmasly`k e`ze kaly`r* [The True Scholar's Word Will Remain, His Indelible Mark Will Remain]. Bezneң miras. No. 2. (In Tatar)

17. Kharrasova, R. F. (2013). *Pioner-issledovatel` drevnetyurkskoj poe`zii: k 80-letiyu M. Kh. Bakirova* [Pioneer Researcher of Ancient Turkic Poetry: On the 80th Anniversary of M. Kh. Bakirov]. Vestnik TGGPU. No. 3 (33), pp. 346–348. (In Russian)

18. Galiullin, T. (2009). *Shig``ri эҗan ahəңe* [Poetry is the Soul of the Soul]. Kazan utlary`. No. 9. (In Tatar)

19. Dəүlətshin, G. (2019). *Prototyurki babalary`by`zga yul yaruchy` kitap* [Proto-Turks is the Book that Paves the Way to Our Ancestors]. Kazan utlary`. No. 7. (In Tatar)

20. Mukhametdinov, R. (2020). *"Sensatsionnaya kniga tatarskogo tyurkologa..."* ["A Sensational Book by a Tatar Turkologist..."]. Zvezda Povolzh`ya. No. 7. (In Russian)

21. Khəsənov, M. (2002). *"Bu kadər tirəngə berəүneң də үtep kergəne yuk ide əle"* ["No One Has Ever Penetrated This Deep"]. Miras zhurnaly`. No. 6. (In Tatar)

22. Sadriev, F. (2013). *Shig``riyat bishegen tibrətүche galim* [The Scholar Who Rocks the Cradle of Poetry]. Mədəni җomga, No. 49. (In Tatar)

23. Shəripov, Ə. (2009). *Ylemsez khəzinəbezgə laek khezmət* [Worthy Service to Our Immortal Treasure]. Mədəni җomga. 18 dekabr`. (In Tatar)

24. Tariel Azertyurk. (2019). *O vklade tatarskogo tyurkologa v orientalistiku* [On the Contribution of the Tatar Turkologist to Oriental Studies]. (Retsenziya na monografiyu professora M. Kh. Bakirova "Prototyurki: iznachal`naya prarodina, rannie plemena i yazy`k, istoriya i e`tnokul`tura". Kazan`, 2019. 464 s.) Filologiya i kul`tura. Philology and culture. No. 4(66). P. 282–285 (In Russian)

25. Tagirov, I. (2022). *Novaya monografiya professora Marselya Bakirova* [A New Monograph by Prof. Marcel Bakirov]. Zvezda Povolzh`ya. No. 38. (In Russian)

26. Khuzin, F. (2023). *Bolgar, chuvash, tatarlarny`ң e`tnogenetik yzenchәleklәre* [Ethnogenetic Features of Bulgarians, Chuvash and Tatars] (Professor M.Bakirovny`ң "monografiyasen uky`ganda tugan fikerlәr). Fәnni Tatarstan. No. 1. P.164–172 (In Tatar)

27. Vәli, R. (2017). *Җу`lantau* [Zilantau]. Mәdәni җomga. No. 19. (In Tatar)

28. Galiev, M. (2003). *Kәysәr suy` әzlәp* [A Little Bit of Lukewarm Water]. Mәdәni җomga. No. 12. (In Tatar)

29. Sadriev, F. (2019). *Galimneң ike җiңүe* [Two Victories of the Scholar]. Bezneң miras. No. 4. (In Tatar)

30. *Chy`n fol`klorchy` hәm shig``riyat belgeche* (2014) [A True Folklorist and a Poet]. M. Bakirov belәn R. Rakhman әңgәmәse. Shәhri Kazan, aprel`. (In Tatar)

31. Bakirov, M. Kh. (2008). *Shәkhes. Galim. Ostaz* [A Person. A Scholar. A Teacher]. 80 p. Kazan, Sүz. (In Tatar)

32. Bakirov, M. Kh. (2023). *Meң dә ber fiker* [A Thousand and One Thoughts]. 536 p. Kazan, Khalky`by`z mirasy` nәshriyaty`. (In Tatar)

33. Bakirov, M. (2023). *Kara taply` bәkhet (Biografiyam, tormy`sh hәm khezmәt yuly`m tury`nda bәyan)* [A Black Spot for Happiness (About my biography, life and career)]. Kazan utlary`. No. 11. P. 132–159. (In Tatar)

34. Bakirov, M. (2023). *Kara taply` bәkhet (Biografiyam, tormy`sh hәm khezmәt yuly`m tury`nda bәyan)* [A Black Spot for Happiness (About my biography, life and career)]. Kazan utlary`. No. 12. P. 127–149. (In Tatar)

35. Nigmatullina, Yu. G. (1983). *Metodologiya kompleksnogo izucheniya khudozhestvennogo tvorchestva* [Methodology for a Comprehensive Study of Artistic Creativity]. 104 p. Kazan`, izd-vo Kazan. un-ta. (In Russian)

36. Kogan, M. S. (1974). *Chelovecheskaya deyatel`nost`. Opy`t sistemnogo analiza* [Human Activity. Systemic Analysis Experience]. 328 p. Moscow, Politizdat. (In Russian)

37. Nigmatullina, Yu. G. (2004). *Sistemno-kompleksnoe issledovanie khudozhestvennogo tvorchestva: istoriya nauchnogo napravleniya v Kazanskom universitete* [Systemic and Comprehensive Study of Artistic Creativity: The History of the Scientific Trend at Kazan University]. 249 p. Kazan`, Fe`n. (In Russian)

38. *Zhertvy` politicheskogo terrora v SSSR* [Victims of Political Terror in the USSR]. URL: https://base.memo.ru/person/show/498556?ysclid=lnmvo78ssq752355983. (In Russian)

39. Gy`jlәҗev, A. M. (2008). *Balta kem kuly`nda?* [In Whose Hands Is the Ax ?]. 320 p. Kazan, Tatar. kit. nәshr. (In Tatar)

40. Bakirov, M. (2023). *Ychlek belәn yrelgәn tyrәlek* [Lust for Power and Vindictiveness]. Mәdәni җomga. No. 7. 22 fevral. (In Tatar)

41. Bakirov, M. (2023). *Syurpriz hәm yaңa sigeztomly`k* [Surprise and a New Eight Volume Edition]. Bezneң gәҗit. No.13. 5 aprel`. URL: https://beznen.ru/archive/zhan-avazy/070423/syurpriz-hm-yana-sigeztomlyk. (In Tatar)

42. Tukay, G. (1986). *Isemdә kalgannar* [What Remains in Memory]. Tukay G. Әsәrlәr. Tөz.: Gali Khalit, Rashat Gainanov, Lena Gainanova, Rәis Dautov. T. 5. Kazan, Tat. kit. nәshr. (In Tatar)

43. Bakirov, M. Kh. (2020). *Khan ky`zy`* [The Khan's Daughter]. Kazan utlary`. No. 6, pp. 107–139. (In Tatar)

44. Khәbetdinova, M. M. (2020). "*Yz өleshem"* [My Part]. M. Bakirovny`ң "Xan ky`zy`" p`esasy`na retsenziya. M. M. Khәbetdinova. Kazan utlary`. No. 6, pp. 175–177. (In Tatar)

45. Bakirov, M. Kh. *Itek. Khikәya* [Boots. A Story]. Kazan utlary`. No. 8, pp. 98–104. (In Tatar)

46. *Rossiiskie fol`kloristy`: spravochnik* (1994) [Russian Folklorists: A Reference Book]. Tsentr traditsz. rus. kul`tury` "Preobrazhenskoe", Arkh. "Fol`klor Rossii"; sost. L. V. Ry`bakova. 206 p. Moscow, Indrik. (In Russian)

МАРСЕЛЬ БАКИРОВНЫҢ ИҖАДИ ПОРТРЕТЫ АНЫҢ ШӘХСИ ИСТӘЛЕКЛӘРЕ КӨЗГЕСЕНДӘ ҺӘМ ЗАМАНДАШЛАР БӘЯЛӘВЕНДӘ

Гүлшаһ Йылмаз,
Афьон Коджатепе Университеты,
Turkey, 0300, Afyonkarahisar/Center,
gulsahyilmaz4048@gmail.com.

Фәнзиля Хәким кызы Җәүһәрова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
zavgarova@inbox.ru.

Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы Хәбетдинова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
mileuscha@mail.ru.

Мәкаләдә танылган фольклорчы, филология фәннәре докторы, профессор Марсель Хәернас улы Бакировның (1933) тормышына һәм эшчәнлегенә багышланган фәнни хезмәтләр даирәсе системага салына. Аның фәнни һәм иҗади эшчәнлеге төрле яклап ачыла. Тикшеренү биографик һәм мәдәни-тарихи ысул ярдәмендә алып барыла. Мәкаләдә галим турында хезмәтләр библиографиясе формалаштырылган.

Төп төшенчәләр: Татарлар, татар галимнәре, фольклористика, Марсель Бакиров, Казан университеты

Кереш

Хәзерге вакытта гуманитар фәннәр өлкәсендә кешенең шәхес буларак формалашуына, аның тарихи чынбарлыкта һәм җәмгыятьтә тоткан урынына зур игътибар бирелә. Мондый тикшеренүләрнең бер юнәлеше – галимнәрнең биографиясен өйрәнү. Галимнең шәхесе белән чор арасындагы бәйләнеш, кагыйдә буларак, шәхси тормышы вакыйгалары, ул вакыйгаларга дәлил рәвешендә бәяләнерлек чыганаклар аша билгеләнә, ә ул чыганаклар «үзенә» генә түгел, ә «башкаларга» да кагыла ала. Тарихның һәм үткәннең социомәдәни үлчәмнәрендә кешегә карата игътибар белән бергә бу чыганакларның әһәмияте дә арта.

Шәхси чыганаклар дигәндә, галим тормышының кайбер этапларына бәйле документлар, аның белән аралашканнарның, шул исәптән галимнәрнең дә, истәлек-хатирәләре була ала. Алар галим яшәгән чорның тарихи-мәдәни чынбарлыгы портретын сурәтләү мөмкинлеген бирәләр, шуның бәрабәренә кызыксыну уяталар. Мондый чыганакларны өйрәнү – шул чордагы фәнни даирәнең тарихи этапларын бәяләү чикләрен киңәйтә. Алар чор вәкилләренең тарихи вакыйгаларны кабул итүләрен, аларга бирелгән бәяләр палитрасын өйрәнүдә төп фактик дәлил буларак чыгыш ясыйлар, тикшеренүчеләргә башка чыганакларда булмаган кыйммәтле детальләр һәм чор үзенчәлекләрен билгеләү мөмкинлеге бирәләр. Бу документлардан алынган мәгълүмат фән кешесенең эчке дөньясын, фәнни максатларга ирешү юлындагы мотивларын күрергә, аңларга, аның тикшеренү лабораториясен, шулай ук башка социаль рольләрдә танылган галим образын формалаштырырга мөмкинлек бирә.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Әлеге тикшеренү эше танылган фольклорчы, тюрколог, әдәбият теориясе белгече, галим Марсель Хәернас улы Бакиров шәхесенә бәйле башкарыла. М.Х. Бакиров – XX гасырның икенче яртысыннан алып XXI гасырның беренче чирегенә кадәрге диярлек вакыт аралыгында хезмәт куйган талантлы фән эшлекләләре плеядасы вәкилләренең берсе. Алар – Татарстан Республикасы гуманитар фәннәренең үсешенә көчле импульс бирү белән беррәттән, төрки фәннәргә зур тәэсир ясаган галимнәр. М.Х. Бакиров 500 фәнни һәм әдәби – тәнкыйди басма мәкаләләр, шул исәптән 8

монография, уку һәм методик әсбаплар, фольклор җыентыклары авторы. Галимнең төп хезмәтләре шигырь теориясенә [1], [2], [3], [4], [5], татар фольклорына, [6], [7], [8], [9], [10], [11], төрки, шул исәптән татар теле тарихының тирән катламнарын өйрәнүгә багышланганнар [12], [13]. Татар фольклоры буенча рус телендә нәшер ителгән уку әсбаплары чит телле аудиториядә милли мәдәниятне алга сөрүгә ярдәм итә торган бердәнбер хезмәт дисәк тә, хата булмас.

Галим үзе дә, аның тикшеренү ысуллары, предметы да фәнни даирә өчен шактый кызыклы. Моны аның эшчәнлеге хакында абруйлы экспертлар тарафыннан әзерләнгән фәнни мәкаләләр дә раслый [14], [15], [16], [17], [18], [19], [20], [21], [22], [24], [25], [26]. Фольклорчы галимнең ачышлары киң катлам укучыларны да битараф калдырмаган (Кар.: [27]). Марсель Бакировның шәхесе, фәнни күзаллау киңлеге шәкертләре һәм танылган язучылар каләме белән дә ачылган [28], [29], [30]. Безнең бүгенге тикшеренүебездә төп урынны галимнең автобиографик рухта иҗат ителгән хезмәтләре алып тора. Алар шәхес турындагы мәгълүматларны, хезмәтләре библиографиясен системага салу мөмкинлеген бирә [31], [32]. Бу уңайдан без «Казан утлары» журналында «Кара таплы бәхет» исеме белән дөнья күргән автобиографик бәянны да атап китү дөрес булыр, дигән фикердә. [33], [34]

Әлеге тикшеренүләр биографик, мәдәни-тарихи ысуллар ярдәмендә башкарылды.

Фикер алышу

Әдәбият белгече Й. Г. Нигъмәтуллина фикеренчә, әгәр язучының иҗади шәхесен системалы караш яктылыгында бәяләсәк, ул «катлаулы, күп дәрәҗәле структурага ия» булып чыга. (Тулырак кар.: [35]) Бу структураны аңлау өчен башлангыч момент булып, шәхесне «персонификацияләнгән эшчәнлек» буларак күзаллау тора (Тулырак кар.: [36]). «Сәнгатькәрнең иҗади процессындагы активлыгы сыйфат ягыннан төрле дәрәҗәләрдә дөньяны тою һәм дөньяга караш дәрәҗәсендә күренә» [37, 74 б.].

Марсель Бакировка багышланган әдәби портретларны анализлаганда, галим-тюрколог һәм язучы турында сюжетка кертелгән тотрыклы мотивлар яки образ элементлары комплексын табарга мөмкин. Беренче чиратта, каләмдәшләре, якташлары тарафыннан иҗат ителгән әлеге әсәрләрдә укучы игътибарын нәрсә җәлеп итә соң? Безнеңчә, аңа хас көч, куәт, кодрәт, үҗәтлек, сәламәтлек, иман, түземлелек, сабырлык, мәхәббәт.

«Марсель Бакиров тынычланып, туктап кала торганнардан түгел. Бу шәхес кимендә 43 градуслы темперамент һәм туктаусыз ашкынулар белән яши», – дип яза аның турында якташы язучы Фоат Садриев [29].

«Марсель Хәернас улы – киң кырлы эшчәнлеге нәтиҗәсендә, профессор, филология фәннәре докторы, күренекле фән эшлеклесе, Россия Гуманитар Фәннәр академиясенең академигы, Россия Федерациясенең югары профессиональ белем бирү өлкәсенең мактаулы хезмәткәре дәрәҗәсенә лаек булган шәхесләрдән. Гомер юлларын татар әдәбияты, мәдәнияте, сәясәте өлкәләрендә хезмәт итүгә багышлаган күренекле милләттәшләребез арасында Марсель абыйның әдәбият белеме, шигырь төзелеше, татар фольклорына кагылышлы мавыктыргыч дәресләрен тыңлаганнар саны да берничә меңнән артадыр. Миңа калса, ул һәр шәкерте хәтерендә нәзакәтле юмор остасы, киң эрудицияле галим, һәркем белән дустанә мөнәсәбәт кора белүче татар агасы буларак сакланадыр», – дип яза аның турында хезмәттәше Фәнзилә Җәүһәрова. Шулай ук ул аның татар фольклорын, милли рухны саклауга зур үҗәтлек белән тотынып, мәдәният хезмәткәрләре өчен халкыбызның йола иҗатын саклауга юнәлтелгән дистәдән артык сценарийлар иҗат иткәнен дә билгели [16].

Танылган шагыйрь, прозаик Марсель Галиев та остазы турында: «Марсель Бакиров җайлы аралашучан, шаяртырга яратучан», – дип яза. [28].

Казан университеты профессоры Гомәр Саттар-Муллиле үзенең багышлау шигырендә хезмәттәшен болай сурәтли:

Беркем әйтмәс: «Марсель эш сөйми»,
Әйтеп булмый аңа карт диеп,
Инде җиткән, өйдә ят диеп.
Ул һәрчакта мәшгуль эш белән,
Папка, портфель тоткан, еш күрәм,
Дәрт-дәрман да әле җитәрлек,
Яшь ханымнарны гашыйк итәрлек. [32, 466 б.]

Гомәр Саттар-Муллиле Марсель Бакировның хезмәт сөючәнлегенә чын күңелдән соклана. Аның тормыш һәм иҗат юлын гөрләп янган учак белән чагыштыра:

Коллегабыз яши беләдер,
Яшьнәп, янып эшли бирәдер [32, 466 б.].

Гомәр Саттар-Муллиле фикеренчә, хезмәттәшенең иҗат агачы мул җимешләр бүләк иткән. Галим, Марсель Бакиров гасырлар тирәнлегендә формалашкан серләрне чишә ала, дип билгели.

Галимгә багышланган мәкаләләрнең тагын бер уртаклыгы – аның авыр тормыш юлы мотивы. Бала чактан бирле озатып килгән авырлыклар аша үтеп, М. Бакиров бай тормыш тәҗрибәсе туплый алган. «Кара таплы бәхет» автобиографик бәянында М.Х. Бакиров беренче тапкыр үзенең шәҗәрәсе белән уртаклаша: «Әтием Хәернас Бәхрануp улы (1898 елгы) атасы ягыннан да, анасы ягыннан да – укымышлы нәселдән. Бәхранур бабамның әтисе Вәли, Вәлинең әтисе, миңа бишенче буын тиешле Һади бабам үз мәхәлләләрендә муллалык иткәннәр. Әтиемнең әнисе Хөсникамал әбием исә булачак мәгърифәтче мөгаллим һәм язучы Закир Һади укыган һәм «Яңа әсхабе кяһәф» хикәясендә тасвирланган Тымытык мәдрәсәсендә мөгаллимлек итүче мөдәрриснең кызы була. Бәхранур Вәлиевнең балалары (әтидән кала тагын ике ир һәм ике кыз туган) төпле белем алганнар, русча да укыганнар. Күрше-күлән һәм якын-тирәдә яшәүчеләр русча адрес, белешмә кебек текстларны шулардан яздырганнар. Кепка киеп, европачарак киенеп йөри башлаганлыктан, аларны «урыс Вәли» дип йөрткәннәр. Колхозлашу, күмәк хуҗалыклар төзелү дәверендә үзгәрешләргә сизгер гаилә башлыгы Бәхранур бабам электән төзетеп һәм юнәтелеп килгән каралты-курасын, хуҗалык байлыгын үз ирке белән дәүләткә тапшырган.

Әнием Фатыйма Әүбәкер (Әбүбәкердән кыскартып алынган) кызы (1900 елгы) урта хәлле гаиләдә туып үскән, дүрт кызлы һәм ике уллы ишле гаиләдә ул икенче булып дөньяга килгән. Әнкәй ягыннан мин 7 буын бабамны беләм. Нәсел башында торучы Исмәгыйль Мөслимов дигән иң ерак бабамның нәсел башы, борынгыдан килгән риваять буенча, Казаннан күчеп килгән нәселгә барып тоташкан, шунлыктан Исмәгыйльнең алты улы да (Якуб, Гани, Нәҗми, Кәрим, Җиһангир һәм Әүбәкер бабамның әтисе Әюп) үзләрен Казан кешеләре дип санаганнар. Бу гаилә башлыкларының күпсанлы оныклары һәм алардан тармакланган балаларының байтак өлеше хәзер дә үзебезнең районыбызда яши.

Әниемнең әнисе – әбием Фәрхиҗиһанның чыгышына килгәндә, тумышы белән ул Сарман районына керүче, Мөслимнән 25 чакрымда урнашкан Кәүҗәк авылыннан. Бабам белән әбием ипле гаилә корып, икесе дә яшьләре 90 нан артып киткәнче яшәделәр, 6 бала (4 кыз, 2 ул) тәрбияләп үстерделәр. Бабай өлкән яшендә дә гарәп, латин һәи кириллица графикасындагы текстларны шактый җиңел укучы, русчасын да ярыйсы гына сукалаучы укымышлы карт иде. Үзләренең микрорайонында яшертен генә муллалык вазифаларын башкару белән шөгыльләнсә дә, заман агышын аңлаган аксакал буларак, ул балаларын укытырга, аларга дөньяви белем бирергә омтылган. Шуңа күрә дә 1938 елда ук аның өлкән улы Хафаз абыйның кызыл дипломга Мәскәү университетының механика-математика факультетын тәмамлап чыгуына һәм төрле техникум, училищеларда директор булып эшләвенә, ә икенче улы Сәлах абыйның Актаныш һәм элекке Калинин районнарында милиция начальнигы һәм район башкарма комитеты рәисе вазифаларын башкаруына, ә кызлары Мәрьям белән Закирә апаларның – шәфкать туташы һәм врач, әниемнең укытучы булып китүенә гаҗәпләнергә кирәкми» [33, 133 б.].

Авыр тормыш юлы мотивына нисбәтле фикерләрне Марсель Галиевта да таба алабыз. Ул укытучысының елмаюы артында яшеренгән сагышка игътибар итә һәм: «Тирәндә ниндидер сагыш иңрәп кала иде сыман», – дип яза [28]. Алда әйткәнебезчә, бу җан ярасының сәбәбен галимнең биографиясеннән эзләргә кирәк: Марсель 4 яшендә әтисез калып, ятимлек ачысын татый. 1957 елга кадәр «халык дошманы улы» тамгасы белән яшәргә мәҗбүр була. «Хәтер китабы» мәгълүматларына караганда, аның әтисе, Вәлиев Хәернас Бәхранур улы, 1938 елның 13 ноябрендә кулга алына һәм «икмәк әзерләүгә каршы агитация» өчен хөкем ителә, аннары шул ук елның 28 декабрендә Алабуга төрмәсендә атып үтерелә [38].

Бу факт беренче тапкыр Аяз Гыйләҗевнең «Балта кем кулында?» (1988–1989) романында мәңгеләштерелә: «Югары авылдан утызынчы еллар башында ничә гаиләне туздырып ташладылар. Утыз җиденең ноябрендә мәктәп директоры Хәернасны юк иттеләр. Хәернас артыннан мәктәпкә педтехникум бетереп, эшкә кайткан ике яшь егет – Хәй белән Фәез юк булды. Авылның сөйкемле хәзрәте Юныс картны төн уртасында җылы түшәгеннән торгызып алып чыгып киттеләр дә шуннан «Алабуга төрмәсендә атканнар икән» дигән шомлы хәбәре генә кайтты. Сиксәнне ашкан бичара картның ни гаебе булды икән?!

«Хәернасны күп белгән өчен, яшь укытучыларны күп сөйләшкән өчен юк иттеләр», – дип гөман кылды куркынган халык һәм озак елларга телен тешләде» [38, 149–150 б.].

Бу фаҗигале факт шулай ук танылган галим-фольклорчының автобиографик повестенда да урын тапкан: «Әтидән мин 4 яшемдә калганмын... Тоталитар режим шартларында, нахак яла ягылып, әтиемнең кулга алынуы һәм «антисоветчик», «халык дошманы» дигән яман исем тагылып, 58 нче иң хәтәр маддә белән хөкем ителүе Зәй районының Югары Баграж авылында урта мәктәп директоры булып эшләгән чагында була» [32, 135 б.]. Марсель Бакиров үз повестенең сәнгать тукымасына әтисенең хаты текстын да кертә:

«Сөекле Фатыймам! Мин әллә исән кайта алам, әллә юк. Мине онытма, моңа кадәр булган тугрылыгыңны сакла. Мин синең гомерлек тормыш иптәшең, дүрт балаңның һәм тиздән туачак балабызның атасы. Үземне түгел, сине мин бик кызганам. Балаларымны бик җәллим, бик сагынам. Минем хакта борчылып, үзеңне бик бетермә. Нишлисең бит, бәла-каза кеше башыннан йөри. Тиз генә кайталмасам, Мөслимгә безнең өйгә кайтырсыз. Балаларга яхшы тәрбия бирергә һәм укытырга тырыш. Минем хакка шулай эшләвеңне телим, шулай булыр дип ышанам» [32, 135 б.].

Гаилә башлыгының төрмәдән җибәргән соңгы хәбәре повестька документальлек, чор сулышын, аның кырыслыгын тоярга мөмкинлек бирә. Нәтиҗәдә, автор бүгенге укучысы өчен шул заман атмосферасын тудыру эффектына ирешә.

Марсель Бакиров турындагы мәкаләләрдә галимнең рухи яктан ирекле шәхес булуы, килешмәгән очракларда җәмәгатьчелек фикеренә каршы тора алуы, үзсүзлеге шактый ассызыклана. Студент чагында ук Марсель Бакировның эксперименталь фонетик тикшеренүләр аша галим буларак танылган укытучысының татар шигърияте турындагы концепциясен кире кагу факты тарихы Казан дәүләт университеты легендасына әверелә: «Хатип Госман зур галим иде. Борынгы көнчыгыш әдәбиятын да, Европаныкын да яхшы белгән галим. Төрле классикларның шигырьләрен яттан сөйләп җибәрүе белән генә дә таң калдыра иде безне. Хәзерге әдәбияттан да яхшы хәбәрдар иде. Мин аның шәкерте булуым белән горурланам. Хатип ага әле яңа гына эшли башлаган чорда университетка кергән студентлар идек без. Укытучыбыз безгә татар шигыре төзелешен рус шигыре теориясенә таянып аңлатты. Басымнар тәртибе сакланган яки очраклы тәңгәл килгән строфаларга таянып, безнең шигырь дә силлабо-тоник төзелештә дип дәлилләргә тырышты. Мин үземнең чыгарылыш хезмәтемдә – диплом эшендә үк бу фикернең ялгыш булуын, татар шигыренең силлабикага, ягъни иҗекләрнең билгеле бер санда чиратлашуына нигезләнә торган ритмик системага корылганлыгын исбатлауны максат итеп куйдым. Бәхетемә, Зәет Мәҗитов белән Хәлиф Курбатов яклап чыктылар, шәкертеңнең карашы ышандыра, диделәр. Ә инде кандидатлык диссертациясе язганда, җитәкчем фикере белән килешмәү гаруз шигырь төзелешенә бәйле рәвештә килеп туды. Атеизм заманы, 37 елгы репрессияләрнең шаһиты булганга күрәдер инде, Хатип ага гарәп-фарсы гарузының төрки гарузы формалашуга йогынты ясаганлыгын танырга теләмәде һәм хәтта әлеге шигырь системасының исемен дә «ачык иҗек шигырь» дип, үзе тудырган термин белән генә атап йөртә иде. Гарәп, диденме, шунда ук ислам дине белән бәйле ассоциация туа бит. Күрәсең, шул өркеткәндер инде яки тайпылыш ясарга этәргәндер. Әмма Хатип аганың гаруз системасын үзләштерергә ярдәм иткән җирле алшартларны ачыклавы, ягъни күпмедер дәрәҗәдә уртак яки тәңгәл күренешләрнең төрки-татар поэзиясендә булуын ачуы, һичшиксез, җитди табыш һәм яңалык иде» [29].

Марсель Бакиров рус әдәбияты тарихчысы, фольклорчы А.Н. Веселовский белән дә бәхәскә керә. Татар галиме тарафыннан күренекле филолог А.Н. Веселовскийның киң таралган «хор синкретизмы», «йола хоры» теориясенә альтернатива-алмаш рәвешендә тәкъдим ителгән «миф-йола синкретизмы» дип аталган яңа реалистик концепциясе, һичшиксез, зур игътибарга һәм тирәнтен өйрәнүгә лаек.

Профессор Тәлгат Галиуллин: «М. Бакиров фәннилеккә зарар китермичә, вакыты белән сәясәтче-дипломат мантиясен киеп алса да, үз фикерен яклаганда, энәләрен тырпайтып куюдан да тартынып тормый», – дип, күзәтүләре белән уртаклаша. Ул моннан тыш, аның көнчыгышны өйрәнүче танылган галимә И. Стеблева белән бәхәскә керүен дә искә төшерә: «Озак еллар дәвамында борынгы төрки шигырен, бигрәк тә Орхон-Енисей ташъязмаларын бәяләүдә И. Стеблева фикере соңгы гыйльми сүз булып бәяләнә килде. М. Бакиров

исә җиңүчегә каршы мәйданга чыккан батыр кебек күренекле тюрколог белән бәхәскә керә, бу борынгы язмалардан шигырь эзләү, аның төзелеш системасын шигырь кануннарына нигезләнеп билгеләргә тырышу урынсыз, ритмик буыннар сизелгәләсә дә (әйтик, нәсердәге шикелле), алар чәчмә белән язылган ядкярләр дип исбатлый», – дигән юллар китерә. [17].

Т. Галиуллин галимнең эрудициясенә дә соклана һәм: «М. Бакировның галим буларак иң көчле ягы: күпләрнең теше үтми торган өлкә – шигырь теориясе, төрки-татар тезмә сәнгатенең килеп чыгу, яшәеш үзенчәлекләрен, метрикасын, строфикасын, рифма-ритм хасиятләренең кабатланмас билге-сыйфатларын ачыклау, шул ук вакытта фольклордан башлангыч алган сәнгати образлар, сурәтләү чараларын һәм иң борынгы тезмә жанрлар системасын тарихи поэтика һәм шигъри үсеш яссылыгында тикшерү, киләчәк перспективаны билгеләү. Инде үткән гасырның җитмешенче елларында ук ул, интуиция белән фаразга гына ышанмыйча, татар-төрки шигыренең төп кануннарын өйрәнүне төгәл фәннәрдәге шикелле үк, эксперименталь җирлектә алып барды.

1972 елда кандидатлык диссертациясенең нигезенә яткан «Эксперименталь тикшеренүләр яктылыгында төрки һәм татар шигырь төзелеше закончалыклары» исемле китабын бастырды. Бу эзләнүләрнең дәвамы буларак, «Фольклор жанрларын системалы итеп тикшерү тәҗрибәсе» (А. Яхин белән берлектә, 1981) [5] һәм «Шигърият дөньясына сәяхәт» (1999) [3] һәм әлегә тиешле бәясен алмаган капиталь һәм масштаблы фикерләве, офык киңлеге белән үтә кыю хезмәт «Шигърият бишеге. Гомумтөрки поэзиянең яралуы һәм иң борынгы формалары» (2001) [4] кебек китаплары нәшер ителделәр. Шул рәвешле ул татар шигыренең иң тирәндә, гасырлар түрендә яткан серләрен, чишмә башын эзләүгә гомерен биргән, бик күп тикшерүчеләр кылыч чәкештереп, уртак нәтиҗәгә килә алмаган проблемаларга нисбәтән үз карашын белдереп кенә калмыйча, фәнни табышмакны чишү юлларын да тәкъдим итә, аерым алганда, йола-мифларның поэзия бишеге булуларын исбатлап, татар шигыренең камилләшү, үсү чорында шактый катлаулы юл үтеп, интонацион-синтаксик системаны һәм силлабик ритмны иярләп, гарәп-фарсы телләре аша гаруз үлчәме кабул иткәнче үк, үзебездә «көчәйтелгән басымлы шигырь»нең мөстәкыйль юнәлеш алып, читтән кергән калыпны милли рух белән баетуын дәлилли», дип яза [17].

Марсель Бакиров татар фольклористикасында беренчеләрдән саналган бик саллы «Татар фольклоры» (2008 ел) исеме астында дәреслек тә иҗат иткән галим [7]. Фәнзилә Җәүһәрова фикеренчә, «югары белем бирү уку йотлары студентлары өчен иҗат ителгән ошбу әсбап, тиз арада рус теленә тәрҗемә ителеп, кабат басылды һәм бүгенге көндә ул Казан дәүләт консерваториясе, Казан мәдәният институты студентлары тарафыннан иң актив кулланыла торган уку әсбапларыннан исәпләнә» [15].

Марсель Бакировның каләмдәшләре һәм якташлары сурәтендә үзәк урынны хакыйкать сөюче, ялган диварын җимерүче кеше образы биләп тора: «Марсель Бакиров Уфада «Кызыл таң» гәзитендә эшләгәндә, шундый вакыйга була. Кайсыдыр районнан редакциягә бертуктаусыз хатлар ява башлый. Бер егетне үтергәннәр. Нахак бәла ягып, бөтенләй гаепсез берәүне суд хөкеменә тартканнар. Марсель Бакиров бу районга әллә ничә тапкыр барып кайта, таза хәлле бер төркем, гаепне бүтәннәр өстенә аударып, нык торалар, журналистка янау-кисәтү дә белдерәләр. Әмма Марсель Бакиров дөреслек юлында чигенүне белми. Республика прокурорларын, медицина белгечләрен кузгатып, мәрхүмнең мәетен кабердән казытып алдыра. Кабаттан тикшерүләр башлана һәм гаделлек сагына тәвәккәл-усаллык күрсәтеп, Марсель Бакиров җиңеп чыга: бер гаепсез егетне суд хөкеменнән йолып ала. Юаш, зәгыйфь татар журналистикасында моңарчы күрелмәгән вакыйга, тәвәккәллек үрнәге бит бу!» [27].

Галим олыгая башлагач та, көрәшче сыйфатларын югалтмый. Аның «Татар әдәбияты тарихы» дигән фундаменталь хезмәт концепциясе турындагы соңгы бәхәсен искә төшерү дә җитә [40], [41].

Марсель Бакировның якташлары аның физик көче, егәрлеге турында риваять итеп сөйләрлек вакыйгаларны язалар. Мәсәлән, Ф. Садриев якташы турындагы мәкаләсендә 85 яшьлек галимнең армрестлинг буенча Сабантуйда җиңүче булуы хакында сөйли [28].

Марсель Галиев үзенең очеркында галимне тормыш авырлыгын кичергән, Брежнев торгынлык чоры вәсвәсәләренә бирешмәгән кеше итеп күрсәтә: «Галим булу өчен кешегә нинди сыйфатлар кирәк, дисәләр, мин Марсель Бакировның эшләү һәм яшәү рәвешен күз

алдыма китерәм. Иң беренче сыйфаты, бәлки, үҗәтлектер. Башлаган эшеңне ахырынача алып барып чыгу үҗәтлеге. Тагын... Түзем-чыдам булу һәм фидакарьлек… Күз алдына китерүе дә кыен бит – дөньяда әллә нинди вакыйгалар бара, кешеләр бер-берсе белән ярышып, йортлар сала, машиналар ала, баю юлында шәһит китә, калка, бата язмышлар...

Ә монда, калын стеналар арасында, китапханәнең төп залында кадими китапларга текәлеп, тәүлекләр, айлар, еллар буена фән-белем аланыннан үзеңә нектар җыеп утыр инде! Дөньяның күп кенә рәхәтлекләреннән ваз кичеп, үзеңне «богаулап» фән әсирлегендә тоту – никадәр ихтыяр көче таләп итә торган фидакарьлек, үз-үзеңне аямау түгелмени!» [27].

Мәкалә авторлары укучылары игътибарын М. Бакировны авыр сынаулар сындыра алмавына, киресенчә рухы көче ныгуына юнәлтәләр. Бу, бер яктан, аның характерының ныклыгын, икенче яктан ата-баба мирасын өйрәтергә, якларга, коткарырга, милли мәдәниятнең казанышлары өчен горурлык хисләрен киләчәк буыннарга җиткерергә омтылуын аңлата. Марсель Бакировның гомумтөрки поэзиянең яралуын һәм иң борынгы формаларын өйрәнүгә багышланган монографиясе белән танышкач, академик Мансур Хәсәнов үзенең бәяләмәсендә галимнең эш нәтиҗәләре белән соклануын яшермичә: «Әмма моңарчы бу кадәр ерак заманнарга һәм тирәнгә, ягъни бабаларыбыз тудырган шигъри-поэтик иҗатның пратөрки дәверенә, яралгы-эмбрион хәлдәге чорына берәүнең дә игътибар иткәне һәм үтеп керә алганы юк иде әле. Чөнки борынгы язма ядкярләрнең конкрет иҗат ителү вакыты, гадәттә, фәнни тикшеренүләрнең хронологик кысаларын чикли, әлеге чикнең аръягына күп филологлар күз сала алмый», – дип яза [20].

2019 елда Татарстан китап нәшриятында Марсель Хәернас улы Бакировның «Прототюрки: изначальная прародина, ранние племена и язык, история и этнокультура» (2019) дигән фундаменталь хезмәте дөнья күргән иде [11]. Биредә ул күп көч куеп, үзе туплаган лексик-семантик һәм өлешчә этимологик чагыштырма сүзлек материалларына таянып үзен, иң борынгы төркләр һәм аларның телләре, фәндә хаклы рәвештә урын дәгъвалаган концепция авторлары карашынча, Алтайда түгел, бәлки Якын Көнчыгышта, ягъни Азия кыйтгасының көньяк-көнбатыш өлешендә формалаша башлаган дигән теория тарафдары буларак танытты. Әлеге хезмәтендә тюрколог галимебез төркләрнең этногенезы һәм борынгы этник тарихы ике зур этаптан торганлыгын ышандырырлык итеп дәлилле раслый алды. Шул исәптән Якын һәм Алгы Көнчыгышта узган башлангыч этапта төрк баба телнең һәм иң элгәреге төркләрнең үле яки борынгы этник төркемнәр катнашлыгында ничек яралганлыгын ачыклауга үзеннән зур өлеш кертте [25].

Узган ел Татарстан китап нәшриятында күренекле галимнең борынгы бабаларыбызның килеп чыгышын тел күрсәткечләре яссылыгында тикшерүгә багышланган тагын бер саллы китабы басылып чыкты: «Тайны происхождения наших предков. Историко-лингвистическое исследование» [12]. Бу хезмәткә бәйле җитди фикерне танылган археолог, академик Ф. Хуҗин әйтте. Ул: «Профессор М. Бакировның ачышлары төрки халыклар анаватанын, алда әйтелгәнчә, Алтай-Саян җирләре белән бәйләүче, шулай ук чуваш теленә хас *р*-сөйләше, имеш, иң борынгы төрки телләрдә үк барлыкка килгән, *з*-сөйләше исә баштарак чорларда, гомумән, булмаган дип инанучы тюркологларның фаразга корылган карашларын нык какшата һәм кискен кире кага. Әлеге монографиядә төрки этногенезының Якын Көнчыгышка мөнәсәбәтле башлангыч чорын з-телле прототөркиләр белән, ә *р*-тел сөйләше барлыккка килгән урынны Каспий-Арал (Туран) төбәге белән бәйләп аңлатуны һәм дә моны үзе туплаган лексик-семантик чагыштырма сүзлек материаллары һәм үзе аерып чыгарган тотрыклы «милли»-этник сыйфатларга нигезләп исбатлауны мин олуг галимебезнең иң зур ачышы-казанышы дип саныйм», – дип язып чыкты [25].

Галимнең меңгә якын иң борынгы лексик берәмлекләрне эченә алган чагыштырмалы сүзлеге генә түгел, ә аерым сүзләрнең, шул исәптән ономастик тәңгәллекләрнең килеп чыгышына, генетик яки элемтә-контактка нигезләнгән охшашлык-уртаклыкларга мөнәсәбәтле тикшеренүләре дә җитди игътибарга лаек [24], [25].

Академик Ф. Хуҗин: «Галимнең «Кыйсса-и Йосыф» поэмасының Урта Азиядә түгел, ә үзебезнең болгар-татар җирлегендә иҗат ителгәнлеген исбатлауга багышланган фәнни эзләнүләре, күзәтүләре – укучы игътибарын нык җәлеп итә торган үзе бер дөнья!» – дигән нәтиҗә дә ясый [25].

Соңгы елларда күренекле галим үзен язучылык өлкәсендә сынап карый. «Хан кызы»

– танылган фольклорчы, әдәбият белгече М. Бакировның беренче пьесасы [43]. М. Хәбетдинова фикеренчә, «пьеса «җырлый торган драма»ның якты үрнәге булып тора, анда, мелодрамага хас булганча, «коткаручы» газап чигүче җанны әсирлектән азат итә. «Хан кызы» мелодрамасын интриганың тармакланган системасы, конфликтлар төзүдәге осталык, персонажларның «сүзләр уенына корылган» үткен әңгәмәләре аерып тора. Шул ук вакытта әсәрдә халыкчан юмор да җитәрлек. Пьесаның күркәм сыйфатларыннан берсе – аның саф татар телендә язылуы. Мондый җанлы татар сөйләменә корылган замана әсәрләре – бүгенге көндә гаять сирәк күренеш» [44].

Соңгы елларда М.Х. Бакиров үзен проза әсәрләре авторы буларак та таныта башлады. Аның «Итек» (хикәя) [45], «Кара таплы бәхет» (бәян) [32], [33] кебек әсәрләре язучы Габдулла Тукай («Исемдә калганнар») [42] иҗатына барып тоташкан татар әдәби традициясен дәвам итү үрнәге булып торалар. Марсель Бакировның истәлекләре Бөек Ватан сугышы чоры һәм сугыштан соңгы еллар тормышы көндәлеге ролен уйный. Илгә килгән фаҗига бала күзлегеннән оста итеп сурәтләнгән. «Кара таплы бәхет»кә килсәк, ул – юморның иң авыр шартларда яшәргә ярдәм итүен күрсәткән бәян. Марсель Бакиров бу әсәре белән үз буынының коллектив портретын тудыруга ирешә.

Нәтиҗә

Югарыдагы тикшеренүләребезгә таянып, түбәндәге нәтиҗәләргә килдек.

XX гасырның икенче яртысыннан алып – XXI гасырның беренче чирегенә кадәрге диярлек вакыт аралыгында хезмәт куйган талантлы фән эшлеклеләре плеядасы вәкилләренең берсе булган Марсель Бакиров – замандашлары, укучылары, каләмдәшләре, хезмәттәшләре тарафыннан шактый бәяләнгән шәхес. Әлеге бәяләмәләр шәхеснең бала чагы, студент чоры, югары уку йорты укытучысы, туктаусыз эзләнүче галим кебек портретларын тудырган чыганаклар буларак бәяләнә алалар. Шулар бәрабәренә бер гасырлык дәвердә яшәгән буынның коллектив портретын да сурәтләргә мөмкинлек тудырыла. Алар аркылы авыр тормыш сынаулары аша үткән, тотрыклы үз фикере булган, үҗәт олпат шәхес образын күрә алабыз.

Әдәбият

1. *Бакиров М. Х.* Закономерности тюркского и татарского стихосложения в свете экспериментальных исследований: дис. ... канд. филол. наук: 10.00.00. Казань, 1972. 306 с.

2. *Бакиров М. Х* Генезис и древнейшие формы общетюркской поэзии : дис. ... докт. филол. наук: 10.01.02. Казань, 1999. 389 с.

3. *Бакиров М. Х.* Шигърият дөньясына сәяхәт: Фольклордан язма шигырьгә күчеш тарихыннан / М. Бакиров. Казан: ТГЖН, 1999. 240 б.

4. *Бакиров М.Х.* Шигърият бишеге. Гомумтөрки поэзиянең яралуы һәм иң борынгы формалары. Казан: Мәгариф, 2001. 343 б.

5. *Бакиров М. Х.* Древнетюркская поэзия: неразгаданные тайны устного и письменного поэтического творчества наших предков Казань: Татар. кн. изд-во, 2014. 389 с.

6. *Яхин А., Бакиров М.* Фольклор жанрларын система итеп тикшерү тәҗрибәсе: (Мәзәкләр, бәетләр). Казан: Казан ун-ты нәшр., 1979. 198 с.

7. *Бакиров М. Х.* Котлы булсын туегыз! Казан: Сүз, 2007. 189 б.

8. *Бакиров М. Х.* Татар фольклоры / М. Х. Бакиров. Казан: Мәгариф, 2008. 359 б.

9. *Бакиров М. Х.* Татарский фольклор: монография. Казань: Ихлас, 2012. 399 с.

10. *Бакиров М. Х.* Татарский фольклор / М. Бакиров. Казань: Ихлас, 2013. 400 с.

11. *Бакиров М. Х.* Татарский фольклор. 2-е изд., доп. Казань: 2018. 406 с.

12. *Бакиров М. Х.* Прототюрки [Текст]: изначальная прародина, ранние племена и язык, история и этнокультура: Казань: Татарское кн. изд-во, 2019. 462 с.

13. *Бакиров М. Х.* Тайны происхождения наших предков: Казань: Татарское кн. изд-во, 2022. 391 с.

14. *Шәрипов Ә.* Шундый татар тюркологы бар // Мәдәни җомга. 2003. №12

15. *Шәрипов Ә.* Олпат остаз һәм олуг галим // М. Х. Бакиров Шәхес. Галим. Остаз. Казан: Сүз, 2008. 4–23 б.

16. *Җәүһәрова Ф.* Чын галимнең сүзе калыр, җуелмаслык эзе калыр // Безнең мирас. 2019. № 2.

17. *Харрасова Р. Ф.* Пионер-исследователь древнетюркской поэзии: к 80-летию М. Х. Бакирова // Вестник ТГГПУ, 2013. № 3 (33). С. 346–348.

18. *Галиуллин Т.* Шигъри җан аһәңе // Казан утлары. 2009. № 9.

19. *Дәүләтшин Г.* Прототюрки бабаларыбызга юл яручы китап // Казан утлары, 2019 ел. № 7.

20. *Мухаметдинов Р.* «Сенсационная книга татарского тюрколога...» // Звезда Поволжья. 2020. № 7.

21. *Хәсәнов М.* «Бу кадәр тирәнгә берәүнең дә үтеп кергәне юк иде әле» // Мирас журналы. 2002 ел. № 6.

22. *Садриев Ф.* Шигърият бишеген тибрәтүче галим // Мәдәни җомга. 2013. № 49.

23. *Шәрипов Ә.* Үлемсез хәзинәбезгә лаек хезмәт // Мәдәни җомга. 2009. 18 декабрь.

24. *Тариел Азертюрк* О вкладе татарского тюрколога в ориенталистику (Рецензия на моногра-

фию профессора М. Х. Бакирова «Прототюрки: изначальная прародина, ранние племена и язык, история и этнокультура». Казань, 2019. 464 с.) // Филология и культура. Philology and culture. 2021. № 4 (66). С. 282–285.

25. *Тагиров И.* Новая монография профессора Марселя Бакирова // Звезда Поволжья. 2022. № 38.

26. *Хузин Ф.* Болгар, чуваш, татарларның этногенетик үзенчәлекләре (Профессор М.Бакировның «монографиясен укыганда туган фикерләр) // Фәнни Татарстан. 2023. № 1. С. 164–172

27. *Вәли Р.* Җылантау // Мәдәни җомга. 2017 ел. №19.

28. *Галиев М.* Кәүсәр суы эзләп // Мәдәни җомга. 2003. №12.

29. *Садриев Ф.* Галимнең ике җиңүе // Безнең мирас. 2019. №4.

30. Чын фольклорчы һәм шигърият белгече / М. Бакиров белән Р. Рахман әңгәмәсе // Шәһри Казан. 2014. апрель.

31. *Бакиров М. Х.* Шәхес. Галим. Остаз. Казан: Сүз, 2008. 80 б.

32. *Бакиров М. Х.* Мең дә бер фикер. Казан: Халкыбыз мирасы нәшрияты, 2023. 536 б.

33. *Бакиров М.* Кара таплы бәхет (Биографиям, тормыш һәм хезмәт юлым турында бәян) // Казан утлары. 2023. № 11. 132–159 б.

34. *Бакиров М.* Кара таплы бәхет (Биографиям, тормыш һәм хезмәт юлым турында бәян) // Казан утлары. 2023. № 12. 127–149 б.

35. *Нигматуллина Ю. Г.* Методология комплексного изучения художественного творчества. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1983. 104 с.

36. *Коган М. С.* Человеческая деятельность. Опыт системного анализа. М.: Политиздат, 1974. 328 с.

37. *Нигматуллина Ю. Г.* Системно-комплексное исследование художественного творчества: история научного направления в Казанском университете. Казань: Фэн, 2004. 249 с.

38. Жертвы политического террора в СССР. URL: https://base.memo.ru/person/show/498556?ysclid=lnmvo78ssq752355983 (мөрәҗәгать итү вакыты: 09.10.23).

39. *Гыйләҗев А. М.* Балта кем кулында? Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. 320 б.

40. *Бакиров М.* Үчлек белән үрелгән түрәлек // Мәдәни җомга. 2023. №7. 22 февраль.

41. *Бакиров М.* Сюрприз һәм яңа сигезтомлык // Безнең гәҗит. 2023. №13. 5 апрель. URL: https://beznen.ru/archive/zhan-avazy/070423/syurpriz-hm-yana-sigeztomlyk (мөрәҗәгать итү вакыты: 09.10.23).

42. *Тукай Г. Исемдә калганнар // Тукай Г.* Әсәрләр / төз.: Гали Халит, Рашат Гайнанов, Лена Гайнанова, Рәис Даутов. Казан: Тат. кит. нәшр., 1986. Т. 5.

43. *Бакиров М. Х.* Хан кызы // Казан утлары. 2020. № 6. Б. 107–139.

44. *Хәбетдинова М. М.* «Үз өлешем« / М. Бакировның «Хан кызы» пьесасына рецензия / М. М. Хәбетдинова // Казан утлары. 2020. №6. Б. 175–177.

45. *Бакиров М. Х.* Итек. Хикәя // Казан утлары. № 8. Б. 98–104.

46. Российские фольклористы: справочник / Центр традиц. рус. культуры «Преображенское», Арх. «Фольклор России»; [сост. Л. В. Рыбакова]. Москва: Индрик, 1994. 206 с.

ТВОРЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ФОЛЬКЛОРИСТА МАРСЕЛЯ БАКИРОВА В ЗЕРКАЛЕ ЕГО ЛИЧНЫХ ВОСПОМИНАНИЙ И В ОЦЕНКЕ СОВРЕМЕННИКОВ

Гюлшах Йылмаз,
Университет Афьон Коджатепе,
Turkey, 0300, Afyonkarahisar/Center,
gulsahyilmaz4048@gmail.com.

Фанзиля Хакимовна Завгарова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
zavgarova@inbox.ru.

Милеуша Мухаметзяновна Хабутдинова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
mileuscha@mail.ru.

В статье систематизирован круг научных статей, посвященнных жизни и деятельности известного фольклориста, доктора филологических наук, профессора Марселя Хаернасовича Бакирова (род. 1933). Раскрыты разные грани его научной и творческой деятельности. Исследование велось с помощью биографического и культурно-исторического методов. В статье сформирована библиография работ об ученом.

Ключевые слова: татары, татарские ученые, фольклористика, Марсель Бакиров, Казанский университет

DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-59-78

"I COLLECT THE ROSARY FROM WORDS...": POETIC FEATURES OF RAZIL VALEEV'S VERSES

Nurfiya Marsovna Yusupova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
faikovich@mail.ru.

The article describes the life and creative path of Razil Valeev, analyzes his poetic works and determines the poet's place in Tatar poetry of the second half of the 20th–early 21st centuries. Although the writer worked fruitfully in all three forms of verbal art, it was in the poetic field that he became famous as a talented poet. This article proves that many poet's works have become "programmatic" for Tatar poetry and identifies the main trends in his literary career. The central motifs and innovations, introduced by R. Valeev into the concept of the lyrical hero and the verse poetics, are presented in the context of the literary process of the second half of the 20th–early 21st centuries. As a result of our analysis, we trace a revival of rebellious traditions in R. Valeev's works; against this background, we reveal the concept of his lyrical hero, as well as his system of motifs. The poet revived avant-garde traditions in the spirit of Taktash, successfully used Aesopian language through symbolic images and referred to the folk style in spiritual lyrical poetry.

Key words: Razil Valeev, lyrical hero, poetry, image, genre, motif, literary device, Aesopian language, folklore style, rebellion

Introduction

With his unique poetic language, rich in reflections on the fate of man, country, people and nation, on the meaning of life, depth of feelings, sometimes rebellious fervor, compositional and rhythmic harmony and his creative work in various genres, Razil Valeev made a great contribution to the development of Tatar literature in the second half 20th – early 21st centuries. The poet both continued and improved the age-old classical traditions and enriched Tatar poetry with verbal and figurative acuity, mental and philosophical ideas. As the author of about fifty books, four plays and about 200 songs, he actively worked in three types of literature (poetry, prose and drama), which made him a famous public and government figure.

Razil Valeev was born on January 4, 1947 in the village of Tashlyk, the Nizhnekamsk District of Tatarstan (formerly the Sheremetyevo District). He got his primary education in his native village and continued his studies at the neighbouring Shangalchin eight-year school, after leaving it he, striving for knowledge, entered Secondary School No. 1 in the city of Nizhnekamsk.

While he was still at school, he became interested in writing poetry and stories; several of his poems were published in the regional newspaper. The desire for creative work led the future writer to the Journalism Department of Kazan State University in 1965. The rebellious spirit of Taktash's poems penetrated his soul, it was a call to action for him. In 1968, during a congress of Tatar writers, R. Valeev and his several groupmates threw leaflets into the hall demanding permission to publish the magazine "Idel" and provide a platform for young people. For that time it was a very bold step. After some time, this rebellious character led the young man to the M. Gorky's Literary Institute of the USSR Writers' Union in order to improve his knowledge of literature.

After graduating from the institute and on returning to Kazan, R. Valeev continued to work in the field of journalism. He worked in the magazine "Yalkyn" ("The Flame") as a literary employee, the head of a department and an executive secretary. During this period, he purposefully immersed in writing works for children, published two books of poetry and prose, and essays dedicated to writers. During these years, R. Valeev became interested in translation, he translated the fairy tales of the peoples of the world into Tatar: "The Little Prince" by A. Exupery, "The Hound of the Baskervilles" by K. Doyle and "Mowgli" by R. Kipling.

In 1981, R. Valeev was appointed head of the Writers' Union of Naberezhnye Chelny, and in

1984, at the writers' congress, he was elected deputy chairman of the board of the Tatarstan Writers' Union. In 1986, he was elected to be director of the National Library and successfully worked in this position until 2000, expanding the scope of the Library's activities. In 1989, he took an active part in the creation of the "Zhyen" ("The Meeting") fund, becoming one of those who determined the direction of the organization's activities. It is thanks to this foundation that the deeds and works of many individuals who left a noticeable mark on the Tatar world achievements were returned to broad layers of the population and good deeds committed in the name of the Tatar people were revealed to the world.

From these years on, R. Valeev's social activities began. Since 1990, he was elected a people's deputy of Tatarstan, he was the chairman of the Committee of the State Council of Tatarstan on culture, science, education and national issues, a member of the presidium, chairman of the board of trustees of the National Library of the Republic of Tatarstan, vice-president (1995) and president (2008) of the Tatar PEN Center World Writers Association. He was a member of many public and cultural foundations, commissions, organizations and was directly involved in resolving issues related to the political, social, economic and cultural life of the Republic of Tatarstan.

R. Valeev' social and literary activity received recognition from both the state and the citizens; he was an Honored Worker of Culture of Tatarstan (1990) and Russia (1997), Candidate of Historical Sciences (2005), he was awarded the "The1000th Anniversary of Kazan" medal (2006), a medal "For Valiant Work" (2016), an honorary badge of the State Council of Tatarstan "For Contribution to the Development of Parliamentarism" (2015), he was also the winner of the international silver medal "For Contributions to the Preservation and Development of Civilization, Life and Culture on the Planet", a medal "Vasily Shukshin" of the Writers' Union of Russia, a medal "For Contributions to the Development of Kazan". For the collection of novels and stories "Iske segat dores yori" ("The Old Clock Runs True") (2004) and the book of songs "Yadkar" ("A Monument") (2005), he was awarded the Gabdulla Tukay State Prize of the Republic of Tatarstan in 2007. In 2011, R. Valeev got the title "People's Poet of the Republic of Tatarstan".

More than a dozen collections of the poet's poems in the Tatar language have been published.[1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10], about the work and activities in the field of poetry of such scientists, critics, publicists, writers as L. Oshanin [11], M. Galiev [12], M. Gusmanov [13], N.Hisamov [14; 15], D. Zagidullina [16], R. Zaidulla [17], T. Minnullin [18], R. gatash [19], F. Sirotimova [20]. published individual articles, memoirs. Nevertheless, it remains relevant to evaluate the poetry of Razil Valeev from the point of view of modernity, on new methodological grounds, to determine his contribution to the development of Tatar poetry, his place in the poetic space.

Methodological Basis Of Work

The methodological basis of the work is hermeneutic research [21] and "motivated poetics" proposed by B. L. Borukhov who defines interpretation as the ultimate goal of research activity and, as the main method of analyzing a literary text, identifies canonical (natural) interpretation, which he calls the motivation of the text [22]. B. L. Borukhov distinguishes cultural, conventional and mental types of motivation [22, p. 13]. When studying Razil Valeev's poetry, we placed his conventional type at the center. The studies of this type show that in each period literary texts obey their own laws or reject them. Conventional motivation makes it possible to highlight the main poetic features of Razil Valeev's poetry, to identify the main directions in his work development and the revival or transformation of certain literary traditions.

Discussion

R. Valeev came onto the big poetic stage in the second half of the 1960s; his literary experiments began during his years of study at the Literary Institute in Moscow. While studying there, he developed his literary talent, those years opened up opportunities for his versatile creativity, and R. Valeev began writing lyrics influenced by the famous songwriter Lev Oshanin.

The years spent in Moscow were important for the poet: his first collection of poems, "Zenger kabyrchyklar" ("Blue Shells"), was published here. In parallel with writing poetry, in 1968, R. Valeev wrote his first story "Et koyashy" ("The Dog's Sun") and sent the manuscript for reviewing to Ayaz Gilyazov, who highly appreciated the story, but it was not created within the mainstream of Soviet literature ideology, so it was published only 22 years after. However, R. Valeev did not lose heart, he finished writing the story "Yeshise kile" ("I Want to Live") (1978–79), dedicated to Rifkat Mirgazizov who repeated the feat of Alexander

Matrosov. This work of the writer was awarded the M. Jalil TASSR Prize in 1982, it quickly gained recognition and was published in many magazines, almanacs, translated into Russian and published in Moscow publishing houses.

During his years of study at the M. Gorky's Literary Institute, R. Valeev tried his hand at drama: his short work "Yeshel kuzle taksi" ("A Green-Eyed Taxi") was the winner in a competition held at the institute. Later R. Valeev wrote the plays "Eide baryik, kyzlar, eide karyik" ("Let's Go, Girls, Let's See!") (1989), "I mashina, mashina, zhitte minem bashyma" ("Oh the Car, the Car, It'll Ruin Me") (1990), "Kurkynych uiyn" ("A Dangerous Game") (1989), etc. Many of them were put on the stage of the K. Tinchurin Drama and Comedy Theater, as well as other theaters of the Republic.

Despite the fact that he actively tried his hand at all three types of literature, in the literary field R. Valeev became famous primarily as a POET. The first period of the writer's work was devoted to avant-garde poetry, it was characterized by a strong rebellious spirit and the promotion of a maximalist lyrical hero. With these poems, R. Valeev, first of all, changed the concept of the lyrical hero in Tatar poetry, returning the Taktash-type rebellious lyrical hero to the poetic space, and gained wide popularity among the people. His lyrical hero exalts justice, spiritual beauty and the actions of humanity, the eagerness to change the world. In such verses the philosophy of human upliftment is put forward. Even at the peak of his creative career, the poet, having borrowed the epigraph from Taktash "… Eie, minem kochle rukhymnan / zhir we kukler kaltyrar" ("... Yes, from my powerful spirit / The earth and heaven tremble"), wrote the poem "… Jylyi-jylyi, sugysha-sugysha zhirde" ("... Crying and fighting on the earth..."), which has become "a trademark" of Tatar poetry:

Йә дөньяны үзгәртәм мин бүген, Йә булмаса, үзем үзгәрәм... [5, 14 б.]	Ye donyany uzgertem min bugen, Ye bulmasa, uzem uzgerem.	Either I'll change the world today, Or I'll change myself... [5, p. 14]

The lyrical hero of the poem "Ulem belen yakalashkanda da / Akny kara diep soilemem" ("Even when I fight with death, I won't call white black") is a man who believes in the possibility of changing the world and establishing the truth, a man who intends to change life through his fight against injustice. For his time, such a sharp lyrical hero was completely different and new. By saying "Her nersege minem uz atamam / Ainy koyzsh diyem, teleseme" ("I have my own name for everything / If I want, I'll call the Moon the Sun"), the lyrical hero means that no obstacles will stop him on the path to change the world, that he relies on the power of the pen in his fight against injustice:

Елый-елый, сугыша-сугыша җирдә Акыл күпме җавап эзләгән... Йә дөньяны үзгәртәм мин бүген, Йә булмаса, үзем үзгәрәм... [5, 14 б.]	Elyi-elyi, sugysha-sugysha җirdә Akyl kүpme җavap ehzlәgәn... Ye donyany uzgertem min bugen, Ye bulmasa, uzem uzgerem.	Wailing and fighting on Earth So many an-swers the mind has been search-ing for... Either I'll change the world today, Or I'll change myself... [5, p. 14]

A rebellious lyrical hero, whose mind does not find an answer, seeing injustice, misunderstandings, hypocrisy in life, doubts on the truth of things, becomes furious, rejects life values and establishes his own truth, repeating the phrase: "Ye donyany uzgertem min bugen / Ye bulmasa, uzem uzgerem" ("Either I'll change the world today / Or I'll change myself...").

Хаксызлыкны күреп ярсыйм, шашам, Матурлыкны күреп тезләнәм. Йә дөньяны үзгәртәм мин бүген, Йә булмаса, үзем үзгәрәм [5, 14 б.].	Khaksyzlykny kurep yarsyim, shasham, Maturlykny kurep tezlenem. Ye donyany uzgertem min bugen, Ye bulmasa, uzem uzgerem.	I get annoyed, furious, when I see injustice, I kneel when I see the beauty. Either I'll change the world today, Or I'll change myself... [5, p. 14]

The poem "Keshe" ("Man") (1968) is also perceived in this way. Here the lyrical hero raises man to the heights of the Universe through metaphors-epithets and images-details of the symbolic content, which acquires a peculiar sound:

Бу дөньяның мин бер кисәкчеге, Мин кечкенә генә материк. Таулар да бар миндә, упкыннар да, Батырлык бар миндә, матурлык. Бу дөньяның мин бер материгы, Урман миндә	Bu donyanyn min ber kisekchege, Min kechkene gene materik. Taular da bar minde, upkynnar da, Batyrlyk bar minde, maturlyk. Bu donyanyn min ber materigy, Urman minde	I am a part of this world I'm just a small continent. I have mountains and abysses, I have courage and beauty. I am only a continent of this world, My hair is the forest... My sun is

чәч дип атала... Минем кояш – бәхет, аем – шатлык, Яңгыр булып миннән тир тама. Кайгыларым җир тетрәве төсле, Сагышларым – гүя ак томан, Чишмәләрем – чиста күз яшьләрем, Ә сүзләрем буран, җил сыман [5, 31 б.].	check dip atala… Minem koyash – bekhet, aiem – shatlyk, Yangyr bulyp minnen tir tama. Kaigylarym zhir tetrewe tosle, Sagyshlarym – guie ak toman, Chishmelerem – chista kuz yeshlerem, E suzlerem buran, zhil syman.	happiness, my moon is joy, My sweat is like the rain. My sorrows are like an earthquake, My yearnings are like white fog, My pure tears are like springs, And my words are like a blizzard, like the wind [5, p. 31].

Subsequently, poetry began to reveal the reasons for the rise of Man. The poet associates his superiority over the globe with the greatness of Memory, Intelligence and Spirit. These three golden pillars are established as the main support of human existence, the basis of exploits:

Кеше атлы нәни материк мин... Матурлык бар миндә, батырлык. Күпме тырышсаң да булмый мине Хәят диңгезендә батырып! [5, 32 б.]	Keshe atly neni materik min… Maturlyk bar minde, batyrlyk. Kupme tyryshsan da bulmyi mine Kheyet dingezende batyrup!	I am a small continent called man... I have kindness, I have strength. No matter how hard you try, You can't drown me in fate. [5, p. 32]

In the poem "Mizgel" ("A Moment") (1971), the greatness of man is combined with his mental and spiritual strength, the beauty of his heart and sensitivity, his capability of feeling and evaluating the phenomena of existence. R. Valeev raises the poet to this height:

Бизмәнләдем күз яшьләрен, таң чыкларын – барын, барын, барын. Тик төннәрен януларын, Бер мизгелгә уч төбенә куеп тордым. Әйе, әйе, мин бер мизгел шагыйрь булып алдым [5, 46 б.].	Bizmenledem kuz yeshleren, tan chyklaryn – baryn, baryn, baryn. Tik tonneren yanularyn, Ber mizgelge uch tobendekuyep tordym. Eie, eie, min ber mizgel shagyir bulyp aldym.	I appreciated the tears, the dews - everything, eve-rything, every-thing. But at night the-se sparks were in my palm for a moment. Yes, yes, I was a poet just for a mo-ment [5, p. 46].

The poet's poem "Disbe" ("The Rosary"), published in the late 1960s, features a lyrical hero who rejects the laws of existence and exalts creativity. The lyrical hero, declares: "Grandmother, now I have my own God", and picks up his grandmother's rosary, remembering his father, his godless and inhuman past, thereby denying the vital values of his time. Continuing the traditions of rebellious poetry, he raises poetry to the divine heights and explains that it is great because it leads humanity to the straight path of truth:

Дисбең исән... Күрсәң иде, әби, Дөнья хәзер ничек үзгәргән... Ә мин һаман тугрылыклы сиңа: Дисбе җыям, әби, сүзләрдән [5, 65 б.].	Disben isen… Kursen ide, ebi, Donya khezer nichek uzgergen… E min haman tugrylykly sina: Disbe zhyiam, ebi, suzlerden.	We have pre-served your rosary... If, grandma, you could see How the world has changed now... And I'm still faithful to you: Grandmother, I collect a rosary from words [5, p. 65].

The poem "Shagyir" ("A Poet"), written in those times, is dedicated to the French modernist Charles Baudelaire, and the author's spiritual veneration here is associated with creativity. Recreating the life path of the French poet, R. Valeev reveals the tragedy of his life in four phrases: they did not understand him, did not listen to him, did not sing his songs, even if he asked not to make haste, they were in a hurry. The poet's desires came true only after his death, which further enhances the tragedy and turns the poet's tragedy into the tragedy of humanity:

Менә бүген Барысы үтте, барысы бетте. Кешеләр аны әрнеп тыңладылар... Аңладылар... Соңладылар... Каберенә башлар орып, Җырын тыңладылар [5, 67 б.].	Mene bugen Barysy utte, barysy bette. Kesheler any ernep tynladylar… Anladylar… Sonladylar… Kaberene bashlar oryp, Zhyryn tynladylar	Here today It's all over, it's over. People listened to him in pain... Got it... Were late... Bowing their heads over the tombstone, Listened to his song [5, p. 67].

In connection with the motifs of death and regret, the poem creates an existential state: human life is limited, it is temporary, the value of a person must be known during his lifetime! The author regards this state of things as the greatest injustice of existence.

Like in other poems of the avant-garde movement, man is depicted at a Divine height, capable of creating the globe at his own discretion, and the author's thoughts are conveyed through surprisingly original images and styles. It was his ability to skillfully handle images that enabled the poet to express thoughts that were so bold for his time. For example, in the poem "Mizgel" ("A Moment") (1971) the lyrical hero states:

Җир шарына утырып тәмәке төрдем, Җир шарына басып сүндердем. Җир шарында арлы-бирле атлап йөрдем [5, 71 б.].	Zhir sharyna utyryp temeke tordem, Zhir sharyna basyp sunderdem. Zhir sharynda arly-birle atlap yordem	I smoked while sitting on the globe, I put out my cigarette while standing on the ground. I wandered the earth [5, p. 71].

Taking into account the fact that such type of a lyrical hero came to light within the framework of Soviet literature, these poetic examples once again prove the writer's bold and principled position.

In the poet's poems, written after the 1970s, there is a decline in rage, and two branches stand out in his poetry: individual poems continue the traditions of smooth lyricism developing a folk style; the poems of the second group, especially those written within the framework of civil lyrics, borrow Aesopian-sarcastic language and evaluate society using the secondary content method.

In a number of the poet's works, a rapprochement with folk songfulness, melody and imagery can be traced [16, p. 292], in such samples the traditions of the flow of "smooth lyricism" are developed. As we know, the work of "smooth lyricists" is characterized by lyricism and a preference for simple and traditional poetic speech; representatives of traditional poetry are united by the desire for moral revival, based on the past, the characteristic features of folk singing, the traditions of Tukay, and these qualities ensure the "return" of Tatar poetry to its national foundations. This renaissance also begins with a change in the concept of man. The lyrical hero-maximalist, a romantic fighter, is replaced by a lyrical hero who seeks the values of national existence and has a rich spiritual world. He changes the picture of the world in his works; in this aspect, two characteristic features are clearly visible: firstly, social and personal contradictions do not affect political attitudes, and secondly, the pathos of conservatism intensifies – the desire to preserve the traditions of the past and pass them on to descendants. On this wave, the themes of village, love, labor are activated, they are enriched with philosophical reflections. Instead of complex avant-garde images in national poetry, ancient romantic images come to the fore: a spring with clear water, a forest, a meadow, endless fields of the native land, white birches, oaks, bird cherry trees, poplars, accordion, nightingales, swans, etc. Poets return to folk thinking, to the model of classical poetry, to the melodic structure. On the one hand, flowing poetry is interested in folk wisdom, philosophy and peculiarities of thinking in folklore; on the other hand, it revives the romantic imagery of oral creative works, measuredness, and the structure of folk songs, which form the basis of the "folklore style" of the 1920s–1930s. The use of images, motifs and symbols of folk oral creative works led to the expansion of Tatar poetry in terms of content and formality [23, p. 97]. The purely Tatar folk style ensured the activation of national melodic and sonorous lyrical motifs in R. Valeev's works.

As a rule, the theme of love is raised in the works of this type; the theme of love holds a special place in R. Valeev's oeuvre. "…Khatlarynny utka yaktym sinen…" ("...I've Burned Your Letters...") (1971), "Sine ezlep, min taularga mendem…" ("...In Search of You, I've Climbed the Mountains...") (1977), "Saubullashu" ("A Farewell") (1977), "…Kozgelerne, terezlerne wattym…" ("...I Broke the Mirrors and Windows...") (1971), "Yeshlegem kanatynda" ("On the Wings of My Youth") (1986), "Bekhetem achkychy" ("The Key to My Happiness") (1987), etc. In such poems, landscape scenes, images of nature and the image of heart are traditionally active. For example, in the poem "Yorek deshe" ("The Heart Calls"), written in the mid-1980s, the heart rises above the Universe and is represented as the guardian of the human spirit greatness, this greatness is explained through love, through the phrases "yorek anlarmy, yorek zhyrlarmy, yorek tuzerme" ("the heart will understand, the heart will sing, the heart will endure"). The lyrical hero speaks about the power of his love. The images of nature in the poem "Gashyik bulgach" ("Falling in Love") (1970) also serve this purpose:

Бер тамчы су – төссез. Бер бүлмә һава – төссез. Океан – зәңгәр. Күк тә зәңгәр. Кайчандыр бу күзләр төссез иде...	Ber tamchy su – tosses. Ber bulme hawa – tosses. Okean – zenger. Kuk te zenger. Kaichandyr bu kuzler tosses ide…	A drop of water is colourless. One room of air is colourless. The ocean is blue. The sky is also blue. These eyes were

Хәзер – зәңгәр! [5, 20 б.].	Khezer – zen-ger!	once colourless... But now they are blue! [5, p. 20].

In free verse (vers libre), consisting of just one stanza, the author conveys the philosophy of love: love is the highest power of human existence, which "colours" the eyes, a person's soul and heart, just as it "colours" their life and actions. The same philosophy is found in the poem "Mekhebbet" ("Love") (1969–1970):

Монда Кояш океан төбеннән күтәрелә. Монда сукбай һәм буйдак Ай – кул сузымы җитә. Монда давыл дулкын биеклеге белән үлчәнә... Монда төн һәм көн бар, Кыш һәм җәй юк. Монда шигырь, шигырь, шигырь – Шагыйрьләр юк [5, 76 б.].	Monda Koyash ocean tobennen kuterele. Monda sukbai hem buidak Ai – kul suzymy zhite. Monda dawyl dulkyn bieklege belen ulchene… Monda ton hem kon bar, Kysh hem zhei yuk. Monda shigyr, shigyr, shigyr – Shagirlar yuk.	The sun here rises from the ocean floor. Here is the lonely moon - you can get it if you stretch out your hand. The storm is here measured by the wave height... There is night and day here, There is no winter and summer. Here is A poem, A poem, A poem – But no poets [5, p. 76].

On the one hand, in the structure of the poem, through the binary oppositions such as the sun and the ocean, the moon, clouds and paths, day and night, summer and winter, it is shown that love is one universe, one world for a person in love. Ultimately, it is emphasized that love is poetry, and through it there is a divine world created by two hearts. A similar picture is in the poem "Metamarfozlar" ("Metamorphoses") (1969). Through the images of the Volga, a kidney, a young man, the poet exalts love as the essence, the center of being, of life in the Universe. In the poem "Tormysh" ("Life") (1969), love is also presented as a life-affirming power.

In poems of this style, besides the theme of love, one can trace the activation of the theme of the village and mother. The poet finds true faith and spiritual images in the traditions of the Tatar people, in the way of life of the older generation and his mother. Reflections on universal human values and the meaning of life are placed at the center in many poems on rural themes, such as "Yullarym" ("My Roads") (1987), "Idel suy" ("The Volga's Water") (1987), "Tugan yagym" ("My Native Land") (1976), "Koshlar kaita" ("The Birds Are Returning") (1976) –1977), "Khatlar kotem awylda" ("Waiting for a Letter from the Village") (1991), "Beznen zhyr" ("Our Song"), "Ai batkanda, tan atkanda" ("When the Moon Sets and the Sun Rises") (1990). Enriching the image of his native land with lyrical and philosophical shades of color, the poet clarifies its meaning as the place that is close and holy to him:

Инешем, ак чишмәм, тауларым, Талларым, кырларым, кошларым! Мин сездә күпме җәй җәйләдем, Мин сездә күпме кыш кышладым! [5, 10 б.]	Ineshem, ak chishmem, taularym, Tallarym, kyrlarym, koshlarym! Min sezde kupme zhei zheiledem, Min sezde kupme kysh kyshladym!	My stream, my spring, my mountains, My willows, my fields, my birds! So many summers I have spent with you, So many winters I have spent with you! [5, p. 10]

The themes of the village and the native land are always close to a generalized image of the mother. In the poems dedicated to his mother, R. Valeev glorifies his mother as the greatest ideal for the Tatar reader. This group of works is often permeated with a feeling of melancholy, which is born due to the separation or distance from mothers. For example, in the poem "Sagynam" ("I Miss You") (1988), a feeling of melancholy in the lyrical hero's soul arises in connection with the separation from his mother and develops throughout the poem:

Су буенда үскән өянкеләр Синең кебек ак шәл ябынган. Синең чәчең төсле ак җил тузгый, - Мин кышларда сине сагынам [5, 160 б.].	Su buenda usken oyenkeler Sinen kebek ak shel yabyngan. Sinen chechen tosle ak zhil tuzgyi, - Min kyshlarda sine sagynam	The willows that bend over the river Wrapped, like you, in a white shawl. The white wind blows like your hair, - I miss you in winters [5, p. 160].

Further, the feeling of longing for the mother that develops in each season - the spring, summer and autumn is expressed by the lyrical hero through natural phenomena: "ofyklarga karap, her kon saen, / sine uilyim, sina tabynam" ("looking at the horizons, every day, / I think about you, I worship You"), and leads the reader to one thought: longing for the mother becomes a constant feeling in the heart of a child separated from his mother,

longing for his mother becomes a way of life and makes the human soul ever yearn for her. R. Valeev expresses the same thoughts in the poem "Nige, eni, nige kartayasyn?" ("Why, Mom, why are you getting old?") (1987–1988), these words have become a motto for mothers.

In such works, the revival of folklore style is reflected in both the size and style of the poems. The poems "Dulkyn" ("A Wave") (1967), "Tan zhyry" ("The Song of Dawn") (1986), "Zhinychege" ("To the Winner") (1986), "Koyashtai elmai" ("Smile Like the Sun") (1987) and others prove this:

Чем-кара кар- лыгачлары, Гөнаһсыз иде яры. Ник шунда гы- на калмады? Ник дулкын китте ары? [5, 156 б.]	Chem-kara karlygachlary, Gonahsyz ide yary. Nik shunda gyna kalmady? Nik dulkyn kitte ary?	There were black swallows, The shore was sinless. Why did it not stay there? Why did the wave go away? [5, p. 156]

Such verses display a structural characteristic of Tatar folk songs: the first two stanzas describe natural phenomena, the last two stanzas recreate the emotional state of the lyrical hero. Many poems are written in 8 / 7 meter style characteristic of Tatar folk songs.

The melody inherent in folk songs, the internal melody of the verse turns many of R. Valeev's poems into song lyrics. Some of the poet's poems were written to Tatar folk melodies. These are the songs "Dulkyn" ("A Wave") (1967), "Ai, duslarym" ("Oh, My Friends") (1988), "Tan zhyry" ("The Song of Dawn") (1986), "Idel suy" ("The Volga's Water") (1980), "Ber almany bishke buleiek" ("We Would Divide the Apple into Five Pieces") (1968) and others.

Бакчалардан былбыл качса, Көзләр тисә алмагачка, Кайгы төшсә безнең башка, – Бер кайгыны бишкә, әй, бүләек [5, 55 б.].	Bakchalardan bylbyl kachsa, Kozler tise almagachka, Kaigy toshse beznen bashka, - Ber kaigyny bishke, ei, buleiek	If the Nightingale flew out of the gardens, If autumn touched the apple trees, If grief came to our heads, Oh, we would divide this grief into five parts [5, p. 55].

A rare phenomenon in Tatar poetry: individual samples of R. Valeev's civil lyrics have become songs in which, like in the samples of spiritual lyrics, we feel internal harmony and lyrical rhythm. This is, for example, the poem "Watanym" ("My Motherland") (1969):

Инде мин ничәнче мәртәбә Гасырлар китабын актардым. Күпме яу, сугышлар аркылы Син җиңеп чыккансың, Ватаным. – Сез кайсы халыктан? – дисәләр, Батырлар исе- мен атадым. Батырлар ут- ларга керделәр, Тик исән бул- сын, дип, Вата- ным [5, 146 б.].	Inde min nichenche mertebe Gasyrlar kitabyn aktardym. Kupme yau, sugyshlar arkyly Sin zhinep chykkansyn, Watanym. Sez kaisy khalyktan? – diseler, Batyrlar isemen atadym. Batyrlar utlarga kerdeler, Tik isen bulsyn, dip, Watanym.	So many times I have looked through the chronicles. So many battles You have won, my Motherland. If they ask what people I am from, I will give the names of the heroes. The heroes who entered the war So that the Motherland would live. [5, p. 146].

The same feature is characteristic of the works of R. Yakhin, A. Bakirov, I. Shamsutdinov, M. Yarullin, F. Akhmetov, R. Kalimullina, L. Batyr-Bulgari, B. Akhiyarova, M. Shamsutdinova, B. Abdullina, Sh. Timerbulatova, L. Khairetdinova and other famous composers who wrote music based on civil lyrics, such as "Tatarstan" (1968), "Bekhetem bashkalasy" ("The Capital of My Happiness") (1988), "Saumy, Kazan!" ("Hello, Kazan!") (1991), "Nige, eni, nige kartayasyn?" ("Why, Mom, Why Are You Getting Old?") (1987–1988), and also on lyrical lines written in the 1980s, "Zinhar ochen, kerme toshlereme" ("Please Don't Come into My Dreams..."), "Chaba poiezd, chaba" ("The Train Is Running, Running").

Despite the fact that in these works the active rebellious lyrical hero of the initial period is replaced by a lyrical hero depicted in a whirlpool of personal experiences, the one praising the beauty of peaceful life, the theme of society, the country and the people remain relevant in R. Valeev's work. Through such concepts as native land, native spirit, the Land of ancestors, native soil, Motherland and genealogy, national issues gradually emerge in his poems. This is how the poet begins his conversation about the most important "fundamental" values for the people, for the nation. This conversation led to the creation of many poems about Sabantui, rituals, customs, the history of the people, medieval creators, particular historical events, etc. For example, at first glance it seems to

us that an image of autumn is created "…Her koz saiyn tallar telsez kalgan…" ("...Every autumn the willows were speechless...") (1970), but these lines of the poem emphasize the national content of the work. The root of a tree / the root of a tribe / national traditions, memory, national roots emerge as the basis of the nation's life, the center of its further life affirmation, its strength:

Көзге җилләр телем алсалар да, Тамырымда мәңге калырмын [8, 52 б.].	Kozge zhiller telem alsalar da, Tamyrymda menge kalyrmyn	Even if the autumn winds take away my tongue, I will forever remain in my roots [8, p. 52].

Some poems, written between 1970 and 1990, reflect historical figures ("Soiembike manarasy" ("The Syuyumbike Tower"), "Agyidelde boz kite" ("Ice Is Leaving Agidel"), etc.), historical memory ("Kaban kule" ("Lake Kaban"), "Disbe" ("A Rosary"), "Ille yesh tutyrgan abyilar" ("A Fifty-Year-Old Man"), "Idel" ("The Volga"), "Utly kheter" ("Fiery Memory"), etc.), history of the country ("Boryngy Bolgarda" ("In Ancient Bolgar"), "Yana 'Karurman'" ("New 'Karurman'"), "Urman" ("Forest"), etc.), cultural life and heritage ("Kuzde mon, kunelde torgynlyk" ("Melody in the Eyes, Stagnation in the Soul"), etc.), they have become the life-affirming power of the nation, the symbol of national identity.

In the poet's civil poetry, a citizen acts as a lyrical hero who seeks to evaluate the laws of life in society and expresses his attitude to many events. In R. Valeev's works, related to civil lyrical poetry, we find hidden content and Aesopian language. It was this approach that made it possible to tell the reader many things that could not escape Soviet ideology and censorship. In most of these poems, secondary content is created through symbols, while the poet's creative work is enriched by a number of traditional symbols. For example, in the poem "Yaz" ("Spring") (1969), the image of spring acquires a completely new meaning. It is perceived as the life awakening in the country under the influence of spring, its renaissance:

Утызы да тулмый февраль киткән... Урамнарга шыплап март тулган. Агачларның саллы җәясенә Ук түгел лә... яфрак тартылган [5, 54 б.].	Utyzy da tulmyi fevral kitken... Uramnarga shyplap mart tulgan. Agachlarnyn sally zheyesene Uk tugel le... yafrak tartylgan	February passed before it turned thirty... March filled the streets. Tree boughs Have leaves, not arrows. [5, p. 54].

The following verses clarify that this revival touched the life and soul of every person:

Кайгыларны салыйк гөрләвеккә, Тургай итеп чөйик шатлыкны! Яз хәбәрен ишетеп барча кошлар Безнең якка таба ашыкты [5, 54 б.].	Kaigylarny salyik gorlewekke, Turgai itep choiik shatlykny! Yaz kheberen ishetep barcha koshlar Beznen yakka taba ashykty	Let's float our sorrows in streams, Let's sing joy like larks. All the birds that have heard about the spring's coming Have hurried in our direction [5, p. 54].

This is the way R. Valeev evaluated his generation; their aspirations for great ideals evoke in the reader's soul a bright melody mixed with admiration. Their "manner of communication, their hands on hips", "getting rid of ice in their souls" inspired confidence that these hopes would come true.

In the poem "Yazgy buran" ("A Spring Blizzard"), published in the early 1970s, the image of a spring blizzard in its inner meaning is seen as the politics of socio-political changes of the mid-20th century, the poet addresses the younger generation who have come on the wave of these changes . However, in the end, the lyrical hero gets frozen, which raises doubts about making these hopes come true, for the social situation causes anxiety.

In one of his first poems, "Minem eti (Dustym kondelegennen)" ("My Dad (From a friend's diary)") he wrote: "Minem eti haman yaz aiynda! / Minem eti haman kyryk bishte!" ("My dad is still in his spring! / My dad is still forty-five!"), these lines remind the reader of those killed in the Great Patriotic War, they are the feelings of the lyrical hero for his father, who perished in the war at the age of 45. The repetition of these lines in the structure of the verse and the use of such symbolic images as an iron hoop and a wheel of history allow us to find other meanings:

Минем әти Тапталып үлде... Тимер кыршау кидергәндә... Тарих тәгәрмәченә... Минем әти!.. [5, 19 б.].	Minem eti Taptalyp ulde… Timer kyrshau kidergende… Tarikh tegermechene… Minem eti!...	My father Was smashed… When he was putting the rim… On the wheel of history… My father!.. [5, p. 19].

The image of an "iron rim put on the wheel of history" refers to the historical tragedies that the country's history experienced in different eras. In this regard, the feeling of pain in the poetic canvas goes beyond personal boundaries and is used in connection with many destinies caught in the tragedy of history.

Some poems indicate that R. Valeev skillfully mastered the method of Aesopian language. For example, the poem "Awylda tui" ("The Village Wedding") (1970), which, at first glance, is associated with the feeling of joy, the wedding celebrations, has the image of the Russian gate assigning a completely different meaning to the poem:

Киереп ач урыс капкаларны! Керсен кунак безнең өйгә дә!.. ...Каерып ач урыс капкаларны! – Керсен бәйрәм татар өенә [5, 70 б.].	Kiierep ach urys kapkalarny! Kersen kunak beznen oige de!.. … Kaiyryp ach urys kapkalarny! – Kersen beirem tatat oiene	Open the Russian Gate! Let the guest enter our house too!.. ...Open the Russian Gate! – Let the celebration come to the Tatar hut [5, p. 70].

In some examples of civil poetry, social philosophy gains strength; this quality allows the poet to permeate social content with a national element. Thus, in the poem "Boryngy Bolgarda" ("In Ancient Bolgar"), written at the turn of the 1970s–1980s, the pain experienced by the lyrical hero, is associated with the historical past:

Хәрабәләр, ташлар арасында Башын иеп тора кылганнар... Бабайларның сүзен сөйләр өчен Тик кылганнар гына калганнар [5, 121 б.].	Kherabeler, tashlar arasynda Bashyn iep tora kylgannar… Babailarnyn suzen soiler ochen Tik kylgannar gyna kalgannar	Among the ruins and stones Feather grass is bowing their heads... To tell the story of our grandfathers Only feather grass has remained [5, p. 121].

At the same time, the traditional feather grass image, which has developed in Tatar literature, represents the meaning of a generation accustomed to living in adaptation. In this case, the lyrical hero's pain is related to the future of the nation's sons, who do not have their own opinion or clear vision of things. In the same years, the irony in the poem "…Batyrlyklar turynda yazar idem…" ("...I Would Write about Exploits...") is used to tell a story about the lack of spiritual respect. At first glance, the stanza "Dzhalil yatkan tormelerne kursem" ("If I Saw the Prisons Where Jalil Was Jailed") is perceived as a lack of spiritual veneration associated with the fate of the Tatar poet, with the tragedy of his imprisonment, if we take a closer look, it is understood as an attitude towards the Soviet reality.

The poem "Uzgererge" ("Towards Change") (1990) is both the philosophy of a person at a crossroads, and a state of an individual who is looking for a means to survive in society during the time of changes "zhanny talkyi haman zaman uiy / toshte inde sagysh yozlereme… / yeshep bylmyi inde elek yeshegenche / kirek bezge, kirek uzgererge" ("thoughts about our time are tearing apart my soul / melancholy envelops me... / we cannot live the way we have lived before / we need, we need to change!") [5, p. 270]. The confrontation between the Past Days and the New Day only strengthens this contradiction:

Итәгемнән тарта кара төннәр... Ышаналмыйм кайчак түзәремә. Яңа көнгә яңа кеше кирәк... Кирәк безгә, кирәк үзгәрергә [5, 270 б.].	Itegemnen tarta kara tonner… Yshanalmyim kaichak tuzereme. Yana konge yana keshe kirek… Kirek bezge, kirek uzgererge	Black nights pull at my hem... Sometimes I don't believe that I can endure it. A new day needs a new person... We need, we need to change [5, p. 270].

However, in the last lines of the poem the third layer of content is revealed; through the repetition of "bez" ("we") the poet gives the key to the national content. This idea is hidden in the lines "Aldan bara eidep fidailer… / Kirek bezge, kirek uzgererge" ("The fedayeens take the lead... / We need, we need to change") and "Aldan bara eidep fidailer… / Iyerterler miken uzlerene" ("The fedayeens take the lead... / Will they lead us") [5, p. 270] and it sounds like the author's call to the Tatar people to live in a new way in the New Age.

In some verses, the inner content is revealed not with the help of symbols, but through parallelism. In such poems, image-details acquire special significance, and they are used to achieve frank expression. For example, the poem "Muzeida yangyn" ("A Fire in the Museum") (1987–1988) suggests the idea that when the museum burned down, with it the history of the nation burned down too. In the poem "Chirat" ("A Queue"), written in the 1990s, the process of chopping meat in the market and the executioner's ax symbolize the tragic fate of the Tatar intelligentsia - F. Burnash, K. Tinchurin, Sh. Usmanov, Kh. Tufan and other tragedies experienced by the country in the past.

Thus, poetic possibilities and the use of symbolic images allowed the poet to express thoughts that were unusual for his time.

Main results

1. Razil Valeev made a great contribution to the development of Tatar poetry in the second half of the 20th–early 21st centuries. Through the revival and transformation of literary traditions, he ensured the continuity and revival of Tatar poetry.

2. Razil Valeev worked fruitfully in all three types of literature: he created original works in the field of prose, showed himself as a talented poet with his own personality on the poetic platform and enriched stage literature with his dramatic works. But mostly, in the history of Tatar literature, he is recognized as a poet.

3. The main poetic features that determine Razil Valeev's poetry are the revival of rebellious traditions, the change in the concept of the lyrical hero, the continuation and development of folk style, the enrichment of civil lyrical poetry with internal irony and social philosophy.

4. Having come to literature during the period when writers sought new paths for the art of speech, R. Valeev found new opportunities for its development. Expressing bold thoughts, he proved the possibility of changing the concept of the lyrical hero in Tatar poetry.

Conclusion

Thus, Razil Valeev, with his multifaceted creative work, breathed new life into Tatar poetry. In the poem "Keshe" ("Man") (1968), written in the early period of his literary career, he wrote the following lines, definting his life and creative credo:

Күпме тырышсаң да булмый мине Хәят диңгезендә батырып! [5, 35 б.]	Kupme tyryshsan da bulmyi mine Kheyet dingezende batyryp!	No matter how hard you try, You can't drown me in fate. [5, p. 35]

The poetry of R. Valeev, who managed to convey through his experiences the fate of the people, who worried about the present and the future of his people, burning with the ideal of reviving the spirit of humanity, testifies to his loyalty to his vocation. Reviving national traditions in the mid-20th century, enriching them with new strategies of verbal and visual creative work, he left Tatar poetry a unique, rich and multifaceted oeuvre.

References

1. Vəliev, R. (1971). *Zəңgər kabyrchyklar: shigyr'lər* [Blue Shells: Poems]. 93 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

2. Vəliev, R. (1977). *Yashen tamyry: shigyr'lər həm җyrlar* [The Root of Lightning: Poems and Songs]. 127 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

3. Vəliev, R. (1987). *Yadkar': shigyr'lər, җyrlar* [Heritage: Poems and Songs]. Kazan: Tatar. kit. nəshr., 1987. 144 b. (In Tatar)

4. Vəliev, R. (1992). *Ber almany bishkə byləek: җyrlar* [We Would Cut an Apple into Five Pieces: Songs]. 144 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

5. Vəliev, R. (1994). *Kyshky uchak* [The Winter Fire]. 382 p. Kazan, Tatar.kit.nəshr. (In Tatar)

6. Vəliev, R. (1996). *Syzlərdən disbe: shigyr'lər, җyrlar* [The Rosary from Words: Poems, Songs]. 224 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

7. Vəliev, R. (1999). *Sailanma əsərlər: shigyr'lər, җyrlar* [Selected Works: Poems, Songs]. 4 kitapta. Kit.1: shigyr'lər, җyrlar. 568 p. Kazan, Milli kitap. (In Tatar)

8. Vəliev, R. (2006). *Əsərlər: shigyr'lər, җyrlar: 4 tomda* [Works: Poems, Songs: In 4 Volumes]. T.1, Shigyr'lər, җyrlar. 527 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

9. Vəliev, R. (2011). *Kəz balkyshy: shigyr'lər* [An Autumn Sparkle: Poems]. 279 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

10. Vəliev, R. (2015). *Məkhəbbət həm nəfrət: shigyr'lər, povest'lar, istəleklər* [Love and Hate: Poems, Stories and Memoirs]. 543 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

11. Oshanin, L. (1979). *Razil Vəliev* [Razil Valiev]. Kazan utlary. No.10, pp. 80–82. (In Tatar)

12. Galiev, M. (2005). *Yazmyshka rəkhmət* [I Thank You, Fate]. Galiev M. Rukh: fəlsəfi yazmalar, ədəbi portretlar. Pp. 332–355. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

13. Gosmanov, M. (2004). *Altyn busagany atlaganda* [When Crossing the Golden Threshold]. Gosmanov M. Gasyrdan – gasyrga. Pp. 334–339. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

14. Khisamov, N. (2010). *Keshe atly ber kyitga min...* [I'm a Continent Called Man….]. Mədəni җomga. 24 dek., pp. 14–15. (In Tatar)

15. Khisamov, N. (2012). *Iҗatchynyң shig"ri dən'yasy* [The Poetic World of the Creator]. N. Khisamov. Tatar shagyir'ləre: monografik məkalələr, iҗat portretlary həm ehtyudlar. Pp. 239–247. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Tatar)

16. Zahidullina, D. (2019). *Razil Vəliev* [Razil Valiev]. Tatar ədəbiyaty tarikhy: 8 tomda. T 7: 1985–2000 ellar. Pp. 289–309. Kazan, "Foliant" nəshr. (In Tatar)

17. Zəidulla, R. (2011). *Dulkyn bieklege* [The Height of a Wave]. Vəliev R. Kəz balkyshy: shigyr'lər. Pp. 2–7. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

18. Miңnullin, T. (2016). *Talantly buynnyң ber vәkile* [A Representative of the Talented Generation]. Mәdәni җomga. 16 dek, pp. 8–9. (In Tatar)

19. Gatash, R. (2012). *Dөn'ya gamen җanga uidyryp...* [Thinking about the World]. Mәdәni җomga. 6 aprel'. Khәsәnova A. Shagyir' disbese, Vatanym Tatarstan. 11 aprel', p. 2. (In Tatar)

20. Yatimova, F. (2008). *Osobennosti yazyka i stilya poehzii Razilya Valieva: avtoreferat diss.... kand.filol.nauk* [Features of Razil Valiev's Poetry Language and Style: Ph.D. Thesis Abstract]. Kazan', 22 p. (In Russian)

21. *Terminologiya sovremennogo zarubezhnogo literaturovedeniya* (1992) (Strany Zapadnoi Evropy i SSHA) [Terminology of Modern Foreign Literary Criticism (Western European Countries and the USA)]. Otv. red. I. P. Il'in, E. A. Tsurganova. 218 p. Moscow, INION. (In Russian)

22. Borukhov, B. (1992). *Vvedenie v motiviruyushchuyu poehtiku* [Introduction to Motivational Poetics]. Filologicheskaya germenevtika i obshchaya stilistika. Pp. 5 – 28. Tver', izd-vo Tverskogo un-ta. (In Russian)

23. Yusupova, N. (2021). *XX gasyrnyң ikenche yartysy tatar shig"riyate: traditsiyalәr hәm yaңachalyk* [Tatar Poetry in the Second Half of the 20th Century: Traditions and Innovations]. 296 p. Kazan, "Shkola" redaktsiya nәshriyat үzәge. (In Tatar)

«ДИСБЕ ҖЫЯМ СҮЗЛӘРДӘН... »: РАЗИЛ ВӘЛИЕВ ШИГЪРИЯТЕНЕҢ ПОЭТИК ХАСИЯТЛӘРЕ

Нурфия Марс кызы Юсупова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
faikovich@mail.ru.

Мәкалә Разил Вәлиевның тормыш һәм иҗат юлын яктырта, шигъри үрнәкләргә анализ аша әдәбият мәйданында ул үстереп алып киткән традицияләрне һәм алып килгән яңачалыкларны төгәлләштерә барып, шагыйрьнең XX гасырның икенче яртысы – XXI гасыр башы татар поэзиясендәге урынын билгели. Әдип сүз сәнгатенең өч төрендә дә нәтиҗәле эшләсә дә, нәкъ менә шигърият мәйданында үз йөзе булган талантлы шагыйрь буларак таныла. Әлеге мәкалә шуны раслап, мотивлаштырылган поэтика алымнары нигезендә шагыйрьнең татар шигърияте өчен «программ» әсәрләргә әверелгән күп кенә шигырьләренә яңача караш ташлый, иҗатының йөзен билгеләгән төп тенденцияләрне аерып куя. Үзәк мотивлар, лирик герой концепциясенә, шигырь поэтикасына Р. Вәлиев алып килгән яңалыклар XX гасырның икенче яртысы – XXI гасыр башы әдәби барышы контекстында төгәлләштерелә. Мәкаләнең яңалыгы һәм актуальлеге шуның белән билгеләнә. Мәкалә чикләрендәге эзләнүләрнең төп максаты – Разил Вәлиевның тормыш, аеруча иҗат биографиясен өйрәнү, ул алып килгән яңалыкларны, аның поэзия үсешенә керткән өлешен төгәлләштерү. Эзләнүләр нәтиҗәсендә Р. Вәлиев иҗатында гыйсъянчылык традицияләренең яңарышы, шушы фонда лирик герой концепциясенең, мотивларның үзгәреше, эзоп теле алымының символлар бирелеше һәм янәшәлек аша үткенәйтелүе, күңел лирикасы үрнәкләрендә фольклор стиленең калкулануы төгәлләштерелә. Шагыйрьнең Такташ рухындагы авангард традицияләрне үз чорына яраклаштырып яңартуы, хөр фикерле лирик геройны күтәрүе, поэтик яссылыкта шактый бай һәм үзенчәлекле экспериментлар ясавы, эзләнүләр алып баруы күпсанлы әсәрләргә анализ аша дәлилләнә.

Төп төшенчәләр: Разил Вәлиев, лирик герой, поэзия, образ, жанр, мотив, әдәби алым, эзоп теле, фольклор стиле, гыйсъянчылык

Кереш

Үзенчәлекле шигъри теле, кеше, ил, халык-миллләт язмышы, яшәү мәгънәсе хакында уйлануларга бай, хис-тойгы тирәнлегенә, вакыты белән гыйсъяный кайнарлыкка, композицион һәм ритмик төзеклеккә ия шигърияте, төрле жанрларны колачлаган иҗаты белән Разил Вәлиев XX гасырның икенче яртысы – XXI гасыр башы татар әдәбияты үсешенә зур өлеш кертә. Шагыйрь гасырлар дәвамында чарланган классик традицияләрне дәвам итеп, аларны үстереп-камилләштереп кенә калмый, татар шигъриятен сүз-сурәт үткенлеге, фикер-фәлсәфә ягыннан баета. Иллегә якын китап, дүрт пьеса, 200 ләп җырлар авторы буларак, ул әдәбиятның өч төрендә – поэзия, проза, драматургиядә актив иҗат итә,

шуның белән янәшәдә танылган җәмәгать һәм дәүләт эшлеклесе булып таныла.

Разил Исмәгыйль улы Вәлиев 1947 елның 4 гыйнварында Татарстанның Түбән Кама районы (элекке Ширәмәт районы) Ташлык авылында туа. Башлангыч белемне туган авылында алганнан соң, укуын күрше Шәңгәлче сигезьеллык мәктәбендә дәвам итә, аны тәмамлаганнан соң, белемгә омтылган егет Түбән Кама шәһәренең беренче номерлы урта мәктәбенә юл ала.

Мәктәптә укыганда ук ул шигырьләр һәм хикәяләр язу белән мавыга башлый, берничә шигыре район газетасы битләрендә дә басылып чыга. Иҗатка омтылыш 1965 елда булачак әдипне Казан дәүләт университетының журналистика бүлегенә алып килә. Такташ шигырьләреннән йоккан гыйсъяный рух аның күңелен даими алгысыта, каядыр әйдәкли. 1968 елда берничә сабакташы белән Р.Вәлиев татар язучылары корылтае вакытында, «Идел» журналын чыгаруны, яшьләргә мәйдан бирүне таләп итеп, залга листовкалар ташлый. Үз чоры өчен гаять батыр һәм кыю адым була бу. Шушы бунтарь холык бераздан шактый гына каләм чарлый башлаган егетне, әдәби белемне тирәнәйтү максатыннан, СССР Язучылар берлегенең М. Горький исемендәге Әдәбият институтына алып китә.

Әлеге институтны тәмамлаганнан соң, Казанга кайтып, Р. Вәлиев журналистика өлкәсендә эшләвен дәвам итә. «Ялкын» журналында әдәби хезмәткәр, бүлек мөдире, җаваплы сәркатип баскычларын үтә. Әлеге чорда ул максатчан төстә балалар өчен әсәрләр язу эшенә чума, ике шигъри китап һәм проза әсәрләре, сәнгать әһелләренә багышланган очерклары дөнья күрә. Шушы елларда Р. Вәлиев тәрҗемә эше белән дә мавыгып китә, дөнья халыклары әкиятләрен, А. де Сент-Экзюпериның «Нәни принц», К. Дойлның «Баскервильләр эте», Р. Киплингның «Маугли» әсәрләрен татарчага тәрҗемә итә.

1981 елда Р.Вәлиев Чаллы шәһәре Язучылар оешмасы җитәкчесе итеп билгеләнә, ә 1984 елда Татарстан язучылары съездында Язучылар берлеге идарәсенең рәис урынбасары итеп сайлана. 1986 елда инде Татарстанның Милли китапханәсе директоры вазифасына алына һәм бу вазифада 2000 елга кадәр уңышлы эшли, китапханәнең эш юнәлешләрен киңәйтә. 1989 елда «Җыен» фондын оештыруда актив катнаша һәм аның юнәлешен, мәсләген билгеләүчеләрнең берсе була. Нәкъ менә әлеге фондның эшчәнлеге нәтиҗәсендә татар дөньясында билгеле эз калдырган күп кенә шәхесләрнең эш-гамәлләре һәм хезмәтләре киң катлам халыкка кайтарыла, татар халкына кылган игелекле эшләре дөньяга ачыла.

Шушы еллардан Р.Вәлиевның актив иҗтимагый эшчәнлеге башланып китә. 1990 елдан ул Татарстанның халык депутаты итеп сайлана, Татарстан Дәүләт Советының мәдәният, фән, мәгариф һәм милли мәсьәләләр комитеты рәисе, президиум әгъзасы, Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Химаячеләр шурасы рәисе, Бөтендөнья язучылар ассоциациясенең Татар ПЕН-үзәге вице-президенты (1995) һәм президенты (2008) була. Күп кенә иҗтимагый һәм мәдәни фондлар, комиссияләр, оешмалар әгъзасы булып тора, Татарстан Республикасының сәяси-иҗтимагый һәм икътисади-мәдәни тормышына кагылышлы мәсьәләләрне хәл итүдә турыдан-туры катнашып, милләт өчен файдалы шактый эшләр башкара.

Р. Вәлиевның әлеге эш-гамәлләре дәүләт тарафыннан да, халык тарафыннан да үз бәясен ала, ул – Татарстанның (1990) һәм Россиянең (1997) атказанган мәдәният хезмәткәре, тарих фәннәре кандидаты (2005), «Казанның 1000 еллыгы» (2006), «Фидакяр хезмәт өчен» (2016) медальләре, Татарстан Дәүләт Советының «Парламентаризмны үстерүгә керткән өлеше өчен» (2015) почётлы билгесе, «Планетада цивилизацияне, яшәешне һәм мәдәниятне саклауга һәм үстерүгә керткән хезмәтләре өчен» халыкара көмеш медале, Россия Язучылар берлегенең «Василий Шукшин» медале, «Казанның үсешенә керткән хезмәте өчен» медале иясе. «Иске сәгать дөрес йөри» (2004) исемле роман һәм повестьларны эченә алган җыентыгы һәм «Ядкарь» (2005) җырлар китабы өчен 2007 елда Татарстан Республикасының Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт бүләгенә лаек була. 2011 елда Р.Вәлиевка «Татарстан Республикасының халык шагыйре» исеме бирелә.

Шагыйрьнең татар телендә дистәдән артык шигырьләр җыентыклары басылып [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10], иҗаты һәм шигърият өлкәсендәге эшчәнлеге турында Л. Ошанин [11], М. Галиев [12], М. Госманов [13], Н. Хисамов [14; 15], Д. Заһидуллина [16], Р. Зәйдулла [17], Т. Миңнуллин [18], Р. Гаташ [19], Ф. Ятимова [20] кебек галим, тәнкыйтьче-публицистларның, әдипләрнең аерым мәкаләләре, истәлек-язмалары дөнья күрә. Шулай да Разил Вәлиев

шигъриятен заман күзлегеннән, яңа методологик нигездә бәяләү, аның татар шигърияте үсешенә керткән өлешен, поэзия мәйданындагы урынын билгеләү актуаль булып кала.

Хезмәтнең методологик нигезе

Хезмәтнең методологик нигезе булып, герменевтик эзләнүләр [21], методик нигезе булып Б.Л. Борухов тәкъдим иткән «мотивлаштырылган поэтика» тора. Галим аңлатуны фәнни эшчәнлекнең ахыргы максаты буларак билгели һәм әдәби текстны анализлау өчен төп метод итеп канун (закон) нигезендә аңлатуны аерып чыгара, аны текстны мотивацияләү дип атый [22]. Б.Л. Борухов мотивацияләүнең мәдәни, конвенциаль, менталь төрләрен аерып чыгара [22, 13 б.]. Разил Вәлиев шигъриятен өйрәнү юлында аның конвенциаль тибы үзәккә куелды. Әлеге төр тикшеренүләр әдәби текстлар һәр чорда үз кануннарына буйсынып яки аларны кире кагып, мәйданга чыга дип белдерә. Конвенциаль мотивацияләү Разил Вәлиев шигъриятенең төп поэтик хасиятләрен аерып чыгарырга, иҗатындагы төп үсеш юнәлешләрен, теге яки бу әдәби традицияләрнең яңарышын яки трансформациясен ачыкларга ярдәм итә.

Фикер алышу

Р. Вәлиев олы шигърият мәйданына 1960 елларның икенче яртысында килә, әдәби тәҗрибәләре Мәскәүдә Әдәбият институтында уку елларында ук күренә башлый. Биредә уку аның әдәби талантын үстерә, төрле яклап иҗат мөмкинлекләрен ача, шушы вакытта Р. Вәлиев танылган җырлар авторы Лев Ошанин тәэсирендә җыр текстлары яза башлый.

Мәскәүдә узган еллар шагыйрь өчен тагын бер ягы белән кадерле була – биредә аның «Зәңгәр кабырчыклар» исемле беренче шигырьләр җыентыгы дөнья күрә. Шигырьләр язу белән беррәттән, 1968 елда Р. Вәлиев «Эт кояшы» исемле беренче повестен яза һәм танышу өчен кульязмасын Аяз Гыйләҗевкә җибәрә, талапчан язучы повестька югары бәя бирсә дә, совет әдәбияты кысаларында иҗат ителмәү сәбәпле, әлеге әсәр тулысынча 22 елдан соң гына татар укучысы кулына барып ирешә ала. Әмма Р. Вәлиев күңелен төшерми, Александр Матросовның батырлыгын кабатлаган Рифкать Миргазизовка багышланган «Яшисе килә» (1978-79) исемле повестен язып тәмамлый. Әдипнең 1982 елда ТАССРның М. Җәлил исемендәге премиясенә лаек булган әлеге әсәре бик тиз танылу ала, күп кенә журналларда, альманахларда дөнья күрә, рус теленә дә тәрҗемә ителеп, Мәскәү нәшриятларында басыла.

М. Горький исемендәге Әдәбият институтында укыган елларында Р. Вәлиев иҗат каләмен драматургия өлкәсендә дә сынап карый: аның «Яшел күзле такси» исемле кечкенә күләмле әсәре институт күләмендә үткәрелгән конкурста беренче урынны ала. Соңрак Р. Вәлиевның «Өйдә барыйк, кызлар карыйк!» (1989), «И машина, машина, җитте минем башыма» (1990), «Куркыныч уен» (1989) һ.б. пьесалары язылып, күбесе К. Тинчурин исемендәге драма һәм комедия театры, шулай ук республиканың башка театрлары сәхнәләренә менә.

Үзенең каләмен әдәбиятның өч төрендә дә актив сынап караса да, әдәбият мәйданында Р. Вәлиев иң беренче чиратта ШАГЫЙРЬ буларак танылу ала. Әдипнең беренче чор иҗаты авангард поэзия кысаларында иҗат ителеп, көчле гыйсъяный рух, максималист лирик геройның алга чыгуы белән характерлана. Әлеге шигырьләре белән Р. Вәлиев, иң беренче чиратта, татар шигъриятендә лирик герой концепциясен үзгәртә, кискен, Такташ рухындагы бунтарь лирик геройны шигърият киңлекләренә кайтара һәм халык арасында киң танылу ала. Аның лирик герое төп кыйммәт итеп гаделлекне, рухи матурлыкны күтәрә һәм кешелекнең эш-гамәлләрен дә шушы бизмәннәргә салып үлчи, дөньяны үзгәртү теләге белән яна. Мондый шигырьләрдә кешене зурлау фәлсәфәсе алга чыга. Шагыйрьнең зур иҗатка аяк баскан чорында ук Такташтан «...Әйе, минем көчле рухымнан / җир вә күкләр калтырар» кебек юлларны эпиграф итеп алып язылган «...Елыйелый, сугыша-сугыша җирдә....» шигыре татар шигъриятенең «визит карточкасы»на әйләнә:

Йә дөньяны үзгәртәм мин бүген,
Йә булмаса, үзем үзгәрәм... [5, 14 б.]

Шигырьнең «Үлем белән якалашканда да / Акны кара диеп сөйләмәм» диюче лирик герое дөньяны үзгәртә һәм хакыйкатьне урнаштыра алачагына олы ышаныч белдергән шәхес, хаксызлыкка каршы көрәш аша тормышны үзгәртергә алынган кеше булып күзаллана. Үз чоры өчен мондый кискен лирик герой бөтенләй үзгә һәм яңа була. «Һәр нәрсәгә минем үз атамам / Айны кояш диям, теләсәм» дип, лирик герой дөньяны үзгәртү юлында бернинди киртәләр алдында да туктап

калмаячагы турында сөйли һәм хаксызлыкка каршы көрәштә каләм көченә таянуын белдерә:

Елый-елый, сугыша-сугыша җирдә
Акыл күпме җавап эзләгән...
Йә дөньяны үзгәртәм мин бүген,
Йә булмаса, үзем үзгәрәм [5, 14 б.].

Акылы җавап табалмаган, яшәештәге хаксызлыкларны, аңлашылмаучылыкларны, икейөзлелекне күреп, уңы-сулы буталган гыйсъянчы лирик герой ярсый, шаша, яшәеш кыйммәтләрен кире кага һәм «Йә дөньяны үзгәртәм мин бүген / Йә булмаса үзем үзгәрәм» гыйбарәсен кабатлау аша үз хакыйкатен урнаштыра:

Хаксызлыкны күреп ярсыйм, шашам,
Матурлыкны күреп тезләнәм.
Йә дөньяны үзгәртәм мин бүген,
Йә булмаса, үзем үзгәрәм [5, 14 б.].

«Кеше» (1968) шигыре дә шушы яссылыкта кабул ителә. Биредә лирик герой үзенчәлекле яңгыраш алган метафора-эпитетлар, символик эчтәлекле образ-детальләр аша Кешене галәм югарылыгына күтәрә:

Бу дөньяның мин бер кисәкчеге,
Мин кечкенә генә материк.
Таулар да бар миндә, упкыннар да,
Батырлык бар миндә, матурлык.
Бу дөньяның мин бер материгы,
Урман миндә чәч дип атала...
Минем кояш – бәхет, аем – шатлык,
Яңгыр булып миннән тир тама.
Кайгыларым җир тетрәве төсле,
Сагышларым – гүя ак томан,
Чишмәләрем – чиста күз яшьләрем,
Ә сүзләрем буран, җил сыман [5, 31 б.].

Алга таба шигырь Кешене югары күтәрүнең сәбәпләрен чарлый башлый. Шагыйрь аның Җир шарыннан өстенлеген Хәтер, Акыл һәм Рух бөеклеге белән бәйләп куя. Шушы өч алтын багана Кеше яшәешендәге төп терәк, батырлыкларның нигезе итеп раслана:

Кеше атлы нәни материк мин...
Матурлык бар миндә, батырлык.
Күпме тырышсаң да булмый мине
Хәят диңгезендә батырып! [5, 32 б.]

«Мизгел» (1971) шигырендә дә кешенең зурлыгы, бөеклеге аның фикри һәм рухи көче, йөрәк матурлыгы, яшәештәге күренешләрне тоя һәм бәяли алырлык сизгерлеге белән бәйләп куела. Әлеге югарылыкка Р. Вәлиев Шагыйрьне күтәрә:

Бизмәнләдем күз яшьләрен, таң чыкларын –
барын, барын, барын.
Тик төннәрен януларын,
Бер мизгелгә
уч төбенә куеп тордым.
Әйе, әйе,
мин бер мизгел
шагыйрь булып алдым [5, 46 б.].

Шагыйрьнең 1960 еллар ахырында дөнья күргән «Дисбе» шигырендә дә яшәеш кануннарын кире каккан һәм Иҗатны югары күтәргән лирик герой алга чыга. «Минем, әби, хәзер үз Аллам» дип белдергән лирик герой, әбисенең дисбесен кулына алып, әтисенең, үзенең динсез һәм денсез үткән елларын барлый, шул рәвешле үз чорының яшәеш кыйммәтләрен кире кага. Гыйсъянчылык поэзиясе традицияләрен дәвам итеп, Шигъриятне илаһи югарылыкка күтәрә һәм аның бөеклеген Әдәби сүзнең кешелекне туры юлга күндерүенә мөнәсәбәтле аңлата:

Дисбең исән... Күрсәң иде, әби,
Дөнья хәзер ничек үзгәргән...
Ә мин һаман тугрылыклы сиңа:
Дисбе җыям, әби, сүзләрдән [5, 65 б.].

Шушы ук елларда француз модернисты Шарль Бодлерга багышлап язылган «Шагыйрь» шигырендә дә рухи хөрлек иҗат кешесе белән бәйләп куела. Француз шагыйренең тормыш юлын тергезеп, Р. Вәлиев аның тормыш фаҗигасен дүрт гыйбарә аша ачып бирә: аны аңламадылар, сөйләгәнен тыңламадылар, язган җырын җырламадылар, ашыкмауларын сораса да, еллар соңламадылар. Шагыйрь теләкләренең үзе үлгәннән соң гына тормышка ашуы исә фаҗигалелекне тагын да көчәйтә һәм шагыйрь фаҗигасен кешелек фаҗигасенә әйләндерә:

Менә бүген
Барысы үтте, барысы бетте.
Кешеләр аны әрнеп тыңладылар...
Аңладылар... Соңладылар...
Каберенә башлар орып,
Җырын тыңладылар [5, 67 б.].

Үлем һәм үкенеч мотивларына бәйле төстә шигырь структурасында экзистенциаль халәт тудырыла: кеше гомере чикләнгән, ул вакытлы, кешенең кадере үзе исән чакта беленергә тиеш! Бу халәтне автор яшәешнең иң олы гаделсезлеге буларак бәяли.

Авангард юнәлештәге башка шигырьләрдә дә Кеше Җир шарын үзе теләгәнчә яшәтә алырлык илаһи югарылыкта сурәтләнә һәм автор фикере гаҗәп үзенчәлекле образлар һәм стиль аркылы җиткерелә. Нәкъ менә образлар белән оста эш итү сәләте шагыйрьгә үз чоры өчен гаять кыю яңгырашлы фикерләр җиткерү мөмкинлеген бирә дә. Мәсәлән, «Мизгел» (1971) шигырендә лирик герой болай дип белдерә:

Җир шарына утырып тәмәке төрдем,
Җир шарына басып сүндердем.

Җир шарында арлы-бирле атлап йөрдем [5, 71 б.].

Мондый лирик геройның совет әдәбияты чикләрендә мәйданга чыгуын исәпкә алганда, бу шигъри үрнәкләр әдипнең шактый кыю фикерле, принципиаль карашлы булуын тагын бер кат исбатлый.

Шагыйрьнең 1970 еллардан соң язылган шигырьләрендә ярсу кими төшә һәм шигъриятендә ике тармак аерылып чыга: аерым шигырьләре салмак лирика традицияләрен дәвам итеп, фольклор стилен үстереп алып китә, икенче төркем шигырьләре, аеруча гражданлык лирикасы кысаларында язылганнары, эзоп-киная телен үз итеп, икенчел эчтәлек алымы ярдәмендә җәмгыятькә бәя бирү юлын үз итә.

Шагыйрьнең бер төркем әсәрләрендә халык җырына, аһәңенә, образлылыгына якынаю күзәтелә [16, 292 б.], мондый үрнәкләрдә «салмак лирика» агымы традицияләре алга чыга. Билгеле булганча, «салмак лириклар» иҗатына лиризм, гади һәм традицион шигъри сөйләмгә өстенлек бирү хас; традицион шигърият вәкилләрен сүз сәнгатенең үткән, бигрәк тә халык җыры, Тукай традицияләренә таяну, әхлакый яңаруга омтылыш якынлаштыра һәм бу сыйфатлар татар шигъриятенең милли нигезләргә «кайтуын» тәэмин итә. Әлеге яңарыш та кеше концепциясендәге үзгәрешләрдән башлана. Хөр фикерле, максималист, романтик-көрәшче лирик геройга алмашка милли яшәеш кыйммәтләрен эзләүче, бай күңел дөньясына ия лирик герой килә. Ул әсәрләрдәге дөнья сурәтен үзгәртә, шушы яссылыкта ике хасият ачык билгеләнә: бердән, иҗтимагый, шәхси каршылыклар сәяси яссылыкка кагылмый, икенчедән, консерватизм пафосы – үткәннән килгән тәртип-гадәтләрне саклап, буыннарга җиткерү теләге көчәя. Шушы дулкында авыл, мәхәббәт, хезмәт темалары активлаша, алар фәлсәфи уйланулар белән баетыла. Катлаулы авангард образлар урынына милли шигърияттә элеккедән яшәгән саф сулы чишмә, урман, болын, туган якның иксез-чиксез басу-кырлары, ак каеннар, имәннәр, шомырт-баланнар, тал-тирәкләр, гармун, сандугачлар һәм былбыл, аккош һ.б. романтик образ-детальләр активлаша. Шагыйрьләр халыкчан фикерләүгә, классик шигырь өлгесенә, көйле тезмәгә әйләнеп кайта. Бер яктан, салмак поэзияне фольклордагы халык акылы, фәлсәфәсе, фикерләү үзенчәлеге кызыксындырса, икенчедән, авыз иҗатына хас романтик образлылык, халык җырларының үлчәм-вәзене, структурасы җәлеп итә, шулар нигезендә 1920-1930 еллар лирикасында формалашкан «фольклор стиле» яңара. Халык авыз иҗатыннан килгән образларны, мотивларны файдалану, символлар куллану татар шигъриятенең эчтәлек һәм форма ягыннан киңәюенә китерә [23, 97 б.]. Саф татарча «җырлап торган» фольклор стиле Р. Вәлиев иҗатында милли моңлы һәм яңгырашлы лирик әсәрләрнең активлашуын тәэмин итә.

Мондый юнәлештәге әсәрләрдә, кагыйдә буларак, мәхәббәт темасы калкулана, гомумән, Р. Вәлиев иҗатында мәхәббәт темасы аерым урын тота. «...Хатларыңны утка яктым синең...» (1971), «...Сине эзләп, мин тауларга мендем...» (1977), «Саубуллашу» (1977), «...Күзгеләрне, тәрәзләрне ваттым...» (1971), «Яшьлегем канатында» (1986), «Бәхетем ачкычы» (1987) һ.б. күпләгән шигырьләре шул хакта сөйли. Мондый шигырьләрдә, гадәттәгечә, пейзаж күренешләре, табигать образлары һәм йөрәк образы актив. Мәсәлән, 1980 еллар уртасында язылган «Йөрәк дәшә» шигырендә йөрәк галәмнән дә югары күтәрелеп, кеше рухының бөеклеген тәэмин итүче буларак ачыла, бу бөеклек исә мәхәббәт белән бәйләп аңлатыла. «Йөрәк аңлармы, йөрәк җырлармы, йөрәк түзәрме» гыйбарәләре аркылы лирик герой үз мәхәббәтенең көче турында сөйли. Яисә «Гашыйк булгач» (1970) шигырендә табигать образлары шушы максатка хезмәт итә:

Бер тамчы су – төссез.
Бер бүлмә һава – төссез.
Океан – зәңгәр.
Күк тә зәңгәр.
Кайчандыр бу күзләр төссез иде...
Хәзер – зәңгәр! [5, 20 б.]

Бер генә строфадан торган иркле шигырьдә автор мәхәббәткә бәйле фәлсәфәсен җиткерә: мәхәббәт – кеше яшәешендәге иң олы көч, ул кешенең күзләрен, күңелен, йөрәген «төскә манган» кебек үк, аның яшәешен, гамәлләрен дә олы мәгънәгә «мана». «Мәхәббәт» (1969-1970) шигырендә дә шушы фәлсәфә үстерелә:

Монда Кояш
океан төбеннән күтәрелә.
Монда сукбай һәм буйдак Ай –
кул сузымы җитә.
Монда давыл
дулкын биеклеге белән үлчәнә...
Монда төн һәм көн бар,
Кыш һәм җәй юк.
Монда
шигырь,
шигырь,

шигырь –
Шагыйрьләр юк [5, 76 б.].

Бер яктан, шигырь структурасында кояш һәм океан, ай, болыт һәм сукмак, көн һәм төн, җәй һәм кыш кебек бинар оппозицияләр аркылы мәхәббәтнең гашыйк кеше өчен үзе бер галәм, үзе бер дөнья булуы ассызыклана. Ахыр чиктә мәхәббәтнең шигырь булуы искәртелеп, шуның аша ике йөрәк иҗат иткән илаһи дөнья булуына да басым ясала. «Метаморфозалар» (1969) шигырендә дә охшаш сурәт тудырыла. Идел, бөре, сабый егет образлары аркылы шагыйрь мәхәббәтне, гомумән, яшәешнең, галәмдәге тормышның нигезе, үзәге итеп күтәрә. «Тормыш» (1969) шигырендә дә мәхәббәт яшәешне дәвам итүче көч югарылыгында бәяләнә.

Мәхәббәт темасы белән янәшәдә мондый стильдәге шигырьләрдә авыл һәм әниләр темасының активлашуы күзәтелә. Әдип асыл ышанычны, рухи кыйбланы татар халкының гореф-гадәтләрендә, өлкән буынның, әнисенең яшәү рәвешендә таба. Мисал өчен, «Юлларым» (1987), «Идел суы» (1987), «Туган ягым» (1976), «Кошлар кайта» (1976-1977), «Хатлар көтәм авылдан» (1991), «Безнең җыр», «Ай батканда, таң атканда» (1990) кебек авыл темасына язылган күпләгән шигырьләрендә гомумкешелек кыйммәтләре, яшәү мәгънәсе турында уйланулар үзәккә куела. Туган як образын лирик-фәлсәфи төсмерләрдә баетып, шагыйрь аны үзенә иң якын, изге урын буларак төгәлләштерә:

Инешем, ак чишмәм, тауларым,
Талларым, кырларым, кошларым!
Мин сездә күпме җәй җәйләдем,
Мин сездә күпме кыш кышладым! [5, 10 б.]

Авыл, туган як темасы белән янәшә һәрвакыт әни, гомумиләштерелгән Ана образы килә. Әнисенә багышланган шигырьләре белән Р. Вәлиев Аналарның бөеклегенә дан җырлый, аны иң бөек идеал итеп татар укучысына ирештерә. Бу төркем әсәрләр еш кына әниләрдән аерылу яки еракта булу сәбәпле туган сагыш хисе, юксыну кичерешләре белән сугарыла. Мәсәлән, «Сагынам» (1988) шигырендә лирик герой күңелендәге сагыш хисе әнисеннән аерылуга бәйле туа һәм шигырьнең буеннан-буена үстерелә бара:

Су буенда үскән өянкеләр
Синең кебек ак шәл ябынган.
Синең чәчең төсле ак җил тузгый, -
Мин кышларда сине сагынам [5, 160 б.].

Алга таба язгы, җәйге, көзге табигать күренешләре, һәр фасылда әнине сагыну тойгысының үстерелә баруы аркылы «офыкларга карап, һәр көн саен, / сине уйлыйм, сиңа табынам» дип белдергән лирик герой укучыны бер фикергә алып килә: Әнине юксыну хисе Анадан аерылган бала йөрәгендә даими хискә, Әнине сагыну тойгысы яшәү рәвешенә әверелә һәм кеше күңелен мәңгелек сагышка сала! Р. Вәлиевның Аналарга девизга әверелгән «Нигә, әни, нигә картаясың?» (1987-1988) шигырендә дә шушы ук фикерләр дәвам иттерелә.

Мондый әсәрләрдә фольклор стиленең яңарышы шигырьләрнең үлчәмендә, стилендә дә чагылыш таба. «Дулкын» (1967), «Таң җыры» (1986), «Җиңүчегә» (1986), «Кояштай елмай» (1987) һ.б. шигырьләре шушы фикерне дәлилли:

Чем-кара карлыгачлары,
Гөнаһсыз иде яры.
Ник шунда гына калмады?
Ник дулкын китте ары? [5, 156 б.]

Мондый шигырьләрдә татар халык җырларына хас структура күзәтелә: строфаның беренче ике тезмәсендә табигать күренеше тасвирлана, соңгы ике тезмә лирик геройның хис-кичерешләр сәбәбен тергезә. Мондый стильдәге күп кенә шигырьләр татар халык җырларына хас 8/7 үлчәмендә языла.

Халык җырларына хас аһәң, шигырьнең эчке көе, моңы Р. Вәлиевнең бик күп шигырьләрен җыр текстына әйләндерә. Шагыйрьнең аерым шигырьләре хәтта татар халык көйләренә йөз тотып та иҗат ителә. «Дулкын» (1967), «Ай, дуслар» (1988), «Таң җыры» (1986), «Идел суы» (1980), «Бер алманы бишкә бүләек» (1968) һ.б. җырлары шул хакта сөйли:

Бакчалардан былбыл качса,
Күзләр тисә алмагачка,
Кайгы төшсә безнең башка, –
Бер кайгыны бишкә, әй, бүләек [5, 55 б.].

Татар шигъриятендә сирәк очрый торган күренеш: Р. Вәлиевның аерым гражданлык лирикасы үрнәкләре дә җыр булып китә, аларда да күңел лирикасы үрнәкләрендәге кебек эчке аһәң, лирик ритм тудырыла. Мәсәлән, «Ватаным» (1969) шигыре шундыйлардан:

Инде мин ничәнче мәртәбә
Гасырлар китабын актардым.
Күпме яу, сугышлар аркылы
Син җиңеп чыккансың, Ватаным.
– Сез кайсы халыктан? – дисәләр,
Батырлар исемен атадым.
Батырлар утларга керделәр,
Тик исән булсын дип Ватаным [5, 146 б.].

Шушы ук үзенчәлек Р. Яхин, Ә. Бакиров, И. Шәмсетдинов, М. Яруллин, Ф. Әхмәтов, Р. Кәлимуллин, Л. Батыр-Болгари, Р. Әхиярова,

М. Шәмсетдинова, Р. Абдуллин, Ш. Тимербулатов, Л. Хәйретдинова һ.б. күренекле композиторлар көйләр язган «Татарстан» (1968), «Бәхетем башкаласы» (1988), «Саумы, Казан!» (1991) кебек гражданлык лирикасы үрнәкләрендә дә, «Нигә, әни, нигә картаясың?» (1987-1988), 1980 елларда язылган «Зинһар өчен, кермә төшләремә...», «Чаба поезд, чаба» кебек лирик тезмәләрдә дә актуаль булып кала.

Башлангыч чор иҗатында актив гыйсъянчы лирик геройны шәхси кичерешләр өермәсендә тасвирланган, тыныч тормыш матурлыгын җырлаучы лирик герой алмаштырса да, Р. Вәлиев иҗатында җәмгыять гаме, ил һәм халык гаме актуаль булып кала. Туган җир, туган нигез, ата-баба җире, туган туфрак, ватан, нәсел-ыру кебек милли яшәешкә бәйле төшенчәләр аша аның шигырьләрендә әкренләп милли проблемалар калкытып куела башлый. Шулай шагыйрь иҗатында халык өчен, милләт өчен иң мөһим «нигез» кыйммәтләр хакында сөйләшү башлана. Шушы сөйләшү сабантуйлар, йола-гадәтләр, халык тарихында язу, урта гасырлардагы иҗатчылар, тарихтагы аерым сәхифәләр һ.б. турында бик күп шигырьләр иҗат ителүгә китерә. Мәсәлән, беренче карашка көз сурәте тудырылган кебек тәэсир калдырган «...Һәр көз саен таллар телсез калган...» (1970) шигырендә соңгы тезмәләр әсәрдә милли эчтәлекне калкулата. Агач тамыры / нәсел тамыры / милли традицияләр янәшәлеге тудырылып, хәтер, милли тамырлар милләт яшәешенең нигезе, аны алга таба да яшәтүче, көч бирүче үзәк итеп күтәрелә:

Көзге җилләр телем алсалар да,
Тамырымда мәңге калырмын [8, 52 б.].

1970–1990 еллар аралыгында язылган аерым шигырьләрдә тарихи шәхесләр («Сөембикә манарасы», «Агыйделдә боз китә» һ.б.), тарихи хәтер («Кабан күле», «Дисбе», «Илле яшь тутырган абыйлар», «Идел», «Утлы хәтер» һ.б.), тарих («Борынгы Болгарда», «Яңа «Карурман», «Урман» һ.б.), мәдәни мирас («Күздә моң, күңелдә торгынлык» һ.б.) милләтне яшәтүче көч, милли үзаң билгесенә әверелә.

Гражданлык лирикасы үрнәкләрендә гражданин лирик герой алга чыга, ул җәмгыятьтәге яшәеш кануннарына бәя бирергә омтыла, күп вакыйгаларга үз мөнәсәбәтен белдерә. Р. Вәлиевның гражданлык лирикасына мөнәсәбәтле әсәрләрендә кинаяле-асмәгънәле яшерен эчтәлек, эзоп теле алымы активлаша. Нәкъ шул алым совет идеологиясе иләге, цензура аша уза алмаслык күп кенә шигырьләрне укучыга ирештерү мөмкинлеген бирә. Мондый шигырьләрнең күпчелегендә икенчел эчтәлек символлар аша тудырыла, шушы юлда шагыйрь иҗаты традицион символлар белән янәшәдә индивидуаль символлар белән байый. Мисал өчен, «Яз» (1969) шигырендә яз образы өр-яңа мәгънә калыпларында кулланыла. Беренче укылышта ул ил тормышындагы яз, яңарыш тәэсирендә уяну кабул ителә, сынландыру алымы шуңа ишарә ясый:

Утызы да тулмый февраль киткән...
Урамнарга шыплап март тулган.
Агачларның саллы җәясенә
Ук түгел лә... яфрак тартылган [5, 54 б.].

Алдагы строфаларда әлеге яңарышның һәр кеше тормышына, күңеленә кагылып үтүе төгәлләштерелә:

Кайгыларны салыйк гөрләвеккә,
Тургай итеп чөйик шатлыкны!
Яз хәбәрен ишетеп барча кошлар
Безнең якка таба ашыкты [5, 54 б.].

Әнә шулай Р. Вәлиев үз буынына бәя бирә, аларның омтылышлары, зур идеаллар белән янып яшәве укучы күңелендә соклану катыш якты бер моң тудыра. Аларның «ике кулны бөергә куеп сөйләшүе», «күңелләрендәге бозның китүе» ул өметләрнең аклануына ышаныч уята.

1970 еллар башында дөнья күргән «Язгы буран» шигырендә исә язгы буран образы икенчел эчтәлектә җепшеклек сәясәте, XX гасыр уртасындагы иҗтимагый-сәяси үзгәрешләр, шушы үзгәрешләр дулкынында мәйданга килгән яшь буын булып укыла. Әмма ахырда лирик геройның туңуы ул өметләрнең аклануына шик тудыра, мондый иҗтимагый вазгыять борчылу уята.

Беренче шигырьләреннән булган «Минем эти (Дустым көндәлегеннән)» шигырендә «Минем эти һаман яз аенда! / Минем эти һаман кырык биштә!» дигән юллар укучы игътибарын Бөек Ватан сугышында һәлак булганнарга юнәлтә һәм лирик геройның 45 яшендә сугышта үлгән әтисенә хисләре кебек кабул ителә. Бу юлларның шигырь структурасында кабатланып торуы һәм шигырьне каймалап алуы, тимер кыршау, тарих тәгәрмәче кебек символик образлар кулланылышы башка мәгънәләрне ачу мөмкинлеген дә бирә:

Минем эти
Тапталып үлде...
Тимер кыршау кидергәндә...
Тарих тәгәрмәченә...
Минем эти!.. [5, 19 б.]

«Тарих тәгәрмәченә кидерелгән тимер кыршау» образы төрле дәверләрдә ил тарихы кичергән тарихи фаҗигаләргә ишарәли. Шуңа бәйле шигырь тукымасындагы әрнү хисе шәхси кысалардан чыгып китеп, тарих фаҗигасенә эләккән күп язмышларга бәйле үсеп китә.

Аерым шигырьләр Р. Вәлиевның эзоп теле алымы белән гаять оста эш итә алуын дәлилли. Мисал өчен, беренче карашка туйга бәйле шатлык хисе өстенлек иткән «Авылда туй» (1970) шигырендә урыс капка образы шигырьне бөтенләй башка мәгънәләргә көйли:

Киереп ач урыс капкаларны!
Керсен кунак безнең өйгә дә!..
...Каерып ач урыс капкаларны! –
Керсен бәйрәм татар өенә [5, 70 б.].

Аерым гражданлык лирикасы үрнәкләрендә иҗтимагый фәлсәфә көчәя башлый, әлеге сыйфат шагыйрьгә иҗтимагый эчтәлекне милли эчтәлек белән сугару мөмкинлеген бирә. Мисал өчен, 1970–1980 еллар чигендә иҗат ителгән «Борынгы Болгарда» шигырендә лирик геройның әрнүе тарихи үткән белән бәйләп куела:

Хәрабәләр, ташлар арасында
Башын иеп тора кылганнар...
Бабайларның сүзен сөйләр өчен
Тик кылганнар гына калганнар [5, 121 б.].

Шул ук вакытта кылганнар образының татар әдәбиятында калыплашкан традицион эчтәлегә яраклашып яшәргә күнеккән буын мәгънәсен яңарта. Бу очракта лирик геройның әрнүе үз фикере, анык карашы булмаган милләт улларының киләчәгенә тоташа. Яисә шул ук елларда язылган «...Батырлыклар турында язар идем...» шигырендә киная рухи хөрлек булмау турында сөйләүгә юнәлтелә. Беренче карашка «Җәлил яткан төрмәләрне күрсәм» тезмәсе ярдәмендә рухи хөрлек булмау татар шагыйренең язмышына, тоткынлык фаҗигасенә бәйле кабул ителсә, икенче яктан совет тормышына мөнәсәбәтле аңлашыла.

«Үзгәрергә» (1990) шигыре яшәешнең ике чигендә басып торучы кеше фәлсәфәсе буларак та, «җанны талкый һаман заман уе / төште инде сагыш йөзләремә... / яшәп булмый элек яшәгәнчә / кирәк безгә, кирәк үзгәрергә!» [5, 270 б.] юллары аша җәмгыятьнең үзгәрешләр чорында яшәү кыйбласын эзләгән шәхес халәте кебек тә кабул ителә. Үткән көннәр / яңа көн каршылыгы бу эчтәлекне көчәйтә генә:

Итәгемнән тарта кара төннәр...
Ышаналмыйм кайчак түзәремә.
Яңа көнгә яңа кеше кирәк...
Кирәк безгә, кирәк үзгәрергә [5, 270 б.].

Әмма шигырьнең соңгы юлларында өченче эчтәлек ачыла, «без» дип кабатлау аша шагыйрь милли эчтәлеккә ачкыч бирә. Әлеге асмәгънә «Алдан бара әйдәп фидаиләр.../ Кирәк безгә, кирәк үзгәрергә» һәм «Алдан бара әйдәп фидаиләр.../ Ияртерләр микән үзләренә» [5, 270 б.] дигән юлларга яшерелгән һәм ул авторның татар халкын яңа заманда яңача яшәргә чакыруы булып яңгырый.

Аерым шигырьләрдә эчке эчтәлек символлар ярдәмендә түгел, янәшәлекләр аша ачыла. Мондый шигырьләрдә образ-детальләр аерым әһәмияткә ия һәм алар ачыктан-ачык фикер әйтүгә юнәлтелә. Мәсәлән, «Музейда янгын» (1987-1988) шигырен музей яну һәм милләт тарихы яну ул дигән фикер үтәли кисеп бара. 1990 елларда язылган «Чират» шигырендә исә ит чабучы һәм Палач балтасы янәшәлеге, Ф. Борнаш, К. Тинчурин, Ш. Усманов, Х. Туфан кебек шәхес культы корбаннары булган татар зыялылары образлары базардагы ит чабу күренешенең асылда үткәндәге ил кичергән фаҗигаләрне тергезүен раслый. Әнә шулай поэтик мөмкинлекләр, образ-символлар кулланылышы шагыйрьгә үз чоры өчен гаять үзенчәлекле фикерләр җиткерү мөмкинлеген бирә.

Төп нәтиҗәләр

1. Разил Вәлиев XX гасырның икенче яртысы – XXI гасыр башы татар шигърияте үсешенә зур өлеш кертә. Әдәби традицияләрне яңарту һәм трансформацияләү аша ул татар поэзиясендә дәвамчанлыкны һәм яңарышны тәэмин итә.

2. Разил Вәлиев әдәбиятның өч төрендә дә нәтиҗәле эшли: проза өлкәсендә үзенчәлекле әсәрләре белән чыгыш ясый, шигърият мәйданында үз йөзе булган талантлы шагыйрь булып таныла, сәхнә әдәбиятын да үзгә әсәрләр белән баета. Шулай да татар әдәбияты тарихында Шагыйрь булып таныла.

3. Разил Вәлиев шигъриятенең йөзен билгеләүче төп поэтик үзенчәлекләр буларак гыйсъянчылык традицияләрен яңарту, шушы юлда лирик герой концепциясен үзгәртү, фольклор стилен дәвам итү һәм үстерү, гражданлык лирикасын эчке киная һәм иҗтимагый фәлсәфә белән баету билгеләнә.

4. Әдәбиятка сүз сәнгатенең яңа сукмаклар эзләгән чорында килеп, Р. Вәлиев аның үсеше өчен яңа мөмкинлекләр таба, үз иҗат үрнәкләре белән татар шигъриятендә лирик герой концепциясен үзгәртү, кыю фикерләр җиткерү мөмкинлекләрен дәлилли.

Йомгак

Шул рәвешле, Разил Вәлиев күпкырлы иҗаты белән татар шигъриятенә үзгә сулыш өрә. Иҗатының башлангыч чорында ук язылган «Кеше» (1968) шигырендә ул үзенең яшәү һәм иҗат итү кредосын билгеләп, болай дип яза:

Күпме тырышсаң да булмый мине
Хәят диңгезендә батырып! [5, 35 б.].

Үз кичерешләре аша халык язмышын җиткерә алган, халкының бүгенгесе һәм киләчәге өчен борчылган, кешелекнең рухын яңарту идеалы белән янган шигърияте Р.Вәлиевнның үз мәсләгенә тугры калуын дәлилли. XX гасыр уртасында милли традицияләрне тергезеп, аларны яңа алымнар белән баетып, сүз-сурәт тудыруның яңа алымнарын тергезеп, ул татар шигъриятенә кабатланмас, бай һәм күпкырлы иҗат калдырды.

Әдәбият

1. *Вәлиев Р.* Зәңгәр кабырчыклар: шигырьләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. 93 б.
2. *Вәлиев Р.* Яшен тамыры: шигырьләр һәм җырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. 127 б.
3. *Вәлиев Р.* Ядкарь: шигырьләр, җырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. 144 б.
4. *Вәлиев Р.* Бер алманы бишкә бүләек: җырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. 144 б.
5. *Вәлиев Р.* Кышкы учак. Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. 382 б.
6. *Вәлиев Р.* Сүзләрдән дисбе: шигырьләр, җырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. 224 б.
7. *Вәлиев Р.* Сайланма әсәрләр: шигырьләр, җырлар. 4 китапта. Кит.1: шигырьләр, җырлар. Казан: Милли китап, 1999. 568 б.
8. *Вәлиев Р.* Әсәрләр: шигырьләр, җырлар: 4 томда. Т.1: Шигырьләр, җырлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. 527 б.
9. *Вәлиев Р.* Күз балкышы: шигырьләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 279 б.
10. *Вәлиев Р.* Мәхәббәт һәм нәфрәт: шигырьләр, повестьлар, истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 543 б.
11. *Ошанин Л.* Разил Вәлиев // Казан утлары. 1979. №10. Б.80–82.
12. *Галиев М.* Язмышка рәхмәт // Галиев М. Рух: фәлсәфи язмалар, әдәби портретлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 332-355.
13. *Госманов М.* Алтын бусаганы атлаганда // Госманов М. Гасырдан – гасырга. Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. Б.334–339.
14. *Хисамов Н.* Кеше атлы бер кыйтга мин... // Мәдәни җомга. 2010. 24 дек. Б. 14-15.
15. *Хисамов Н.* Иҗатчының шигъри дөньясы // Н.Хисамов. Татар шагыйрьләре: монографик мәкаләләр, иҗат портретлары һәм этюдлар. Казан: Татар кит. нәшр., 2012. Б. 239-247.
16. *Заһидуллина Д.* Разил Вәлиев // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. Т. 7: 1985–2000 еллар. Казан: «Фолиант» нәшр., 2019. Б. 289–309.
17. *Зәйдулла Р.* Дулкын биеклеге // Вәлиев Р. Күз балкышы: шигырьләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 2-7.
18. *Миңнуллин Т.* Талантлы буынның бер вәкиле // Мәдәни җомга. 2016. 16 дек. Б. 8–9.
19. *Гаташ Р.* Дөнья гамен җанга уйдырып... // Мәдәни җомга. 2012. 6 апрель. Хәсәнова А. Шагыйрь дисбесе: [иҗат кичәсе тур.] // Ватаным Татарстан. 2012. 11 апрель. Б. 2.
20. *Ятимова Ф.* Особенности языка и стиля поэзии Разиля Валиева: автореферат дисс... канд. филол. наук. Казань, 2008. 22 с.
21. Терминология современного зарубежного литературоведения. (Страны Западной Европы и США) / отв. ред.: Ильин И.П., Цурганова Е.А. М.: ИНИОН, 1992. 218 с.
22. *Борухов Б.* Введение в мотивирующую поэтику // Филологическая герменевтика и общая стилистика. Тверь: Изд-во Тверского ун-та, 1992. С. 5 – 28.
23. *Йосыпова Н.* XX гасырның икенче яртысы татар шигърияте: традицияләр һәм яңачалык. Казан: «Школа» редакция нәшрият үзәге, 2021. 296 б.

«СОБИРАЮ ЧЕТКИ ИЗ СЛОВ...»: СВОЕОБРАЗИЕ ПОЭЗИИ РАЗИЛЯ ВАЛЕЕВА

Нурфия Марсовна Юсупова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
faikovich@mail.ru.

В статье, посвященной жизненному и творческому пути Разиля Валеева, выявлено место поэта в татарской поэзии второй половины XX – начала XXI века. Произведения писателя проанализированы сквозь призму проблемы традиции и новаторства. Р. Валеев плодотворно работал в трех видах словесного искусства. Значительных результатов ему удалось достичь на по-

этическом поприще. Многие стихотворения Р. Валеева стали для татарской поэзии «программными». В ходе анализа литературного процесса второй половины XX – начала XXI века раскрыты особенности лирического героя его поэзии, выявлены открытия поэта в системе мотивов. Доказано, что Р. Валеев в процессе творческих поисков возрождает традиции бунтарской поэзии в духе Хади Такташа, создает уникальный символический ряд образов, успешно применяет эзопов язык, прибегает к фольклорным образам для достижения лиризма.

Ключевые слова: Разиль Валеев, лирический герой, поэзия, образ, жанр, мотив, литературный прием, эзопов язык, фольклорный стиль, гисианизм

History and society
Тарих һәм җәмгыять
История и общество

DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-79-101

MY FIRST JOURNEY BEYOND KAZAN: "URA FLOODED"[1]

Naki Sirazetdinovich Isanbet,
Kazan
mileuscha@mail.ru.

The article systematizes the material from the history of folklore expeditions made by the researcher-encyclopedist Naki Isanbet outside Kazan. Hiking expeditions were undertaken by the scholar during his work as a methodologist in the Atninsky and Kzyl-Yul Districts of the TASSR in 1938. The analysis of the bayt "Ura Flooded" is based on the memories of its residents, legends and other sources. For the first time the consolidated bayt text, compiled by the folklorist, has been submitted for publication. By analyzing Tatar sources, the article reconstructs the life of the manufacturers of the Lower Urals.

Key words: Tatars, ethnography, Naki Isanbet, Tatar manufacturers, Lower Urals

Introduction

As soon as some knowledgeable readers see the name of the town of Ura, they may immediately ask this question today:

- The town of Ura? Do we really have such a town, or did it use to be there? Have never heard of it. Ura, Ura... A town with such a name does not seem to be found either in history or on maps – so, most likely, nobody will ever believe in its existence.

In the bayt "Ura Flooded", it is called a town. But what is the correct way to read its name? In Arabic spelling, it can be read in four ways: Uryi, Ura, Ory, Ore ...

Materials and methods of the research work

Everything written below about how Ura was flooded was taken from the materials of private meetings, collected bayts, reports from old factories about Ura and some documentary sources. The study and the article are based on different copies of the bayt "Ura Flooded" about the flooded Tatar town [4, 44–50], [6], [7], [8], [9], [10], the legend [4, pp. 39–40] and the memoirs of Sharifzhan, the son of Gabdulla [11]. The work uses traditional descriptive, comparative, comparative-historical methods, the method of working with scientific sources, the method of analysis and generalization.

[1] While working in the archive of the famous Tatar researcher-encyclopedist, we came across his unpublished work on the history of Tatar manufacturers from the Kazan Region – "Ory akkan" ("Ura Flooded") [1], [2], [3], [4]. The material from the manuscripts of Naki Isanbet is given by the editor M. M. Khabutdinova in accordance with the requirements of the journal.

Discussion

In 1938, when I was writing these lines, it had been 121 years since Ura was flooded. Been and gone. In 1938, while inspecting schools in the districts outside Kazan, Atnya and Kyzyl Yul (Red Way), I happened to go to a village called Nizhnyaya Ura. I wondered:

- They say, "Ura was washed away", might this be this town?
- "That is the town," people answered.

It is clear that as soon as I coped with my school affairs, I began investigating this fact.

Since the whole town was flooded, of course, there should be information about this in almanacs and historical books. I looked for the information in Kayum Nasyiri's notes, there was only a small note about the flooding in Ura whose name was read in four different ways. The compiler of the almanac, Shigap Rakhmatullin (1900), had a small well-known legend about the flooding of Ura [12]. After that, I found more detailed information about Ura in Shigap Mardzhani's notes. He gave the history of Ura, the genealogy of one surname from that place and provided quite interesting information about the flooding of the town. However, Mardzhani gave its name as Ur (Or), and, as you can see, it can be read in four ways. Mardzhani did not call it a "town", only "karya" – a village. In short, I did not find answers to my questions in Mardzhani either, on the contrary, the more information I got, the more unsolved questions remained [13, p. 22].

After that, I turned my attention to folklorists; yes, yes, they must have found various handwritten copies of this bayt, and they certainly published them. I began to study them in the hope to find the description of the event itself and its importance[2].

Here I have in my hands a book of bayts, a collection published by Khuzha Badigi (1919, second edition) [16]. He has already traveled all over the country, was born and raised there. During the time of the tsar, he himself taught at the well-known Kazan madrasah "Muhammadiya", he was also my teacher. He was a linguist and a great folklorist. Of course, he had already seen this bayt, and had probably been in Ura itself. I looked forward to reading his book. But this bayt was not there. It was not included. Why not? Does it mean he did not consider this bayt worthy of attention? Or was there another reason?

Gumer Tolymbaysky did not find the bayt "Ura Flooded" worthy of being included in the book of bayts [17]. Even if included, this bayt was later deleted due to its inconsistency with the rules of vulgar socialism of the Tatar Association of Proletarian Writers of that time. Then followed the 1940s, the 1950s... and the books of folk art published by the Institute of Language and Literature [18]. They were followed by the thick book "Bayts", published in 1960 by the Kazan branch of the Academy of Sciences [19]. However, "Ura Flooded" was not published in them.

In short, I was haunted by the sense of collecting and preserving local literary and cultural heritage and the sense of civic consciousness. Times were different, and everything moved at a very fast pace, there was a danger of losing these traces and their heritage very quickly ... I was dreaming of seeing Ura itself, this town or this village that once had been flooded. I found out that it happened to have been located nearby, only 70 kilometers from Kazan. Since I translated these old records from Latin into Cyrillic, in 1982, this event, these bayts turned 165 years old. Just as the inhabitants of Ura did not say anything about this fact, our folklorist historians had nothing to say either. This is the history. This is how our footprints vanish[3]...

[2] In 2015, the monograph "Serving Ora: The Birth of Tatar Capitalism" by R. R. Salikhov [15, p. 43–45]. In his book, the author included an article from "Kazanskiye Vedomosti" ("The Kazan News"), the newspaper of 1817. The author of the article, relying on the report of the local court of Tsarevokokshaysk, wrote that on the day of the flooding of the village of Ura, 15 people were drowned, 12 people disappeared. The damage caused to the village economy (houses, factories, shops, mills) was estimated at 118.394 rubles. Due to heavy rain, the water in the river, flowing in the middle of the village, surged by 5 meters (7 arshins) in half an hour. The force of the water was so strong that it carried people, things, livestock, houses and farms 20 kilometers away from the village. – *M. Kh.* R. Salikhov, using the information from the requests written by the rich people from Ura village to the Emperor, noted that the damage to the merchant Mukhammat Khuzhasaitov amounted to 45 thousand rubles, and the damage to the household of his brother Musa Khuzhasaitov amounted to 140 thousand rubles [15, p. 43]. – *M. Kh.*

[3] In 1983, in the book "Tatar halyk izhaty. Baetlar "("Tatar Folk Art. Bayts") the bayt "Or karyasen su basty" ("The Village of Ura Was Flooded") was published. The footnote to the text contains the following information: "It is called Ur and Ura, the village and the town." For example, in his work "Asar" (volume 2, pp. 55–56), R. Fakhretdin mentioned the inhabitants of the village of Ura. These were the villages Nizhnyaya Ura and Verkhnyaya Ura of the present Arsk Region in Tatarstan. This bayt was written after a big

The flooding of Nizhnyaya Ura did not become the legend about the worldwide flood like the one described in the Koran and the Gospel, but as you can see, there is a lot of food for folklore art here. Moreover, it has its own legend.

The Legend of the Ura Flooding

So they say.

A beggar came to the manufacturer of Ura, Makhmut Bey, to ask for the alms. After the alms, the old man asked for water for ablution. Under the stairs there was a kumgan (a washing utensil), and in the yard there was a barrel of water in a cart.

- Get outside, take it and pour it for yourself, – that's the only thing one was expected to say, but no, Makhmut Bey did not want to give any water. He said arrogantly:

- Look, if you want to wash, there is a lot of water in the river. It's not for you, we bring barrels with great difficulty, so go down and wash yourself," – he said.

Makhmut Bey did not give any water to the beggar...

The old man with a broken soul was very offended by these words, he raised his head and said:

May Allah give you water without any effort! – he said.

flood in the village of Ura in 1817, when many houses and families, yards and households were washed away. The author of the bayt must have been the akhun (a religious figure) Mukhammatsharif Rashitovich Yusupov from Kazan and the village of Portyanur in the Paranginsky District (now the Republic of Mari El)" [20, pp. 27–28, 292–293]. In 2001, the same version, with notes, was published in the book "Tatar Epics. Baetlar" ("Tatar Epos. Bayts") [21, p. 64–65]. In the same year, in Ankara, it was published in "Tatar adabiyaty anthologiase" ("Anthology of Tatar Literature") [22, pp. 360–361]. In 2012, "Ory baete" ("Bayt Ura") was published in the book "Milli Madani Mirasybyz. Mari El Tatarlary. Barange" ("National Cultural Treasure. Tatars of Mari El. Paranga"). [14, pp. 66-68]. This bayt with notes was published in Russian in the 15th volume of "Tatar Folk Art" in the 9th volume of "Baetlar" ("Bayts") in 2022 [23, pp. 51–52; 400–401]. In the fund of the Institute of Tatar Literature and Culture, different versions of the bayt have been kept since 1941 (informant – Shakur Suleymanov (born 1861), the village of Yaramai (Malaya Tsilna), the Drozhzhanovskiy district, Tatarstan); one variant is in M. Gali's fund (no date), the variant recorded by N. Ibragimov in 1970 in the Arsk Region. Two variants of the bayt are kept in Z. Maksudova's archive. She noted that she had copied it from the collection of Davyd Shagiakhmetovich in 1819. [20, pp. 27–28, 292–293]. This text is consonant with the 4th part of N. Isanbet called "Gabit". – *M. Kh.*

He said that and left.

I don't know – perhaps this old man was the Prophet Ilyas, or a holy man whose offense does not go unanswered, not even half an hour after his departure, after dinner, when everything was quiet, suddenly a tiny cloud appeared, smaller than a sunflower, and headed towards Ura. People didn't even pay attention to it at first. It was just a cloud. Nothing special! Well, it suddenly increased, turned black and, covering the sun, it burst over the town. It poured and suddenly thunder rumbled and lightning flashed... After that, the cloud seemed to say: "Yeah ... you didn't spare a bit of water, sending the man to the river to wash? Here you are then, don't go to the river, just wash here on the spot, swim!" – And it began to pour! It poured and poured non-stop. It was never ending water and hail, and flood! After that, you know, Ura flowed away!

That's what the legend is about.

If you look at the very essence of the event, then, most likely, such a strong flood, capable of demolishing the entire town, was not only because of heavy rains in Nizhnyaya Ura: according to the following information, one house of Ishan leaked, and the second did not leak only due to the fact that the flood ran into a large fir tree, which was uprooted and which flowed along the Maskaika River. The rains in the forests of the upper regions of Mari El were even stronger, the floods were even more intense. Thus, Nizhnyaya Ura flowed away due to its location at the mouth of two rivers that overflowed their banks because of the heavy rain.

Now, these bayts in different manuscripts are in front of me. Here is one variant, which was copied by Zaki Gafarov from the village of Alashayka in Mari El [6]. Here is another copy of Karima Kurmasheva [7], Saet Vakhidi [8]. And those ones were made by myself [9]. I've even got a copy by the author of the famous Goat bayt, based on the motif of Yusuf's book [10] and others. As a result, not only Ura leaked here, but its heritage in the shape of bayts, which remained under water for centuries and was preserved only in the bags of some old people, or, in the archives of rare old people like me.

The bayt is quite long. In its variants, of course, there are some differences, characteristic features. Some of the instructions are very long, in general, there are repetitions. Apparently, due to the large number of deaths, the sufferings of many people, not only one bayt was created, but several

ones, they passed from mouth to mouth and merged by themselves.

In short, before presenting the bayt to my readers, I removed some repetitions from it, collected lines dedicated to individual people, selected the most important lines and copied them here.

The bayt has taken the following form.

The Bayt about How Ura Was Flooded

1

Yulny yulga tezgannar,
(The road to the road was built)
Urtasynnan ozgannar,
(And was torn in the middle)
Ory shahare khakynda
(About the town of Ura)
Bu baetne tuzgannar.
(This bayt was composed)
Kazan digan illarda,
(In the regions called Kazan)
Ory digan zhirlarda,
(In the place of Ura)
Alty arshyn su bulgan
(There were six arshins of water)
Uysurak zhirlarda.
(In low places)
Olug zhomga kon ide,
(It was Holy Friday)
Bailar machetta ide,
(The rich were in the mosque)
- Atlar agyp kita! – dip,
(Horses were blown away by water! –)
Atbashchylar kychkyrdy.
(Grooms were screaming)
Bozlar sukty, tufan kupty,
(The hail passed, the flood began)
Oylar aga bashlady,
(Houses were flushed away)
Mony kurgan adamnarnen
(Those who saw it)
Khairan kaldy bashlary.
(Were shocked)

2

Bailar khale
(What the rich felt)
Tau ostenda Musa Bai,
(Musa Bey was on mountain)
Tau astynda Makhmut Bai,
(Under the mountain was Mahmut Bey)
Safar kitkan Musa baiga
(Safar went to Musa Bey)
Yardam birsen ber Khodai,
(God help him)
Musa kitkan Makarzhaga
(Musa went to Makaryevo)
Kyzyl mallar almaga,
(To buy the best goods)
Musa bai kaytyp zhitkanche,
(Before the arrival of Musa Bey)
Oylare akty daryaga.
(Their house was swept into the river)
Ory shahare agyp bara,
(The town of Ura was flowing away)
Ambar tuly mallary,
(Barns full of goods)
Any kurgan bailarnyn
(The beys who saw it)
Chak chykmagan zhannary.
(Almost lost their breath)
Makhmut bainyn fabrigy
(The factory of Mahmut Bey)
Agyp bargan Kollarga,
(Leaked to Kullarovo)
Echendage mallary
(The goods that were within)
Ochyragan burlarga.
(Met the thieves)
Makhmut bainyn charlagy
(The attic of Makhmud Bey)
Agyp bargan Kollarga,
(Leaked into Kullarovo)
Doshmannary shat bulgan
(Their enemies rejoiced)
Agyp kitkan mallarga.
(Because their goods had been swept away)
Makhmut bainyn charlagynda
(In the attic of Makhmud Bey)
Agyp kitkan un keshe.
(Ten people stayed)
Kollarga baryp zhitkanche
(Until they got to Kullarovo)
Taralmagan ber toshe.
(They didn't even lose a tooth)
Makhmut bainyn yortlary
(Makhmud Bey's house)
Agyp bara dongerdap,
(Was floating away, rattling)
Kollarga baryp zhitkanda
(When they got to Kullarovo)
Ishelep toshkan gomberdap.
(It was smashed with a crash)
Makhmut bainyn charlagy
(The attic of Makhmud Bey)
Bar da mamyk mal iken,
(Was full of goods)
Su echenda zhan birmak
(And was lost in the water)
Bigrak moshkel khal ikan.
(A totally terrible disaster)
Makhmut bainyn yortlary
(Makhmud Bey's house)
Vayran buldy zhomlase,
(Was completely destroyed)
Echendage ir va khatyn –
(Those who were inside)
Shahit buldy hammase.
(Men and women all died)

Makhmut bargan Kollarga
(Makhmut went to Kullarovo)
Charlak echen kararga;
(To see what was left in the attic)
Ise kitep eglagan
(Seeing the goods flowing away)
Agyp bargan mallarga.
(He began crying)
Makhmut bainyn yortlary
(The house of Mahmud Bey)
Uysu zhirga salgandyr;
(Was built in the lowlands)
Ale da shoker Khodayga
(And praise be to Allah)
Uze isan kalgandyr.
(He himself survived)

3
Gabdelkhalyk mullah khale
(What Mullah Gabdelkhalyk felt)
Gabdelkhalyk mullah keshe
(Gabdelkhalyk mullah)
Agyp bara su belen;
(Went with the flow of water)
Tarazadan bashyn tygyp
(Poking his head out the window)
Takbir ayta tel belan.
(Saying a prayer aloud)
And elmalek, elmalek,
(Hey elm grove,)
Elmalekka kermadek;
(We didn't go into the elm grove)
Sular belan agyp kittek,
(We ran away with the water)
Ulasebezne belmadek.
(We didn't know we were going to die)

I khalal khatyn,
(Dear wife,)
Takdir zhitte, uttek bez,
(It's our Fate, we're gone)
Donya artyndin yori torgach,
(While we were busy with the hustle and bustle of life,)
Ahiratka zhittek bez.
(We came to the underworld)
Mullah khatyny aytader:
(Mullah's wife says:)
- Ike uglym kursamche;
(- I'd like to see our two sons,)
Bu galamatne kuganche,
(Rather than this catastrophe,)
Az elgare ulsemche!
(It's better to die)

(Gabdelkhalyk mullanyn
(Mullah Gabdelkhalyk)
Oylare da kalmady,
(Even his house was left)
Mullah khatyny abystainy
(Even the body of the mullah's wife)
Gaudase tabylmady.
(Wasn't found)
Ul mullanyn kyzyn da
(And the daughter of this mullah)
Tazlarga iltep kumdelar
(Was brought to be buried in Tazlarovo)
Mullah kyzy ikenen
(The fact that she was the daughter of a mullah)
Ulgannan son beldelar.)
(Was revealed only after her death)

4
Gabit
Gabit chachen aldyrgan,
(Gabit cut his hair)
Tuba chachen kaldyrgan,
(Left some hair on top)
Gabit meskenne sorasaghyz –
(If you ask about the poor Gabit –)
Suda zhanyn aldyrgan.
(He left his soul in the water)
Tubataen kiyader,
(He put on a skullcap)
Kiyader da saladyr,
(Put it on and took it off)
Ory digan zhirlarda
(In the place of Ura)
Soygan yarym kaladyr.
(My beloved remained.)

Sular gorlap agadyr,
(The waters were rushing)
Gabit agyp baradyr;
(And Gabit flowed away)
- Abzy mine alsana! – dip,
(- Uncle, take me away! –)
Tilmerep eglap baradyr.
(He cried and moaned.)
Kazlar ocha yerakka,
(Geese flew away)
Kuat birsen kanatka,
(Give strength to their wings)
Gabit belan Ibrahim
(Gabit and Ibrahim)
Kitte Kollar ziratka.
(Went to Kullarovo cemetery)

- And halalem Khadicha,
(- My soul Khadicha,)
Vasyyatem shul sina:
(My testament to you is this:)
Yatimnarne tashlasagyz,
(If you forget orphans)
Bakhillegem yuk sina.
(I will never forgive you this)
Kollar ilena barygyz,
(Go to Kullarovo)
Kaberem sorap tabygyz,
(Find my grave)

Kazganyp zhuygan mallarny
(Diligently accumulated goods)
Khaer-ihsan kylygyz.
(Use with kindness)

Beznen avylga barygyz,
(Go to our village)
Salam, diegez mullaga,
(Say hello to the mullah)
Kul kutarep doga kylsyn
(Let him pray)
Beznen ochen Allaga.
(To Allah for us)

5
Oryga burek alyrga bargan zhirdan
(During a trip to Ura for a fur hat)
- I atkaem, atkaem,
(- Oh, daddy, daddy!)
Min Oryga baraem,
(I'm going to Ura)
Azrak baydan akcha sorap,
(After asking the Bey for some money)
Bashyma burek alaem.
(I will buy myself a fur hat.)

- Barsan, uglym, baryrsyn,
(- If you want, son, go,)
Saugan burken alyrsyn;
(Buy the hat you want)
Anda sina takydir zhitsa,
(If the fate catches up with you there)
Bezne kurmi kalyrsyn...
(You won't see us anymore)

- I atkaem, san uzen
(- Oh, daddy, are you yourself)
Nidan aytten bu suzen?
(Why did you say that?)
Suga agyp kitkan chakta
(When I was floating in the water)
Achalmadym khich kuzem...
(I couldn't even open my eyes)
I ankaem Golzifa,
(Oh, my mother Gulzifa)
Ak sotenne halal it,
(Do your white milk honestly)
Khezmatenne ita almadym,
(I couldn't do your job)
Kunelennan bakhil it.
(Forgive me sincerely)
Byel chachkan tarymny,
(The millet I sowed last year)
Ankay, baryp ursana,
(Mother, go, and harvest it)
Ban sularga agyp kittem,
(I'm lost in the waters)
Ankay, kaberem sorasana! [4]
(Mother, find out where my grave is!)
5.
Akhsham vakyty bulganda,
(When it's time to pray after the sunset)
Kup keshelar uttelar,
(Many people were swept)
Yestu vakyty bulganda,
(When it was time to pray at dawn)
Oylar agyp bettelar.
(Houses were washed away.)

Irtan halyk ezlashep,
(People were looking in the morning)
Maetlarne taptylar;
(For corpses)
Kollar suy buenda
(On the bank of the river near Kullarovo)
Tezeleshep yattylar.
(They lay in a row)

Sudlar kilde, kurdelar.
(The authorities came)
Maetlarne kumdelar.
(And buried the corpses)
Monda tabylgan hatlese
(The ones found here)
Egerme bish buldylar.
(They totalled twenty-five)

Matlarne kumdelar,
(They buried corpses)
Zararlaryn yazdylar,
(They recorded the damage)
Yazu yazyp, pichat sugyp,
(They issued a document, put a seal)
Padishaga Saldylar.
(And sent to the emperor.)

Collar avyly bolyny
(The meadow of Kullarovo village)
Maet belan tulgandyr.
(Was full of corpses)
Makhmut bainyn zarary
(The damage to Makhmud Bey)
Yoz kyryk men bulgandyr.
(Amounted to one hundred and forty thousand.)

Ai-hai Ory bailary,
(Ay-yay the Rich of Ura)
Bar da fabric mallary,
(All this is the goods of your factories)
Su echenda zhan birunen
(Lost in the water)
Avyr ikan khallare.

[4] These lines beautifully describe how a young hired worker from a neighboring village earned money for a fur hat by hiring a bey, and accidentally died in a flood when he went to buy a fur hat. (Note by Naki Isanbet)

(Very painful, it turned out to be.)

Ai-hai Ory bailary
(Ay-yay the Rich of Ura)
Agyp kitkan zur suga,
(Left in the big water)
Nick akmasyn ul suga,
(Why not to leak)
Utyrgannar uysuga.
(They were in the valley)

Agydelne buenda
(On the bank of the Agidel)
Talga kolmak bailansen;
(Let the hops interweave with the willow)
Bu betne chygarganga
(To compose this bayt)
Alla rakhmat ailesen.
(May Allah be given thanks.)

Books are flowing...

During the flood, obviously, not only people and goods, farms, but also the works that represented the cultural value of that time were washed away. Among them were books. We should not forget this either: until the beginning of the 19th century, the tsarist government did not give permission to the Tatars to print books, which is why during the flood in Ura we had few printed books, and the written works were copied from hand to hand. Thus, each book was very valuable and expensive. Ura had long been a town of scholars, religious figures and madrasahs. Therefore, its name was Ura noble. In Ura, there was a grave of the famous 17th century writer and scientist Yunus Ivanai akhun[5]. During the flood in Ura, there was the aforementioned well-known teacher Fathulla akhun[6], as well as other akhuns – religious figures, even Khabibulla ishan[7], who found his followers in the Penza and Simbirsk provinces. There were madrasahs and modern scholars. Consequently, during the disaster in Ura, there were a lot of manuscripts of historical value, records and textbooks. Therefore, when the town flowed away, along with people, many things and books that fell into the stream were also washed away. In some versions of the bayt, this fact is mentioned. Seeing this, the students of the madrasah were most worried. Here's the remarkable thing: if they showed their worries about the loss of books when the authorities of the colonial royal state came to investigate such a serious event as a flooded town, the missionaries behind them would learn this, so this could not happen. In the bayt, the representatives of the authorities are called atheists by their religious affiliation, and the bayt describes that the students did not reveal their "secret" to them. The students are called "talips" (those who study) in the bayt. Here are a few lines about them:

Taliplarnen zararyn
(Damage caused to those who learn)
Khichber kafer belmade.
(The atheists did not understand at all).
Kitaplarnyn kodraten
(The power of books)
Khich bereve sizmade.
(None of them realized it.)

Kup Korannar agyptyr,
(Many Qurans were washed away,)
Kup Kitaplar agiptyr,
(Many books were lost.)
Any kurgan taliplar
(The students who saw it)
Zar va goryan[8] buliptyr.
(They were very worried and cried.)

Taliplar kup eglady,
(The students cried a lot)
Ostazlaryn zhallade,
(Pitying their teachers,)
Ber Allaga doga kylyp,
(they only prayed to Allah)
Zhomla khayran aylade.
(And were shocked.)

Thus, these lines, even taking into account the time and religious aspects, reveal the attitude towards scientific books that fell victim of flooding, towards the cultural heritage, and the students' view of this catastrophe as a spiritual catastrophe of the country; at the same time, we see that the students did not tell the missionaries of Kazan about the books, as they had wished to destroy these books, like the flood had done.

How is an evening at Ura in 1872 described?

"Despite the fact that the weather was damp and it was dark, in the bey's factories the light was bright illuminating all the streets. You could hear

[5] Yunus Ivanai akhun – a religious figure, imam-khatip in the village of Verkhnyaya Ura (now the Arsk region of Tatarstan), imam-khatip, teacher (1639 – 1689/1690) [24, p. 40–41]. – *M. Kh.*

[6] Fathulla akhun – Fathulla ibn al-Husain al-Oryvi (1767/1768 - 1843), a religious figure [25, p. 6-10]. – *M. Kh.*

[7] Khabibulla ishan – Khabibullah ibn Khusain al-Oryvi al-Bulgari (1762 – 1818), a religious figure [24, p. 84–85]. – *M. Kh.*

[8] *Goryan* – the one who cries out loud. (*Note by Naki Isanbet*)

the noise of the guards in the beys' backyards, the barking of big dogs, the ringing voices of the guards in the streets, you could hear the passing coachmen urging their horses to run faster, the recruits walking along the streets, the accordion playing, the shouting and whistling, and after all, if Ura was called the town, it, naturally, was not a town in the modern sense of the word. There were no high-rise buildings, trams and cars, or paved roads. But it was not a village at that time either. It was a manufacturing town that produced capitalist goods. It was unlike any other village close to it. I might have been a town in its appearance reminiscent of the life in Kazanskaya Sloboda, in or one of the counties. For example, in the small book "Shahri Kazana sayakhat" ("A Journey to the City of Kazan") [26] [9], the evening in Ura in 1872 is described as follows:

"... We went out into the street. The voices of the manufacturers merged with the voices of countless ducks and geese that were sitting on both banks of the river, and went far beyond the clouds."

This was the Ura of the 1870s. At this time, there were only two factories in Ura. In the last century, there were 6-7 factories in Ura, I think the reader can imagine how stormy the life was there at that time.

Since this was a town, there were not only wooden houses, but also stone buildings and shops. If they were there, in Sharifzhan Gabdullovich's memoir notebook they were described in this way:

"The stone barns, the warehouses of the rich were full of astrakhan, coarse calico, countless cotton, in the stone cellars there was even sheep stomach fat brought from Kazakhstan."

"The believing rich man, Khuzha Saetov, also had a large stone basement. The wealthy residents even dreamed of minting money. Sadyk Khuzha Sayetov[10] had a factory made of stone, he employed many workers. Gates, fences, warehouses, shops – everything was made of stone, in every stone shop there was some product sold" [11].

As we can see from here, at the beginning and in the middle of the last century, there were both wooden and stone houses in Ura; in general, it looked like the Old Tatar settlement in Kazan.

At the same time, do not think that Ura was completely different from the old villages, not at all. In the same place, some residents were engaged in agriculture, kept livestock, had gardens, took out a herd in the morning to graze, meeting it in the evening. (However, when in 1938 I went to Ura, in Kazan itself they continued to keep cows, so the fact that the same thing happened in Ura did not violate its town status.) Some rich people also had herds of horses. There were forests everywhere where they had dachas, the forests of Bitaman, Zhanbai, Nirti were in the possession of the Ura rich. On the territory of 50 - 60 versts, there was a match factory and a paper factory near the Mari village of Unchy.

Thus, since the rich of Ura had no other means of transport than horses, they were not occupied exclusively by factory farms, they kept horse farms out of the town. Horses were also needed for slaughter. Also, away from Ura, they had their manufactures such as a matchmaking and a paper factory.

Days off – holidays

As you know, in tsarist Russia, weekends and holidays, for example, Sunday, and the beginning of the year – Christmas, fell on religious dates in the Christian calendar. In the town of Ura, working days and holidays, including Maulit (the birthday of the Prophet Muhammad) and other holidays, were celebrated not according to the state calendar, but according to their traditions and customs. At the same time, the weekly weekend – Friday, then the holidays of Uraza (the end of the lent), Kurban Bayram, Maulet (the birthday of the Prophet Muhammad) and other ceremonies were celebrated magnificently and in the style characteristic of Tatar manufacturing. The manufacturers used these celebrations very skillfully to advertise their goods and their success.

Friday. "On Friday, women and children from neighboring villages bring crops (an oblong shock, a stack of bread) to the factories, all the streets, the territory near the factories, the houses of the rich are filled with women and men dressed in a variety of red, green, blue, white, black, and yellow clothes (made of the factory produce – *N. I.*). Because they bring to the factories the work they took the previous Friday to do, they come to the houses of the rich to get paid for the work and take another piece of work. And in this way a motley, amazing spectacle, a hype is born" [11].

---

[9] "Shahri Kazana sayakhat" ("A Journey to the City of Kazan"), 1902, the author. B.G. S.S. (These letters are shown because our alphabet lacked the letters.) *(Note by Naki Isanbet)*

[10] Sharifzhan Gabdullovich studied in Ura in 1850-1870. From his handwritten notebook, we learn what he himself saw, knew and heard from his ancestors. *(Note by Naki Isanbet)*

As you can see, the manufacturers of Ura partially supplied the neighboring villages with work, and under the pretext of giving them a day off on Friday, made Friday a “holiday” for handing over their work and receiving new orders.

Secondly, from this event, we see that the factories of Ura ensured that the Tatar women were not locked up at home under their husbands’ rule, but went out with their husbands to give in their work. Even though their mullahs studied in Bukhara, these were not the deeds and events of Bukhara practiced by the locals. First of all, this was reflected in how they spent the moment of breaking the fast (iftar) in Ura, how they met the night of Qadr, celebrated Eid al-Adha and gave alms, like nowhere else, solemnly and in a special way.

Iftar. During Lent, having had nothing to eat since morning, eating after sunset is called breaking the fast, or iftar in Arabic. Whatever you say, religious traditions are not so strongly observed by the Arabs, the founders of Islam, or in southern Bukhara. It is more difficult for us, the Tatars. Because during Lent we have the longest day in Kazan, Bolgar, Tobolsk, Tyumen and more northern places: a day lasts for 20 - 18 hours; however, the Tatars are sincere, or, as Maksim Gorky noted, they are a very hardworking and very patient people. Especially if it is necessary to carry out a task given from above, such as the Uraza fasting; as believing people, they are ready to perform this task. Perhaps, during the month of Ramadan, the Tatars fast in the hope that other sufferings would be easier, which is probably why the Tatars consider it a particularly pious deed, while breaking the fast, to treat to nice things the people who fasted all day. These iftar traditions were also performed in especially grand way by the manufacturers of the town of Nizhnyaya Ura. The factory owners were master-hands of arranging celebrations and feasts during the Uraza fasting. Like this:

“During the Uraza, lanterns were lit in front of the mosques, and the Koran hatem[11] took place inside the mosque. Shakirds walked in rows on the way to iftar, the start of the row in the mosque, its end– at the gates of the rich man. In front of the mosque, at the gates, there were carts or winter sledges harnessed in the town, they took teachers, imams and muezzins for a ride and drove past the rows of shakirds...” [11]. In other words, scholars, madrasah teachers and shakirds received special attention and were generously rewarded.

“Big iftars (a dinner party of breaking the fast) were held by 11–12 rich people: one day – exclusively for scholars, the second day – for shakirds, the third or the fourth day – for the villagers. Iftars for some were specially held in large thirty-arshin pavilions. Tables were laid there, there were 10–15 people at each table. There was also a large cauldron in which oil was boiling, its large portions (ladles of it) were poured into porridge and pies [11].

As you know, only national dishes were served there, no alcoholic drinks were consumed at such events.

It happened like this in the village: “As soon as it became known that iftar was planned at one of the rich men’s houses on a certain day, all the poor men, women and children, widows, gathered at the rich man’s gate with their plates. The whole street or lane was packed with people. Serving men and women distributed meat and porridge cooked in large pots. [11]. (These events were reminiscent of subbotniks in the ancient Bulgar Khanate, when after the sowing campaign all the people were treated to a nice meal, and of the general feast for soldiers during the war. Also, we see that men were together with women there. Thus, light industry, the collectivism of factories and the change in the way labor was conducted prevented the women of Nizhnyaya Ura from living locked up in their households, although they were purely Tatars and lived under the teachings of the Bukhara scholars. Such a state of things and a desire to protect women from male oppression is read in the reports of Fathulla akhun from Ura, written to the leadership of the muftiate [27, pp. 13–72].

Night of Qadr. “The whole district from 20 to 30 versts was in turmoil, all the streets and fields were full of people. If you went out onto the road, there were rows of people all the way. All these people were divided into groups, admitted into the courtyard in turn; the gates were locked, there were guards inside and clerks came from outside and handed out alms in turn, inside the guards kept order and let the people out. The guards outside followed them. Then another group was permitted to come in and a third one. (This custom does not seem to be found elsewhere.) [11]

It was like Christmas in the past, a gift from Santa Claus, a tradition of giving gifts and treats.

[11] Hatem – to read the entire Quran and make a dedication. The Quran was read alternately by a kary (reader of the Quran) and pish-kadams (assistants of ishan) throughout the whole Uraza. *(Note by Naki Isanbet)*

Such way of spending the night of Qadr does not occur in this way in other parts.

Eid al-Adha (The Feast of Sacrifice). In this town, the celebration of Kurban Bayram acquired the color of glorifying one's wealth.

Sharifzhan Gabdullovich wrote: "Kurban is also important. Countless sheep and rams, about thirty cows, and even an ostrich were sacrificed" [11]. (The delivery of ostriches and camels from Siberia to Ura was due to the constant caravan trade in those days from Central Asia to Orenburg-Troitsk. Bringing a camel to Ura and sacrificing it on Eid al-Adha was meant to glorify wealth and success).

Distribution of Zakyat. Zakyat is the distribution of one fortieth of your capital among the poor, the needy once a year; so, if you have a capital of 200 thousand rubles, you must give five thousand rubles to those needy. This religious prescription for every Muslim is a tax. This means that this tax first of all concerned the rich of Ura. The rich of Ura, who liked to show themselves to the people as pious, religious people, could not refuse to distribute zakyat in any way. The akhun, the ishan and other learned clerics told the believers to observe zakyat.

In Ura, there were rich people whose capital was one hundred thousand (in gold!) and even more, about 10–12 people, among them were millionaires, therefore, to be honest, the rich people of Ura had to distribute zakyat amounting to 50–60 thousand rubles. That's a lot for the price of gold. And the rich of Ura performed it, whether they wanted it or not, be that as it may, they saved appearances. They and the mullahs determined the amount to be paid as zakyat, and transferred goods equal to this amount under their control. As a rule, goods from the store were donated as zakyat.

At first glance, everything seems to be fine. However, how was it done in reality? How were the products distributed? As you know, the Russian tsarist government did not interfere in the religious activities of the Tatars, there were no controllers or auditors. And there was no bookkeeping either. But there was a procedure for distributing zakyat. It worked in this way: the mullahs took this matter under their control, conducted it according to the ancient Sharia, according to oaths. For the happiness of the rich, the mullahs were from their parish, i.e. they were appointed mullahs to the parish by the same rich men. Thus, usually, as the rich man wanted, the mullah would do so. In general, the mullah did not know and could not know the nuances of the trade. Moreover, this case was not a law for the Russian state, it was not a formal tax. If the rich man gave zakyat, then it was distributed as his religious duty. In short, here in tsarist Russia, for the Tatars, who did not have their own state, zakyat, if it really was a tax, sank to the level of a simple voluntary alms. For alms it was impossible to approve the norm. In addition, it had to be given in money, and the merchants exchanged it for goods. There were no quality or brand requirements. It was then that the machinations, called the cunning of Sharigat, were employed. As zakyat, the rich gave spoiled goods or goods that had got damp in the cellars, or were beginning to rot, or it was sugar smelling of kerosene, or something of the sort– they didn't look a gift horse in the mouth, they gave you zakyat for free! Read the prayer and take it away!.. In short, under the guise of giving zakyat, there were obviously cases of the store spring cleaning.

However, if a rich man, being a very pious person, gave zakyat very honestly and according to the rules, it could not be said that he was a loser. Since the fame of the rich man, the fact that he was very pious and "an honest, fair trader" contributed to the sales of his goods. His distribution of zakyat in a grand, generous manner advertised his company, his goods, spread the fame of an honest person about him, thus he very quickly made up for the cost of zakyat fivefold.

If you ask how the distribution of zakyat was carried out in this manufacturing town, it would be very interesting to get acquainted with this process. This, of course, was carried out in a grand manner, involving the whole town, as one of the customs peculiar to Ura. For example, as Sharifzhan Gabdullovich, a witness of this, wrote about this: "The aforementioned 10-12 rich people reported about their zakyat and determined the amount of zakyat with the mullah-muetzin; the next day a written prescription came to the mudarris (the main teacher in the madrasah) through the clerk. It was written there: "Khazrat, write down the number of shakirds in the madrasah and their positions"; Khazrat sent this paper to Kazy[12]. Kazy, having made a list, sent it to the rich man. The rich man, through the clerk, sent a paper to the madrasah where he wrote how many shakirds and of what rank were to come. Shakirds came to the rich man and received a piece of chintz, a piece of basma, a rainbow fabric for a chapan, seven arshins of

[12] *Kazy* – the one responsible for order and silence in the bedrooms of the madrasah, a warden *(Note by Naki Isanbet).*

calico[13], one tile of tea and a paper for the second rank of shakirds. They came and got a little less than the first ones. The third, fourth and fifth groups received even less, in the end the saryfkhans[14] got one bar of tea, and the torkekhans (or the youngest shakirds who studied in the primary class in their native language) received half a bar of tea" [11]. It is interesting to mention here that primary school students were called torkekhan. As in other Tatar madrasah schools, in the elementary grades of the Ura madrasah, they were first taught the alphabet, reading and writing in their native language. Senior students, depending on the discipline, were called saryfkhan, mokhtasarkhan, and students studying in their native language were called torkekhan. (The word "khan" was not used in its meaning in the Tatar language, but came from Farsi "khon" – pupil, student).

And, as follows from this entry, in Ura, zakyat was not distributed according to how shakirds were needy, whether they were orphans or poor people, but was distributed according to what class they were in and it increased in accordance with their seniority. At one time, the manufacturers of Ura attached great importance to education and training, sponsored large madrasahs from their own pockets, and zakyat was first distributed to shakirds, increasing from class to class, they stimulated interest in learning. This fact deserves attention from the point of view of the attitude of the bourgeoisie to education and the revival of local traditions. Since the tsarist government did not allocate funds for the maintenance of Tatar schools, our education, left unattended, could exist only thanks to donations or help of some generous rich patrons.

"On the third, fourth, fifth days, zakyat was distributed to the villagers and some ordinary people" [11]. (There, the mullah, the muezzins, although they were appointed by the tsarist government, did not receive a salary, they lived only on donations, and therefore they were given zakyat).

In addition, those in need: sick old people, the poor were given chintz, tea and sugar. The grand distribution of zakyat was characteristic not only of the rich in Ura, as you know, the rich of Kazan and Orenburg also loved to boast of these donations at one time. Therefore, we dwelled in more detail on these events of our story.

Results

Ura, being a manufacturing town, in which Tatar life was in full swing, aroused interest with its orders. That's what it was like.

Starting from the middle of the 19th century, Sharifzhan Gabdullovich, who studied in Ura, described the town of Ura using magnificent, noble images: "Things are big here. Rich. Large buildings. Amazingly beautiful gardens. Manufacturers. Decorated with calico, chintz and calico factories. At least 7 - 8 factories. Blue, green, black calico, various calico fabrics are hung out to dry along the river. You can't but fall in love with the place. The sounds of the factory owners resound throughout the town. In the evening, in 9 – 10 houses, they beat a cast-iron pot, and here and there the voices of the guards are heard..." [11].

Then he proceeds to describe the fact that Ura was a town of prominent scholars, a town with a madrasah: "Ura is the capital of scholars and intellectuals. Schools and madrasahs are full of shakirds, from different villages, full of Tatars, Bashkirs, Mishars, there are at least 200 – 250 of them. A stone mosque, a wooden mosque... "[11] .

For a small town of two parishes, these are not minor facts, as Sharifzhan Gabdullovich wrote, in Ura the affairs and wealth of the factories were really great.

Mardzhani noted the fact that Ura was rich, there were prominent akhuns and ishans, that its mosque was a unifying place for the mosques of neighboring villages, on Fridays they gathered there for prayer. It should be noted that when after the capture of Kazan, the Tatars were exiled to the northern forests, the Tatar education center in Kazan was destroyed and Ura took the role of this center in the 16th–17th centuries.

Obviously, just the fact that Ura was called a town in the bayt does not make it a town. Looking at the village of Ura now, one asks a question: once upon a time did it really use to be a town? After all, it might have been called a town only for the sake of a beautiful word or as a mockery at the fact that it looked like a town!

Indeed, now Ura is one among other similar villages. However, upon closer examination, it did not use to be like these villages at all.

[13] The fabrics mentioned here – chintz, basma, iridescent fabric, kumach – were produced by the manufacturers of Ura. Indicated in the notes *(Note by Naki Isanbet)*.

[14] *Saryfkhan* – a shakird, studying the morphology of the Arabic language, in other words, a student at the initial stage of Arabic language grammar. The word "khan" here it is not in its meaning in the Tatar "khan", but in the meaning – "student" *(Note by Naki Isanbet).*

References

1. Isənbət, N. *1872 elgy Orynyң kichke kyreneshe nichek tasvir itelə?* [How Shall I Describe the 1872 Night View of Ura]. N. Isənbətneң shəkhsi arkhivy. (In Tatar)
2. Isənbət N. *Kaityr yul* [The Way Back]. N. Isənbət shəkhsi arkhivy. Kul"yazma. Mashinkada basylgan. 7 p. (In Tatar)
3. Isənbət N. *Ory avylynyң dvoryannary* [The Nobility of the Village of Ura]. Kul"yazma. Mashinkada basylgan. 3 p. (In Tatar)
4. Isanbet, N. (1982). *Ory Akkan* [Ura Flooded]. Rukopis' Naki Isanbet. Pechatnyi variant, 70 p. (In Tatar)
5. *Nəkyi Isənbət* (2021) [Naki Isanbet]. Təz. M. M. Khabutdinova. 736 p. Kazan, "Zhyen" fondy nəshr. (In Tatar)
6. *Ory akkan bəete* [Ura Flooded Bayt]. Zəki Gafarov kүchergən nəskhəse (Mavarbashy (Alshaika) avyly, Mariistan). Nəkyi Isənbətneң shəkhsi arkhivy. Kul''yazma. (In Tatar)
7. *Ory akkan bəete* [Ura Flooded Bayt]. (Kərimə Kurmasheva nəskhəse). Nəkyi Isənbətneң shəkhsi arkhivy. Kul''yazma. (In Tatar)
8. *Ory akkan bəete* [Ura Flooded Bayt]. Səet Vakhidi nəskhəse. Nəkyi Isənbətneң shəkhsi arkhivy. Kul''yazma. (In Tatar)
9. *Ory akkan bəete* [Ura Flooded Bayt]. Nəkyi Isənbətneң nəskhəse. Nəkyi Isənbətneң shəkhsi arkhivy. Kul''yazma. (In Tatar)
10. *Məkhəmmətshərif Gabderəshit uly "Кәҗә бәете"* [Mukhammatsharif Gabderashitovich "Kazha baete" ("The Goat Bayt")]. Nəkyi Isənbətneң shəkhsi arkhivy. Kul''yazma. (In Tatar)
11. *Shərifҗan Gabdulla ugyly kul''yazma dəftəre* [A Manuscript Notebook of Sharifjan Gabdullah's Son]. Nəkyi Isənbətneң shəkhsi arkhivy. Kul''yazma. (In Tatar)
12. *Kalendar' 1900 elga* (1899) [The Calendar of 1900]. Təz. Sh. Rəkhmətullin. Kazan, 38 p. (In Tatar)
13. Mardzhani, Sh. (1900). *Mostafadel-akhbar fi akhvali Kazan va Bolgar* [Stories about the Events in Kazan and Bolgar]. Vol. II. 368 p. Kazan, Tipo-litografia Imperatorskogo universiteta. (In Tatar)
14. *Ory beyete* (2021) [The Ura Bayt]. Milli Madani Mirasybyz. Mari El Tatarlary. Barange. Pp. 79–82. Kazan. (In Tatar)
15. Salikhov, R. R. (2015). *Sluzhilaya Ura: rozhdenie tatarskogo kapitalizma* [Serving Ura: The Birthplace of Tatar Capitalism]. 280 p. Kazan, Institut istorii im.Sh. Mardzhani AN RT. (In Russian)
16. Badig, Kh. (1919). *Khalyk adabiyaty: Baetlar* [Folk Literature. Bayts]. 2 ed. 127 p. Kazan, 6 gos. tip. (In Tatar)
17. Tolymbay, G. (1935). *Baetlar*: *Revolyutsiyaga kadarlar* [Bayts: Before Revolution]. 151 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)
18. *Tatar khalyk izhaty* (1951) [Tatar Folklore]. Təz. G. Bashirov, A.Shamov, Kh. Yarmi and Kh. Usmanov. 523 p. Kazan, Tatknogoizdat. (In Tatar)
19. Yarmi, Kh. (1960). *Baetlar* [Bayts]. 388 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)
20. *Tatar eposy. Baetlar* (2001) [Tatar Epos. Bayts]. 510 p. Kazan, Rannur nashr. (In Tatar)
21. TÜRKIYE DIŞINDAKI TÜRK EDEBIYATLARİ ANTOLOJISI (2001) [ANTHOLOGY OF TURKIC LITERATURES OUTSIDE TURKEY]. 17. cilt. Tatar Edebiyati I. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. Hazırlayan M. Zekiev, F. Urmançiev. (In Turkish)
22. *Or karyasen su basty* (1983) [Ura Village Washed Away]. Tatar khalyk izhaty. Baetlar. Pp. 27–28, 292–293. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)
23. *Tatarskoe narodnoe tvorchestvo* (2022) [Tatar Folklore]. V 15 tomakh.T. 9. Baity. . 479 p. Kazan, Tat. kn. izd-vo. (In Russian)
24. Fakhretdin, R. (2006). *Asar* [Asar]. Vol. 1. 303 p. Kazan, Rukhiyat. (In Tatar)
25. Fakhretdin, R. (2006). *Asar* [Asar]. Vol. 2. 359 p. Kazan, Rukhiyat. (In Tatar)
26. *Shahri Kazana sayakhat* (1902) [A Journey to the City of Kazan] Kazan. (In Tatar)
27. Fakhretdin, R. (1904). Asar [Asar]. Vol. 2. 93 p. Orenburg. (In Tatar)

КАЗАН АРТЫНА БЕРЕНЧЕ СӘЯХӘТЕМ: «ОРЫ АККАН»[1]

Нәкый Сираҗетдин улы Исәнбәт,
Казан,
mileuscha@mail.ru.

Мәкаләдә энциклопедист галим Нәкый Исәнбәтнең фольклор экспедицияләренә караган тарихи материаллары системага салынды. Фольклорчы 1938 елда ТАССРның Әтнә һәм Кызыл Юл районнарында методист булып эшләгәндә, җәяүле экспедицияләргә чыга. Мәкаләдә анализ

[1] Мәшһүр татар энциклопедист галименең архивында эшләгәндә, без Казан арты татар фабрикантлары тарихына караган һәм моңа кадәр бер тапкыр да басылмаган «Оры аккан» хезмәтләренә тап булдык [1], [2], [3], [4]. Материал Нәкый Исәнбәтнең кульязмаларыннан журнал таләпләренә мөхәррир М.М. Хәбетдинова тарафыннан яраклаштырылды.

өчен төрле чыганаклар – «Оры аккан» бәете, халык истәлекләре, риваятьләр һ.б. кулланылды. Бәетнең фольклорчы тарафыннан төзелгән җыелма тексты беренче тапкыр басылып чыга. Татар чыганакларын анализлау нигезендә Түбән Оры фабрикантларының тормышы реконструкцияләнә.

Төп төшенчәләр: Татарлар, этнография, Нәкый Исәнбәт, татар фабрикантлары, Түбән Оры

Кереш сүз

Оры шәһәре исемен күргәч, хәзерге кайбер күп белемле укучы шунда ук кайтарып шундый бер сорау бирүе бар:

– Оры шәһәре? Андый исемле шәһәр бездә бармыни, булганмыни? Бер дә ишетелгәне-ниткәне юк. Оры, Оры... Андый бер исемле шәһәр тарихта да, карталарда да күзгә күренми шикелле, – дип, ихтимал, аны юкка ук чыгарып ташлар.

«Оры аккан» исемле бәеттә ул «шәһәр» дип атала. Әмма аның дөрес кенә исемен ничек дип укырга? Гарәп хәрефе белән язылышында аны дүрт төрле итеп укып була: Урый, Ура, Оры, Өре...

Фәнни хезмәтнең материалы һәм методлары

Оры аккан хакында түбәндә язылган сүзләр шулай хосусый очрашулардан җыеп алынган материаллардан, шулай ук кулымда җыелган бәетләрдән һәм элекке фабрикантлар Орысы хакында кайбер риваять-хәбәрләр һәм җыйнаганым кайбер язма документаль белешмәләрдән гыйбарәт. Суга аккан татар шәһәре турында «Оры аккан» бәете төрле нөсхәләре [4, 44–50], [6], [7], [8], [9], [10], легендасы [4, 39-40 б.], Шәрифҗан Габдулла углы хатирәләре [11] фәнни мәкаләнең өйрәнү материалы һәм чыганаклары булып тора. Хезмәттә тасвирлама, чагыштырма, чагыштырма-тарихи, фәнни чыганаклар белән эшләү, анализ һәм гомумиләштерү традицион методлары кулланылды.

Фикер алышу

Мин бу юлларны язган 1938 елда Оры акканга 121 ел тулды. Тулды да үтеп тә китте. 1938 елда миңа Казан арты Әтнә, Кызыл юл районнарында мәктәпләр тикшереп йөргәндә, Түбән Оры дигән бер авылга барып чыгарга туры килде. Сорый калдым:

– «Оры аккан» диләр, әллә ул шушы буламы?

– Шушы, – диләр.

Билгеле инде, мәктәп эшләремнән бушану белән мин шул хакта сораша башлыйм.

Шәһәр тикле шәһәр аккан булгач, ул хакта календарь һәм тарихи китапларыбызда, әлбәттә, белешмәләр бирелгән булыр. Каюм Насыйридан карыйм, бар, ләкин Орыны, әлеге дүрт төрле итеп укыла торган Орыны, су баскан булуы турында кыска бер хәбәр генә. Календарьчы Шиһап Рәхмәтуллинда да (1900 ел) Орыны су басу турында кыска рәвештәге мәгълүм бер легенда гына [12]. Болардан соң Оры турындагы хәбәр һәм вакыйгаларның киңрәген Шиһап Мәрҗанидән килеп табабыз. Аңарда үзенең тарихы, андагы бер фамилиянең шәҗәрәсе һәм су басу вакыйгасы турында да шактый кызыклы мәгълүматлар бирелә. Мәгәр, Мәрҗани аның исемен (Ур, Үр, Ор, Өр) дип кенә яза, һәм, күрәсез, моны да шулай ук баягыча дүрт төрле укып була. Аннары Мәрҗани аны «шәһәр» дип атамый, «къәрйә» – ягъни авыл дип кенә йөртә. Кыскасы, мин эзләгән сорауларга Мәрҗанидә[2] дә турыдан-туры өзеп кенә җаваплар юк, киресенчә, хәбәрләр катлаулана барган саен ачыкланмаган яңа мәсьәләләр арта гына бара [13, 22 б.].

Болардан соң мин игътибарымны фольклорчыларыбызга юнәлтәм, әйе, әйе, алар бу бәетнең төрле кульязма нөсхәләрен, әлбәттә, тапкан, җыентыкларында да бастырган булырга тиешләр. Вакыйгасы һәм әһәмияте хакында аларда, әлбәттә, кайбер белешмә мәгълүматлар бирелгән булыр дип, аларны карый башлыйм[3].

---

[2] Ш. Мәрҗани Оры авылында су басу фаҗигасе вакытында 82 кеше һәлак булганы турында яза. Галим Бәрәңге төбәгеннән булган мулла Мөхәммәдшәриф ахун бине Габдеррәшид бине Йосыф бине Кадер бине Бикмөхәммәд шагыйрь булуын, аның үз кулы белән язылган «Оры аккан бәете», «Кәҗә бәете», «Чәй бәете», «Кече хатын» кебек шигъри, халык арасында таралган әсәрләре барлыгы турында әйтә [13, 22 б.]. М. Әхмәтҗанов «Якутлар табыладыр вакыт белән...» хезмәтендә 2001 елда «Аккан Оры бәете»нең кыскартылган вариантының 1840 елларда төзелгән шигъри әсәрләрдән тора торган җыентыкта табылуы турында яза. 2012 елда галим Оры бәетенең тулы вариантын укучыларга тәкъдим итә [14, 79–81 б.]. – *М.Х.*

[3] 2015 елда Р.Р. Салиховның «Служилая Ора: рождение татарского капитализма» исемле монографиясе басылып чыкты [15, 43-45 б.]. Автор китабына «Казанские ведомости» газетасында 1817 елда чыккан мәкаләне керткән. Царевококшайск җирле суд

Менә кулымда бәетләр китабы. Хуҗа Бәдигъ җыеп бастырган (1919, икенче басма) [16]. Ул инде Казан артын күп гизгән, шунда туып үскән. Үзе ул патша заманында Казанның мәшһүр «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә укыткан, миңа да мөгаллим булган кеше. Телче һәм зур фольклорчыбыз. Ул инде бу бәетне, әлбәттә, күргән, кирәк булса, Орының үзендә дә булган булыр. Китабын ашыгып кулыма алам. Карыйм – ләкин анда да бу бәет юк. Бөтенләй дә кермәгән. Ни өчен юк? Димәк, ул аны игътибарга алырлык әһәмиятле бәет дип тапмаган? Яки башка бер сәбәп?

Гумәр Толымбайский «Оры аккан»ны бәетләр китабына кертерлек әһәмиятле нәрсә итеп тапмаган [17]. Кертсә дә, ТАППның ул замандагы вульгар социологизм кагыйдәләренә берәр яктан сыймаган өчен төшерелгән. Аннан соң менә 40 нчы, 50 нче еллар китә... Тел-әдәбият институты чыгарган халык иҗаты китаплары [18]. Алардан соң 1960 елда АНның Казан филиалы чыгарган калын «Бәетләр» китабы. [19] Ләкин «Оры аккан» аларда да басылмаган.

Кыскасы, җирле әдәби, мәдәни мирасыбызны барлау һәм саклау хисе, гражданлык хисе миңа тынычлык бирми иде. Заман башка, һәм ул бик кызу темп белән бара, эзләр һәм мирасларның аның саен тизрәк югалу куркынычы алга баса... Орының кайчандыр туфан баскан ул авылмы-шәһәрменең үзен барып күрергә хыяллана башладым. Сорашып белдем, үзе ерак та түгел, Казаннан 70 кенә чакрым җир икән. Инде ул элекке язмаларны яңалифтән (латиннан) бу хәрефләргә күчергәнем 1982 елда ул вакыйгага, ул бәетләргә 165 ел тулды. Бу хакта Орылар берни дә әйтмәгән кебек, фольклорчы тарихчыларыбыз да берни дәшми үтте. Шулай тарих. Шулай безнең күмелә барган эзләр[4]...

Түбән Орыны су басу вакыйгасы Коръән-Инҗилләрдәге кебек алай ук бөтен дөнья туфаны кыйссасы булып китмәсә дә, күрәсез, фольклор өчен монда да җитәрлек азык бар. Аның да үз легендасы барлыкка килгән.

Оры аккан легендасы

Болай дип сөйлиләр.

Оры фабриканты Мәхмүт байга бер теләнче бабай кереп, садака сораган. Биргәч-алгач, бабай тәһарәт төзәргә су сораган. Баскыч төбендә комган, ишек алдында арбада мичкә белән су тора икән.

– Әнә, үзең агыз да ал, – дип әйтергә генә бит югыйсә, ә юк, Мәхмүт байның бирәсе килмәгән. Тасраеп:

– Әнә, пакьләним дисәң, елгада су күп. Монда сиңа түгел, әле үзебезгә дә мәшәкать

донесениесенә таянып, мәкаләнең авторы Оры авылында су баскан көнне 15 кеше батып үлгәне, 12 кеше хәбәрсез югалганы турында яза. Авылның хуҗалыгына (йортлар, фабрикалар, кибетләр, он тарту тегермәннәре) килгән зыянны 118,394 сум дип билгели. Көчле яңгыр аркасында авыл уртасында аккан инешнең суы, ярты сәгать эчендә 5 метр (7 аршин) биеклеккә күтәрелгән булган. Су ташкыны шундый көчле булуы аркасында, кешеләрне, мал-туарларны, йорт-кураларны авылдан 20 чакрымераклыкка тараткан. – *М.Х.* Р. Салихов, Оры авылы байларының Император исеменә язылган үтенечләренә нигезләнеп, сатучы Мөхәммәт Хуҗасәитовның 45 мең сум зыян күрүен билгеләп китә, ә аның абыйсы Муса Хуҗасәитовның хуҗалыгына 140 мең сум зыян килгәне турында яза [15, 43 б.]. – *М.Х.*

[4] 1983 елда «Татар халык иҗаты. Бәетләр» китабында «Ор карьясен су басты» исемле бәет басылып чыга. Текстның искәрмәсендә шундый мәгълүмат бар: «Ор һәм Оры, карья (авыл) һәм шәһәр дип йөртелә». Татарстанның хәзерге Арча районындагы Түбән һәм Югары Оры авыллары. Р. Фәхретдин үзенең «Асар»ында (2 җөзә, 55–56 битләр) Оры карьясенең кешеләрен атап үтә. «Оры аккан» бәете 1817 елда Оры авылында зур ташкын булып, күп халык өйләре, гаиләләре, каралты-куралары белән суда агып китү вакыйгасына багышлап чыгарылган. Бәет авторы Казанның бер мәхәлләсендә һәм Бәрәңге ягы Портянур авылында (хәзерге Мари АССР) ахун булып торган Мөхәммәтшәриф Рәшит улы Юсупов булырга тиеш» [20, 27–28, 292–293 б.]. 2001 елда шул ук вариант искәрмәләр белән «Татар эпосы. Бәетләр» китабында басылып чыга [21, 64–65 б.]. Шул ук елда Әнкарада «Төрки әдәбиятлар антологиясе»ндә дөнья күрә [22, 360–361 б.]. 2012 елда «Оры бәете» «Милли мәдәни мирасыбыз. Мари Эл татарлары. Бәрәңге» китабында чыга. [14, 66–68 б.]. Бу бәет искәрмәләр белән рус телендәге «Татарское народное творчество» 15 томлыгының «Бәетләр» исемле 9 нчы томында 2022 елда басылды [23, 51–52; 400–401 б.]. ТӘһСИ фондында бәетнең вариантлары 1941 елдан саклана (информант – Шәкүр Сөләйманов (1861 елгы), Кече Ярамай авылы, Чүпрәле районы, ТАССР); бер вариант – М.Гали фондында (датасыз), Н.Ибраһимов 1970 елда Арча районында язып алган вариант та бар. Бәетнең ике варианты З.Максудова архивында саклана. Ул аны Давыд Шаһиәхмәт улының 1819 елдагы җыентыгыннан күчереп алганын теркәп куйган. [20, 27–28, 292–293 б.]. Бу текст Н. Исәнбәтнең 4 нче «Габит» исемле өлеше белән аваздаш. – *М.Х.*

белән мичкәләп кенә алып менәбез, төш тә юын, – дигән.

Мәхмүт бай теләнчегә су бирмәгән...

Күңеле сынык карт моңа эченнән бик рәнҗегән, башын күтәреп, алдына караган да:

– Алла сиңа мәшәкатьсез генә су бирсен! – дигән.

Дигән дә чыгып киткән, ди.

Белмим – шул карт Хозыр Ильяс булганмы, я булмаса, рәнҗүе карусыз калмый торган болай бер изге кешеме, ул китеп, ярты сәгать тә үтмәгән, нәкъ икенде вакытында, тын гына торганда, менә бер заман җәйге көнбатыштан кечерәк кенә бер болыт кисәге чыгып, Оры өстенә килә башлаган, халык аңа башта игътибар да итмәгән инде. Болыт дисәң болыт. Беткәнмени! Менә шул, килеп тә җиткән, кинәт кенә кабарып, кап-кара булып, көнне каплап, шәһәр өстенә ауган. Ауган-төшкән дә, менә бер бик каты каһәр белән шатырдатып, күк күкрәп, яшен атып җибәрмәсенме?.. Шуннан бу: «Әһә... әле сиңа су кызганыч булды, әнә елгага төшеп юынмы? Менә сиңа, алайса, төшмичә генә юын, коен!» – тотынган яварга, бервакыт, минсиңайтим, тотынган яварга! Бертуктамый ата да ата. Шатырдаган боз да су, тын алырга да юк, туфан! Шуннан ни, үзең күрәсең, әлеге хәл. Оры аккан!

Легенда әнә шуннан гыйбарәт.

Инде бу легенда һәм ил авызындагы хәбәрләрнең гадәттәге фольклор кабыгын әрчеп карасак, эшнең чынына килгәндә, шәһәр агарлык зур ташу бер Түбән Орыда яуган каты яңгыр аркасында гына булмаган булса кирәк, чөнки әлеге хәбәргә караганда, ишанның бер өе өзелеп агып китеп, икенчесе Мүсәкәй елгасыннан төбе-тамыры белән кубып, агып килгән бик зур чыршыга терелгәне өчен генә акмый калуы үзе үк югары як Мари урманнарында яңгырларның тагын да катырак булып, ташуның аннан ук куәтле килүен күрсәтә. Шулай итеп, ике елга тамагында утырган Түбән Оры берьюлы ике ташу һәм өстән кинәт каты яңгыр килеп басу аркасында аккан.

Әнә хәзер дә аның бәетләре төрле кульязмаларда минем алдымда яталар. Менә аның Марийстандагы Мазарбашы (Алашайка) авылының Зәки Гафаров күчергән нөсхәсе [6]. Менә Кәримә Кормашева[5] [7], Сәет Вахиди [8] нөсхәләре. Яки үзем тапкан бәет дәфтәрләрендәге күчермәләр [9]. Хәтта аның мәшһүр Кәҗә бәете авторының[6] Йосыф китабы көенә язылган «имди»ле бер нөсхәсе дә [10] кулымда һәм башкалар. Нәтиҗәдә, Оры гына акмаган монда, аның безгә мирас булып калган бәетләре дә безнең гасыр туфаннары астында читкә кагылып, алар да кайбер әби-бабайларның букчасында я минем шикелле сирәк картларның хәрефләре җуела барган архив кәгазьләре арасында очраклы рәвештә генә сакланып калган.

Бәет шактый озын. Вариантларында, әлбәттә, кайбер аермалар, башкалыклар, үзенчәлекләр бар. Кайберләрендә васыять сүзләре озын һәм, гомумән, кабатлаулар бар. Күрәсең, үлем фаҗигаләре зур һәм күп кешеләр башыннан үткәнгә, башта бер генә бәет чыкмыйча, берничәләп чыккан, бара-бара, алар кулдан кулга күерелә-күчерелә, үзләреннән-үзләре бергә кушылып киткән булса кирәк.

Кыскасы, бәетне укучылар алдына куйганда, мин андагы кайбер кабатлауларны кыскартып, аерым кеше исеменә караган юлларны үз тирәсенә җыеп, әһәмиятлерәк күренгән юлларын сайлап алып, монда күчердем.

Бәет түбәндәге шәкел ала.

Оры аккан бәете

1
Юлны юлга тезгәннәр,
Уртасыннан өзгәннәр,
Оры шәһәре хакында
Бу бәетне төзгәннәр.
Казан дигән илләрдә,
Оры дигән җирләрдә,
Алты аршин су булган
Уйсурак җирләрдә.
Олуг җомга көн иде,
Байлар мәчеттә иде,
– Атлар агып китә! – дип,
Атбашчылар кычкырды.
Бозлар сукты, туфан купты,
Өйләр ага башлады,
Моны күргән адәмнәрнең
Хәйран калды башлары.
2
Байлар хәле
Тау өстендә Муса бай,
Тау астында Мәхмүт бай,
Сәфәр киткән Муса байга
Ярдәм бирсен бер Ходай,
Муса киткән Мәкәрҗәгә
Кызыл маллар алмага,
Муса бай кайтып җиткәнче,

[5] Мари республикасы Мазар башы авылыннан. Мөхәммәт Кормашев кулы белән күчерелгән бәет нөсхәсеннән. 1927 ел. (Нәкый Исәнбәт искәрмәсе).

[6] Мөхәммәтшәриф Габдерәшит улы (1834 елда үлгән).

Өйләре акты дәрьяга.
Оры шәһәре агып бара,
Амбар тулы маллары,
Аны күргән байларның
Чак чыкмады җаннары.

Мәхмүт байның фабригы
Агып барган Колларга[7],
Эчендәге маллары
Очыраган бурларга.
Мәхмүт байның чарлагы
Агып барган Колларга,
Дошманнары шат булган
Агып киткән малларга.

Мәхмүт байның чарлагында
Агып киткән ун кеше.
Колларга барып җиткәнче
Таралмаган бер төше.
Мәхмүт байның йортлары
Агып бара дөңгердәп,
Колларга барып җиткәндә
Ишелеп төшкән гөмбердәп.
Мәхмүт байның чарлагы
Бар да мамык мал икән,
Су эчендә җан бирмәк
Бигрәк мөшкел хәл икән.
Мәхмүт байның йортлары
Вәйран булды җөмләсе,
Эчендәге ир вә хатын –
Шәһит булды һәммәсе.

Мәхмүт барган Колларга
Чарлак эчен карарга;
Исе китеп еглаган
Агып барган малларга.
Мәхмүт байның йортлары
Уйсу җиргә салгандыр;
Әле дә шөкер Ходайга
Үзе исән калгандыр.

3

Габделхалыйк мулла хәле

Габделхалыйк мулла кеше
Агып бара су белән;
Тәрәзәдән башын тыгып
Тәкбир әйтә тел белән.
И элмәлек, элмәлек,
Элмәлеккә кермәдек;
Сулар белән агып киттек,
Үләсебезне белмәдек.

И хәләлем хатыным,
Тәкъдир җитте, үттек без,
Дөнья артындин йөри торгач,
Ахирәткә җиттек без.
Мулла хатыны әйтәдер:
– Ике угылым күрсәмче;
Бу галәмәтне күргәнче,
Аз элгәре үлсәмче!

(Габделхалыйк мулланың
Өйләре дә калмады,
Мулла хатыны абыстайның
Гәүдәсе табылмады.
Ул мулланың кызын да
Тазларга[8] илтеп күмделәр
Мулла кызы икәнен
Үлгәннән соң белделәр.)

4

Габит

Габит чәчен алдырган,
Түбә чәчен калдырган,
Габит мескенне сорасагыз –
Суда җанын алдырган.
Түбәтәен киядер,
Киядер дә саладыр,
Оры дигән җирләрдә
Сөйгән ярым каладыр.

Сулар гөрләп агадыр,
Габит агып барадыр;
– Абзый мине алсана! – дип,
Тилмереп еглап барадыр.
Казлар оча еракка,
Куәт бирсен канатка,
Габит белән Ибраһим
Китте Коллар зиратка.

– И хәләлем Хәдичә,
Васыятем шул сиңа:
Ятимнәрне ташласагыз,
Бәхиллегем юк сиңа.
Коллар иленә барыгыз,
Каберем сорап табыгыз,
Казганып җыйган малларны
Хәер-ихсан кылыгыз.

Безнең авылга барыгыз,
Сәлам, диегез муллага,
Кул күтәреп дога кылсын
Безнең өчен Аллага.

5

Орыга бүрек алырга барган җирдән

– И әткәем, әткәем,
Мин Орыга бараем,
Азрак байдан акча сорап,
Башыма бүрек алаем.

– Барсаң, угылым, барырсың,
Сәүгән бүркең алырсың;
Анда сиңа тәкъдир җитсә,
Безне күрми калырсың...

– И әткәем, сән үзең
Нидән әйттең бу сүзең?
Суга агып киткән чакта

[7] *Коллар* – авыл исеме. *(Нәкый Исәнбәт искәрмәсе.)*

[8] *Тазлар* – авыл исеме. (*Нәкый Исәнбәт искәрмәсе.*)

Ачалмадым һич күзем...
И әнкәем Гөлзифа,
Ак сөтеңне хәләл ит,
Хезмәтеңне итә алмадым,
Күңелеңнән бәхил ит.
Быел чәчкән тарымны,
Әнкәй, барып урсана,
Бән суларга агып киттем,
Әнкәй, каберем сорасана![9]
5.
Ахшам вакыты булганда,
Күп кешеләр үттеләр,
Йәстү[10] вакыты булганда,
Өйләр агып беттеләр.

Иртән халык эзләшеп,
Мәетләрне таптылар;
Коллар суы буенда
Тезелешеп яттылар.

Судлар килде, күрделәр.
Мәетләрне күмделәр.
Монда табылган хәтлесе
Егерме биш булдылар.

Мәетләрне күмделәр,
Зарарларын яздылар,
Язу язып, пичәт сугып,
Падишага салдылар.

Коллар авылы болыны
Мәет белән тулгандыр.
Мәхмүт байның зарары
Йөз кырык мең булгандыр.

Ай-һай, Оры байлары,
Бар да фабрик маллары,
Су эчендә җан бирүнең
Авыр икән хәлләре.

Ай-һай, Оры байлары
Агып киткән зур суга,
Ник акмасын ул суга,
Утырганнар уйсуга.

Агыйделнең буенда
Талга колмак бәйләнсен;
Бу бәетне чыгарганга
Алла рәхмәт әйләсен.

Китаплар ага...

Туфан булгач, билгеле, анда кешеләр һәм мал-мөлкәтләр генә агып калмый, анда халыкның заманынча культура кыйммәте булган әсәрләре дә агарга тиеш. Шулар эчендә китаплар да. Шуны да онытмыйк: XIX йөз башларынача патша хөкүмәте татарларга басма китап чыгарырга рөхсәт бирмәгәнгә, Олы аккан елларда да бездә басма китап бик аз, бөтен гыйлем-китап, әсәрләр язма рәвештә диярлек кулдан-кулга күчереп укыла. Шулай булгач, китап бик кадерле, бик кыйммәт. Оры исә – борыннан бирле галим-голәмә, абызлар, мәдрәсәләр шәһәре дә. Шуның өчен аның исеме дә Оры шәриф булган. XVII нче йөзнең мәшһүр язучысы галим Юныс Иванай ахун[11] кабере анда булса, Оры акканда, югарыда әйтелгән мәшһүр остаз Фәтхулла ахун[12], шулай ук башка абызлар, хәтта үзенә Пенза, Сембер губерналарыннан да мөритләр иярткән Хәбибулла ишан[13] да анда булалар. Анда мәдрәсәләр, заманынча галимнәр. Шулай булгач, Оры акканда, анда тарихи кыйммәтле кульязма әсәрләр, күчермәләр, дәреслекләр дә бик күп булган. Шунлыктан шәһәр акканда, кешеләр, маллар белән бергә ташкынга эләккән китаплар да күпләп ага. Бәеттә кайбер вариантларында бу хакта да әйтелә. Моны күреп, аһ-ваһка төшүчеләр бигрәк тә мәдрәсә шәкертләре булалар. Мәгәр шунысы да кызык: шәһәр агып китү кебек бу зур хәвефле хәлне тикшерергә шундук килеп җитүче колониаль патша хөкүмәте вәкилләре алдында алар гыйлем-китап әрәм булуга үзләренең борчылуларын сиздерсәләр, бу хәлне алар артында торган миссионерлар да сизәчәк, шуның өчен сер сынатырга ярамый дип белгәннәр һәм вәкилләр алдында эчтән тынганнар. Вәкилләр бәеттә дини аерма буенча гына «кяферләр» дип йөртеләләр, һәм шәкертләрнең дә алар алдында бу «сер»не сиздермәүләре әйтелә. Шәкертләр исә бәеттә «талипләр» (гыйлем эстәүчеләр) дип йөртелә. Менә алар хакындагы кайбер юллар:

[9] Бу юлларда байга ялланып, эшләп, шул акчага бүрек алыйм дип барган күрше авыл ялчы егетнең очраклы рәвештә туфанга эләгеп корбан булуы бик матур әйтелгән. (*Нәкый Исәнбәт искәрмәсе.*)
[10] *Йәстү* – шәфәкътан соң укыла торган намаз. (*Нәкый Исәнбәт искәрмәсе.*)

[11] Юныс Иванай ахун – дин эшлеклесе, Югары Оры авылында (хәзер Татарстанның Арча районы) имам-хатип, мөдәррис (1639 – 1689/1690) [24, 40–41 б.]. – *М.Х.*
[12] Фәтхулла ахун – Фәтхулла бине әл-Хөсәен әл-Орыви (1767/1768 – 1843), дин эшлеклесе [25, 6–10 б.]. – *М.Х.*
[13] Хәбибулла ишан – Хәбибулла бине Хөсәен әл-Орыви әл-Болгари (1762 – 1818), дин эшлеклесе [24, 84–85 б.]. – *М.Х.*

Талипләрнең зарарын
Һичбер кяфер белмәде.
Китапларның кодрәтен
Һич берәве сизмәде.

Күп Коръәннәр агыптыр,
Күп китаплар агыптыр,
Аны күргән талипләр
Зар вә гөрьян[14] булыптыр.

Талипләр күп еглады,
Остазларын җәлләде,
Бер Аллага дога кылып,
Җөмлә хәйран әйләде.

Шулай итеп, без бу юлларда, гәрчә заманынча дини төсмердәрәк булса да, без стихия корбаны булган гыйльми китапларга, мәдәни мираска мөнәсәбәтне һәм шәкертләрнең дә аның һәлакәтенә илнең рухи байлыгы һәлакәте кебек итеп карауларын, шул ук вакыт бу мәдәни мирасның барлыгын да шул туфан кебек басып юк итәргә карап кына торган Казан инквизитор миссионерларына да сер сынатмауларын күрәбез.

1872 елгы Орының кичке күренеше ничек тасвир ителә?

«Һава юеш вә гаять караңгы исә дә, якягыннан фабрикларның вә һәр тарафтан байлар уты болытларга төшеп, бөтен урамнарны яктыртып торадыр. Байлар ишегалдында карауччыларның, зур этләрнең калын тавышлары, чаң тавышлары, урамда торучы каравылчыларның шалтыравык тавышлары, узучы ямщикләрнең ат куган авазлары, кич йөрүче никрутларның гармуннар уйнап, акырып-сызгырган тавышлары…», аннары тагы шулай ук шәһәр дигәч тә, билгеле инде, аны һич кенә дә хәзергечә кала дип уйларга туры килми. Анда тау-тау йортлар, трамвай-машиналар, асфальт юллар да юк. Ләкин ул үз заманнарындагы авыл да түгел. Ул – капиталистик товар җитештерүнең чынлап та тәүге бер мануфактурачылык шәһәре. Ул үз тирәсендәге авыл гына булган авылларның берсенә дә охшамаган. Бәлки тормышы белән дә, күренеше белән дә Казан бистәләрен яки өяз-калаларның берәрсен күзалга китерерлек дәрәҗәдә бер шәһәрчек булган. Менә, мәсәлән, «Шәһри Казанә сәяхәт» [26][15] диген кечкенә бер китапчыкта, 1872 елгы Орының кичке күренеше ничек тасвир ителә:

«...Тышка чыктым. Фабрикчыларның тукмак тавышлары, ике су буенча тезелмеш гайре мөтәнаһи[16] каз-үрдәк тавышларына кушылып, болытлардан югары һаваларга чыга иде».

Бу әле сезгә үткән йөзнең 70 нче еллар Орысы. Ягъни аның бөлә-бөлә, ике генә фабрикка калган чагы күренеше. Оры үткән йөзнең, әмма 40 нчы елларына кадәр 6–7 фабрика белән гөрләп торган данлы-шанлы заманнарында аның шау-гөре ни дәрәҗәдә булгандыр, укучым үзе шуннан чамалый алыр, дип уйлыйм.

Шәһәр булгач, гел агач бинадан гына тормаска, анда таш пулатлар, магазиннар да булырга тиеш бит. Алар булганмы соң, Шәрифҗан Габдулла углының истәлек дәфтәрендә болай язылган:

«Байларның таш амбарлары, складлары тулы каракүл, кытат, бәз, кызыл товарны әйткән дә юк, таш подвалларда хәтта казахтан китерелгән карынлы куй майлары өелеп ята».

«Мөэмин бай Хуҗа Сәетовның[17] да таштан зур подваллары булган. Хәтта акча сукрырырга дип тә хыялланганнар. Садыйк Хуҗа Сәетов фабрикалары да таштан, күп эшчеләре булган. Капка, коймалары, складлары, кибетләре дә таштан булып, һәр таш кибет магазин исемендә, һәр төрле товар булган» [11].

Моннан күренүенчә, үткән йөз башларында һәм урталарындагы Оры агач һәм таш өйләр белән аралаш булып, гомуми күренеше белән Казанның Иске бистәсен хәтерләтә торган бер шәһәрчек булган дип күзалга китерә алабыз.

Шул ук вакыт Оры элеккечә авыллыгыннан аерылып җиткән дип тә уйлый күрмәгез, һич юк. Шунда ук берәүләр авыл хуҗалыгы да алып баралар, терек-туар да, бакча да тоталар, иртән көтү дә чыгарып, кичен аны да каршы алалар. (Хәер, мин Оры юлларын җәяүләгән бу 1938 елларда Казанның үзендә дә сыер тоту, көтү асрау әле дә дәвам иткәнгә, элекке Орыда бу хәлләрнең баруы аның шәһәрлегенә зыян итмәвенә һич ис китәргә ярамый.) Кайсы байларның өере-өере белән атлары да бар иде. Һәркайда зур урманнар, дачалар тоталар, Битаман, Җанбай, Нирти урманнары Оры байлары милкендә иде. 50–60 чакрым җирдә

[14] *Гөрьян* – зар-зар елаучы. (*Нәкый Исәнбәт искәрмәсе.*)

[15] «Шәһри Казанә сәяхәт», 1902 ел, авт. Б.Г. С.С. (Бу хәрефләр дә әлифбабызда хәрефләр җитмәгәнгә үзенчә генә күрсәтелә). (*Нәкый Исәнбәт искәрмәсе.*)

[16] *Гайре мөтәнаһи* – сансыз, хисапсыз.

[17] Шәрифҗан Габдулла углы 1850–1870 елларда Орыда укыган. Аның үз күзләре белән күргән, белгән һәм элеккеләрдән ишеткәннәрен язган кульъязма дәфтәреннән. (*Нәкый Исәнбәт искәрмәсе.*)

шырпы заводы, мари авылы Унчы дигән авыл тирәсендә кәгазь заводлары бар иде.

Димәк, Оры байлары кулында аттан башка транспорт чарасы булмаганга, фабрик хуҗалыгы белән генә чикләнмичә, шәһәрдән читтә елкы фермалары да тотканнар. Сугым өчен дә елкы кирәк булган. Шулай ук Орыдан читтә шырпы, кәгазь фабрикасы кебек фирмалар да тотканнар.

Ял көннәре – бәйрәмнәр

Мәгълүм ки, Русиядә патша хөкүмәтендә ял һәм бәйрәм көннәре, әйтик, якшәмбе, ел башы, – рождестволар, христиан календарынча дини көннәрдә йөртелгән. Оры шәһәрендә исә эш һәм ял көннәрен, шулай ук мәүлет һәм башка бәйрәмнәрне хөкүмәт календарынча йөртмичә, мөселман календарынча, үз гадәт-йолаларына туры китереп үткәрелгән. Шуның белән бу атналык ял көне – җомга, аннары ураза, корбан, мәүлет бәйрәмнәре һәм башка мәрәсимнәр, татар фабрикчылыгына хас рәвештә, шәһәр күләмендә бик тантаналы һәм үзенчәлекле уздырылган. Фабрикантлар үз малларын һәм даннарын рекламалау өчен дә тантаналарны бик оста файдаланганнар.

Җомга көн. «Җомга көн булса, күрше авыллардан хатын-кыз, бала-чага, фабрикларга зурата ясап китерәләр, бөтен урамнар, фабрик яннары, байларның капка төпләре, кызыл, яшел, зәңгәр, ак, кара, сары һәм төрле (фабрик ситсасы димәкче, – *Н.И.*) һәртөрле киемнәр кигән хатын-кыз, ир-ат белән туп-тулы була. Чөнки алар әүвәлге җомгада алып киткән эшләрен фабрикларга китерәләр, эшләгән акчаларын һәм икенче эш алу өчен байларның капка төбенә җыелалар. Кып-кызыл, чуп-чуар, гаҗәп манзара, шау-шу хасил була иде» [11].

Күренә ки, Оры фабрикантлары күрше авылларны өлешчә заказ эшкә җигеп, җомга көнне аларга ял-бәйрәм бирү сылтавы астында эшләрен китереп тапшыру, яңа заказлар алу «бәйрәменә» әйләндергәннәр.

Икенчедән, без бу тамашадан Оры фабрикалары татар хатын-кызларын өйдә, чапан астында бикләнеп ятудан чыгарып, ирләр белән бергә урамнарга чыгып күренеш ясау, эш тапшыра алуларын да күрәбез. Муллалары Бохарада укыган булсалар да, бу инде сиңа Бохарача эшләр һәм хәлләр түгел. Бу бигрәк тә уразада авыз ачтыру, кадер кичләре, корбан бәйрәмнәре һәм зәкәт өләшү кебек тамашаларның Орыда һичбер башка җирләрдә күрелмәгәнчә, тантаналы һәм үзенчә итеп уздырылуларында да күренәдер.

Ифтар. Уразада кара таңнан алып, көнозын ашамыйча торып, кояш баткач кына ашауны татарда – авыз ачу, гарәпчә – ифтар, диләр. Ни генә әйтмә, дини гадәтләрнең иң авыр башы ислам динен торгызган шул ук гарәпләргә дә, шулай ук көньяк Бохарага да тими. Иң элек әлеге татарга – безнең җилкәгә төшә. Чөнки уразаның иң озын көне – безнең Болгар, Казан, Тубыл, Төмән һәм тагын төньяграк илләрдә – 18-20 сәгать; хәер, татар – ихлас, яки Максим Горький күзәткәнчә дә, бик тырыш, шундый бер түзем халык бит инде. Бигрәк тә ураза кебек өстән кушылган боерыкны үтәргә, дисәң, аллаһу халык буларак, анысына да әзер торган. Башка кайгыларына җиңелрәк булмасмы дигән кебек озын-озын Рамазаннарның уразасын да тоткан, шуңадырмы, көнозын ач торган кешеләрне авыз ачтырып сыйлау татарда аеруча саваплы эш итеп каралган. Бу ифтар йолалары да фабрикантлар шәһәре Түбән Орыда аеруча үзенчә бер тантаналы сурәтләрдә уздырылган. Оры фабрикантлары уразада тантана һәм бәйрәм йөреш күренешләре ясарга бик комарлы булганнар. Менә ничек:

«Уразада мәчет алларында фонарьлар яндырылган, мәчет эчендә Коръән хәтем[18] итү бара. Шәкертләр ифтарга барганда, саф-саф булып, бер башы мәчеттә, бер башы бай капкасында булыр иде. Мәчет алларында, капка төпләрендә шәһәрчә җигүле ат-арбалар, кыш булса, шәһәрчә чаналар тора, алар мөдәррис, имам, мөәзин, мөгаллимнәрне утыртып, саф араларыннан үтәләр...» [11]. Ягъни галим-голәмәгә, мәдрәсәләргә, шәкертләргә, аеруча игътибар һәм юмартлык күрсәткән булалар.

«Зур ифтарлар (авыз ачу мәҗлесләре) 11-12 байда булыр иде: бер көн – голәмәгә махсус, икенче көн – шәкертләргә, дәхи өченче-дүртенче көн – авыл халкына. Кайберләренең ифтарлары махсус утыз аршинлы зур сарайларда булыр иде. Анда табыннар җәелгән, һәр табында 10-15 адәм була. Шунда зур казан булып, май кайнап тора, аны зур савытлар (ужау, чүмечләр) белән ботка вә бәлешләргә салып торырлар иде» [11].

Билгеле инде, анда милли аш-сулар гына бирелгән, мәҗлесләрдә бернинди дә спиртлы эчемлекләр булмаган.

---

[18] *Хәтем* – бөтен Коръәнне укып чыгып багышлау. Аны берничә карый һәм пишкадәмнәр бүлешеп алып, ураза буена укып чыкканнар. (*Нәкый Исәнбәт искәрмәсе.*)

Авыл халкына ничек дисәгез, анысы болай: «Бу көн фәлән байның ифтары була дип мәгълүм булу белән, фәкыйрь ирләр, хатыннар һәм балалар, ятим толлар – һәркайсы савыт күтәреп, байның ишегалдына җыелырлар иде. Бөтен урам, тыкрык тулы халык булыр иде. Зур шанларда пешкән ит вә ботканы хезмәтче ирләр, хатыннар өләшеп торырлар иде» [11]. (Бу күренешләр борынгы Болгар ханлыгында өмәтәләр җыеп, дәүләткүләм игеннәр чәчелеп, өмә табыннары белән ашату, шулай ук сугышларда өмә белән гаскәр тукландыру йолаларын беркадәр хәтерләтәдер. Шулай ук монда да без тагын ирләр белән хатын-кызларны бергә аралаш диярлек күрәбез. Күрәсең, җиңел промышленность, фабрикалар күмәкчелеге һәм хезмәт алмашу саф татарлардан торган һәм Бохари остазлар тәгълиматы астында яшәгән Түбән Орыда да хатын-кызны пәрдәгә томалап асрый алмый, бәлки, киресенчә, аларны ирләр белән аралаштыра барган. Мондый хәл һәм хатын-кызны ирләр җәбереннән сакларга тырышу Орыдагы Фәтхулла ахунның мөфтилек идарәсенә язган отчет хатларында да күренәдер [27, 13–72 б].

Кадер кич. «Бөтен тирә 20-30 чакрымнан җыелып, мәхшәр кеби, бөтен урам-басу тулы халык. Юлга чыксаң, юл буенча саф-саф халык. Менә шул җыелган халыкны бүлеп-бүлеп, ишегалдына кертеп, капканы бикләп, капка эчендә бер каравыл, тышта приказчиклар килеп, тәртип илә бирә башлап, эчтәге каравылчы тәртип саклап, капка ачып чыгарып җибәрә. Тыштагысы озатып җибәрә. Аннан икенче груһыны, өченчене кертеп тәмам итә». (Шул йоласы башка якларда очрамый кебек) [11].

Монысы инде элекке раштуа, хәзерге Кыш бабай бүләкләве кебек үзенә бер төрле бүләк, күчтәнәч, ашамлык өләшү сыман бер йола булса кирәк. Чөнки мондый кадер кич йоласы башка якларда очрамый кебек.

Корбан бәйрәме. Бу шәһәрдә Корбан бәйрәмен уздырулар да байлык данын чыгару өчен бер күренеш күрсәтү төсен алган.

Шәрифҗан Габдулла углы яза: «Корбан да мөһим. Сарык-куйны әйткән дә юк, утыз башлап сыер, кайвакыт тәвә дә корбанга чалына» [11]. (Себердән Орыга хәтле «Тәвә» – «Дөя» китерү ул заманнарда Урта Азиядән Оренбург–Тройцкийларга өзлексез кәрван сәүдәсе йөреп торуына бәйле. Дөяне Орыга хәтле китерү һәм Корбан итүләр байлыкка дан һәм реклама өчен.)

Зәкәт өләшү. Зәкәт – димәк, һәр елда бер мәртәбә кулыңдагы малыңның (капиталның) кырыктан бер өлешен фәкыйрьләргә, ярлыябагага, мохтаҗларга өләшү, димәк, әйтик, 200 мең сумлык капиталың бар икән, биш мең сумын илеңдәге мохтаҗларга бирергә тиешсең. Бу һәр мөселманга дини фарыз йөкләмә – салым итеп куелган. Димәк, бу салым иң элек Оры байларына килеп төшә. Халыкка үзләрен бик хәер-ихсанлы, диндар кешеләр итеп күрсәтергә яраткан Оры байлары зәкәт бирүдән берничек тә баш тарта алмыйлар. Ахун да, ишан да, башка голәмә руханилар да аны үтәргә кушалар.

Орыда йөзәр меңлек (алтын белән!) һәм аннан да зур суммалар белән эш итүче байлар 10-12 ләп кеше, арада миллионерлар да бар, димәк, чынлап үтәгәндә, ким дигәндә, Орлы байлары елына халыкка 50-60 мең сумлык зәкәт таратырга тиеш булганнар. Алтын бәясе белән бу аз түгел. Һәм Оры байлары аны теләсә-теләмәсә дә үтиләр, һич булмаганда, үтәгән булып күренәләр. Зәкәткә бирелергә тиеш суммасын муллалар алдында билгеләтеп, малны алар контроленә тапшыралар. Гадәттә, зәкәткә акча урынына кибет малын өләшү рәвешендә үтәлә.

Өстән караганда, бары да бик яхшы кебек. Әмма дөрестән бу эш ничек үтәлә? Маллар ничек тапшырыла? Билгеле инде, татарның дини гамәленә рус патша хөкүмәте тыгылмый, контролерлар да, ревизорлар да юк. Бухгалтерия дә булмагандыр. Шулай булса да, зәкәт өләшүләрнең үзләренчә бер тәртибе булган. Ул да булса шушылай: муллалар бу эшне үз кулларына алып, борынгы шәригатьчә, ант-шарт белән алып барганнар. Байларның бәхетенә, муллалар – үз мәхәлләсенеке, ягъни аны мәхәлләгә мулла итеп куючылар да шул ук байлар. Шулай булгач, гадәттә, бай ничек теләсә, мулла шуңа күнүчән. Аннан бит, сәүдә нечкәлекләрен ул белми дә, белә дә алмый. Аннары бу эш Русия хөкүмәте өчен закон да түгел, ул салым итеп тә йөкләтелми. Бирсә, бары тик байның дини бер изгелеге итеп өләшенә. Кыскасы, зәкәт асылда салым-налог булса да, ул монда, патша Русиясендә, үз хөкүмәте булмаган татарлар өчен гүяки садака өләшү кебек ирекле эш хәленә төшерелгән. Садакага норма куеп булмый. Өстәвенә, ул акчалата бирелергә тиеш булса да, сәүдәгәр аны товарга алмаштырып үти. Ул нинди товар дигәндә, шулай ук аның өстендә сыйфат маркасы да, ние дә юк.

Товар да фабриктан, марка да үзенеке. Менә шунда шәригать хэйләсе дигән махинацияләр ясалган да инде. Ул анда яраксызга чыгарылган яки подвалларда ятып бозылган, яки чери башлаган товармы, керосин тәме кергән шикәрме – башкамы, биргәннең битенә карама, сиңа бушлай зәкәт бирәләрме? Доганңы кыл да ал!.. Кыскасы, зәкәт өләшү исеме астында кибеткә чистка ясап тазарынып алу очраклары да сирәк булмагандыр, билгеле.

Хәер, бай бик диндар кеше булып, зәкәтне бик гадел рәвештә шартына җиткереп өләшсә дә, анда да оттыра, дип булмый. Чөнки байның диндарлыгы һәм «ялгансыз, гадел сәүдәгәр» дигән даны чыгу аның малы шәп үтүгә сәбәп була. Аның тантаналы рәвештә киң, юмарт кулдан зәкәт өләшү шау-шуы, аның фирмасын, малын рекламалый, ялгансыз, чын товарлы бай, дигән данын тарата, шуның белән ул зәкәт чыгымнарын тиз арада бише белән кайтарып алуга ирешә.

Инде бу фабрикантлар шәһәрчегендә зәкәт өләшүләр үзе ничек уздырылган, дисәгез, аның тәртип-тамашалары белән танышып үтү кызыклы. Ул, әлбәттә, тышкы яктан бөтен шәһәргә күргәзмәле һәм тантаналы рәвештә Орыга хас бер йола итеп уздырылган. Мәсәлән, моны үз күзләре белән күрүче Шәрифҗан Габдулла углы дәфтәрендә язылуынча, менә ничек: «Зәкәт тугрысында (әйтеп үтелгән) 10-12 бай әүвәлге көн мулла-мөәзиннәрне ат илә алдырып, зәкәтләрен тәмлыйк кылып (билгеләтеп тапшыру – *Н.И.*) икенче көнне мөдәррискә (мәдрәсәнең баш остазына) язу илә приказчик килер. Шул язуда язылган була: «Хәзрәт, мәдрәсәдәге шәкертләрнең хисабын алып, дәрәҗәләп язып бирәсез» – дип; хәзрәт ул язуны казыйга[19] җибәрә. Казый исә дәрәҗә ясап, байга җибәрә. Бай да, фәлән дәрәҗәдә булган фәлән хәтле шәкерт килсен дип, приказчик илә мәдрәсәгә язу җибәрә. Мәскүр шәкертләр язу илә байга барып, (әүвәлге дәрәҗәдә) кеше башына бер тон кытат, бер күсәк басма, бер чапанлык сәренҗе, бер оч, ягъни җиде аршин бурлат[20] һәм бер такта чәй биргәч, әнә шул килүче шәкертләргә икенче дәрәҗә шәкертләренә язу биреп җибәрә. Алар да килеп, әүвәлге дәрәҗәдән берәр нәрсә киметеп алып кайта. Шулай ук өченче, дүртенче-бишенче дәрәҗәләргә дә киметә барып, ахырында сарыфханнарга[21] бер такта чәй, төркеханнарга (ягъни ана телендә башлангыч сыйныфта укучы иң яшь шәкертләргә) ярты такта чәй булып кала» [11]. Монда башлангыч сыйныфларның төркехан дип аталып йөртелүләре кызык. Башка татар мәктәп-мәдрәсәләрендә булган кебек, күрәсең, Оры мәдрәсәләрендә дә башлангыч сыйныфларда иң элек үз ана телендә хәреф тану, уку, язуга өйрәнү куелган. Анда югарыгы сыйныф шәкертләрен, фәннәренә карап, сарыфхан, мөхтәсәрхан дигән атлар белән атап йөрткән кебек, ана телендә укучы башлангыч сыйныфлар төркехан дип атап йөртелгәннәр. («Хан» сүзе монда татарчада мәгънәдә түгел, бәлки фарсыча «хон» – «укучы» димәктән).

Аннары, бу язмадан күренүенчә, Орыда зәкәт шәкертләрнең ятимлек, фәкыйрьлек һәм мохтаҗлык дәрәҗәләренә карап өләшенмичә, бәлки ничәнче сыйныфта укуына карап, югарыга киткән саен күбрәк бирү белән генә эш ителгән. Шулай булса да, Оры фабрикантларының үз заманнарынча гыйлем-мәгърифәткә зур әһәмият бирүләре, үз кесәләреннән зур гына мәдрәсәләр асраулары, зәкәтне дә иң элек шәкертләргә өләшүләре, сыйныф саен һаман күбрәк бирә барып, аларны укуга кызыктырулары бу өченче катлам – буржуазиянең бездә мәгърифәтчелек хәрәкәтенә мөнәсәбәтен һәм аның җирле йолаларны торгызуларын күрсәтү ягыннан игътибарга лаектыр. Чөнки патша хөкүмәте татар мәктәпләрен асрауга бер тиен дә акча бирмәгәнгә, караучысыз калган мәгарифебез садакалар яки кайбер һиммәтле меценат байлар ярдәме белән генә тернәкләнеп бара алган.

«Өченче, дүртенче, бишенче көннәрдә зәкәт авыл халкына һәм кайбер гади халыкка өләшенгән» [11]. (Анда, мулла, мөәзиннәр, мөфти аркылы патша хөкүмәте тарафыннан куелсалар да, хезмәт хакы бирелмичә, хәер-садака белән яшәүләре өчен аларга да зәкәт бирелгән була.)

Болардан башка мохтаҗ кешеләргә: авыру-зәгыйфь картларга, фәкыйрьләргә һәртөрле

[19] *Казый* – мәдрәсә ятакханәләрендә шәкертләр өстеннән карап, тәртип саклап, хөкем йөртеп торучы, надзиратель. (*Нәкый Исәнбәт искәрмәсе.*)

[20] Монда әйтелгән кытат, басма, сәренҗе, бурлатлар Оры фабрикантларының үзҗитештермә товарлары булып, «тон», «күсәк», «оч» дигәннәре аларның күләм-берәмлек үлчәмнәре. Искәрмәләрдә әйтелде. (*Нәкый Исәнбәт искәрмәсе.*)

[21] *Сарыфхан* – гарәп теле морфологиясен укучы, ягъни гарәп теле грамматикасының башлангыч сыйныфында укучы шәкерт. «Хан» сүзе монда татарчадагы «хан» мәгънәсендә түгел, бәлки – «укучы» мәгънәсендә. (*Нәкый Исәнбәт искәрмәсе.*)

шуңа билгеләнгән ситса кисәкләре, чәй-шикәр кебек нәрсәләр өләшенгән. Тантаналы зәкәт өләшү тамашалары бер Оры байларына гына хас бер нәрсә түгел, билгеле, аның белән Казан, Оренбург байлары үз заманында дөнья шаулатырга бик яратканнар. Шунлыктан, тарихыбызда булып үткән бу күренешләргә монда киңрәк тукталынды.

Нәтиҗәләр

Оры исә үз татар тормышы белән кайнаган фабрикантлар шәһәрчеге буларак, андагы тәртипләр белән танышып үтү үзенчә кызыклы. Менә ул ничек уздырылган.

Үткән XIX гасыр урталарыннан алып Орыда укыган Шәрифҗан Габдулла углы язмаларында Оры шәһәре менә нинди купшы, зиннәтле сурәтләрдә тасвир ителә: «Монда эшләр зурдан, ди ул. Байлар. Зур биналар. Гаять гүзәл бакчалар. Фабрикантлар. Бурлат, кытат һәм бәз фабриклары белән зиннәтләнгән. Юк дигәндә, 7-8 фабрик. Бөтен су буенда зәңгәр, яшел, кара кытатлар, төрле бәз, бурлатлар кибәргә эленгән. Күреп туймаслык манзарасы булган. Фабрикчыларның тукмак тавышлары бөтен авылны яңгырата. Кич булса, 9-10 йортта чуен кагып, анда-монда каравылчы тавышлары...» [11].

Аннан Орының зур галимнәр, мәдрәсәләр шәһәре булуына күчеп, болай ди: «Оры – голәмә вә фозалар[22] мәркәзе. Мәктәп-мәдрәсә тулы шәкертләр, татар, башкорт, мишәр тулы төрле авыллардан 200-250дән дә ким булмый иде. Таш мәчет, агач мәчет...» [11] .

Ике мәхәлләле кече бер шәһәрчек өчен хас булган бу зиннәтле бизәкләр һич тә аз байлык түгел, Шәрифҗан Габдулла углы әйткәнчә, Орыда эшләр һәм фабрикчылык байлыклары чынлап та зурдан, эредән булуы ачык.

Орының шулай байлык, зиннәт белән горурлыгы, ахун һәм ишаннары белән дә мәшһүрлеге, мәчете тирә-як авыллар өчен дә җәмигъ (җыйгыч) аталып, җомгага анда җыелып укыган булулары хакында Мәрҗанидә дә әйтеп үтелә. Казан алынып, татарлар төньяк урманнар эченә куылганда, Казанның татар гыйлем-мәркәзлеге бетерелгән 16-17 нче гасырларда Оры шул мәркәзлек ролен үтәп килгән булуын да моңа өстәргә кирәк.

Үзенең бәеттә «шәһәр» дип аталуы гына аны шәһәр итә алмый, билгеле. Хәзерге Оры авылына карагач та, һәркем үзенә шундый бер сорау бирә алыр. Кайчан да булса бер элек чынлап та шәһәр булды микән соң әле ул? Шәһәр исеме бәетләрдә матур сүз өчен генә кушамат булып яки аның шәһәргә пародия булуыннан көлеп кенә әйтелгән булырга да мөмкин бит!

Дөрес, хәзер Оры – үзе кебек авыллардан бер авыл гына. Ләкин байкап, тикшереп баксаң, ул заманында бу авылга бер дә охшамаган икән.

[22] *Голәмә вә фозалар* – галимнәр һәм фазилләр (фазилләр – эрудицияле затлар дигән сүз). (*Нәкый Исәнбәт искәрмәсе.*)

Әдәбият

1. *Исәнбәт Н.* 1872 елгы Орының кичке күренеше ничек тасвир ителә? // Н. Исәнбәтнең шәхси архивы.
2. *Исәнбәт Н.* Кайтыр юл. // Н. Исәнбәт шәхси архивы. Кулъязма. Машинкада басылган. 7 б.
3. *Исәнбәт Н.* Оры авылының дворяннары. Кулъязма. Машинкада басылган. 3 б.
4. *Исәнбәт Н.* Оры аккан // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. Кулъязма. Машинкада басылган. 1982 ел. 70 б.
5. Нәкый Исәнбәт. / Төз. М.М. Хәбетдинова. Казан: «Җыен» фонды нәшр., 2021. 736 б.
6. Оры аккан бәете. Зәки Гафаров күчергән нөсхәсе (Маварбашы (Алшайка) авылы, Марийстан) // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. Кулъязма.
7. Оры аккан бәете. (Кәримә Кормашева нөсхәсе) // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. Кулъязма.
8. Оры аккан бәете. Сәет Вахиди нөсхәсе // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. Кулъязма.
9. Оры аккан бәете. Нәкый Исәнбәт нөсхәсе // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. Кулъязма.
10. *Мөхәммәтшәриф Габдерәшит улы* «Кәҗә бәете» // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. Кулъязма.
11. Шәрифҗан Габдулла углы кулъязма дәфтәре // Нәкый Исәнбәтнең шәхси архивы. Кулъязма.
12. Календарь 1900 елга / Төз. Ш. Рәхмәтуллин. – Казан, 1899. – 38 б.
13. *Мәрҗани Ш.* Мөстәфадел-әхбәр фи әхвали Казан вә Болгар. II том. – Казан: Типо-литография Императорского университета, 1900. 368 б.
14. Оры бәете // Милли мәдәни мирасыбыз. Мари Эл татарлары. Бәрәңге. Казан, 2021. 79–82 б.
15. Салихов Р.Р. Служилая Ура: рождение татарского капитализма. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015. 280 с.
16. *Бәдигъ Х.* Халык әдәбияты: Бәетләр. – 2 басма. – Казан: 6-я гос. тип., 1919. 127 б.
17. *Толымбай Г.* Бәетләр: Революциягә кадәрләр. Казан: Татгосиздат, 1935. 151 б.
18. Татар халык иҗаты / төз. Бәширов Г., Шамов А., Ярми Х. һәм Усманов Х. Казан: Таткнигоиздат, 1951. 523 б.

19. *Ярми Х.* Бәетләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. 388 б.

20. Татар эпосы. Бәетләр. Казан: Раннур нәшр., 2001. 510 с.

21. TÜRKIYE DIŞINDAKI TÜRK EDEBIYATLARİ ANTOLOJISI. 17. cilt. Tatar Edebiyati I. 2001, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. Hazırlayan M. Zekiev, F. Urmançiev.

22. Ор карьясен су басты // Татар халык иҗаты. Бәетләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. 27–28, 292–293 б.

23. Татарское народное творчество: в 15 т. – т. 9. Баиты. – Казань: Тат. кн. изд-во, 2022. 479 с.

24. *Фәхретдин Р.* Асар. Казан: Рухият, 2006. Т. 1. 303 б.

25. *Фәхретдин Р.* Асар. Казан: Рухия. 2006. Т. 2. 359 б.

26. Шәһри Казанә сәяхәт. Казан. 1902.

27. *Фәхретдин Р.* Асар. – 2 җилд. – 9 җозья. Оренбург, 1904. 93 б.

МОЕ ПЕРВОЕ ПУТЕШЕСТВИЕ В ЗАКАЗАНЬЕ: «НАВОДНЕНИЕ В УРА»[1]

Наки Сиразиевич Исанбет,
Казань,
mileuscha@mail.ru.

В статье систематизирован материал из истории фольклорных экспедиций ученого-энциклопедиста Наки Исанбета в Заказанье. Пешие экспедиции были предприняты ученым в бытность его работы методистом в Атнинском и Кзыл-Юлском районах ТАССР в 1938 г. Материалом для анализа послужили баит «Наводнение в Уре», воспоминания жителей, легенды и другие источники. Впервые публикуется сводный текст баита, составленный фольклористом. На основе анализа татарских источников реконструирована жизнь фабрикантов Нижней Уры.

Ключевые слова: Татары, этнография, Наки Исанбет, татарские фабриканты, Нижняя Ура

[1] Работая в архиве известного татарского ученого-энциклопедиста, мы наткнулись на его неизданный труд по истории татарских фабрикантов Заказанья – «Оры аккан» («Наводнение в Уре») [1], [2], [3], [4]. Материал из рукописей Наки Исанбета приведен в соответствие с требованиями журнала редактором М. М. Хабутдиновой.

DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-102-119

SOCIAL AND POLITICAL MOVEMENT OF THE SIBERIAN TATARS IN THE EARLY 20th CENTURY

Aydar Yurievich Khabutdinov,
Kazan branch of Russian State University of Justice,
7A 2nd Azinskaya Str., Kazan, 420088, Russian Federation,
aikhabutdinov@mail.ru.

Zaytuna Aptrashitovna Tychinskikh,
Tobolsk Integrated Research Station,
Ural Branch of the Russian Academy of Sciences,
15 Academician Yuri Osipov Str., Tobolsk, Tyumen Region, 626152, Russian Federation,
zaituna.09@mail.ru.

The article discusses the evolution of the Siberian Tatars' socio-political movement in the period between two revolutions of the early 20th century - the revolution of 1905–1907 and the February Revolution of 1917. The article shows that until 1917, the movement predominantly took shape of charitable societies, whose purpose was primarily cultural and educational activities. However, the Muslims of Siberia had already taken part in the All-Russian Muslim Congresses of 1906 and 1914. The peak of the socio-political movement occurred in 1917 - early 1918 when Muslim committees and bureaus were organized in cities, and provincial Muslim congresses, Muslim Shuros (National Councils) and provincial branches of the Milli Idare (The National Administration) were held. The article pays special attention to the discussions of 1917 – early 1918, which raised the issues of creating separate autonomous structures of Siberian Muslims. We have found that the Tatars of Asian Russia eventually abandoned the idea of forming parallel bodies of religious and national-cultural autonomy, retaining parishes as part of a single Spiritual Assembly and becoming part of the Milli Idare with its center in Ufa.

Key words: Tatars of Siberia, Muslim socio-political movement, Milli Idare, Tobolsk Province, Tomsk Province

Introduction

Recently, a discussion has been in progress about the relationship between the Tatars themselves and the Siberian Tatars. In one case, they are considered to be a whole and a part, in another case - two separate peoples. This is a multifaceted issue, which goes beyond ethnic processes. Due to living together within the Russian Empire, the self-identification and self-determination of the Tatar population in Siberia was largely influenced by the general processes occurring in the country. In this article, we will look at the situation in the early 20th century, a period of the highest rise in the socio-political movement of the Russian Muslims. The territorial scope of the study is the Tobolsk and Tomsk Provinces. The main part of the Tobolsk Province generally coincides with the administrative boundaries of the modern Tyumen Region (except for the areas of Kurgan and Tara). The Tomsk Province along with the lands of the region of the same name included the territories of the Kemerovo and Novosibirsk Regions, the Altai Territory and the Altai Republic.

In the post-reform period and in the early twentieth century, a large number of Tatars, immigrants from the Volga-Ural Region, settled in Siberia as a result of Stolypin's reforms. They occupied a significant place in the socio-political life of the Muslim population in the region. At the same time, in the Tobolsk Province, the key role in the socio-political movement was clearly played by the natives of Siberia, while in the Tomsk Province of great importance was the role played by the recent immigrants from the Volga-Ural Region.

Unlike the previous article by one of the co-authors, "Tatar Structures of Siberia" [1], which was of introductory nature and described all types of social structures of the Tatar population in Siberia, this article will focus primarily on the socio-political movement. It had two upsurges: the period of revolution in 1905–1907 and the period from the February Revolution of 1917 to the stable establishment of the Soviet regime and the dissolu-

tion of national socio-political structures (primarily the Milli Idare) in the spring of 1918.

Representatives of Siberia took part in the All-Russian Muslim Congresses of 1906 and 1914. We should note that the “father” of the socio-political movement of the Muslims in Russia, (Gabder) Rashid qadi Ibrahim(ov), was a native of the city of Tara, the Tobolsk Province. After the revolution of 1905–1907, charitable societies were formed as the first organizations of the Russian Muslims of the New Age in Siberia. Moreover, as early as in 1906, the Muslims of the Tobolsk Province raised the question of their representation in the all-Russian parliament.

The chronological framework covers the period from the revolutions of 1905–1907 and 1917 and up to the consolidation of the Soviet regime in Siberia in the spring of 1918. In addition, the article will focus on the period of the spring of 1917 – the spring of 1918.

The period of late 1917 - early 1918 was distinguished by the presence of both the socio-political movement of the Russian Muslims and the Siberian autonomist movement, which first advocated territorial autonomy in the region, and after the October Revolution, it fought for the complete independence of Siberia. Let’s try to understand the attitude of the Siberian Muslims to the activities of Siberian regionalists. As a result, we can make conclusions about the position of Muslims in Siberia both in relation to the structures of the all-Tatar religious and national-cultural autonomy and to the activities and bodies of Siberian Russian autonomists.

Methods and Sources

The main problem we faced, when analyzing the socio-political movement of the Siberian Tatars in the early 20th century, was the insufficient source base. When studying the situation in the European part of Russia, we usually rely on two main groups of sources. First of all, these are materials from the provincial gendarmerie departments, which aimed to assess the socio-political movement of the Russian Muslims, starting with the revolution of 1905–1907. However, these sources characterize the situation only in the European part of Russia. Siberia as a whole remained out of the gendarmerie departments’ sight, since the Muslims of the region did not take part in all-Russian political processes and parties in mass. Moreover, the next period of the gendarmes’ activity was associated with the fight against the so-called pan-Islamism, however in the case of Siberia, the main problem discussed there concerned the help rendered to Turkish prisoners of war during the First World War (and this applies only to the Muslims of Irkutsk).

The second most important source is the Tatar press itself. Regarding Siberia, we can talk about several periodicals. This is the newspaper “The Ulfat” (85 issues in total), which was published in St. Petersburg in 1905–1907 by (Gabder) Rashid qadi Ibrahim(ov). It gives limited but unique information about the socio-political movement of the Muslims in Siberia.

The newspaper “The Siberia” was published in Tomsk in February 1912 - August 1913 and was edited by the Navruzovs couple. In 145 issues of the newspaper, it gives a broad picture of the social life in Siberia and, above all, the Muslims of Tomsk; however, without touching upon the political movement, it focuses on the development of charity and education. This is largely due to the time when the newspaper was published, as the format of the social movement was aimed mainly at cultural and educational purposes.

The newspaper “The Tormysh”, which was published in Ufa in October 1913 - April 1918 (832 issues in total), was created by the Navruzovs (who actively worked in it until February 1914). Throughout the entire period of its existence, it published information under the heading “In Siberia”. Thanks to “The Tormysh” publications, we can observe a fairly complete picture of Muslim social life, mainly in Tomsk and partly in Irkutsk. This is especially true for the period of spring 1917 - spring 1918, when national socio-political organizations emerged and began to operate, primarily, they were local Muslim committees and bureaus, the Milli Shuro, the Kharbi Shuro and provincial branches of the Milli Idare. A very important source are articles in the newspaper “The Tormysh” in 1917, revealing the positions of various groups of the Mili Shuro and the Milli Idare in the Tobolsk Province, as well as the publication of the resolutions they adopted.

Despite the short time of its existence, an important source is the newspaper “The Chulpan” (“The Morning Star”), the body of the Central Siberian Muslim Council (CSMC, Siberian Central Milli Shuro), which was published in Tomsk in January–March 1918 in the Tatar language. The newspaper focused on the socio-political and cultural life of the Muslims in Siberia, including the issues of the Central Siberian Muslim Council (the Milli Shuro) activities, the Muslim religious structure of Siberia, the activities of Muslim military

units and interactions of Siberian cities and regions with the Milli Shuro.

Another important source is the materials in the collection of documents "The 100th anniversary of the formation of the Tatar ASSR", which contains reports and resolutions of the First Siberian Muslim Congress - the only all-Siberian Muslim Forum in the history, held on October 4–12, 1917 in Tomsk [2, pp. 392–407]. The congress was timed to coincide with the Siberian Regional Congress that opened on October 8, 1917 in Tomsk (October 8–17, 1917).

The article is based on the use of comparative historical and problem-chronological methods, the method of synchronous analysis, periodization, classification, etc.

Discussion

One of the most important achievements of the first Russian revolution was the establishment of an all-Russian parliament. The Muslims of Siberia were not represented in the State Duma of the Russian Empire during the revolution of 1905–1907, although the Muslims of the Tobolsk Province raised the question of their representation in the parliament as early as in 1906. Before the elections to the 1st State Duma in February 1906, they advocated the election of their own deputy. On January 13–15, 1906, a meeting of 23 representatives was held in Tobolsk under the leadership of Kulmukhamedov (Kulmametyev[1]). At the meeting, it was stated that 64 thousand Muslims of the Tobolsk Province had the right to elect their representative to the State Duma [3]. Although the deputy was not elected, the Muslims of the region showed their readiness to take part in the parliamentary elections.

During the revolution of 1905–1907, representatives of Siberia took part in the 2nd and 3rd All-Russian Muslim Congresses, held in 1906 in St. Petersburg. At the first of them, Irkutsk was represented by Shafigullin Zakhidulla. He advocated the participation of M. Sultanov, the OMDS mufti, in the congress, which led to an open conflict with the latter. At the Congress, it was decided to create 16 branches of the Ittifaq al-Muslimin party. Irkutsk was declared the center of the Siberian branch. Branches were also created covering the territories of Siberia and modern Kazakhstan: Omsk (Omsk), Semipalatinsk (Semipalatinsk), Semirechenskoe (Alma-Ata) and Akmola (Petropavlovsk). At the 3rd All-Russian Muslim Congress, held in August 1906, Shafigullin Shaikhulla, representing the city of Irkutsk, and Akhmad-Sharaf Salikhov, a delegate from the Tobolsk Province, were elected members of the spiritual commission, and Suleimanov Niyaz-Mukhammed (Irkutsk) was elected a member of the education commission (the city of Petropavlovsk) [4, pp. 144–150].

Between the revolutions of 1905–1907 and 1917, in Siberia, like in other regions of Russia, the main organizational form of the social movement was charitable Muslim societies. In Asian Russia, they worked in Achinsk, Irkutsk, Krasnoyarsk, Omsk, Tobolsk and Tomsk. In Achinsk, Krasnoyarsk and Omsk they were mainly involved in helping shakirds, while in Tobolsk, Irkutsk and Tomsk charitable Muslim societies became a form of self-organization of the most active part of the community and were closely connected with the social movement of the Russian Muslims in the late 19th – early 20th centuries - with Jadidism.

In May 1907, the Tobolsk Society of Muslim Progressists (1907–1914) was created. Its founders were representatives of three groups of the Muslim elite, whose families were historically associated with the region. They belonged to the nobility associated with the civil service: the hereditary nobleman Kulmametyev Basir Shayakhmetovich and Temirov Sultan Abdulla, a Kazakh by nationality who served in the district court. There were also the representatives of the bourgeoisie: the 2nd guild merchant Aitmukhametov Tukhtasyn, his son Aitmukhametov Mukhamet-Karym Takhtasynovich and the merchant Chenbaev Muhammed-Safar. Among the imams there were: the decree appointed imam of the Karba mosque V. Khalilov, the brother of Sheikh Khalil-ishan Khaliullin, and Kh. Bakiev, the decree appointed imam of the Aremzyan yurt. In 1913, the society united 53 people [5, p. 650]. Along with educational ones, it also performed social functions. Thus, in April 1912, the society collected 15 rubles to help the starving people in the village of Satylgan [6].

The largest charitable Muslim society in Siberia was the Tomsk Society of Muslim Progressists (1909–1915). In its membership we see a predominance of the bourgeoisie representatives: Shakhi

[1] In the document written in Tatar,the name is given as Kulmukhamedov, which when translated into Russian can be found in both versions: Kulmukhamedov, Kulmametyev. Considering that during the period under review, one of the most famous leaders of the socio-political movement in Tobolsk was B. Sh. Kulmametyev, we assume that this particular historical character is meant here.

Saidashev, Fakhretdin Saidashev, Sadrutdin Fakhrutdinov and Samirkhan Yunusov. Among the founders of the society was Akhun Khamza Khamitov who served as imam in Tomsk in 1876–1933 and was known for his generally Kadimist position. The first chairman of the society was Karpov Nurulla, a native of the Penza Province. Ishak Kamaletdinov became the second chairman, in 1911 he was replaced by Samirkhan Yunusov. From 1912 until the closure of the company in 1915, Nurulla Karpov held the position of the chairman again. As we can see, for the most part of its activity (1909–1910, 1912–1915), the society was headed by Nurulla Karpov, one of the few Muslim figures in Siberia who actually became a professional politician, being a member of the Siberian Regional Duma in 1917. The activities of the Tomsk Society of Muslim Progressists were associated with the opening of a Russian-Tatar two-year school, two women's maktabs and a library [7, pp. 46–56]. So, for example, on January 1, 1915, the general meeting of the society decided to open a two-year girls' school. The society's estimate for 1915 amounted to 6,355 rubles, of which 2,755 rubles were allocated for a two-class men's school, 1,350 rubles for a two-class women's school and the Shahi-Haji Saidashev School (a men's maktab at the "White" Cathedral Mosque in Tomsk) got 800 rubles, the library – 1000 rubles, office expenses amounted to 250 rubles and 200 rubles were for students. However, as early as in March 1915, the inspector of public schools suspended classes at the two-year school, and a decision was made to close the library and the society itself until March 15, 1915 (extended until March 29). In April 1915, a committee began to operate with the aim to liquidate the society [8]. It was the Tomsk Society in Siberia that was closest to the charitable Muslim societies of the Ural cities (Ufa, Orenburg), since it controlled the network of educational institutions [9, pp. 144–157].

The years of the First World War was the period of a new version of the social movement development. Unlike most other Muslim peoples of the Russian Empire, the Tatars were subject to conscription for military service, so there appeared an organizational form of assistance to soldiers and their families. From December 6 to December 11, 1914, the All-Russian Congress of Muslim Charitable Societies was held in Petrograd. Invitations were sent to 87 organizations, but only 35 representatives from 20 organizations took part in the congress. The secretary of the Muslim faction in the 4th State Duma, Ibn. Akhtyamov, was elected chairman of the Congress. At the Congress, the Central Committee headed by N. Karpov was created. In accordance with the decisions of the congress in Petrograd, the "Provisiona Muslim Committee for Assistance to Wounded Soldiers and Their Families" was founded headed by Major General A.-A. Davletshin. On February 16, 1915, he received a permission to create a central body and local branches [10, p. 49].

On the initiative of the Tomsk Jadids, a committee was opened in Tomsk in 1915 to render help to sick and wounded soldiers. The committee continued the work started by the Society of Muslim Progressists, which was closed in 1915. The executive committee of the new organization included N. Karpov, F. Saidashev, S. Fakhrutdinov, K. Khamitov, Yunusov, Izmailov and Latypov, that is, the same key figures of the charitable society. All affairs of the Tomsk Society of Muslim Progressists were liquidated, and the Society's funds were transferred to the "Temporary Muslim Committee for Assistance to Wounded Warriors and Their Families" with its center in Petrograd in order to organize an advanced Muslim detachment. Tomsk Muslims expressed their loyalty and solidarity with the wave of patriotism that swept the Russian Empire. In support of the Russian army, Tomsk Muslims arranged charity evenings and fundraisers [11, p. 78].

During the First World War, Muslims of Irkutsk also provided assistance to soldiers and their families. In January 1915, a committee was created in Irkutsk to help the families of reserve soldiers; of the 12 board members, one was a Muslim (the 2nd imam of the mosque, Gubaidulla Gabdrashitov, who participated in the 4th All-Russian Muslim Congress in June, 1914). The Muslims of Irkutsk raised 200 rubles. On March 22, 1915, with the permission of the chairman, Major General Abdulgaziz Davletshin, a meeting of the Irkutsk branch of the "Provisional Muslim Committee for Assistance to Wounded Soldiers and Their Families" was held in Irkutsk. The meeting was chaired by Yusuf Syrtlanov. In the alternative elections, teacher Vafa Valishev was elected chairman, Akhmet Syrtlanov was elected his deputy and Gabdurrahman Kanzafarov became a treasurer. The Irkutsk branch of the Committee sent a telegram to the Committee in Petrograd and forwarded information about itself to all the imams of the province. On April 19, 1915, a meeting of the Irkutsk branch was held, it raised 102 rubles, which were transferred to the chairman Vafa Valishev. It was also planned to transfer all proceeds from the

Sabantuy of that year to the benefit of the wounded [12].

Immediately after the February Revolution, the Muslims held meetings expressing support for the new authorities. They created Muslim committees and bureaus - socio-political organizations of Muslims of the Turkic-Tatars from Inner Russia and Siberia. On March 6, 1917, the Tomsk Muslim Charitable Society (a new society registered in 1916) hosted a meeting of local Muslims who decided to send greetings to the Provisional Government, Prime Minister Prince G. Lvov and the Petrograd Council of Workers' Deputies. N. Karpov and S. Ishukov were elected to the City Public Security Committee. On March 19, a meeting was held in the Cathedral Mosque, attended by 600–700 Muslims from the city and the province. Those gathered decided to appeal to the Muslim faction of the State Duma with a request to promptly develop a program for the All-Russian Muslim Congress, setting a date and place for its convention. The Muslim Bureau was elected, headed by N. Karpov [13].

In March 1917, Muslim committees and bureaus were created in Tobolsk, Tyumen and Kurgan. The chairman of the Muslim Bureau in Tyumen was Akhmed Urmancheev. The representatives of the Tyumen Muslim Bureau advocated the idea of organizing a congress of the Siberian Muslims and convening a congress in Ufa [14].

The Muslims of Siberia were elected to the 1st and 2nd All-Russian Muslim Congresses in 1917. At the end of April, N. Karpov left for the 1st All-Russian Muslim Congress in Moscow, he was replaced by his deputy Galim Sagitov. Zarif Gaisin went to a meeting of Muslim warriors in Moscow [15]. In May 1917, Y. Vagapov took part in the First All-Russian Muslim Congress representing the Tobolsk Province. In July 1917, Tobolsk was represented by Salih Sagitov at the 2nd All-Russian Muslim Congress. Four representatives of the Tomsk Province (N. Karpov, M. Shaekhov, the imam of Barnaul M. Galiev and M. Saidov) also took part in the 2nd All-Russian Muslim Congress [2, p. 255].

Therefore, the fact that provincial congresses were convened and local provincial bodies were created was not accidental. The Congress of Muslims of the Tomsk Province was held on June 28 – July 2, 1917, in Tomsk. Socially, among the delegates, nineteen people represented clergy and thirty one - peasants and teachers. The second meeting discussed two reports by Nurulla Karpov: the first one was on the First All-Russian Muslim Congress (the resolution was adopted to join its decisions) and the second one concerned the cultural and educational activities of the Muslims in the Tomsk Province. At the congress, a provincial Muslim Council (Milli Shuro) was elected; the Executive Committee on resolving national and cultural issues was headed by N. Karpov. The Executive Committee included four people: Chairman N. Karpov, the mukhtasib - Muhammad-Nadzhib Galeev (the Imam of Barnaul), the head of secular education (magarif) - G(a)bdelkhai Yunyaev (a teacher from Novonikolaevsk), the secretary of Milli Shuro - Zarif Gaisin. Delegates to the 2nd All-Russian Muslim Congress in Kazan were also elected here: N. Karpov, M.-N. Galiev and G. Sagitov (see above) [16]. In Tomsk, at the beginning of 1918, it was the provincial Milli Shuro that remained the body of its autonomy.

Unfortunately, there are no detailed reports on the congresses of the Muslims in the Tobolsk Province. According to the information known to us, on May 2–5, 1917, on the basis of the local Muslim Comitees, a provincial congress of Muslims was held in the Tobolsk Province, where the Tobolsk Provincial Muslim Committee was created. On September 2–5, 1917, the 2nd Provincial Congress of Muslims of the Tobolsk Province took place in Tyumen.

The agenda included the following items:

1. On the platform of the Muslim Party.
2. On the preparation of the population for the elections to the Constituent Assembly.
3. Election of candidates to the Constituent Assembly.

The speakers were S.-G. Gabitov and A. Urmancheev. At the congress, the same people as at the previous congress were named as candidates to the Constituent Assembly: Marasalimov Abdul Gady Mukhamet Garifovich, Kulmametyev Basyr and Aleev Mukhamet Ali [17].

In the Tobolsk Province, the formation of autonomy bodies was carried out in a slightly different way than in Tomsk. It should be noted that as early as at the end of August 1917, the Vakitly Milli Idare (the Provisional National Administration) began to operate in Ufa, and the session of the Millet Majlise (the National Assembly) was held on November 20, 1917. In connection with the general process of creating states on the territory of Russia after the October Revolution and the unilateral proclamation of the Bashkir Territorial Autonomy on November 15, 1917, it became clear that the territorial issue would be raised at the session of the Millet Majlise. On November 29, 1917,

the first provincial meeting of the Tobolsk Province Muslims was held in Tyumen, in which 17 people participated. Akhmet Urmancheev presented his report on national trends. After hearing his report, a resolution was adopted, according to which the Muslims of the Tobolsk Province would join the national-cultural autonomy of the Turkic-Tatar Muslims of Inner Russia and Siberia with its center in Ufa if the Tatars of Inner Russia created their local (that is, territorial) autonomy. But there were also opponents to this opinion (Abubekr Sharipov, Vafa Zainetdinov and Shigabetdin Gabidullin) who advocated joining the autonomy of the Muslims of Siberia, proclaimed at the First Siberian Muslim Congress, which took place on October 4–12, 1917, in Tomsk.

The meeting also saw the election of the provincial Milli Idare with its center in Tyumen. Imam Abubekr Sharipov became a mukhtasib, Akhmet Urmancheev became a mufattish (a controller), and Vafa Zainetdinov became a mudir (its head). Nakhyas (districts) were designated and their leadership was elected. The first Nakhya, with its center in the village of Avazbakievo, the Yalutorovsky District, included the Tyumen, Yalutorovsky, Kurgan and Turin Districts. Mukhtasib's assistant Abdurrahman Mullah Khalidi, assistant Akhmadsalikh Muslimov and mudir's assistant Safiulla Khaliullin were elected as its leaders. The second Nakhya included the Tarsky, Tyukalinsky and Ishimsky Districts. The city of Tara was identified as the center of this Nakhya. The leadership included Nurmukhammad mullah Safarmetov, the assistant of the mufattish Rakhmatulla Davletov and the assistant of the mudir Hamza Ginayatov. The third Nakhya, with its center in Tobolsk, comprised the Tobolsk, Surgut and Berezovsky Districts. The representatives from Tobolsk did not turn up, and the leadership of this Nahya was to be elected later.

The Millet Majlise elections were also held and Salimgirey Gabitov won. The presidium of the Majlis consisted of Vafa Zainetdinov, Gabdulla Urmancheev, Shigabetdin Gabidullin and Salimgirey Gabitov. The secretaries were Abubekr Sharipov and Khadzhatulla Gabdullin [17].

The first Siberian Muslim Congress was timed to coincide with the Siberian Regional Congress that opened on October 8, 1917, in Tomsk (October 8–17, 1917). About 30 delegates were present at the Congress where urban, rural and provincial Muslim associations of the Amur, Transbaikal, Semipalatinsk Regions, Irkutsk, Tomsk, Altai, Akmola and Yenisei Provinces were represented. The Muslims of the Primorsky Region (Vladivostok) joined the congress in writing, and the city of Tyumen and the Tobolsk Provinces participated via telegraph. E. Zakharov delivered a greeting speech on behalf of the Organizing Committee for Convening the Regional Congress. He said that the Socialist Revolutionary Party and the participants in the regional congress shared the idea of the Muslims' national-cultural autonomy. In his response speech, Yu. Saiev assured those present that the Muslim Congress would be guided by the proceedings of the Siberian Regional Congress, and its decisions would not diverge from the paths marked by the "pioneer of regionalism" G. Potanin (elected the honorary chairman of the presidium). The representative of the Tomsk Muslims, ensign Saidashev, proposed creating "national Muslim regiments" subordinate to the All-Russian Muslim Military Council (Harbi Shuro), which works "in contact with general political Muslim organizations."

The resolution "On the Cultural-National Autonomy of the Muslims of Siberia" contained information about joining the "fact of proclamation" of the national-cultural autonomy of the Muslims of Russia and Siberia, adopted by the 2nd All-Russian Muslim Congress in Kazan (07/20–30/1917), and about creating a center for contacting the Executive Committee of the All-Russian Milli Shuro (Iskomus) to resolve the issues of a "regional nature." Such a body was declared to be the Provisional Central Council of the Union of Siberian Provincial Muslim Councils (elsewhere - the National Muslim Council, Milli Shuro), which included a representative from each province/region and one Muslim female representative from the Tobolsk and Tomsk Provinces. The congress elected the Siberian Regional Council of Muslims (Siberia Markaz Milli Shuro, SMMS) and its executive committee: Yu. Saiev (the chairman), N. Karpov and G. Abdrashitov, the imam of the Irkutsk mosque. The Turkic-Tatar language was to receive official status in state institutions, voting for representative bodies was to take place according to a national proportional system, and the "Siberian Regional Government should have a State Secretary for Muslim affairs as a minister with a casting vote". The Muslim Teachers' Institute in Tomsk (Dar ul-mugallimin) should become the All-Siberian Central Institute.

A resolution was adopted on the formation of the Siberian Regional Spiritual Assembly (with its location at the central bodies of the National-Cultural Autonomy of Muslims of Siberia). It was

temporarily proposed to elect one qadi from Siberia to the Diniya Nazarat (a religious ministry) of the Milli Idare to head the Siberian department [2, p. 392–407].

In reality, the leaders of the congress had conflicting reactions towards this issue. On the one hand, they created their own all-Siberian Muslim structure, which was supposed to receive official status within the framework of the Siberian regional government. On the other hand, no formal break with the Milli Idare was announced, especially since the Diniya Nazarat became its part from August 1917. Yu. Saiev, as the chairman of the congress, sent a telegram to Ufa to the commission for the implementation of the national-cultural autonomy (in fact, the Vakitly Milli Idare) and the Diniya Nazarat of Milli Idare, where he stated that the congress gave him the authority to collaborate with them. It was reported that Valeev Garifulla, the imam of Novonikolaevsk, was elected as the qadi to head the Siberian department instead of the Tobolsk Province native, the Diniya Nazarat qadi Makhmudov Khujat al-Hakim who refused to take the position, At the same time, the created Siberian Regional Spiritual Assembly should not "interrupt their relations" with the Diniya Nazarat "in matters other than regional" [18].

On February 18, 1918, the newspaper "The Tormysh" stated: The Diniya Nazarat decided that the issue of electing a separate qadi for Siberia should be settled by the session of the Millet Majlise [19]. On April 12, 1918, an article "Qadiyat in Siberia" was published in the "Tormysh" newspaper. It informed that the First Siberian Regional Muslim Congress in October 1917 adopted a resolution on the creation of the Siberian Spiritual Assembly (Mahkama-i-Shargiya). However, the Muslims of Akmola, Tobolsk, Irkutsk and Transbaikal Regions elected the Millet Majlise, which did not support this decision. The Executive Committee of the Central Siberian Muslim Council (CSMS, Milli Shuro) supported Valeev Garifulla as qadi. The newspaper asked the question: what would happen if the Tobolsk Province also elected a separate qadi? [20]. In March 1918, in a letter to the newspaper "The Chulpan", Makhmudov Khujat al-Hakim spoke out against the creation of a separate Muslim Spiritual Assembly of Siberia. He claimed that for the first time in centuries, freedom was gained in Russia a year ago; provincial Muslim congresses were held in the Tobolsk, Tomsk, Irkutsk Provinces and the Akmola Region; congresses elected deputies to the Millet Majlise. In his opinion, the Muslims of Siberia were not ready to proclaim Siberian autonomy. Therefore, under these conditions, the unity of the nation was all important [21]. In a situation when in January 1918, the Siberian Bolsheviks thwarted the declaration of independence of Siberia, any support for autonomism actually turned into support for separatism.

As a result, in February 1918, milli vilayatlyar (national provinces) were set up throughout Siberia within the framework of a single national-cultural and religious autonomy, subordinate to the Milli Idare, which operated until the Soviet power won its victory in Siberia. On January 20, 1918, the Tobolsk Provincial Milli Idare was created with its center in Tyumen. In February 1918, Tomsk became the center of a milli vilayat (province), initiated by the Milli Idare, uniting the Tomsk and Yenisei Provinces. On April 25, 1918, the People's Commissariat of Nationalities of the RSFSR decided to do away with "bourgeois-nationalist organizations," including the central Milli Idare. In May 1918, Muslim commissariats were opened at the Tobolsk and Tyumen Soviets. On May 31, 1918, Tomsk came under the rule of the White Movement, so the provincial Milli Shuro, Muslim Bureau and CSMS continued to operate until the new arrival of the Soviet power in December 1919.

The congress of the Muslim clergy of Siberia in the city of Novonikolaevsk, held on July 17–23, 1919, spoke out for the single Milli Idare, as did the meetings of the Muslims in the cities of Siberia, which took place in the spring and autumn of 1919 [22, pp. 224–225].

The discussion of the issue on creating a separate Spiritual Assembly of Siberian Muslims continued until the end of 1919. At the turn of 1919–1920 (from August 1918 to the end of 1919), the actual obstacle to this plan was the presence in Siberia (in Omsk and Petropavlovsk) of Mufti G. Barudi, the chairman of the Diniya Nazarat, as well as the members of the Milli Idare, including two qadis who were previously imams in Siberia - Makhmudov Khujat al-Hakim and Urmanov Salihdzhan. These contacts continued into the early 1920s. In September 1920, representatives of Tobolsk and Tomsk participated in the First Congress of Ulema and Mutawallis at the Central Spiritual Assembly (the Diniya Nazarat). The Tobolsk District was represented by former members of the Tobolsk Milli Shuro Kulmametev Valika and the imam of the Tobolsk mosque Abusagit Bekshenev (the imam in 1893–1924) [23, pp. 20–22]. The son of the above-mentioned Akhun Khamitov, Khamza Muhammet represented Tomsk [24, p. 124]. Thus,

these ties between the public and religious leaders of Tobolsk and Tomsk and the leadership of the Central Spiritual Assembly continued in the first years of the Soviet power and were broken during the mass anti-religious repressions.

Results

Based on our analysis primarily of the press of 1906–1918 and the resolutions of local congresses of 1917–1919, we have proved that the Muslim Tatars of Siberia formed the structures of the socio-political movement and took part in all-Russian forums represented by the All-Russian Muslim Congresses of 1906, 1914 and 1917. Before the revolution of 1917, the main form of this movement was charitable societies, later in 1917 - early 1918, the most representative forms were Muslim committees and bureaus, provincial Muslim congresses, provincial Muslim Shuros (National Councils) and provincial branches of the Milli Idare (National Administration). As a result of discussions on the creation of separate autonomous structures of the Siberian Muslims, the option was chosen in favour of participating in national bodies of religious and national-cultural autonomy as part of the Central Muslim Spiritual Assembly (CMSA) and the Milli Idare. It was the CMSA (which retained both the name and structure of the Diniy Nazarata in the 1920s) that turned out to be the most stable national structure, since the representatives of Tobolsk and Tomsk participated in the First Congress of Ulema and Mutawallis at the CMSA in September 1920.

Conclusions

Thus, the development of the Siberian Muslims' socio-political movement had two periods. The first one was the period of the revolution of 1905–1907 and the second - the period from the February Revolution of 1917 to the stable establishment of the Soviet power and the dissolution of national socio-political structures (primarily the Milli Idare) in the spring of 1918.

At the first stage, the main goals of the movement were cultural and educational. The main forms of organization were charitable societies. Gradually, the movement included political issues on its agenda, such as the issue of Muslims' representation in the State Duma.

By February 1917, the Turkic Muslims of Siberia had formed their political platform. The active centers of the movement were provincial centers, Tomsk and Tobolsk, at the second stage of its development it was Tyumen.

Moreover, while in the Tobolsk Province the key role in the socio-political movement was played mainly by natives of Siberia, in the Tomsk Province they were recent immigrants from the Volga-Ural region who played a great role.

By the autumn of 1917, provincial bodies of religious and national-cultural autonomy had been created in the Tomsk and Tobolsk Provinces.

A feature of the period of late 1917 - early 1918 in the region was the presence not only of the socio-political movement of the Russian Muslims, but also of the Siberian autonomism movement, which advocated territorial autonomy and complete independence of Siberia. We see that within the Muslim movement of Siberia there were various trends, which were especially clearly visible at the First Provincial Meeting of the Tobolsk Province Muslims in November 1917. As a result, in January–February 1918, milli vilayatlyar (national provinces) were created throughout Siberia within the framework of a single national-cultural and religious autonomy, subordinate to the Milli Idare, which operated until the victory of the Soviet power in Siberia.

References

1. Khabutdinov, A. Yu. (2022). *Tatarskie struktury Sibiri nachala XX veka* [Tatar Structures of Siberia in the Early 20th Century]. TATARICA. No. 2 (19), pp. 101–126. (In Russian)
2. *100-letie obrazovaniya Tatarskoi ASSR: sb. dokumentov i materialov: v 3 t.* (2017) [The 100th Anniversary of the Formation of the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic: A Collection of Documents and Materials: In 3 Volumes]. Avt.-sost. Z. S. Minnullin. T. 1, pp. 392–407. Kazan'. (In Russian)
3. *Tobolski muselman jemgyyate* (1906) [Tobolsk Muslim Community]. Ulfat. No. 11. February 16. (In Tatar)
4. *1906 sənə 16–21 avgustta iҗçtimag itmesh Rusiya møselmannarynyņ nədvəse* (1906) [August 16-21, 1906, the Jewish Community of Russian Muslims]. Pp. 144–150. Kazan'. (In Tatar)
5. Minnullin, Z. S. (2010). *Tobol'skoe obshchestvo musul'man-progressistov* [The Tobolsk Society of Muslim Progressists]. Tatarskii ehnts. slovar'. T. 5, p. 650. Kazan'. (In Russian)
6. *Tubyl kheberlere* (1912) [News Reports]. Sibiriya. No. 8. April 14. (In Tatar)
7. Markova, M. F. (2010). *Obshchestvennye organizatsii tatar-musul'man Tomskoi gubernii v nachale XX veka: stanovlenie i razvitie* [Public Organizations of Muslim Tatars in the Tomsk Province in the Early 20th Century: Formation and Development]. Istoricheskii ezhegodnik, pp. 46–56. (In Russian)

8. Nuri (1915). *Sibiriyade. Tomski kheberlere* [In Siberia. Tomsk News]. Tormysh. No.173. January 27. (In Tatar)

9. Khabutdinov, A. Yu. (2013). *Instituty rossiiskogo musul'manskogo soobshchestva v Volgo-Ural'skom regione* [Institutions of the Russian Muslim Community in the Volga-Ural Region]. 344 p. Moscow, ID Medina. (In Russian)

10. Teregulov, I. (1926). *Ocherki revolyutsii i obshchestvennogo dvizheniya musul'man Rossii* [Essays on the Revolution and Social Movement of Muslims in Russia]. ORRK NBL KFU. No. 3881, 394 p. (In Russian)

11. Markova, M. F. (2007). *Kul'turno-prosvetitel'skaya i obshchestvennaya deyatel'nost' musul'man g. Tomska v nachale XX veka* [Cultural, Educational and Social Activities of Muslims in Tomsk in the Early 20th Century]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. No. 305, pp. 75–78. (In Russian)

12. *Yulchy. Irkutta muvaqyit muselman komitettynyng shegbese* (1915) [Yulchy. A Branch of the Provisional Muslim Committee in Irkutt]. Tormysh. No. 217. April 5. (In Tatar)

13. *Tomski muselman komitety* (1917) [Tomsk Muslim Committee]. Tormysh. No. 623. April 7. (In Tatar)

14. *Sibiriyadə sezd meselese* (1917) [The Issue of Congress in Siberia]. Tormysh. No. 623. April 7. (In Tatar)

15. *Tomski kheberlere* (1917) [Tomsk News]. Tormysh. No. 641. May 3. (In Tatar)

16. *Tomsk vilayate muselmannary sezdy* (1917) [The Congress of the Muslims from the Tomsk Region]. Tormysh. No. 680. July 12. (In Tatar)

17. *Tubyl muselmannary vilayate mejlise* (1917) [The Assembly of the Tobolsk Muslim Province]. Tormysh. No. 767. December 17. (In Tatar)

18. *Seber muselmannarynyng berenche sezdy* (1917) [The First Congress of the Siberian Muslims]. Tormysh. No. 738. October 22. (In Tatar)

19. *Seber qazyilyk məselese* (1918) [The Issue of the Siberian Qadiyat]. Tormysh. No. 807. February 18. (In Tatar)

20. *Seber qazyilygy* (1918) [Qadiyat in Siberia]. Tormysh. No. 826. March 30 (April 12). (In Tatar)

21. *Khujat-Khakim Makhmutovnyng khaty* (1918) [Khujat-Hakim Makhmutov's Letter]. Chulpan. No. 3. March 5. (In Tatar)

22. *Grazhdanskaya voina v Rossii i musul'mane: sbornik dokumentov i materialov* (2014) [The Civil War in Russia and Muslims: A Collection of Documents and Materials]. 808 p. Moscow, Tsentr strategicheskoi kon"yunktury. (In Russian)

23. *Arkhiv FSB Rossii po Tyumenskoi oblasti* [The FSB Archive of Russia for the Tyumen Region]. F. 5, I. 38. C. 3479. V. 1. 309 L. (In Russian)

24. Barudi, G. (2000). *Pamyatnaya knizhka (Kheter kitaby)* [A Memorial Book]. 147 p. Kazan', Iman. (In Russian)

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ ТАТАР СИБИРИ НАЧАЛА XX ВЕКА

Айдар Юрьевич Хабутдинов,
Казанский филиал Российского государственного университета правосудия,
Россия, 420088, г. Казань, ул. 2-я Азинская, д. 7А,
aikhabutdinov@mail.ru.

Зайтуна Аптрашитовна Тычинских,
Тобольская комплексная научная станция УрО РАН,
Россия, 626152, Тюменская обл., г. Тобольск, ул. Академика Юрия Осипова, д. 15,
zaituna.09@mail.ru.

Статья посвящена эволюции общественно-политического движения татар Сибири в период между двумя революциями начала XX века – революцией 1905–1907 гг. и Февральской революцией 1917 г. Показано, что до 1917 г. в качестве основной формы движения выступали благотворительные общества, целью которых была преимущественно культурно-просветительская деятельность. Однако мусульмане Сибири приняли участие уже во Всероссийских мусульманских съездах 1906 г. и 1914 г. Пик общественно-политического движения приходится на 1917 – начало 1918 г., когда формируются Мусульманские комитеты и бюро в городах, проводятся губернские мусульманские съезды, оформляются Мусульманские Шуро (Национальные Советы), губернские отделения Милли Идарэ (Национального Управления). Особое внимание в статье уделяется дискуссиям 1917 – начала 1918 г., когда поднимались вопросы создания отдельных автономных структур мусульман Сибири. Выявлено, что татары Азиатской России в итоге отказались от формирования параллельных органов религиозной и национально-культурной

автономии, сохранив приходы в составе единого Духовного Собрания и войдя в состав Милли Идарэ с центром в Уфе.

Ключевые слова: татары Сибири, мусульманское общественно-политическое движение, Милли Идарэ, Тобольская губерния, Томская губерния

Введение

В последнее время ведется дискуссия о соотношении между собственно татарами и сибирскими татарами. В одном случае они рассматриваются как целое и часть, в другом случае как два отдельных народа. Вопрос этот многоаспектный и связан не только с этническими процессами. В ситуации совместного проживания внутри Российской империи на самоидентификацию и самоопределение татарского населения Сибири влияли во многом общие процессы, происходящие в стране. В данной статье мы рассмотрим ситуацию в начале XX века, которая была периодом высшего подъема общественно-политического движения российских мусульман. Территориальными рамками исследования являются Тобольская и Томская губернии. Основная часть Тобольской губернии в целом совпадает с административными границами современной Тюменской области (кроме районов Кургана и Тары), а в Томскую губернию, наряду с землями одноименной области, входили территории Кемеровской и Новосибирской областей, Алтайского края и Республики Алтай.

В пореформенный период и в начале XX в. в результате столыпинских реформ в Сибири оказалось большое число татар – переселенцев из Волго-Уралья. Они заняли значимое место в общественно-политической жизни мусульманского населения региона. При этом, если в Тобольской губернии ключевую роль в общественно-политическом движении однозначно играли уроженцы Сибири, то в Томской губернии была велика роль недавних переселенцев из Волго-Уральского региона.

В отличие от предыдущей статьи одного из соавторов «Татарские структуры Сибири» [1], которая носила постановочный характер и затрагивала все виды общественных структур татарского населения Сибири, в данной статье мы сконцентрируем внимание прежде всего на общественно-политическом движении. Оно имело два подъема: период революции 1905–1907 гг. и период от Февральской революции 1917 г. до стабильного установления советского режима и роспуска национальных общественно-политических структур (прежде всего Милли Идарэ) весной 1918 г.

Представители Сибири принимали участие во Всероссийских мусульманских съездах 1906 г. и 1914 г. Следует отметить, что «отец» общественно-политического движения мусульман России (Габдер)рашид казый Ибрагим(ов) был уроженцем г. Тары Тобольской губернии. После революции 1905–1907 гг. в Сибири формируются благотворительные общества как первая форма организации российских мусульман Нового времени. И уже в 1906 г. мусульмане Тобольской губернии поставили вопрос о представительстве в общероссийском парламенте.

Хронологические рамки определяются периодом, включающим революции 1905–1907 и 1917 г., и вплоть до упрочения Советского режима в Сибири весной 1918 г. При этом основное внимание в статье будет сконцентрировано на периоде весны 1917 – весны 1918 г.

Особенностью периода конца 1917 – начала 1918 г. было наличие в регионе не только общественно-политического движения российских мусульман, но и движения сибирского автономизма, выступавшего вначале за территориальную автономию, а после Октябрьской революции и за полную независимость Сибири. Постараемся понять отношение сибирских мусульман к деятельности сибирских областников. В итоге мы получим выводы о позиции мусульман Сибири как по отношению к структурам общетатарской религиозной и национально-культурной автономии, так и к деятельности и органам сибирских русских автономистов.

Методы и источники

Основной проблемой для анализа общественно-политического движения татар Сибири начала XX века является слабая источниковая база. При изучении ситуации в европейской части России мы обычно опираемся на две основные группы источников. Прежде всего это материалы губернских жандармских управлений, которые стремились дать оценку общественно-политическому движению российских мусульман, начиная с революции 1905–1907 гг. Однако эти источники характеризуют положение в европейской части России. Сибирь в целом оставалась вне поля зрения жандармских управлений, так как мусульмане региона не

принимали массового участия в общероссийских политических процессах и партиях. И если следующий период активности жандармов связан с борьбой с так называемым панисламизмом, то здесь для Сибири речь идет лишь о помощи турецким военнопленным в годы Первой мировой войны (и это касается лишь мусульман Иркутска).

Вторым важнейшим источником является собственно татарская пресса. Относительно Сибири мы можем говорить о нескольких периодических изданиях. Это газета «Ульфат» (всего 85 номеров), которую издавал в Санкт-Петербурге в 1905–1907 гг. (Габдер)рашид казый Ибрагим(ов). Отсюда мы получаем немногочисленную, но уникальную информацию об общественно-политическом движении мусульман Сибири.

Газета «Сибирия» выходила в Томске в феврале 1912 – августе 1913 г. и редактировалась супругами Наврузовыми. В 145 номерах газеты мы видим широкую картину общественной жизни Сибири и прежде всего мусульман Томска, но не политического движения, а развития благотворительности и просвещения. Во многом это связано с временем издания газеты, когда формат общественного движения был направлен в основном на культурно-образовательные цели.

Газета «Тормыш», которая выходила в Уфе в октябре 1913 г. – апреле 1918 г. (всего 832 номера), была создана супругами Наврузовыми (активно сотрудничавшими в ней до февраля 1914 г.). Весь период своего существования она содержала рубрику «В Сибири». Благодаря «Тормыш» мы можем наблюдать довольно целостную картину мусульманской общественной жизни, в основном Томска и частично Иркутска, на всем протяжении издания газеты. Особенно это касается периода весны 1917 – весны 1918 г., когда возникают и действуют национальные общественно-политические организации, прежде всего местные Мусульманские комитеты и бюро, Милли Шуро, Харби Шуро, губернские отделения Милли Идарэ. Очень важным источником являются статьи в газете «Тормыш» 1917 г., раскрывающие позиции различных группировок Мили Шуро и Милли Идарэ в Тобольской губернии, а также публикующие принятые ими резолюции.

Несмотря на краткость своего существования, важным источником является газета «Чулпан» («Утренняя Звезда») – орган Центрального Сибирского мусульманского совета (ЦСМС, Сибирское центральное Милли Шуро), которая издавалась в Томске в январе–марте 1918 г. на татарском языке. Основное внимание газета уделяла общественно-политической и культурной жизни мусульман Сибири, включая вопросы деятельности Центрального Сибирского мусульманского совета (Милли Шуро), мусульманского религиозного устройства Сибири, деятельности мусульманских воинских частей, взаимодействия с Милли Шуро регионов и городов Сибири.

Еще одним важным источником являются материалы, которые содержатся в сборнике документов «100-летие образования Татарской АССР», где приведены отчеты и резолюции Первого Сибирского мусульманского съезда – единственного в истории общесибирского мусульманского форума, состоявшегося 4–12 октября 1917 г. в Томске [2, с. 392–407]. Созыв этого съезда был приурочен к открывавшемуся 8 октября 1917 г. в Томске Сибирскому областному съезду (8–17 октября 1917 г).

Статья основана на использовании сравнительно-исторического, проблемно-хронологического методов, метода синхронного анализа, периодизации, классификации и др.

Обсуждение

Одним из важнейших достижений первой русской революции стало учреждение общероссийского парламента. Мусульмане Сибири не были представлены в Государственных думах Российской империи в период революции 1905–1907 гг., но вопрос о представительстве в парламенте мусульмане Тобольской губернии поставили еще в 1906 г. Перед выборами в 1-ю Государственную думу в феврале 1906 г. они выступали за избрание собственного депутата. 13–15 января 1906 г. в Тобольске прошло собрание 23 представителей под руководством Кулмухамедова (Кульмаметьева[1]). На собрании было заявлено, что 64 тысячи мусульман Тобольской губернии имеют право избрать своего представителя в Государственную думу [3]. И хотя депутат не был избран, однако

[1] В документе на татарском – Кулмухамедов, что при переводе на русский можно произвести в обоих вариантах: Кулмухамедов, Кульмаметьев. Учитывая, что в рассматриваемый период в Тобольске одним из наиболее известных лидеров общественно-политического движения был Б. Ш. Кульмаметьев, мы предполагаем, что здесь имеется в виду именно этот исторический персонаж.

мусульмане региона показали свою готовность принять участие в парламентских выборах.

В период революции 1905–1907 гг. представители Сибири приняли участие во II и в III Всероссийских мусульманских съездах, проходивших в 1906 г. в Санкт-Петербурге. В первом из них Иркутск представлял Шафигуллин Захидулла. Он выступил за участие муфтия ОМДС М. Султанова в съезде, что привело к открытому конфликту с последним. На Съезде было принято решение о создании 16 отделений партии «Иттифак ал-муслимин». Центром Сибирского отделения был объявлен г. Иркутск. Были также созданы отделения, охватывающие территории Сибири и современного Казахстана: Омское (г. Омск), Семипалатинское (г. Семипалатинск), Семиреченское (г. Алма-Ата), Акмолинское (г. Петропавловск).

На III Всероссийском мусульманском съезде в августе 1906 г. Шайхулла Шафигуллин, представляющий г. Иркутск, и Ахмад-Шараф Салихов, делегат от Тобольской губернии, были избраны членами духовной комиссии, а членом комиссии по вопросам образования был избран Нийаз-Мухаммед Сулейманов (г. Петропавловск) [4, с. 144–150].

Между революциями 1905–1907 гг. и 1917 г. в Сибири, как и в других регионах России, основной организационной формой общественного движения были благотворительные мусульманские общества. В Азиатской России они функционировали в Ачинске, Иркутске, Красноярске, Омске, Тобольске, Томске. Если в Ачинске, Красноярске и Омске они занимались в основном помощью учащимся, то в Тобольске, Иркутске и Томске благотворительные мусульманские общества стали формой самоорганизации наиболее активной части общины и были тесно связаны с джадидизмом – общественным движением российских мусульман в конце XIX – начале XX в.

В мае 1907 г. было создано Тобольское общество мусульман-прогрессистов (1907–1914). Его учредителями выступили представители трех групп мусульманской элиты, чьи роды были исторически связаны с регионом. Дворяне, связанные с госслужбой: потомственный дворянин Кульмаметьев Басир Шайахметович и служивший в окружном суде казах по национальности Темиров Султан Абдулла. Представители буржуазии: купец 2-й гильдии Айтмухаметов Тухтасын, его сын Айтмухаметов Мухамет-Карым Тахтасынович и купец Ченбаев Мухаммед-Сафар. Имамы: указной имам Карбинской мечети В. М. Халилов – родной брат шейха Халила-ишана Халиуллина, и указной имам Аремзянских юрт Х. М. Бакиев. В 1913 г. общество объединяло 53 человека [5, с. 650]. Наряду с просветительскими, оно выполняло и социальные функции. Так, в апреле 1912 г. общество собрало 15 рублей для помощи голодающим д. Сатылган [6].

Крупнейшим благотворительным мусульманским обществом Сибири было Томское общество мусульман-прогрессистов (1909–1915). В его составе мы видим преобладание представителей буржуазии: Шахи Сайдашев, Фахретдин Сайдашев, Садрутдин Фахрутдинов, Самирхан Юнусов. Среди учредителей общества был ахун Хамза Хамитов, занимавший пост имама в Томске в 1876–1933 гг., известный своей в целом кадимистской позицией. Первым председателем общества был Карпов Нурулла, уроженец Пензенской губернии. Вторым председателем стал Исхак Камалетдинов, а в 1911 г. его сменил Самирхан Юнусов. С 1912 г. и до закрытия общества в 1915 г. председателем вновь был Нурулла Карпов. Как видим, большую часть срока деятельности (1909–1910, 1912–1915) общество возглавлял Нурулла Карпов, один из немногих мусульманских деятелей Сибири, который фактически превратился в профессионального политика, став в 1917 г. членом Сибирской областной Думы. С деятельностью Томского общества мусульман-прогрессистов было связано открытие русско-татарского двухклассного училища, двух женских мектебов и библиотеки [7, с. 46–56]. Так, к примеру, 1 января 1915 г. общее собрание общества приняло решение открыть двухклассную женскую школу. Смета общества на 1915 г. составила 6355 руб., из них на двухклассную мужскую школу выделялось 2755 руб., на двухклассную женскую школу – 1350 руб., на школу Шахи-хаджи Сайдашева (мужской мектеб при «Белой» Соборной мечети г. Томска) – 800 руб., на библиотеку – 1000 руб., на канцелярские расходы – 250 руб., учащимся – 200 руб. Однако уже в марте 1915 г. инспектор народных училищ приостановил занятия в двухклассной школе, было принято решение о закрытии библиотеки и самого общества до 15.03.1915 г. (продлено до 29.03). В апреле 1915 г. начал действовать комитет по ликвидации общества [8]. Именно Томское общество в

Сибири было наиболее близко к благотворительным мусульманским обществам городов Приуралья (Уфа, Оренбург), так как оно контролировало сеть образовательных и просветительских учреждений [9, с. 144–157].

Периодом развития нового варианта общественного движения стали годы Первой мировой войны. В отличие от большинства других мусульманских народов Российской империи, татары подлежали призыву на воинскую службу, поэтому возникла форма помощи воинам и их семьям. С 6 по 11 декабря 1914 г. в г. Петрограде состоялся Всероссийский съезд мусульманских благотворительных обществ. Приглашения были разосланы 87 организациям, но в съезде приняли участие 35 представителей 20 организаций. Председателем съезда был избран секретарь мусульманской фракции в IV Государственной думе Ибн. Ахтямов. На съезде был создан ЦК во главе с Н. М. Карповым. В соответствии с решениями съезда в г. Петрограде был создан «Временный мусульманский комитет по оказанию помощи раненым воинам и их семьям» во главе с генерал-майором А.-А. Давлетшиным. 16 февраля 1915 г. он получил разрешение создать центральный орган и отделения на местах [10, л. 49].

По инициативе томских джадидов в 1915 г. в Томске был открыт комитет по оказанию помощи больным и раненым воинам, который продолжил работу закрытого в 1914 г. общества мусульман-прогрессистов. В исполнительный комитет новой организации вошли Н. Карпов, Ф. Сайдашев, С. Фахрутдинов, К. Хамитов, Юнусов, Измайлов и Латыпов, то есть те же основные деятели благотворительного общества. Все дела Томского общества мусульман-прогрессистов были ликвидированы, а денежные средства общества были переданы «Временному мусульманскому комитету по оказанию помощи раненым воинам и их семьям» с центром в г. Петрограде для организации передового мусульманского отряда. Томские мусульмане выразили свою лояльность и солидарность с волной патриотизма, охватившего Российскую империю. В поддержку русской армии томские мусульмане организовывали благотворительные вечера и сборы пожертвований [11, с. 78].

Во время Первой мировой войны помощь воинам и их семьям оказывали и мусульмане Иркутска. В январе 1915 г. в Иркутске был создан комитет по оказанию помощи семьям запасных воинов, из 12 членов правления один был мусульманином (2-й имам мечети Губайдулла Габдрашитов, участвовавший в июне 1914 г. в IV Всероссийском мусульманском съезде). Мусульмане Иркутска собрали 200 руб. 22 марта 1915 г. в Иркутске с разрешения председателя генерал-майора Габдулгазиза Давлетшина прошло собрание Иркутского отделения «Временного мусульманского комитета по оказанию помощи раненым воинам и их семьям». Собрание вел Юсуф Сыртланов. На альтернативных выборах председателем был избран учитель Вафа Валишев, заместителем – Ахмет Сыртланов, казначеем – Габдуррахман Канзафаров. Иркутское отделение Комитета послало телеграмму в Комитет в Петрограде и разослало сведения о себе всем имамам губернии. 19 апреля 1915 г. состоялось собрание Иркутского отделения, где было собрано 102 руб., которые были переданы председателю Вафе Валишеву. Также намечалось передать все доходы от сабантуя того года в пользу раненых [12].

Сразу после Февральской революции начались проводиться собрания мусульман, выразивших поддержку новым властям. На них создавались Мусульманские комитеты и бюро – общественно-политические организации мусульман тюрко-татар Внутренней России и Сибири. 6 марта 1917 г. в помещении Томского Мусульманского благотворительного общества (новое общество, зарегистрированное в 1916 г.) состоялось собрание местных мусульман, принявших решение отправить приветствия Временному правительству, премьер-министру князю Г. Львову и Совету рабочих депутатов. В городской комитет общественной безопасности были избраны Н. Карпов и С. Ишуков. 19 марта в помещении соборной мечети состоялось собрание, на котором присутствовало 600–700 мусульман города и губернии. Собравшиеся постановили обратиться к мусульманской фракции Государственной думы с просьбой как можно скорее выработать программу всероссийского мусульманского съезда, назначить дату и место его проведения. Было избрано Мусульманское бюро, которое возглавил Н. М. Карпов [13].

В марте 1917 г. в Тобольске, Тюмени, Кургане были созданы Мусульманские комитеты и бюро. Председателем Мусульманского бюро Тюмени был Ахмед Урманчеев. Представители Тюменского мусульманского бюро выступили за

организацию съезда мусульман Сибири и созыв съезда в Уфе [14].

Мусульмане Сибири были избраны на I и II Всероссийские мусульманские съезды 1917 г. В конце апреля Н. Карпов уехал на I Всероссийский мусульманский съезд в Москву, его замещал заместитель Галим Сагитов. Зариф Гайсин выехал на совещание мусульманских воинов в Москву [15]. От Тобольской губернии в мае 1917 г. Я. Вагапов принимал участие в I Всероссийском мусульманском съезде. На II Всероссийском мусульманском съезде в июле 1917 г. Тобольск представлял Салих Сагитов. 4 представителя Томской губернии (Н. Карпов, М. Шаехов, М-Н. Галиев (имам Барнаула) и М. Саидов) также принимали участие во II Всероссийском мусульманском съезде [2, с. 255].

Поэтому неслучайным является созыв губернских съездов и создание местных губернских органов. Съезд мусульман Томской губернии прошел 28 июня – 2 июля 1917 г. в г. Томске. Социальный состав делегатов: 19 человек – духовенство, 31 – крестьяне и учителя. На втором заседании были рассмотрены два доклада Нуруллы Карпова: о I Всероссийском мусульманском съезде (постановили присоединиться к его решениям) и культурно-просветительской деятельности мусульман в Томской губернии. На съезде был избран губернский мусульманский совет (Милли Шуро) для решения национальных и культурных вопросов, исполком возглавил Н. Карпов. В Исполком вошли 4 человека: председатель Н. М. Карпов, мухтасиб – Мухаммад-Наджиб Галеев (имам Барнаула), зав. светским образованием (магариф) – Г(А)бдельхай Юняев (учитель из Новониколаевска), секретарь Милли Шуро – Зариф Гайсин. Здесь же были избраны делегаты на II Всероссийский мусульманский съезд в Казани: Н. М. Карпов, М.-Н. Галиев, Г. Сагитов (см. выше) [16]. В Томске именно губернское Милли Шуро оставалось органом автономии и в начале 1918 г.

К сожалению, отсутствуют подробные отчеты по съездам мусульман Тобольской губернии. По известной нам информации, 2–5 мая 1917 г. на основе Мускомов прошел губернский съезд мусульман Тобольский губернии, где был создан Тобольский губернский мусульманский комитет. 2–5 сентября 1917 г. в Тюмени состоялся II губернский съезд мусульман Тобольской губернии.

На повестке дня стояли вопросы:

1) о платформе мусульманской партии;

2) о подготовке населения к выборам в Учредительное собрание;

3) выборы кандидатов в Учредительное собрание.

Докладчиками выступили С.-Г. Габитов, А. Урманчеев. На съезде снова кандидатами в Учредительное собрание были названы те же лица, что и на предыдущем съезде: Марасалимов Абдул Гады Мухамет Гарифович, Кульмаметьев Басыр, Алеев Мухамет Али [17].

В Тобольской губернии формирование органов автономии проходило несколько иначе, нежели в Томске. Нужно указать, что уже с конца августа 1917 г. в Уфе приступило к деятельности Вакытлы Милли Идарэ (Временное национальное управление), а 20 ноября 1917 г. началась сессия Миллет Меджлисе (Национальное Собрание). В связи с общим процессом создания государств на территории России после Октябрьской революции и односторонним провозглашением Башкирской территориальной автономии 15 ноября 1917 г. стало понятно, что территориальный вопрос будет поднят и на сессии Миллет Меджлисе. 29 ноября 1917 г. в г. Тюмени прошло первое губернское собрание мусульман Тобольской губернии, в котором участвовало 17 человек. Был заслушан доклад Ахмета Урманчеева о национальных течениях. После заслушивания его доклада была принята резолюция, по которой было решено, что если татары Внутренней России создадут местную (то есть территориальную автономию), то мусульмане Тобольской губернии присоединятся к национально-культурной автономии мусульман тюрко-татар Внутренней России и Сибири с центром в Уфе. Но были и противники данной позиции (Абубекр Шарипов, Вафа Зайнетдинов, Шигабетдин Габидуллин), выступившие за присоединение к автономии мусульман Сибири, которая была провозглашена на Первом Сибирском мусульманском съезде, что состоялся 4–12 октября 1917 г. в г. Томске.

На собрании также состоялось избрание губернского Милли Идарэ с центром в Тюмени. Мухтасибом стал имам Абубекр Шарипов, муфаттишем (контролером) – Ахмет Урманчеев, мудиром (главой) – Вафа Зайнетдинов. Были выделены нахьи (районы) и избрано их

руководство. В первую с центром в ауле Авазбакиево Ялуторовского уезда вошли Тюменский, Ялуторовский, Курганский, Туринский уезды. Руководителями были избраны помощник мухтасиба Абдуррахман мулла Халиди, помощник муфаттиша Ахмадсалих Муслимов, помощник мудира Сафиулла Халиуллин. Во вторую вошли Тарский, Тюкалинский, Ишимский уезды. Центром нахьи был определен г. Тара. Руководством избраны Нурмухаммад мулла Сафарметов, пом. муфаттиша Рахматулла Давлетов, пом. мудира Хамза Гинаятов. В третью с центром в г. Тобольске вошли Тобольский, Сургутский, Березовский уезды. Представители Тобольска не явились, и руководство этой нахьи должно было быть избрано позже.

Также состоялось избрание в Миллет Меджлисе, куда был избран Салимгирей Габитов. В президиум меджлиса вошли Вафа Зайнетдинов, Габдулла Урманчеев, Шигабетдин Габидуллин, Салимгирей Габитов. Секретарями были Абубекр Шарипов и Хаджатулла Габдуллин [17].

Первый Сибирский мусульманский съезд был приурочен к открывавшемуся 8.10.1917 г. в Томске Сибирскому областному съезду (8–17.10.1917). На Съезде присутствовало около 30 делегатов, были представлены городские, сельские, губернские мусульманские объединения Амурской, Забайкальской, Семипалатинской областей, Иркутской, Томской, Алтайской, Акмолинской, Енисейской губерний, письменно присоединились мусульмане Приморской области (Владивосток) и телеграфно – из г. Тюмени Тобольской губернии. С приветствием от Оргкомитета по созыву облсъезда выступил Е. В. Захаров, заверив, что партия эсеров и участники областного съезда разделяют идею национально-культурной автономии мусульман. В ответной речи Ю. И. Саиев заверил, что мусульманский съезд будет руководствоваться наработками Сибирского областного съезда, а его решения не разойдутся с путями, начертанными «пионером областничества» Г. Н. Потаниным (избран почетным председателем президиума). Представитель мусульман Томска прапорщик Сайдашев предложил создать «национальные мусульманские полки», подчиняющиеся Всероссийскому мусульманскому военному совету (Харби Шуро), который действует «в контакте с общеполитическими мусульманскими организациями».

В резолюции «О культурно-национальной автономии мусульман Сибири» говорилось о присоединении к «факту провозглашения» национально-культурной автономии мусульман России и Сибири, провозглашенной II Всероссийским мусульманским съездом в Казани (20–30.07.1917), и одновременно – о создании центра, контактирующего с Исполкомом Всероссийского Милли Шуро (Искомус) для разрешения вопросов «областного характера». Таким органом был объявлен Временный Центральный совет Союза сибирских губернских мусульманских советов (в другом месте – Национальный мусульманский совет, Милли Шуро), в состав которого вводилось по представителю от каждой губернии/области и по одной представительнице-мусульманке от Тобольской и Томской губерний. Съезд избрал Центральный Сибирский мусульманский совет (Сибирия Мәркәз Милли Шуро, ЦСМС) и его исполком: Ю. И. Саиев (председатель), Н. М. Карпов и имам мечети г. Иркутска Г. Абдрашитов. Тюрко-татарский язык должен был получить официальный статус в госучреждениях, голосование в представительные органы должно было проходить по национально-пропорциональной системе, при «Сибирском областном правительстве должен быть на правах министра с решающим голосом статс-секретарь по мусульманским делам». Мусульманский учительский институт в Томске (Дар ул-мугаллимин) должен стать Общесибирским Центральным институтом.

Была принята резолюция об образовании Сибирского областного духовного собрания (с местонахождением там, где будут находиться центральные органы национально-культурной автономии мусульман Сибири). Временно предлагалось избрать одного казыя в Диния назараты (религиозное министерство) от Сибири для заведования Сибирским столом [2, с. 392–407].

В реальности лидеры съезда заняли двойственную позицию. С одной стороны, они создавали собственную общесибирскую мусульманскую структуру, которая должна была получить официальный статус в рамках сибирского областного правительства. С другой стороны, не было заявлено о формальном разрыве с Милли Идарэ, тем более что Диния назараты с августа 1917 г. стало его частью. Ю. И. Саиев, как председатель съезда, отправил телеграмму в Уфу в комиссию по осуществлению национально-культурной автономии (фактически Вакытлы Милли Идарэ) и Диния назараты Милли

Идарэ, где заявил, что съезд дал ему полномочия действовать совместно с ними. Сообщалось, что в качестве казыя для заведования Сибирским столом вместо отказавшегося уроженца Тобольской губернии казыя Диния назараты Милли Идарэ Махмудова Худжат ал-Хакима был избран имам Новониколаевска Валеев Гарифулла. При этом создаваемое Сибирское областное духовное собрание не должно «прерывать сношения» с Диния назараты «в делах, кроме областного» [18].

18 февраля 1918 г. в газете «Тормыш» указывалось: Диния назараты решило, что вопрос избрания отдельного казыя для Сибири должна решать сессия Миллет Меджлисе [19]. 12 апреля 1918 г. вышла статья в газете «Тормыш» «Казыят в Сибири». Она констатировала, что Первый Сибирский областной мусульманский съезд в октябре 1917 г. принял резолюцию о создании Сибирского Духовного собрания (Махкама-и-Шаргыя). Однако мусульмане Акмолинской, Тобольской, Иркутской, Забайкальской областей избрали Миллет Меджлисе, который не поддержал данное решение. Исполком Центрального Сибирского Мусульманского совета (ЦСМС, Милли Шуро) поддерживает в качестве кадия Валеева Гарифуллу. Газета задавала вопрос: что, если отдельного казыя изберет и Тобольская губерния? [20]. В марте 1918 г. в письме в газету «Чулпан» Махмудов Худжат ал-Хаким выступил против создания отдельного ДУМ Сибири. Он утверждал, что впервые за столетия в России год назад была получена свобода, были проведены губернские мусульманские съезды в Тобольской, Томской, Иркутской губернии, Акмолинской области; съезды избрали депутатов в Миллет Меджлисе. По его мнению, мусульмане Сибири не были готовы к провозглашению Сибирской автономии. Потому в современных условиях необходимо единство нации [21]. В ситуации, когда в январе 1918 г. сибирские большевики уже сорвали провозглашение независимости Сибири, любая поддержка автономизма фактически превращалась в поддержку сепаратизма.

В итоге на территории всей Сибири в феврале 1918 г. были созданы милли вилаятляр (национальные провинции) в рамках единой вертикали национально-культурной и религиозной автономии, подчиненной Милли Идарэ, действовавшие до победы советской власти в Сибири. 20 января 1918 г. было создано Тобольское губернское Милли Идарэ с центром в г. Тюмени. В феврале 1918 г. г. Томск стал центром милли вилаята (провинции), созданного Милли Идарэ, объединяющего Томскую и Енисейскую губернии. 25 апреля 1918 г. Наркомнац РСФСР принял решение ликвидировать «буржуазно-националистические организации», включая центральное Милли Идарэ. В мае 1918 г. были созданы мусульманские комиссариаты при Тобольском и Тюменском Советах. 31 мая 1918 года Томск перешел под власть Белого движения, поэтому губернское Милли Шуро, Мусульманское бюро и ЦСМС продолжали действовать до нового прихода советской власти в декабре 1919 г.

Съезд мусульманского духовенства Сибири в г. Новониколаевске, прошедший 17–23 июля 1919 г., также высказался за единое Милли Идарэ, как и собрания мусульман городов Сибири, проходившие весной и осенью 1919 г. [22, с. 224–225].

Создание отдельного Духовного собрания мусульман Сибири продолжало обсуждаться до конца 1919 г. Фактическим препятствием для этого плана было и нахождение в Сибири (в Омске и Петропавловске) на рубеже 1919–1920 гг. (с августа 1918 г. и до конца 1919 г.) председателя Диния назараты муфтия Г. Баруди, а также членов Милли Идарэ, включая двух кадиев, бывших ранее имамами в Сибири, Махмудова Худжата ал-Хакима и Урманова Салихджана. Эти контакты сохранились и в начале 1920-х гг. В сентябре 1920 г. на I съезде улемов и мутаваллиев при ЦДУМ (Диния назараты) участвовали представители Тобольска и Томска. Тобольский округ представляли бывшие члены Тобольского Милли Шуро Кульмаметев Валика и имам Тобольской мечети округа Абусагит Бекшенев (имам в 1893–1924 гг.) [23, л. 20–22]. Томск на съезде представлял сын вышеуказанного ахуна Хамитов Хамзы Мухаммет [24, с. 124]. Таким образом, связи между общественными и религиозными лидерами Тобольска и Томска и руководства ЦДУМ сохранились и в первые годы советской власти и были нарушены уже во время массовых антирелигиозных репрессий.

Результаты

На основе анализа прежде всего прессы 1906–1918 гг. и резолюций местных съездов 1917–1919 гг. мы доказали, что мусульмане-татары Сибири сформировали структуры общественно-политического движения и приняли участие во всероссийских форумах в лице Всероссийских мусульманских съездов 1906, 1914,

1917 гг. Если до революции 1917 г. основной формой этого движения были благотворительные общества, то в 1917 – начале 1918 г. наиболее представительными формами являлись Мусульманские комитеты и бюро, губернские мусульманские съезды, губернские Мусульманские Шуро (Национальные Советы), губернские отделения Милли Идарэ (Национального управления). В результате дискуссий о создании отдельных автономных структур мусульман Сибири и на практике был выбран вариант участия в общенациональных органах религиозной и национально-культурной автономии в составе единого Духовного Собрания и Милли Идарэ. Именно ЦДУМ (сохранявшее в 1920-е гг. и название, и структуру Диния назараты) оказалось наиболее стабильной общенациональной структурой, так как в I съезде улемов и мутаваллиев при ЦДУМ в сентябре 1920 г. участвовали представители Тобольска и Томска.

Выводы

Таким образом, общественно-политическое движение мусульман Сибири имело два периода подъема. Первый – период революции 1905–1907 гг. и второй – период от Февральской революции 1917 г. до стабильного установления советской власти и роспуска национальных общественно-политических структур (прежде всего Милли Идарэ) весной 1918 г.

Главными целями движения на первом этапе были образовательная, культурно-просветительская. Основными формами организации были благотворительные общества. Вместе с тем происходит постепенное включение в движение политической повестки – вопрос о представительстве в Государственной думе.

К февралю 1917 г. происходит формирование политической платформы тюрко-мусульман Сибири. Активными центрами движения были губернские центры. Томск и Тобольск, на втором этапе – Тюмень.

При этом, если в Тобольской губернии ключевую роль в общественно-политическом движении играли преимущественно уроженцы Сибири, то в Томской губернии была велика роль недавних переселенцев из Волго-Уральского региона.

К осени 1917 г. были созданы общегубернские органы религиозной и национально-культурной автономии в Томской и Тобольской губерниях.

Особенностью периода конца 1917 – начала 1918 г. было наличие в регионе не только общественно-политического движения российских мусульман, но и движения сибирского автономизма, выступавшего за территориальную автономию, а затем полную независимость Сибири. Мы видим, что внутри мусульманского движения Сибири присутствовали различные течения, особенно ярко обозначившиеся на первом губернском собрании мусульман Тобольской губернии в ноябре 1917 г. В итоге на территории всей Сибири в январе–феврале 1918 г. были созданы милли вилаятляр (национальные провинции) в рамках единой вертикали национально-культурной и религиозной автономии, подчиненной Милли Идарэ, действовавшие до победы советской власти в Сибири.

Литература

1. *Хабутдинов А. Ю.* Татарские структуры Сибири начала XX века // TATARICA. 2022. № 2 (19). С. 101–126.

2. 100-летие образования Татарской АССР: сб. документов и материалов: в 3 т. / авт.-сост. З. С. Миннуллин. Казань, 2017. Т. 1. С. 392–407.

3. Тоболски мөселман җәмгыяте // Өлфәт. 1906. № 11. 16 февраля.

4. 1906 сәнә 16–21 августта иҗтимаг итмеш Русия мөселманнарының нәдвәсе. Казань, 1906. С. 144–150.

5. *Миннуллин З. С.* Тобольское общество мусульман-прогрессистов // Татарский энц. словарь. Т. 5. Казань, 2010. С. 650.

6. Тубыл хәберләре // Сибирия. 1912. № 8. 14 апреля.

7. *Маркова М. Ф.* Общественные организации татар-мусульман Томской губернии в начале XX века: становление и развитие // Исторический ежегодник. 2010. С. 46–56.

8. *Нури.* Сибириядә. Томски хәберләре // Тормыш. 1915. № 173. 27 января.

9. *Хабутдинов А. Ю.* Институты российского мусульманского сообщества в Волго-Уральском регионе. М.: ИД Медина, 2013. 344 с.

10. *Терегулов И.* Очерки революции и общественного движения мусульман России, 1926. ОРРК НБЛ КФУ. № 3881. 394 с.

11. *Маркова М. Ф.* Культурно-просветительская и общественная деятельность мусульман г. Томска в начале XX века // Вестник Томского государственного университета. 2007. № 305. С. 75–78.

12. Юлчы. Иркутта мөвакыйт мөселман комитеттының шәгъбәсе // Тормыш. 1915. № 217. 5 апреля.

13. Томски мөселман комитеты // Тормыш. 1917. № 623. 7 апреля.

14. Сибириядә съезд мәсъәләсе // Тормыш. 1917. № 623. 7 апреля.
15. Томски хәберләре // Тормыш. 1917. № 641. 3 мая.
16. Томск виләяте мөселманнары съезды // Тормыш. 1917. № 680. 12 июля.
17. Тубыл мөселманнары виләяте меҗлисе // Тормыш. 1917. № 767. 17 декабря.
18. Себер мөселманнарының беренче съезды // Тормыш. 1917. № 738. 22 октября.
19. Себер казыйлык мәсъәләсе // Тормыш. 1918. № 807. 18 февраля.
20. Себер казыйлыгы // Тормыш. 1918. № 826. 30 марта (12 апреля).
21. Хөҗәт-Хәким Мәхмутовнын хаты // Чулпан. 1918. № 3. 5 марта.
22. Гражданская война в России и мусульмане: сборник документов и материалов. М.: Центр стратегической конъюнктуры, 2014. 808 с.
23. Архив ФСБ России по Тюменской области. Ф. 5, Оп. 38. Д. 3479. Т. 1. 309 л.
24. *Баруди Г.* Памятная книжка (Хәтер китабы). Казань: Иман, 2000. 147 с.

XX ГАСЫР БАШЫНДА СЕБЕР ТАТАРЛАРЫНЫҢ ИҖТИМАГЫЙ-СӘЯСИ ХӘРӘКӘТЕ

Айдар Юрьевич Хәбетдинов,
Россия дәүләт хокук университетының Казан филиалы,
Россия, 420088, Казан ш., 2 нче Азинская ур., 7А йорт,
aikhabutdinov@mail.ru.

Зәйтүнә Аптрәшит кызы Тычинских,
РФАнең Урал бүлеге Тубыл комплекслы фәнни станциясе,
Россия, 626152, Төмән өлк., Тубыл ш., Академик Юрий Осипов ур., 15 нче йорт,
zaituna.09@mail.ru.

Мәкалә XX гасыр башы инкыйлаблары – 1905–1907 еллардагы инкыйлаб һәм 1917 елгы Февраль инкыйлабы аралыгында Себер татарларының иҗтимагый-сәяси хәрәкәте эволюциясен тикшерүгә багышлана. 1917 елга кадәр хәрәкәтнең төп формасы буларак хәйриячелек җәмгыятьләре тора, алар максатчан рәвештә мәдәни-агарту эшчәнлеге белән шөгыльләнә. Шулай да Себер мөселманнары 1906 һәм 1914 елгы Бөтенроссия мөселман съездларында катнаша. Иҗтимагый-сәяси хәрәкәтнең югары ноктасы 1917 елга һәм 1918 елның башына туры килә, бу вакытта шәһәрләрдә Мөселман комитетлары һәм бюролары формалаша, губерна дәрәҗәсендә мөселман съездлары үткәрелә, Мөселман Шуралары, Милли Идарәнең губерна бүлекчәләре барлыкка килә.

Мәкаләдә 1917 ел һәм 1918 ел башында барган бәхәсләргә аерым игътибар бирелә, анда Себер мөселманнарының аерым автоном структураларын оештыру мәсьәләләре күтәрелә. Азия Россиясе татарларының ахыр чиктә үзәге Уфада булган бердәм Диния нәзарәте составында мәхәлләләрен саклап калу һәм Милли Идарә составына керү файдасына параллель рәвештә дини һәм милли-мәдәни автономияләр органнарын булдырудан баш тартуы ачыклана.

Төп төшенчәләр: Себер татарлары, мөселман иҗтимагый-сәяси хәрәкәте, Милли Идарә, Тубыл губернасы, Томск губернасы

Culture, Personality and Education
Мәдәният, шәхес һәм мәгариф
Культура, личность и образование

DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-120-141

FOLKLORE OPERA "THE STEPPE" IN THE PERCEPTION OF THE CONTEMPORARIES

Yulduz Nakievna Isanbet[1],
Kazan
mileuscha@mail.ru.

This work continues a series of articles about the composer Anton Eichenwald, published in the "Tatarica" Journal in 2022-2023: "Symphony Concert of Oriental Music in Kazan in 1923" (2022, No. 1), "Concerts of Oriental Music" in Paris (2022, No. 2), "Anton Eichenwald and the Kazan Cabinet of Musical Folklore" (2023, No. 1). Based on the archival materials, our study systematizes information on the history of creation and production of his opera "The Steppe". We prove that the composer A. Eichenwald undertook this work in order to give a new life to his arrangements of Tatar folk songs.

Key words: Tatars, Tatar music, Anton Eichenwald, opera "The Steppe", Tatar State Opera Studio

Introduction

The history of the composition and the production of "The Steppe", which is among the first Tatar operas created in the same decade as the operas "Sania" and "Eshche" ("A Worker") by S. Gabashi, G. Almukhamedov and V. Vinogradov, remains one of the least studied pages in the history of Tatar music to this day. Most likely, one of the motives for "The Steppe" opera creation was the failure of the composer's attempt to organize a symphony concert in Kazan with a program including his arrangements of Tatar folk songs. Having lost all hope to perform his works on the concert stage of Kazan, A. Eichenwald tried to give them a new life as a thematic material and a musical basis for individual pieces in his future opera.

Materials and methods

Our analysis is based on archival materials related to A. Eichenwald's opera "The Steppe". The work uses descriptive, cultural-historical methods, the method of analysis and generalization.

Discussion

In the "Dictionary of Operas..." by G. Bernandt, the first edition of "The Steppe" opera dates back to 1928, the second - to 1929–1930. [1, p. 285]. However, during A. Eichenwald's stay in Kazan in September-December 1928 (the last per-

[1] As the author of the paper passed away, the structure of the article has been built in accordance with the requirements of the journal by its editor M. M. Khabutdinova.

formance of the season took place on 30 December), the issue of working on the opera was not yet raised. Most likely, in 1928, only some vague idea for the work arose, and one of the motives for its creation was the failure of an attempt to organize a symphony concert in Kazan with a program based on the composer's own arrangements of Tatar folk songs.

The fact that R. Gliere's opera "Shakhsenem" (March 1927; 1st act) was staged in Russian in Baku could have prompted A. Eichenwald the idea of his opera. Previously, operas and musical comedies by Georgian and Azerbaijani composers, based on folk song material, were well known to A. Eichenwald owing to his work in Tiflis and Baku. He also knew about the Tatar operas "Saniya" and "Eshche". But the authors of such works, as a rule, were the (indigenous) carriers of the respective national cultures. The musical and literary language of the works that they created was native to them. While "Shakhsenem" was written by a composer from the outside, the one who was brought up on Russian and Western European music, and it was his first contact with a new musical language. Gliere's experience seemed so promising that it was promptly adopted in many Soviet and autonomous republics of the USSR, which were beginning to develop their own opera genre. The idea of creating an opera of this kind could have seemed unexpectedly fruitful to A. Eichenwald.

According to G. Bernandt, the list of the opera actors was as follows: Kerim, a folk singer (tenor); Amirkhan (baritone); Shafkhet, his daughter (soprano); Fatima, a matchmaker (mezzo-soprano); Biktemir, a storyteller (bass); Buzyurk, a rich merchant, a fiance (bass); Ibrahim, a hunter, a groom (tenor); 1st messenger (soprano); 2nd messenger (alto). People, guests, servants, suitors and slaves [1, p. 285] However, Russian transcriptions of some characters' names, especially the name of Shafkat, are given differently in different sources, including their Turkish-Azerbaijani variants: 1. Shafkat (Tatar) = Shafkhet (G. Bernandt), Shefket (A. Izmailova), Shefkhet (V. Ternovsky), Shevkhat (V. Vinogradov); 2. Fatima (Tatar; G. Bernandt) = Fatma (V. Ternovsky); 3. Karim (Tatar) = Kerim (G. Bernandt), 4. Amirkhan (Tatar; G. Bernandt) = Amir Khan [3].[2]

When working on his opera, A. Eichenwald relied on the Tatar folk song musical material and used, among other things, the pieces of 1923 and 1926, which he himself had once arranged for a symphony orchestra of two pianos or for voice with piano (or with an orchestra), the works he had already tested in public: "Bibkay kyz" ("Achtuch"), "Bishek zhyry", "Gaziza baldyz" ["Һavalarda yoldyz"?], "Өzelә үzәk" ["Sibelә chәchәk"?], "Taftilaү", "Tugan il", "A Squadron", as well as "Kaz kanaty", "Takmak" and "Khatynkyzlar biyue", called "short takmach melodies" in the document used. Mentioned in the press as the names of opera pieces, the folk melodies "Irendek", "Kara Urman", "Kush belazek", "Makhbus" [4], [5] were used by A. Eichenwald for the first time. One or two songs from these lists can be considered Bashkir ones ("Irendek", "A Squadron"), which caused some Bashkir prominent figures to call "The Steppe" the Bashkir opera, while the Tatars did not consider the opera to be a Tatar one.

However, to realize the operatic idea, the author needed a literary basis. It was necessary to find an opera librettist capable of finding and developing a theme that would allow the composer to use his ready-made adaptations of folk tunes. At the same time, the author of the libretto was additionally constrained by the need to write most of the texts to already existing specific melodies. The first draft of the opera by A. Eichenwald could apparently appear no earlier than in the first months of 1929, and later, in 1929-1930, the work could be continued, for the reasons connected not so much with the music of the opera, but more with its libretto, which was repeatedly subjected to different alterations to comply with the requirements of the Soviet art of that time. It was this, rather literary than musical version of the work, that Bernandt could consider the second edition of the opera. In any case, the introduction of additional musical pieces could not have been related to serious structural changes in the opera itself, since the libretto alterations were of an external, "surplus" nature and did not concern the key moments of the work, as the new musical pieces should have been of an insert type.

Like Gliere, A. Eichenwald wrote an opera to a libretto in Russian, that is, to be performed on the Russian stage. The work had several working titles: "Ashug Kerim" [6], "The White Horse" [2] and its stage version was "The Steppe". This is due to the fact that, despite the wide usage of Tatar folk songs in his work, the author did not rule out the

[2] In order to avoid excessive variegation, the names of characters in the author's text are further given according to the Russian transcription of the Tatar version of the name, which is added in brackets to the name of the cited document (the note by Yulduz Isanbet).

possibility that Russian theaters might be interested in the opera, not only in Kazan and Ufa, but also in some "eastern" cities, primarily Tiflis and Baku. The name "Ashug Kerim" had a Caucasian reference, "The White Horse" - Tatar-Bashkir, and "The Steppe", staged in Russian Samara, - purely Russian.

The librettist of the opera in its last stage edition was A. Kochetkov, but in Eichenwald's materials there are versions of the text that belong to other authors: the libretto of "Ashug Kerim" by B. Zubakin, the poetic version of "The Steppe" by M. Artsybashev, the prologue, Biktemir's song and the epilogue to "The Steppe", by E. Strant [7].

The opera was not performed in the Tatar language either in fragments, or in its entirety; neither was the libretto translated into the Tatar language. But when covering some issues related to the fate of the opera in the Tatar press or literature, it was impossible to avoid using its title in the Tatar language. During the period of touring performances of the opera in Kazan in 1932, the Tatar name "Dala" came into use as the equivalent of Russian "The Steppe". "Ashug Kerim" was used as the same name in different transcriptions, in all other languages it was "Ashug Kerim". But it turned out it was impossible to unequivocally translate the name "The White Horse" into the Tatar language.

If Eichenwald had in mind a "white" (in Tatar: "ak") horse in the literal sense of the word, the parallel Tatar title of the opera should have been "Ak at"; however, in the absence of a direct Russian one-word equivalent, the color defined by the Tatars as "akbuz" (the Russian transcription: "akbuz") also means "white", this is the color of bleached calico, or white with a bluish (ashy, dove-colored, grayish) tint. Most likely, A. Eichenwald did not take into account the difference between "ak at" and "akbuz at", and it is unlikely that the color of the horse was so essential. From different theoretically possible translations of the name "The White Horse" into the Tatar language, the Tatars preferred "Akbuz at", which led to some erroneous conclusions about the plot of the opera and its literary sources, discussions usually based on hearsay and the title of the work.

In the Tatar and Bashkir folklore, Akbuzat is the magic horse-assistant of the batyr [8, p. 57] of a totemic, in a certain sense, divine origin (see Tatar folk proverbs No. 5688, 5689) [9, p. 486], songs "Buy gynaen zifa" [10, p. 301], "Aye Shul" [10, p. 319]; kyska жyr No. 1 40 [11, p. 45], 598 [11, p. 69], 1135 [11, p. 106]; Orenburg - Kargaly [12, p. 72] and fairy tales "Altyn kosh" [13, pp. 25–37]. In Tatar folklore, there are no tales or legends describing the deeds of this horse.

As the words "Akbuz at" and "Akbuzat" are pronounced in a similar way, some authors, writing about "The Steppe", a priori believed its plot to be derived from the Bashkir kubair "Akbuzat". This tradition may have originated in Kazan literary and journalistic circles, but nothing of the kind had been observed in the materials of A. Eichenwald himself or those of the Samara theater before the opera was shown in Kazan. For example, published by the theater in the newspaper "Kyzyl Tatarstan", the notice, announcing the public viewing of the opera, informed about the folk Tatar-Bashkir origins of the musical material used in the work ("Tatar-Bashkort koylarennan alyp yazylgan") [14]. The similar notice in Krasnaya Tatariya mentioned (without specification) the borrowings from unnamed "ancient Tatar-Bashkir legends and songs", that is, from different works of different genres, and the plot of the opera [15]. But, after a public viewing of the opera, the Tatar writer and playwright F. Saifi-Kazanli who ought to know the literary heritage of the Tatar people claimed that it was "based on a legend sung and told among the Tatars, Bashkirs, as well as the Kazakhs and Kirghiz bordering with them, on the legend called 'Akbuz at'" [4]. A week later, the writer abruptly changed his point of view on the literary origins of the plot, but his first assessment had already been published.

A few years later, the Kazan journalist N. Kozlova also wrote about the Bashkir origins of "The Steppe" plot. "In the village of Dyurtyuli in the then Ufa province, Eichenwald found the legend "Akbuz-At" - the legend of the white horse. It is a legend of a clearly rebellious character - about the liberation of the steppe by a man who owns a white horse. The opera "The Steppe" was written based on this legend. Its hero, the folk singer of Bashkiria, Kerim <Karim>, dreams of freeing the steppe from beys-exploiters" [16], she wrote, making the hero of the opera the national singer of Bashkiria, the country that was formed only under the Soviet rule. N. Kozlova does not call the legend of the white horse itself Bashkir, but since, in her opinion, the hero of the legend is a Bashkir, this conclusion suggests itself. The only catch is that no specific legend about the liberation of the steppe by a man who owns a "white horse" has been found among the Bashkirs. The Bashkir Akbuzat has other functions and attributes.

The Ufa musicologist L. Atanova, specifying the literary source for the plot of the opera, came to

an even more unexpected conclusion that A. Eichenwald "wrote the opera 'The Steppe' to the libretto by A. <the author gives the name inaccurately: N. - Yu. I.> Kochetkov based on the Bashkir epic Akbuzat, recorded by the Bashkir folk sesen and playwright M. Burangulov" [17]. The composer, indeed, wrote two operas based on his libretto – "Mergen" (staged in 1940) and "Ashkadar" (staged in 1944), but not "The Steppe" ("Akbuzat"); moreover, he collaborated with the playwright only from the end of 1937. There was an opera created (1942) after the epic legend "Akbuzat" recorded by Burangulov, but not by A. Eichenwald, it was written by Kh. Zaimov in collaboration with A. Spadavekkia (the libretto by B. Bikbay and K. Dayan). In the course of their work on the opera "The Steppe", at the turn of the 1920s–1930s, neither A. Eichenwald nor Kochetkov could be familiar with folklore publications by M. Burangulov of the late 1930s (including "Akbuzat") as they appeared later, compared to the time when the libretto and the opera were created. An earlier record of the dastan, made by M. Burangulov in 1917, was known only to a narrow circle of Bashkir folklorists as the one having once existed - it had neither been published, nor preserved even as a manuscript.

The content of the opera can be learned from its presentation in the review by Saifi-Kazanly, which, nevertheless, is not exactly a retelling of the libretto. The writer describes the general impression that the performance, as a whole, made on him, including not only what was shown, but also told in it:

"In ancient times, when the Bashkirs and Kazakhs, leading a nomadic lifestyle, were not yet deeply crushed by the colonial oppression of industrial capitalism, when the storyteller Biktemir and the singer Karim used to be guests at weddings, there lived a manap-canton named Amirkhan. There is also his daughter Shafkat adopted by him for upbringing (the author calls her a "hostage", an inaccurate term* <*Note by F. Saifi-Kazanli>). There is a spoiled Fatima who raises Shafkat and looks after her, all her life Fatima encourages obscene pleasures and revels of the bey. Amirkhan wants to marry Fatima off; therefore, in order to show (introduce) the girl, he gathers matchmakers <and potential suitors. - Yu. I.>. Among the merchants, beys and manaps who come to see Shafkat, there is also the singer Karim.

"All the people know me. I am the singer Karim," he says.

In his song, the singer Karim describes the plight of the steppe people, offended by the beys. He appeals to give them freedom.

The storyteller Biktemir says that it is impossible to liberate the steppe without first freeing the bluish-white horse from the hands of the beys. Karim sets out to do it and takes a bluish-white horse away from the hands of beys and manaps.

It is thanks to this horse that Karim gets Shafkat as a wife. Because by the time Karim returns to Amirkhan's house, the local beys have already persuaded, in various deceitful ways, those around them (Fatima and others) to marry Shafkat off. Karim suggests arranging equestrian competitions - horse races. Having no doubt that his mangy-looking horse will not overtake the others, the beys gladly agree to his suggestion. But in the 40-kilometer race, Karim's bluish-white horse comes first. According to the ancient custom, Amirkhan must give Shafkat to him as a wife. However, Karim has nothing to give as his dowry. The beys ask for a bluish-white horse. Karim says: "I am fighting on horseback, and when fighting on horseback, I will liberate the steppe, I cannot give you the horse."

He takes Shafkat away to the steppe without paying anything in return.

As you can see, the content of the fairy tale about the bluish-white horse is connected with the steppe, with the struggle against the beys," concludes F. Saifi-Kazanli, having said nothing about this implied struggle [4].

The first edition of the opera, consisting of three acts and six scenes, was completed in the first half of 1930. From June, A. Eichenwald persistently introduced it to musical and theater figures from different cities of the country, obviously having in mind the stage production prospects for his work. The composer's reference-list "They listened to the opera 'The Steppe'" [18], covering the period of 1930-1937, mentions fourteen authorial performance auditions, as well as four performances in excerpts on radio (one of them was a concert broadcasting) and four most important stage shows in Samara (1931), Penza (1932) and Kazan (1932).

In June and November 1930, the opera was listened to in Moscow, in August - in Tiflis, in September - in Baku and Kazan, which, in addition to the reference list, is evidenced by individual reviews given by musical and theatrical figures: V. Lossky (SABT; Tiflis) - Moscow [19], K. Dolidze, A. Tsutsunavy - Tiflis [20] (No. 959, 971), N. Bogolyubova (No. 954) - Baku [21] and S. Lopashova (No. 964) [22]. In Kazan, the opera was listened to by those close to the Tatar State Academic Theater and, in particular, S. Gabashi:

"The Directorate of the Tatar State Academic Theater has decided, in principle, to purchase your opera "The White Horse" to be staged this 1930/31 season. But the directorate believes that it will need to be subjected to some changes, as you yourself have mentioned, in terms of its stage design, firstly, bringing it in accordance with the requirements of the director's tech-

nique, secondly, making some amendments or changes in relation to the vocal part, and thirdly, arranging it for a smaller orchestra.

It goes without saying that this circumstance will require your personal stay in Kazan for some time, approximately for two months or more.

The Directorate, bringing to your attention the abovementioned suggestions, asks you to communicate your consent and your specific terms, mainly, of course, concerning financial matters to the following address:

Kazan, Galaktionovskaya 14, Tatar State Akademic Theatre, Director Mukhsinov" [2].

However, the plans for staging the opera in Kazan were not realized.

Eichenwald continued searching for possible directors of the opera. In February 1931, such well-known Moscow figures as choreographer K. Goleizovsky [23] and the opera director V. Nardov [24] gave positive reviews of "The Steppe". In April, it was auditioned in Ufa. Apparently, the review of the opera "The Steppe" by V. Murtazin [25] belongs to the famous Bashkir artist and director. In June 1931, "The Steppe" was auditioned in Samara, later it was here, in the new repertoire Middle Volga Regional Theater (opened in 1931), which used to be A. Eichenwald's native theatre (in 1930-1933, he was its conductor), that the first and the only stage production of the opera was carried out. The permission for the opera libretto was issued by the Samara Inspector of Spectacles on 7 July, 1931 [26].

Before the performance was shown, the theater had applied to the Representation of the Tatar ASSR at the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee in Moscow with an invitation to take part in the new production. But the Representation just notified the People's Commissariat of Education of the Republic about this invitation and informed the theater that due to the lack of sufficiently competent employers in its staff, it could not directly participate in the production of this work [27].

No Tatarstan representatives attended the premiere. The Tatar-Bashkir singer and composer Gaziz Almukhametov, who had moved from Kazan to Ufa at the invitation of the Bashkir government in the early 1930s, attended the premiere, no doubt, as an envoy of Bashkiria.

The premiere of the opera "The Steppe" took place on 17 November, 1931. E. Shuvalov delivered an opening speech before the performance. In connection with the premiere, the composer was presented with a congratulatory address on behalf of the Middle Volga Theater actors. [28]. Subsequent performances were scheduled for 21, 24 and 29 November [29].

The performance was staged by conductor A. Eichenwald, stage director S. Malyavin, choreographers I. Bystrenina and B. Kirchheim, actors S. Nikandrov and I. Levin. The roles were played by: Kerim - V. Briginevich, Moskalenko; Amirkhan - A. Sheremetov, Sokhov; Shafkhet - Boreyko, Kazanskaya; Fatima - O. Golovina; Biktemir - M. Torchinsky; Buzyurk - R. Lopatkin; Ibrahim - Gvozdev; P. Volin; 1st messenger - Maslakova; 2nd messenger - Vdovenko [1, p. 285].

On November 18, speaking at a meeting of public organizations of the city devoted to the discussion of the performance, Gaziz Almukhametov said: "I will say that the opera "The Steppe" has been composed in such a way that it has made a great impression on me as a musician. I would like to express my hope that comrade Eichenwald will write for us, the Bashkirs, a modern opera" (quoted from: [17, p. 82]). This wish was fulfilled. In 1937, Eichenwald was invited to Ufa in connection with the preparations for the opening of a new opera house in Ufa. As there was an urgent need to form a national repertoire, he first received an order for the opera "Mergen", then for the opera "Ashkadar" (however, neither of them were based on modern life); later, the composer worked there in the Bashkir Folklore Office (1945 – 1947). For his merits in the field of Bashkir musical art, the composer was awarded the titles of "Honored Artist of the Bashkir ASSR" (1944) and "People's Artist of the Bashkir ASSR" (1945).

During his stay in Kazan on 15 September, 1932, A. Eichenwald gave for free use eight pieces from his opera "The Steppe" to the Tatar College of Arts: Shafket's arias (1st, 3rd and 5th scenes), Kerim's (1st and 5th scenes), Byuzyurka's , Fatima's and Amirakhan's ones, which is certified by the signatures of the Muzo head M. Shayevich and the chairman of the vocal section E. Kovelkova, who accepted the opera notes [30]. A. Eichenwald tried to ensure the life of his opera, if not on stage, at least in concert programs of student vocalists. It was hardly possible to hope for a theatrical production in Kazan in those times.

Literary and art figures unanimously responded to the opera "The Steppe", shown in Kazan in August as part of the summer tour of the Middle Volga Theater. In his extended article, F. Saifi-Kazanly made an attempt to evaluate Eichenwald's work in terms of the main trends in the Tatar musical culture development [4]. He finds some shortcomings in the opera, but on the whole, the music

of A. Eichenwald gains his approval as being superior to everything that was previously created by Tatar composers, including the operas "Saniya" and "Eshche". However, true to his principles to look for deviations from Marxism in works of art, F. Saifi-Kazanli finds them in the plot of the work (as for most Tatar composers, he considers their music to be non-Marxist).

"The Red Tataria" dated 12 August, 1932, published responses from conductors A. Litvinov and M. Shayevich, director E. Shuvalov, and F. Saifi under the general heading "'The Steppe' at the Kazan Bolshoi Theater" [5]. Most likely, the published reviews of musical and theatrical figures represented a brief summary of their speeches at the discussion on 30 August. Without going beyond their competence, they dwell mainly on purely professional issues, generally evaluating the Kazan premiere of "The Steppe" as successful.

Both A. Eichenwald's opera and its performance were highly appreciated by Litvinov. In his opinion, the new opera, created as a result of great work, was a valuable contribution to the Tatar and Bashkir culture. "The composer needed not only the knowledge of opera art to compose such an integral operatic work as "The Steppe", but also a long-term study of Tatar and Bashkir melodies," he noted.

In the way of musical composition, A. Eichenwald "succeeded in creating both the orchestral and vocal sides of the opera"; as for performance, Litvinov believed that the choral ensembles sounded especially good.

Enumerating the distinctive features of the opera "The Steppe" as a musical work, Shuvalov singled out its harmonic richness, variety of techniques and lavish colors. "As early as from the first chords of the orchestral performance, you feel and see all the mastery of the orchestral texture," he wrote. The author also noticed the special melody of the fifth scene in the opera. Characterizing A. Eichenwald's performance as a conductor, Shuvalov used one capacious phrase: "The orchestra sounds good, the choirs are beautiful, as always".

Describing the musical material of the work, Shuvalov used somewhat weird phrases ("The entire musical structure is borrowed from the folk songs of the Bashkirs and Tatars, and, to the composer's credit, it must be said that ethnographism and eclecticism, these two supporters of great-power chauvinism in art, have nothing to do with Eichenwald's opera"). One might figure out what the author meant to say in the first half of his statement. But the categorical statement about "ethnographism and eclecticism" as "supporters of great-power chauvinism" (?), apparently taken out of the context of his oral speech at the discussion of the opera, can be perceived only as an obligatory Soviet demagogic slogan, designed to protect A. Eichenwald from some charges, unknown to readers of the newspaper, that might be brought against him on an unspecified occasion.

On the whole, Shayevich agrees with his colleagues on a high assessment of the work and its performance:

> "Anton Eichenwald's opera "The Steppe" is a major artistic and musical work. The author showed himself as a great master of vocal and instrumental texture. At times, harmonization and orchestral colors in the opera fully captured the listener's attention. The performance was watched with interest.
>
> The author of "The Steppe" entirely followed in the footsteps of his teacher - Rimsky-Korsakov, not only in terms of an exceptional arrangement of the theme, but also in terms of choosing a plot (a fairy tale-legend). ...
>
> From the musical point of view, the composer Eichenwald wrote the opera "The Steppe" in a very original and interesting way. ...
>
> In the third scene, the elder Biktemir's story is constructed in a very original way.
>
> Although the entire opera is based on leitmotifs from Tatar and Bashkir songs, the whole work is written in the style of a European opera".
>
> In terms of performance, Shaevich finds certain shortcomings. "One of the minuses of the production is the poor diction of some vocalists and partly of the choir members, and the insufficient clarity of orchestral colors,"

he writes, understanding by "insufficient clarity of colors" not the composer's flaws, but "the absence of some instruments in the orchestra (bass clarinet, bassoon)".

One could agree with Shayevich's opinion that "Eichenwald could have taken a more relevant plot, from the revolutionary themes of our ancient folk tales, but for the Bashkir-Kazakhs, I would choose closer times" [5].

A day later, F. Saifi-Kazanly considered the plot of the libretto unsuccessful, since it did not reflect the life of the Tatars on the Volga and the Kama and there were no examples of class struggle in it, suggesting that the composer should write a new opera about the victory of the steppe nomads over the beys. The writer praised A. Eichenwald for his accuracy in conveying the Tatar and Bashkir music national features and contrasted his work with that of his contemporaries in the person of Almukhamedov, Gabasha, Vinogradov, M.

Muzafarov and A. Klyucharev. Although confused and insufficiently literate, F. Saifi-Kazanly's assessments contributed to the adoption of a certain party attitude towards the development of Tatar music and application of the labels "anti-party", "reactionary", "conservative", "right deviant and adherent of anti-Marxist views" on individual composers. The fear of political accusations curtailed the composers' freedom of search and creativity.

The review provides detailed information about the musical material of the opera: it gives the names of eleven folk songs used in the vocal pieces, including eight known from the Parisian repertoire of 1926 and three new ones, "Kara Urman", "Kush Beləzek" and " Məkhbus"; it also mentions Tatar takmak tunes and "kyska жyr" (8–7 complex song lyrics) / "sketchy songs", as they are wrongly called in the article "The Plot Is Improper", as a musical basis for ballet pieces, their appearance on the Kazan stage being a new phenomenon; our attention is drawn to the use of folk songs not only in their entirety, but also in fragments. A. Eichenwald's special success is believed to be his arrangement of the tunes "A Squadron", "Kush beləzek", "Bibkay-kyz", and his failures - "Kara Urman", "Təftiləү", "Məkhbus" [4], [5].

The review of the People's Commissariat of Education of the TASSR, signed by People's Commissar A. Biktagirov and issued personally to A. Eichenwald the next day after the Middle Volga Opera closing performance, says as if to sum up the viewing and discussion of the opera:

"...NKP TR finds that the opera "The Steppe" is a significant scientific contribution to Tatar and Bashkir music.

The ways of arranging folk musical creative works, chosen by the composer A. Eichenwald, can further serve the development of the Tatars' musical culture" [31].

In 1932, permission to perform the opera "The Steppe" was denied. "Immediately remove the banned Eichenwald's opera "The Steppe" from the repertoire," Glavrepertkom Litovskiy telegraphed to the Samara Krailit and the Opera House [32] on 21 February, 1932, giving no reasoning behind the order. The next day, the artistic and political council (khudpolitsovet) of the theatre urgently discussed the order of the Chief Repertoire Committee and expressed its categorical disagreement with this decision in a response telegram [33].

The conductor N. Golovanov (01.04.1932), the composers M. Ippolitov-Ivanov (03.04.1932) [34] gave their positive reviews of "The Steppe", so did Bei-Bulat Ibragimov about its version called "Ashug-Kerime" [35]. On 3 April, 1932, A. Eichenwald himself applied to the authorities concerning the ban on the production of the opera "The Steppe" [36]. Of course, these reviews, like the reviews of 1931, were organized aiming to prove to the Glavrepertkom that there were no ideological violations in the opera. Some Tatar prominent figures also spoke positively about the opera, primarily they were a group of young musicians working or studying in Moscow (singers S. Sadykova, A. Izmailova, N. Rakhmatullina, composers A. Klyucharev, M. Muzafarov, G. Almukhamodov, mandolinist I. Ilyalov) [37].

By the summer of 1932, the opera returned on stage: the libretto was rewritten in the way indicated by the Glavrepertkom. A. Eichenwald continued to work on his opera, the libretto was altered and corrected to make the plot more heroic and to strengthen its "Marxist principle" because of the threat of new prohibitions (see E. Okhitovich's appeal to the People's Commissar of Education of the RSFSR addressed to Bubnov and dated 23 May,1933 [38]). In 1933, the anti-Eichenwald group of the Middle Volga Theater won, the composer was forced to change jobs and on August 22, 1933, he got a job as an art researcher at the Ashgabat Turkmen State Research Institute.

Eichenwald continued to look for ways to stage the opera in Kazan, hoping for the help of his Tatar friends. In particular, he asked for support from the popular singer Asiya Izmailova, who was familiar with the upper echelons of the Tatar government (see the correspondence between A. Izmailova and A. Eichenwald) [39].

The audition of the opera "The Steppe" authorial performance took place at the Tatar State Opera Studio on February 16, 1936. Before listening, A. Eichenwald introduced the audience to his approaches to the selection and arrangement of the thematic material.

The audition was attended by the heads of the CEC of the TASSR, director, deputy director, heads of the educational and literary departments and leading teachers of the studio, studio composers, studio vocalists, the authors of literary works commissioned by the studio, etc. A total of 22 people:

1. G. Baichurin, the Chairman of the Presidium of the CEC of the ATSSR;

2. T. Ayupov, a deputy head of the organizational department and the secretary of the CEC of the ATSSR;

3. N. Raisky, a professor of the Moscow Conservatory;

4. Kh. Tukhvatullin, the director of the studio;

5. E. Milkovich, an associate professor of the Moscow Conservatory;

6. N. Sherman, the head of the educational activities of the studio;

7. N. Rakhmatullina, a singer, a laureate of the All-Union Competition;

8. K. Baiburov, a violinist;

9. Mustyukov, a deputy director of the studio;

10. N. Zhiganov, a student of the Moscow Conservatory;

Studio Composers:

11. M. Muzafarov,

12. J. Faizi,

13. Z. Khabibullin,

14. F. Yarullin;

15. F. Sallavi;

Studio vocalists:

16. K. Rezvanov,

17. H. Amirova,

18. F. Mannapov;

19. M. Jalil, the head of the literary department of the studio;

20. A. Erikeev, a poet;

21. Khalatov, a composer;

22. A. Kochetkov, the author of the libretto (surnames are listed in order of entry in the minutes of the discussion).

The minutes of the discussion include information about nine speeches. The text of the minutes is schematic, but the main points of the speeches are quite clear. Excerpts from them are given according to the original source.

The merits of the opera were its preservation of the national flavor (G. Baichurin) and its connection with the Tatar folk art – the legend and song folklore (F. Sallavi). G. Baichurin expressed his confidence that the opera would be popular. In this regard, A. Eichenwald was set as an example to young Tatar composers, whose music did not reach the mass audience. G. Baichurin explained it by the fact that young composers ignored Tatar song folklore, and emphasized the importance of a close connection between the composer's work and folk music.

Kh. Amirova also highlighted the need for connection with folk music, she believed that "in their works, young composers are far from folk music, therefore, they are inaccessible to the general public (for example, Zhiganov and Muzafarov). Why do Saidashev and Faizi reach out to the masses? Because in his work, Saidashev is very close to the masses. Our composers should take this into account in their future work."

According to the composer Khalatov, the opera had "moments (the prelude "A Night in the Steppe" and a lullaby) that have been brilliantly done". F. Sallavi noted the theatrical effect of the work.

However, there were critical remarks on the opera.

N. Zhiganov "expressed certain doubts that, along with the folk melody, musical developments that stand out contrastingly against the main themes in their specificity might sound too harsh".

"Negative characters do not at all seem negative judging by the melodious sound of their arias and their leitmotifs, in some places they are more intelligible and receptive even in comparison with the heroes; nevertheless, the opera is of great value, although some amendments should be made", he said.

J. Faizi criticized the content of the opera. In his opinion, it is not enough that "the struggle for the steppe liberation is personified in the liberation of Shafket (the heroine). There is no struggle for the steppe itself." The legend is not very convincing in terms of belonging to the Tatars. Among the shortcomings of the opera, he mentioned the important role the Bashkir songs play in it, for example, the song "A Squadron". At the end of the performance, J. Faizi pointed out "the need for Tatarization" or, according to Kh. Tukhvatullin, "acclimatization" of the opera, which was picked up by the composer.

N. Raisky pointed out that some arias, especially Biktemir's one, are very high in their tessitura, which raises doubts about their performance even by an exceptionally talented tenor.

Summing up the discussion of the opera, the director of the studio Kh. Tukhvatullin proposed holding a special meeting, following which the necessary amendments could be made to the libretto and the music. He did not agree with Sallavi's suggestion that for our future theater the opera "The Steppe" would be the same thing as "Princess Turandot" was for Vakhtangov. According to Tukhvatullin, this was not possible, because, despite its merits, "The Steppe" was not the work that could determine the path of the Tatar opera theater development.

The last to speak was A. Eichenwald, who stated that his attitude to this work was that of responsibility and criticism, and expressed his readiness to continue working on the opera in order to overcome the abovementioned shortcomings [40].

Of course, in the short minutes of the discussion, the opinions of the speakers were not reflected in their entirety, but selectively and not always clearly enough. However, the final conclusions made after this meeting were formulated in a letter from Kh. Tukhvatullin to Eichenwald dated 4 March, 1936:

"Dear Anton Aleksandrovich,

In the presence of the representatives of the ATSSR, Tatar composers and poets, the opera "The Steppe", listened by us on 16 February, impressed all those present with a solid, serious work on the folklore material of both the Tatar and Bashkir peoples. This material is well used as a thematic base, thoroughly developed and, by universal opinion, expressed in the speeches of the named comrades, as well as in the speeches of a number of artistic directors of the Studio, Tatar composers, theater workers, etc., [the opera] is generally recognized as deserving serious attention in terms of including it in the repertoire of the future State Theater of the ATSSR.

The considerations you heard about the need to make a number of amendments regarding the vocal part, the libretto and other details, the validity of which were recognized, we are sure will be implemented by you in the near future. We can inform you that the writer F. Burnashev has given his consent to participate in the revision of the libretto.

The poet F. Burnashev will arrive at our call from Kazan on 5/III this year and we hope to discuss with you a plan for translating the libretto into Tatar and a plan for the necessary changes and amendments" [42].

From the letter it is clear that the studio included the opera "The Steppe" in its long-term plan and started working on it in the direction chosen by the studio.

After the discussion of the opera, A. Eichenwald apparently stayed in Moscow for some time, awaiting the final decision on the fate of the opera. On 23 March, 1936, the secretary of the State Musical Publishing House (MUZGIZ) received the manuscripts proposed by the composer for their publication. These were "The Lullaby" (the arrangement of the Turkmen folk song) and seven pieces from the "The Steppe" - two arias ("Oh, Kerim ...", "Oh, Amirkhan ..." and Shafkhet's Lullaby, two songs of Kerim ("A Bee Is Buzzing...", "My Grandfather , a Singer and a Leader…"), the Song of Fatima and the Song of Biktemir. Owing to his stay in Moscow, A. Eichenwald most likely brought them to the publishing house personally. It is also likely that he met Fatkhi Burnash, but the matter did not go beyond preliminary negotiations.

The last document that testifies to A. Eichenwald's contacts with the Studio is a telegram from Fatkhi Burnash to the composer in Ashgabat, dated mid-May 1936, about the prospects of working on the libretto and asking director V. Nardov to join them in this process [42].

Eichenwald's negotiations with the Moscow publishing house were also disappointing. After a long silence of MUZGIZ, about a year later, in February 1937, Eichenwald received a negative answer.

As the musical material of these pieces and the vocal parts were based on well-known Tatar folk tunes, it turned out that the publishing house found "insufficient vividness" in the primary sources themselves. In Kazan, they were rated differently.

Instead of rather vague prospects for cooperation with the Tatar State Opera Studio, which required work on adapting his music to an updated or new libretto corresponding to the taste of the Studio's management, the libretto that had not yet been written, in May 1937, A. Eikhenwald received a new tempting offer from Kazan, from a department superior to the studio: to return to the Tatar capital and head the Musical Folklore Office (see other: [43]).

Results

Eichenwald conceived the idea of the opera "The Steppe" in 1928 after his unsuccessful attempt to organize a concert in Kazan with a program of his own arrangements of Tatar folk songs. The composer included in the texture of his new work not only Tatar, but also Bashkir songs. His innovation was that it was for the first time that *kyska эҗyr* had served as musical material. When choosing a title for his new work: ("The Steppe", "Dala", "The White Horse", "Ashug Kerim"), the composer aimed at a wide audience of viewers. A. Kochetkov, B. Zubakin, M. Artsybashev and E. Strent were involved in the creation of the libretto in different years. The plot had no parallels either with the Bashkir kubair about Akbuzat, or with ancient Tatar and Bashkir legends.

The first edition of the opera in three acts and six scenes was completed no later than the first half of 1930. A. Eichenwald launched a wide campaign to promote his work on stage: he organized auditions, letters of feedback from representatives of creative intellectuals, etc.

The premiere of the opera took place on 17 November, 1931. However, A. Eichenwald found ill-wishers in the theater. The opera was banned after its premiere in February 1932, but it was re-

stored again after being revised according to the ideological guidelines in the summer of the same year. The production received a warm response and high appreciation on the part of the Tatar public. In the spring and summer of 1933, a new wave of criticism against “The Steppe” rose, and the composer was forced to leave the Middle Volga Theater.

Conclusions

As a conclusion, I would like to quote the music lover, Prof. V. Ternovsky: “A. Eichenwald is a prominent musician who possesses Rimsky-Korsakov’s school of training. Combining many years of experience in collecting song folklore of the peoples of the USSR, especially Tatar-Bashkir songs, it is with great artistic and technical skill that he has created a wonderful piece of music. The advantage of the opera is that the author, while preserving the specificity of the Tatar-Bashkir musical harmony, at the same time, has created a composition that links it with European music” [44].

References

1. Bernandt, G. B. (1962). *Slovar' oper, vpervye postavlennykh ili izdannykh v dorevolyutsionnoi Rossii i v SSSR* (1736–1959) [Dictionary of Operas First Staged or Published in Pre-Revolutionary Russia and in the USSR]. 554 p. Moscow, Sov. kompozitor. (In Russian)
2. *Pis'mo S. Gabashi A. Ehikhenval'du* (1930) [S. Gabashy’s Letter to A. Eichenwald]. (GTSMMK. F. 159, No. 1019. 1 p.). (In Russian)
3. *Spravka Kazanskogo muzykal'nogo uchilishcha* [A Reference from the Kazan Musical College]. GTSMMK. F. 159. No. 1092. (In Russian)
4. Səifi-Kazanly, F. (1932). *“Dala”* [“Dala”]. (Opera, 6 kyreneshtə. Anton Ehikhenval'd əsəre. Urta Idel urys opera teatry). “Kyzyl Tatarstan”. No. 177. 6 avg. (In Tatar)
5. Səifi-Kazanly, F. (1932). *Syuzhet neudachen. “Step'” v Kazanskom Bol'shom teatre* [The Plot Is Improper. “The Steppe” in the Kazan Bolshoi Theatre]. Krasnaya Tatariya. 12 avg. (In Russian)
6. *Otzyv K. Dolidze i B. Ibragimova* [K. Dolidze and B. Ibrahimov’s Review]. GTSMMK, f. 159, No. 959, 960. (In Russian)
7. GTSMMK, No. 38–40, 50, 50–52. (In Russian)
8. Urmanche, F. (2008). *Tatar mifologiyase. Ehntsiklopedik syzlek. 3 t.* [Tatar Mythology. Encyclopedic Dictionary. Three Volumes]. Təz. F. Urmancheev. Pp. 57–61. Kazan, Məgarif. (In Tatar)
9. Isənbət, N. (2010). *Tatar khalyk məkalləre: 3 t. 1 t.* [Tatar Folk Proverbs: Three Volumes. Vol. 1]. 622 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
10. *Tatar khalyk iҗҗaty: Tarikhi həm lirik җyrlar* (1988) [Tatar Folk Art: Historical and Lyrical Songs]. Təz., keresh məkalə yazuchy, isk. əzerləyche I. N. Nadirov. 486 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
11. *Tatar khalyk iҗҗaty: Kyska җyrlar* (1976) [Tatar Folk Art: Short Songs]. Təz., keresh məkalə yazuchy, isk. əzerləyche I. N. Nadirov. 392 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
12. Klyucharev, A. (1986). *Tatar khalyk җyrlary* [Tatar Folk Songs]. 488 p. Kazan, Tatarstan kitap nəshriyate. (In Tatar)
13. *Tatar khalyk iҗҗaty: Əkiyatlər: 2 kitap təz* (1978) [Tatar Folk Art: Tales: Two Books]. Kh. Yarmi həm Kh. Gatina. 447 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
14. *“Dala” operasyn karau* (1932) [Watch the Opera “Dala”]. Kyzyl Tatarstan. 29 iyul' (No. 170). (In Russian)
15. *Segodnya prosmotr “Stepi”* (1932) [Watching “The Steppe” Today]. Krasnaya Tatariya. 30 iyulya (No. 172). (In Russian)
16. N. K. (1936). *Opera “Step'”* [Opera “The Steppe”]. Krasnaya Tatariya. 10 sent. (In Russian)
17. Atanova, L. (1992). *Mukhametsha Burangulov i bashkirskaya opera* [Mukhametsha Burangulov and the Bashkir Opera]. Skazitel'skoe i literaturnoe tvorchestvo Mukhametshi Burangulova: (sb. statei). P. 82. Ufa. (In Russian)
18. *Spravka-spisok “Slushali operu, ‘Step'’”* [Reference List “Those Who Listened to the Opera ‘The Steppe’”]. GTSMMK, No. 952. (In Russian)
19. *Otzyv A. Losskogo* [A. Losskiy’s Review]. GTSMMK. No. 572, 963. (In Russian)
20. Otzyv K. Dolidze, A. Tsutsunavy [K. Dolidze and A. Tsutsunavy’s Review]. of GTSMMK. *No. 959, 971. (In Russian)*
21. *Otzyv N. Bogolyubova* [N. Bogolyubov’s Review]. GTSMMK. No. 954. (In Russian)
22. *Otzyv S. Lopashova* [S. Lopashov’s Review]. GTSMMK. No. 964. (In Russian)
23. *Otzyv K. Goleizovskii* [K. Goleizovskiy’s Review]. GTSMMK. No. 957. (In Russian)
24. Otzyv *V. Nardova* [V. Nardov’s Review]. GTSMMK. No. 965. (In Russian)
25. *Otzyv V. Murtazina* [V. Murtazin’s Review]. GTSMMK. No. 978-1006. (In Russian)
26. *Razreshenie na libretto* [Libretto Permission]. GTSMMK. No. 45. 1 p. (In Russian)
27. *Pis'mo Predstavitel'stva TASSR pri Prezidiume VTSIK Srednevolzhskomu teatru* [Letter from the Representative Office of the TASSR at the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee to the Middle Volga Theater]. GTSMMK. F. 159, No. 1070. (In Russian)
28. *Privetstvennyi adres A. Ehikhenval'du ot imeni artistov Srednevolzhskogo teatra* [Congratulatory Address to A. Eichenwald on Behalf of the Actors of the Middle Volga Theater]. GTSMMK. No. 1009. (In Russian)
29. *Afisha opery “Step'”* [The Opera “The Steppe” Poster]. GTSMMK. F. 159, No. 1166. (In Russian)

30. *Spravka o peredache 8 opernykh nomerov Tatarskomu tekhnikumu iskusstva* [Certificate of Eight Opera Pieces Transfer to the Tatar Art College]. GTSMMK, No. 1888. (In Russian)

31. *Otzyv Narkomprosa ATSSR* [Review Given by the ATSSR Narkompros]. GTSMMK. F. 159, No. 976. (In Russian)

32. *Telegramma Glavrepertkoma Litovskogo v adres Srednevolzhskogo teatra* [The Main Repertoire Commissar Litovskiy's Telegram to the Middle Volga Theater]. 21.03.1932. GTSMMK. F. 159, No. 1076. (In Russian)

33. *Telegramma Srednevolzhskogo teatra Glavrepertkomu Litovskomu* [Telegram from the Middle Volga Theater to the Main Repertoire Commissar Litovskiy]. 22.03.1932. GTSMMK. F. 159, No.1077. (In Russian)

34. Otzyvy dirizhera N. S. Golovanova, kompozitora M. M. Ippolitova-Ivanova [Conductor N. Golovanov and Composer M. Ippolitova-Ivanov's Review]. GTSMMK. *No. 958, 961, 956. (In Russian)*

35. *Otzyv Bei-Bulata Ibragimova* [Bey-Bulat Ibragimov's Review]. GTSMMK. No. 960. (In Russian)

36. *Obrashchenie A. Ehikhenval'da po povodu zapreshcheniya opery "Step'"* [A. Eichewald's Appeal Regarding the Banning of the Opera "The Steppe"]. GTSMMK. No. 1082. (In Russian)

37. *Otzyv zav. uchebnoi chast'yu bashkirskogo otdeleniya Moskovskoi konservatorii I. Ilyalova* [The Head of the Educational Department of the Bashkir Branch of the Moscow Conservatory I. Ilyalov's Review]. GTSMMK. No. 975. (In Russian)

38. *Obrashchenie E. A. Okhitovicha k narkomu prosveshcheniya RSFSR Bubnovu ot 23.05.1933* [E. Okhitovich's Appeal to the People's Commissar of Education of the RSFSR Bubnov dated 05/23/1933]. GTSMMK. No. 970. (In Russian)

39. *Perepiska A. Izmailovoi s A. Ehikhenval'dom* [A. Izmailova's Correspondence with A. Eichenwald]. GTSMMK. F. 159. No. 1020, No. 1021, No. 1022, No. 1023. (In Russian)

40. *Protokol obsuzhdeniya opery "Step'" ot 16.02.1936* [Minutes of the Discussion of the Opera "The Steppe" dated 16.02.1936]. GTSMMK. F. 159. No. 1088. (In Russian)

41. *Pis'mo Kh. Tukhfatullina A. Ehikhenval'du ot 04.03.1936* [Kh. Tukhfatullin's Letter to A. Eichenwald dated 04.03.1936]. GTSMMK. F. 159, No. 1038. (In Russian)

42. *Telegramma V. L. Nardova A. Ehikhenval'du* (15.05.1936) [V. Nardov's Telegram to A. Eichenwald]. GTSMMK. F. 159, No. 1. 1018. (In Russian)

43. Isanbet, Yu. (2023). *Anton Ehikhenval'd i Kazanskii kabinet muzykal'nogo fol'klora* [Anton Echenwald and the Kazan Office of Musical Folklore]. Tatarica. No. 1. (In Russian)

44. Ternovskii, V. N. (1937). *Opera "Step'" v kontsertnom ispolnenii* [The Concert Performance of the Opera "The Steppe"]. Krasnaya Tatriya. 14 iyunya. (In Russian)

ФОЛЬКЛОРНАЯ ОПЕРА «СТЕПЬ» В ВОСПРИЯТИИ СОВРЕМЕННИКОВ

Юлдуз Накиевна Исанбет[1],
Казан,
mileuscha@mail.ru.

Данная работа принадлежит к циклу статей о композиторе Антоне Эйхенвальде, опубликованных в журнале «Tatarica» в 2022–2023 гг.: «Симфонический концерт восточной музыки в Казани 1923 года» (2022, № 1), «Концерты восточной музыки» в Париже (2022, № 2), «Антон Эйхенвальд и Казанский кабинет музыкального фольклора» (2023, № 1). Цель исследования – систематизировать на основе изучения архивных материалов сведения по истории создания и постановки оперы «Степь». Доказано, что композитор А. Эйхенвальд взялся за создание этого произведения, чтобы дать новую жизнь своим обработкам татарских народных песен.

Ключевые слова: татары, татарская музыка, Антон Эйхенвальд, опера «Степь», Татарская государственная оперная студия

Введение

История написания и постановки «Степи» – одной из первых татарских опер, созданной в одно десятилетие с операми «Сания» и «Эшче» («Рабочий») С. Габаши, Г. Альмухамедова и В. Виноградова, по сей день остается одной из наименее изученных страниц истории татарской музыки. Вероятнее всего, одним из побудительных мотивов к созданию оперы «Степь» послужила неудача с попыткой

[1] По причине ухода из жизни автора структура статьи была выстроена в соответствии с требованиями журнала редактором М. М. Хабутдиновой.

организации в Казани симфонического концерта с программой из обработок татарских народных песен. Потеряв веру в возможность исполнения своих произведений на концертной эстраде Казани, А. Эйхенвальд попытался дать им новую жизнь в качестве тематического материала и музыкальной основы отдельных номеров будущей оперы.

Материалы и методы

Материалом для анализа послужили архивные документы, связанные с оперой А. Эйхенвальда «Степь». В работе используются описательный, культурно-исторический методы исследования, метод анализа и обобщения.

Обсуждение

В «Словаре опер...» Г. Бернандта первая редакция оперы «Степь» датируется 1928-м, вторая – в 1929–1930 гг. [1, с. 285]. Однако во время пребывания А. Эйхенвальда в Казани в сентябре–декабре 1928 года (последний спектакль сезона состоялся 30 декабря) вопрос о работе над оперой еще не стоял. Вероятнее всего, в 1928 году возник лишь какой-то смутный замысел произведения, и одним из побудительных мотивов к его созданию послужила неудача с попыткой организации в Казани симфонического концерта с программой из собственных обработок татарских народных песен.

Повлиять на возникновение оперного замысла А. Эйхенвальда могла и постановка на русском языке в Баку оперы Р. Глиэра «Шахсенем» (март 1927; 1-е действие). Оперы и музыкальные комедии грузинских и азербайджанских композиторов, построенные на народнопесенном материале, были А. Эйхенвальду хорошо известны по его работе в Тифлисе и Баку еще до этого. Знал он и о татарских операх «Сания» и «Эшче». Но авторами подобных произведений, как правило, были собственные (коренные) носители соответствующих национальных культур. Музыкальный и литературный язык создаваемых ими произведений был для них родным. «Шахсенем» же написал композитор со стороны, воспитанный на русской и западноевропейской музыке и впервые соприкоснувшийся с новым для себя музыкальным языком. Опыт Глиэра показался настолько перспективным, что его поспешили перенять во многих союзных и автономных республиках СССР, впервые осваивающих оперный жанр. Идея создания такой оперы могла показаться неожиданно плодотворной и А. Эйхенвальду.

По Г. Бернандту, список действующих лиц оперы выглядит следующим образом: Керим, народный певец (тенор); Амирхан (баритон); Шафхет, его дочь (сопрано); Фатима, сваха (меццо-сопрано); Биктемир, сказитель (бас); Бюзюрк, богатый купец, жених (бас); Ибрагим, охотник, жених (тенор); 1-й посланец (сопрано); 2-й посланец (альт). Народ, гости, слуги, женихи, невольники [1, с. 285]. Однако русские транскрипции имен некоторых действующих лиц, особенно Шафкат, в разных документах приводятся по-разному, в том числе и исходя из их турецко-азербайджанских вариантов: 1. Шафкат (татар.) = Шафхет (Г. Бернандт), Шефкет (А. Измайлова), Шефхет (В. Терновский), Шевхат (В. Виноградов); 2. Фатима (татар.; Г. Бернандт) = Фатьма (В. Терновский); 3. Карим (татар.) = Керим (Г. Бернандт), 4. Амирхан (татар.; Г. Бернандт) = Амир-хан[2] [3].

При создании оперы А. Эйхенвальд опирался на татарский народнопесенный музыкальный материал и воспользовался в том числе некогда обработанными им самим для симфонического оркестра двух фортепьяно или для голоса с фортепьяно (или с оркестром) произведениями 1923 и 1926 годов, уже апробированными на публике: «Бибкәй кыз» («Әч-түч»), «Бишек җыры», «Газизә балдыз» («Һаваларда йолдыз»), «Өзелә үзәк» («Сибелә чәчәк»), «Тәфтиләү», «Туган ил», «Эскадрон», а также «Каз канаты», «Такмак» и «Хатын-кызлар биюе», называемые в используемом документе «короткими такмачными напевами». Упоминаемые в печати в качестве названий оперных номеров народные напевы «Ирэндек», «Кара урман», «Куш беләзек», «Мәхбүс» [4], [5] использованы А. Эйхенвальдом впервые. Однадве песни из этих перечней могут считаться башкирскими («Ирэндек», «Эскадрон»), что для некоторых башкирских деятелей послужило в свое время основанием называть оперу башкирской, а для татарских – не считать оперу татарской.

Однако для реализации оперного замысла необходима была литературная основа. Предстояло найти оперного либреттиста, способного подыскать и разработать тему, позволяющую

---

2 Во избежание излишней пестроты, имена действующих лиц в авторском тексте в дальнейшем приводятся соответственно русской транскрипции татарского варианта имени, которое в скобках добавляется и к имени цитируемого документа (примечание Юлдуз Исанбет. – *М. Х.*).

использовать уже готовые обработки народных напевов. При этом свободу автора либретто должна была дополнительно сковывать необходимость большую часть текстов писать под уже существующие конкретные мелодии. Первый набросок оперы А. Эйхенвальда мог появиться, видимо, не ранее первых месяцев 1929 года, а дальше, в 1929–1930 годы, могла продолжаться работа, связанная не столько с музыкой оперы, сколько с либретто, подвергавшимся неоднократным переделкам в духе требований к советскому искусству того времени. Именно этот, скорее литературный, чем музыкальный вариант произведения, мог считать второй редакцией оперы Бернандт. Во всяком случае, введение дополнительных номеров не должно было быть связано с серьезными структурными изменениями оперы, так как переделки либретто носили внешний, «прибавочный» характер и не касались узловых моментов произведения, и новые музыкальные номера должны были иметь характер вставки.

А. Эйхенвальд, как и Глиэр, писал оперу на либретто на русском языке, то есть для исполнения на русской сцене. Произведение имело несколько рабочих названий: «Ашуг Керим» [6], «Белая лошадь» [2] и – в сценическом варианте – «Степь». Это связано с тем, что, несмотря на широкое использование в произведении татарского народно-песенного материала, автор не исключал, что оперой могут заинтересоваться русские театры не только в первую очередь Казани и Уфы, но и некоторых «восточных» городов, прежде всего Тифлиса и Баку. Название «Ашуг Керим» имело кавказскую привязку, «Белая лошадь» – татарско-башкирскую, а поставленная в русской Самаре «Степь» – чисто русскую.

Либреттистом оперы в последней, сценической, редакции был А. И. Кочетков, но в материалах Эйхенвальда имеются варианты текста, принадлежащие и другим авторам: либретто «Ашуг Керим» Б. Зубакина, стихотворный вариант «Степи» М. А. Арцыбашева, пролог, песня Биктемира и эпилог к «Степи» Е. Стрэнта [7].

На татарском языке опера ни в отрывках, ни целиком не исполнялась, и либретто на татарский язык не переводилось. Но при освещении некоторых вопросов, связанных с судьбой оперы, в татарской прессе или литературе нельзя было обойтись без употребления ее заглавия на татарском языке. В период гастрольных показов оперы в Казани в 1932 году вошло в обиход эквивалентное русской «Степь» параллельное татарское название «Дала». «Ашуг Керим» – в разной транскрипции, на всех языках «Ашуг Керим». Но однозначно перевести на татарской язык название «Белая лошадь» оказалось невозможным.

Если Эйхенвальд имел в виду *«белую»* (по-татарски: *«ак»)* лошадь в буквальном смысле этого слова, параллельное татарское название оперы должно было бы быть *«Ак ат»*, но, за отсутствием прямого однословного аналога, в русском языке называется «белым» также и цвет, определяемый татарами словом *«акбүз»* (русская транскрипция: *«акбуз»),* это – цвет отбеленной бязи, белый цвет с сизоватым (пепельным, синеватым, сероватым) отливом. Скорее всего, о различии между *«ак ат»* и *«акбүз ат»* А. Эйхенвальд не задумывался и вряд ли масть лошади была для него столь существенной. В татарских же кругах из теоретически возможных переводов на татарский язык названия *«Белая лошадь»* как *«Ак ат»* или *«Акбуз ат»* предпочли второй, а это привело к некоторым ошибочным умозаключениям о сюжете оперы и его литературных источниках, о которых обычно рассуждали понаслышке, исходя только из заглавия произведения.

В татарском и башкирском фольклоре Акбузат – волшебный конь-помощник батыра [8, с. 57], по происхождению тотемного, в известном смысле божественного (см. татарские народные пословицы № 5688, 5689) [9, с. 486]; песни «Буй гынаең зифа» [10, с. 301], «Әйе шул» [10, с. 319]; кыска җыр № 140 [11, с. 45], 598 [11, с. 69], 1135 [11, с. 106]; Оренбург – Каргалы [12, с. 72]; сказки «Алтын кош» [13, с. 25–37]. В татарском фольклоре отсутствуют развернутые предания и легенды о деяних этого коня.

Из-за одинакового звучания слов «акбуз ат» и «Акбузат» отдельные авторы, пишущие о «Степи», априорно начали называть ее сюжет производным от башкирского кубаира «Акбузат». Начало такой традиции зародилось, пожалуй, в казанских литературно-журналистских кругах, в материалах же самого А. Эйхенвальда или самарского театра до показа оперы в Казани ничего подобного не наблюдалось. Например, в извещении об общественном просмотре оперы, опубликованном театром в газете «Кызыл Татарстан», речь шла о народных татарско-башкирских истоках музыкального материала произведения («татар-башкорт көйләреннән алып язылган») [14]. В аналогичном извещении

в «Красной Татарии» упоминалось (без конкретизации) о заимствовании из неназванных «старинных татаро-башкирских легенд и песен»*,* то есть из разных произведений разных жанров, и сюжета оперы [15]. Но татарский писатель и драматург Ф. Сайфи-Казанли, ориентирующийся, казалось бы, в литературном наследии татарского народа, после общественного просмотра оперы заявил, что она «написана на основе распеваемой и рассказываемой среди татар, башкир, а также пограничных с ними казахов и киргизов легенде под названием „Акбуз ат“» [4]. Через неделю писатель резко изменил свою точку зрения на литературные истоки сюжета, но его первая оценка уже попала в печать.

Через несколько лет о башкирских истоках сюжета «Степи» сообщила казанская журналистка Н. Козлова. «В селе Дюртюли тогдашней Уфимской губернии Эйхенвальд нашел легенду „Акбуз-Ат“ – легенду о белой лошади. Это была легенда явно бунтарского характера – об освобождении степи человеком, владеющим белой лошадью. На тему этой легенды и написана опера „Степь“. Ее герой – народный певец Башкирии Керим <Карим> мечтает освободить степь от баев-эксплуататоров» [16], – написала она, сделав героя оперы народным певцом Башкирии, образованной лишь при советской власти. Башкирской саму легенду о белой лошади Н. Козлова не называет, но раз герой легенды, по ее мнению, башкир, то такое умозаключение напрашивается само по себе. Загвоздка только в том, что конкретной легенды об освобождении степи человеком, владеющим «белой лошадью», у башкир до сегодняшнего дня пока еще не обнаружено. У башкирского Акбузата тоже другие функции и полномочия.

Уфимский музыковед Л. Атанова, конкретизируя литературный источник сюжета оперы, пришла к еще более неожиданному выводу, что А. Эйхенвальд «написал оперу „Степь“ на либретто А. <у автора неточно: Н. – *Ю. И.*> Кочеткова по мотивам башкирского эпоса „Акбузат“, записанного башкирским народным сэсэном и драматургом М. Бурангуловым» [17]. На его либретто композитор, действительно, написал две оперы – «Мергэн» (пост. 1940) и «Ашкадар» (пост. 1944), но не «Степь» («Акбузат»), да и сотрудничал он с драматургом лишь с конца 1937 года. А по записанному Бурангуловым эпическому сказанию «Акбузат» создана опера (1942 г.), но не А. Эйхенвальдом, а Х. Заимовым в соавторстве с А. Спадавеккиа (либретто Б. Бикбая и К. Даяна). Во время же работы над оперой «Степь», на рубеже 1920–1930-х годов, ни А. Эйхенвальду, ни Кочеткову не могли быть знакомы позднейшие, по сравнению с временем создания либретто и оперы, фольклорные публикации М. Бурангулова конца 1930-х годов (в их числе и «Акбузата»). А более ранняя запись дастана, сделанная М. Бурангуловым в 1917 году, была известна лишь узкому кругу башкирских фольклористов только как когда-то существовавшая – она никогда не была опубликована и не сохранилась даже в рукописи.

О содержании оперы можно судить по его изложению в рецензии Сайфи-Казанлы, которое тем не менее не следует рассматривать как пересказ либретто. Писатель описывает общее впечатление о сюжете оперы, сложившееся в процессе ознакомления со спектаклем в целом, включая не только показанное, но и рассказанное в нем:

«В давние-давние времена, когда башкиры и казахи, ведущие кочевой образ жизни, не были еще глубоко задавлены колонизаторским притеснением промышленного капитализма, когда сказочник Биктемир, певец Карим гостевали по свадьбам, жил один кантон-манап по имени Амирхан. Есть взятая им на воспитание дочь Шафкат (автор называет ее «заложницей», неточный термин* <*Примеч. Ф. Сайфи-Казанли>). Есть вырастившая Шафкат и приглядывающая за ней испорченная Фатима, всю жизнь потакавшая непристойным утехам и гулянкам бая. Амирхан хочет выдать Фатиму замуж, поэтому, чтобы показать (представить) девушку, собирает сватов <и потенциальных женихов. – *Ю. И.*>. Среди явившихся посмотреть на Шафкат купцов, баев, манапов находится и певец Карим.

„Меня знает весь народ. Я – певец Карим“, – говорит он.

В своей песне певец Карим обрисовывает тяжелое положение степного народа, обижаемого баями. Призывает освободить их.

Сказочник Биктемир говорит, что без предварительного освобождения из рук баев сизовато-белой лошади освободить степь невозможно. Карим отправляется сделать это, отбирает сизовато-белую лошадь из рук баев, манапов.

Благодаря этой лошади Карим заполучает в жены и Шафкат. Потому что к тому времени, когда Карим возвращается в дом Амирхана, тамошние баи разными обманными путями уже подготовили окружающих (Фатима и другие) выдать Шафкат замуж. Карим призывает устроить конные состязания – скачки. Баи, не сомневаясь, что его шелудивая на вид лошадь не обгонит других, с удовольствием соглашаются. Но в 40-километровом забеге сизовато-белая лошадь Карима приходит первой. По древне-

му обычаю, Амирхан должен отдать Шафкат ему в жены. Но Кариму нечего дать в калым. Просят сизовато-белую лошадь. Карим говорит: „Я воюю верхом на лошади, борясь на лошади, освобожу степь, я не могу ее отдать“.

Забирает Шафкат с собой в степь безвозмездно.

Как видите, содержание сказки о сизовато-белой лошади связано со степью, с борьбой против баев», – считает Ф. Сайфи-Казанли, ничего об этой подразумеваемой борьбе не сказавший [4].

Первая редакция оперы в 3 действиях, 6 картинах была закончена в первой половине 1930 года. Начиная с июня А. Эйхенвальд настойчиво знакомил с ней музыкально-театральных деятелей из разных городов страны, очевидно, имея в виду перспективы сценической постановки произведения. В авторской справке-списке композитора «Слушали оперу „Степь“» [18], охватывающую период 1930–1937-го годов, указано 14 прослушиваний в авторском исполнении, а также 4 исполнения по радио в отрывках (одно из них – передача концерта по трансляции) и 4 наиболее важных сценического показа в Самаре (1931), Пензе (1932) и Казани (1932).

В июне и ноябре 1930 года оперу слушали в Москве, в августе – в Тифлисе, в сентябре – в Баку и Казани, о чем, кроме справки-списка, свидетельствуют и отдельные отзывы музыкально-театральных деятелей: В. А. Лосского (ГАБТ; Тифлис) – Москва [19], К. Долидзе, А. Цуцунавы – Тифлис [20] (№ 959, 971), Н. Боголюбова (№ 954) – Баку, [21] С. А. Лопашова (№ 964) [22]. В Казани опера была прослушана в кругах, близких к Татарскому государственному академическому театру и, в частности, С. Габаши:

«Дирекция Тат<арского> Гос<ударственного> Ак<адемического> театра принципиально постановила приобрести Вашу оперу «Белая лошадь» для постановки в этом сезоне 1930/31 года. Но дирекция полагает, что ее нужно будет подвергнуть некоторой преработке, как это Вы сами высказались, в смысле сценического оформления, согласно требованиям режиссерской техники с одной стороны и внесения некоторых поправок или изменений по отношению к вокальной части с другой и переложения на меньшаго состава оркестра с третьей стороны.

Само собою понятно, что это обстоятельство потребует личняго вашего пребывания в Казани на некоторое время, примерно, месяца 2 или больше.

Дирекция доводя до вашего сведения о вышеприведенных предположениях, просит вас сообщить Вашего согласия и конкретныя ваши условия, главным образом, конечно, материальнаго характера по адресу:

Казань, Галактионовская 14, Тат. Гос. Ак. театр, директору Мухсинову» [2].

Планы постановки оперы в Казани не были осуществлены.

А. Эйхенвальд продолжил поиски возможных постановщиков оперы. В феврале 1931 года о «Степи» положительно отозвались такие известные московские деятели, как балетмейстер К. Голейзовский [23] и оперный режиссер В. Л. Нардов [24]. В апреле ее прослушали в Уфе. Видимо, отзыв об опере «Степь», принадлежащий В. Муртазину [25], является отзывом известного башкирского артиста и режиссера. В июне 1931 года «Степь» была прослушана в Самаре, после чего именно здесь, в новом стационарном Средневолжском краевом театре (открыт в 1931 г.), в то время родном для А. Эйхенвальда (в 1930–1933 годы он был дирижером труппы), и была осуществлена первая и единственная сценическая постановка оперы. Разрешение на либретто оперы выдано Самарским инспектором зрелищ 7 июля 1931 года [26].

Перед выпуском спектакля театр обратился в представительство Татарской АССР при Президиуме ВЦИК в Москве с приглашением принять участие в новой постановке. Но представительство ограничилось уведомлением об этом приглашении Наркомпроса республики и сообщило театру, что оно само, за отсутствием в его аппарате достаточно компетентных работников, не может принять непосредственное участие в постановке произведения [27].

На премьеру от Татарии никто не приехал. Татаро-башкирский певец и композитор Газиз Альмухаметов, по приглашению башкирского правительства переехавший в начале 1930-х годов из Казани в Уфу, присутствовал на премьере, без сомнения, как посланец Башкирии.

Премьера оперы «Степь» состоялась 17 ноября 1931 года. Со вступительным словом перед спектаклем выступил Е. К. Шувалов. В связи с премьерой от имени артистов Средневолжского театра композитору был преподнесен адрес [28]. Последующие спектакли были назначены на 21, 24 и 29 ноября [29].

Постановку осуществил дирижер А. А. Эйхенвальд, режиссер-постановщик С. А. Малявин, балетмейстеры И. В. Быстренина и Б. Ф. Кирхгейм, художники С. И. Никандров и И. М. Левин. Роли исполняли: Керим – В. М. Бригиневич, Москаленко; Амирхан –

А. П. Шереметов, Сохов; Шафхет – Борейко, Казанская; Фатима – О. Н. Головина; Биктемир – М. И. Торчинский; Бюзюрк – Р. М. Лопаткин; Ибрагим – Гвоздев; П. С. Волин; 1-й посланец – Маслакова; 2-й посланец – Вдовенко [1, с. 285].

Выступая 18 ноября на совещании общественных организаций города, посвященном обсуждению спектакля, Газиз Альмухаметов заявил: «Скажу, что опера „Степь“ сделана так, что на меня, на музыканта, произвела великое впечатление. У меня есть пожелание, чтобы тов. Эйхенвальд написал нам, башкирам, современную оперу» (цит. по: [17, с. 82]). Это пожелание исполнилось. Когда в связи с подготовкой к открытию в Уфе нового оперного театра возникла острая необходимость в формировании национального репертуара, в 1937 году Эйхенвальд был приглашен в Уфу, где получил заказ сначала на оперу «Мергэн», затем на оперу «Ашкадар» (правда, они обе не из современной жизни), а позднее работал там в Башкирском фольклорном кабинете (1945–1947). За заслуги в области башкирского музыкального искусства композитор был удостоен званий «Заслуженный деятель искусств Башкирской АССР» (1944) и «Народный артист Башкирской АССР» (1945).

Во время пребывания в Казани 15 сентября 1932 года А. Эйхенвальд передал Татарскому техникуму искусств в бесплатное пользование 8 номеров из оперы «Степь»: арии Шафкет (1, 3 и 5-я картины), Керима (1 и 5-я картины), Бюзюрка, Фатимы и Амирхана, что удостоверяется подписью принявших ноты заведующего Музо М. Шаевича и председателя вокальной секции Е. Г. Ковельковой [30]. А. Эйхенвальд заботился о жизни своей оперы если не на сцене, то хотя бы в концертных программах учащихся-вокалистов. На театральную постановку в тогдашней Казани вряд ли можно было надеяться.

На оперу «Степь», показанную в Казани в рамках летних гастролей Средневолжского театра в августе, дружно откликнулись деятели литературы и искусства. В своей развернутой статье Ф. Сайфи-Казанлы предпринял попытку оценить произведение Эйхенвальда с точки зрения основных тенденций развития татарской музыкальной культуры [4]. Он находит в опере некоторые частные недостатки, но в целом музыка А Эйхенвальда вызывает его одобрение как превосходящая все, что было до этого создано татарскими композиторами, в том числе оперы «Сания» и «Эшче». Но, верный своим установкам искать в художественных произведениях отступления от марксизма, Ф. Сайфи-Казанлы находит это в сюжете произведения (у большинства татарских композиторов он считает немарксистской саму музыку).

В «Красной Татарии» от 12 августа 1932 года под общей шапкой «„Степь“ в Казанском Большом театре» опубликованы отклики дирижеров А. Литвинова и М. Шаевича, режиссера Е. Шувалова, а также Ф. Сайфи [5]. Скорее всего, опубликованные отзывы музыкально-театральных деятелей представляют краткое резюме их выступлений на обсуждении 30 августа. Не выходя за пределы своей компетенции, они останавливаются в основном на чисто профессиональных вопросах, оценивая казанскую премьеру «Степи» в целом как успешную.

Высокую оценку как опере А. Эйхенвальда, так и ее исполнению дает Литвинов. Новая опера, созданная в результате большого труда, представляет, по его мнению, ценный вклад в татарскую и башкирскую культуру. «Для сочинения такого цельного оперного произведения, каким является „Степь“, композитору понадобилось не просто знание оперного искусства как такового, но и многолетнее изучение татарских и башкирских напевов», – подчеркивает он.

С точки зрения композиторской, А. Эйхенвальду «удались как оркестровые, так и вокальная сторона оперы», а с точки зрения исполнительской, «особенно хорошо звучат хоровые ансамбли», – считает Литвинов.

Отличительными чертами оперы «Степь» как музыкального произведения Шувалов называет «гармоническое богатство, разнообразие технических приемов, роскошь красок». «Уже с первых аккордов оркестрового исполнения вы чувствуете и видите все мастерство оркестровой фактуры», – пишет он. Замечена автором и особенная мелодичность пятой картины оперы. Характеристика же А. Эйхенвальда-дирижера ограничена у Шувалова одной емкой фразой: «Хорошо звучит оркестр, прекрасны, как всегда, хоры».

В несколько странных выражениях («Вся музыкальная структура заимствована из народных песен башкир и татар, причем, к чести композитора, надо сказать, что этнографизму и эклектизму, этим двум сторонникам великодержавного шовинизма в искусстве, нет места в опере Эйхенвальда») характеризует Шувалов музыкальный материал произведения. Что хотел сказать автор в первой половине своего вы-

сказывания, домыслить еще можно. Но категоричное утверждение об «этнографизме и эклектизме» как «сторонниках великодержавного шовинизма» (?), видимо, вырванное из контекста его устного выступления на обсуждении оперы, воспринимается здесь только как обязательный советский демагогический лозунг, призванный оградить А. Эйхенвальда от каких-то неизвестных читателям газеты обвинений, выдвигаемых в его адрес по неуточненному поводу.

В высокой оценке произведения и его исполнения в целом солидарен со своими коллегами и Шаевич:

> «Опера Антона Эйхенвальда „Степь“ является крупным художественно-музыкальным произведением. Автор показал себя как большой мастер вокальной и инструментальной фактуры. Гармонизация и оркестровые краски в опере местами приковывают внимание слушателя. Спектакль смотрелся с интересом.
>
> Автор „Степи“ пошел целиком по стопам своего учителя – Римского-Корсакова, не только в смысле исключительной обработки темы, но и в части выбора сюжета (сказка-легенда). ...
>
> Опера „Степь“ с музыкальной стороны сделана композитором Эйхенвальдом очень оригинально и интересно. ...
>
> В третьей картине очень оригинально построен рассказ старца Биктемира.
>
> Хотя вся опера строится на лейтмотивах из татарских и башкирских песен, но все произведение написано по типу европейской оперы».

В исполнительском же отношении Шаевич находит определенные недостатки. «Один из минусов постановки – плохая дикция у некоторых вокалистов и частично в хоре, и недостаточная четкость оркестровых красок», – пишет он, понимая под «недостаточной четкостью красок» не огрехи композитора, а «отсутствие в оркестре некоторых инструментов (бас-кларнет, фагот)».

Можно было бы согласиться с утверждением Шаевича, что «Эйхенвальд мог бы взять сюжет поактуальней, из революционной тематики нашей древней народной сказкой, то для башкир-казахов – отображающей более близкие времена» [5].

Через сутки Ф. Сайфи-Казанлы счел сюжет либретто неудачным, так как он не отражает жизнь татар на Волге и Каме и в нем отсутствуют моменты классовой борьбы, и предложил написать композитору новую оперу о победе степных кочевников над баями. Писатель похвалил А. Эйхенвальда за точность в передаче национальных особенностей музыки татар и башкир, противопоставил его творчество современникам в лице Альмухамедова, Габаши, Виноградова, М. Музафарова, А. Ключарева. При всей запутанности и недостаточной грамотности оценок Ф. Сайфи-Казанлы, именно они способствовали формированию некоей партийной установки на пути развития татарской музыки и навешиванию на отдельных композиторов таких ярлыков, как «антипартиец», «реакционер», «консерватор», «правый уклонист и приверженец антимарсистских взглядов». Боязнь политических обвинений сковывала свободу поисков и творчества композиторов.

В рецензии дана достаточно подробная информация о музыкальном материале оперы: приведены названия 11 народных песен, использованных в вокальных номерах, в том числе восьми известных по парижскому репертуару 1926 года и трех новых сравнительно с ними «Кара урман», «Куш беләзек», «Мәхбус»; упомянуто об использовании в качестве музыкальной основы балетных номеров напевов татарских такмаков и «кыска җыр» (8–7 сложных песенных текстов) / «отрывочных песен», как они неудачно названы в статье «Сюжет неудачен», появление которых на казанской сцене было новым явлением; обращено внимание на использование народных песен не только целиком, но и в отрывках. К особым удачам А. Эйзенвальда отнесены обработки напевов «Эскадрон», «Куш беләзек», «Бибкәй-кыз», к неудачам – «Кара урман», «Тәфтиләү», «Мәхбүс» [4], [5].

В отзыве Наркомпроса ТАССР за подписью наркома А. Т. Биктагирова, выданном лично А. Эйхенвальду на следующий день после закрытия гастролей Средневолжской оперы, как бы в подведение итогов просмотра и обсуждения оперы, говорится: «…НКП ТР находит, что опера „Степь“ является существенным научным вкладом в татарскую и башкирскую музыку. Избранные композитором А. А. Эйхенвальдом пути обработки народного музыкального творчества могут в дальнейшем послужить развитию музыкальной культуры татар» [31].

В 1932 году разрешение на исполнение оперы «Степь» было отменено. «Немедленно снимите репертуара постановку запрещенной оперы Степь Эйхенвальда», – без всякой мотивировки телеграфировал 21 февраля 1932 года Самарскому Крайлиту и оперному театру Глав-

репертком Литовский [32]. На другой же день художественно-политический совет (худполитсовет) театра, экстренно обсудивший приказ главреперткома, выразил свое категорическое несогласие с его решением в ответной телеграмме [33].

Положительные отзывы о «Степи» дали дирижер Н. С. Голованов (01.04.1932), композиторы М. М. Ипполитов-Иванов (03.04.1932) [34], а также Бей-Булат Ибрагимов о варианте «Ашуг-Кериме» [35]. 3 апреля 1932 года с заявлением по поводу запрещения постановки оперы «Степь» обращался и сам А. Эйхенвальд [36]. Безусловно, эти отзывы, как и отзывы 1931 г., организовывались специально, чтобы доказать Главреперткому отсутствие идеологической крамолы. Положительно отозвались об опере и некоторые татарские деятели, прежде всего группа молодых музыкантов, работающих или обучающихся в Москве (певицы С. Садыкова, А. Измайлова, Н. Рахматуллина, композиторы А. Ключарев, М. Музафаров, Г. Альмухамодов, мандолинист И. Илялов) [37].

К лету 1932 г. опера вернулась на сцену: либретто было переделано в указанном Главреперткомом направлении. А. Эйхенвальд продолжал работать над своей оперой, либретто которой переделывалось и корректировалось в сторону героизации сюжета и усиления в нем «марксистского начала», так как угроза новых запретов продолжала существовать (см. обращение Е. А. Охитовича к наркому просвещения РСФСР Бубнову от 23.05.1933 [38]). В 1933 г. антиэйхенвальдовская группа Средневолжского театра победила, композитор был вынужден сменить место работы и с 22 августа 1933 г. являлся научным работником по искусству в ашхабадском Туркменском государственном научно-исследовательском институте.

Эйхенвальд продолжал искать пути к сценическому воплощению оперы в Казани, надеясь на помощь своих татарских друзей. В частности, он обратился с просьбой о поддержке к популярной певице Асие Измайловой, вхожей в верхние эшелоны татарской власти (см. переписку А. Измайловой с А. Эйхенвальдом) [39].

Прослушивание оперы «Степь» в авторском исполнении состоялось в Татарской государственной оперной студии 16 февраля 1936 года. Перед прослушиванием А. Эйхенвальд познакомил собравшихся со своими подходами к отбору и обработке тематического материала.

На прослушивании присутствовали руководители ЦИК ТАССР, руководители (директор, зам. директора, заведующие учебной и литературной частями) и ведущие педагоги студии, студийцы-композиторы, студийцы-вокалисты, авторы литературных произведений, работающие по заказу студии, и др. Всего 22 человека:

1. Председатель Президиума ЦИК АТССР Г. Г. Байчурин;

2. Заместитель зав. организационным отделом и секретарь ЦИК АТССР Т. Аюпов;

3. Профессор МГК Н. Г. Райский;

4. Директор студии Х. К. Тухватуллин;

5. Доцент МГК Е. А. Милькович;

6. Зав. учебной частью студии Н. С. Шерман;

7. Певица, лауреат Всесоюзного конкурса Н. Рахматуллина;

8. Скрипач К. Байбуров;

9. Заместитель директора студии Мустюков;

10. Студент МГК Н. Жиганов;

Студийцы-композиторы:

11. М. Музафаров,

12. Дж. Файзи,

13. З. Хабибуллин,

14. Ф. Яруллин;

15. Ф. Саллави;

Студийцы-вокалисты:

16. К. Резванов,

17. Х. Амирова,

18. Ф. Маннапов;

19. Зав. литературной частью студии М. Джалиль;

20. Поэт А. Ерикеев;

21. Композитор Халатов;

22. Автор либретто А. И. Кочетков (фамилии перечислены в порядке записи в протоколе обсуждения).

В протокол обсуждения включены сведения о девяти выступлениях. Текст протокола схематичный, тем не менее основные установки выступавших достаточно ясны. Выдержки из него приведены соответственно первоисточнику.

К достоинствам оперы были отнесены сохранение в ней национального колорита (Г. Байчурин) и ее связь с татарским народным творчеством – легендой, песенным фольклором (Ф. Саллави). Г. Байчурин выразил уверенность, что опера будет народной. В этом отношении А. Эйхенвальд ставился в пример молодым татарским композиторам, чья музыка не доходила до массового слушателя. Последнее Г. Байчурин объяснил тем, что молодые компо-

зиторы игнорируют татарский песенный фольклор, и подчеркнул необходимость тесной связи творчества композитора с народной музыкой.

На необходимость связи с народной музыкой обратила внимание и Х. Амирова, считающая, что «молодые композиторы в своих произведениях далеко стоят от фольклорной музыки и поэтому они не доходчивы до широкой массы (например, Жиганов, Музафаров). Почему Сайдашев и Файзи – доходят до массы? Потому что Сайдашев своим творчеством очень близок к массе. Это должны учесть в дальнейшей своей работе наши композиторы».

С точки зрения композитора Халатова, в опере имелись «моменты (прелюдия „Ночь в степи“, колыбельная), сделанные гениально». Ф. Саллави отметил сценичность произведения.

Но в адрес оперы были высказаны и критические замечания.

Н. Жиганов «выразил некоторые сомнения относительно того, что наряду с народной мелодией не будут ли слишком резкими разработки, которые контрастно выделяются от основных тем по своей специфике».

«Отрицательные герои по мелодичности своих арий и лейтмотивов нисколько не кажутся отрицательными, что даже в некоторых местах они более доходчивы и восприимчивы даже по сравнению с героями, но, тем не менее, опера представляет большую ценность, которая нуждается в указанных поправках», – сказал он.

Дж. Файзи критиковал содержание оперы. По его мнению, недостаточно того, что «борьба за освобождение степи олицетворяется в освобождении Шафкет (героиня). Нет борьбы за степь». Мало убедительна легенда в смысле принадлежности ее татарам. К числу недостатков оперы он отнес и большую роль в ней башкирских песен, например песни «Эскадрон». В конце выступления Дж. Файзи указал «на необходимость татаризации» или, по выражению Х. Тухватуллина, которое подхватил композитор, «оклиматизации» оперы.

Н. Г. Райский указал на то, что некоторые арии, особенно Биктемира, очень высоки по своей тесситуре и вызывают сомнение в исполнимости даже нерядовым тенором.

Подводя итоги обсуждения оперы, директор студии Х. К. Тухватуллин предложил провести специальное совещание, по итогам которого внести необходимые поправки в либретто и музыку. Он не согласился с предположением Саллави, что опера «Степь» будет для нашего будущего театра тем, чем стала «Принцесса Турандот» для Вахтангова. По мнению Тухватуллина, этого не может быть, так как, несмотря на свои достоинства, «Степь» не является произведением, определяющим путь развития татарского оперного театра.

Последним выступил А. Эйхенвальд, заявивший, что относился к своему труду с ответственностью и критически, и выразил готовность продолжить работу над оперой, чтобы изжить указанные недостатки [40].

В кратком протоколе обсуждения, естественно, мнения выступающих отражены не во всей их полноте, а выборочно и не всегда зафиксированы достаточно понятно. Но конечные выводы, сделанные после этого заседания, сформулированы в письме Х. Тухватуллина Эйхенвальду от 4 марта 1936 года:

«Уважаемый Антон Александрович!

Прослушанная нами 16 февраля с. г. в присутствии представителей АТССР, татарских композиторов и поэтов опера „Степь“, на всех присутствующих произвела впечатление солидной, серьезной работы над фольклорным материалом как татарского, так и башкирского народов. Материал этот хорошо использован как тематическая база, основательно разработан и, по всеобщему признанию, нашедшему себе выражение в выступлении поименованных товарищей, а равно в выступлениях ряда художественных руководителей Студии, композиторов татар, – работников театра и др. <опера> признана в общем заслуживающей серьезного внимания в плане включения ее в репертуар будущего Государственного Театра АТССР.

Выслушанные Вами соображения о необходимости внесения ряда коррективов, касающихся вокальной части, переработки либретто и других деталей, справедливость которых он признали – мы уверены, будут Вами реализованы в ближайшие сроки. Одновременно сообщаем Вам, что писатель Ф. Бурнашев дал свое согласие на участие в переработке либретто.

Поэт Ф. Бурнашев приедет по нашему вызову из Казани 5/III – с. г. и мы надеемся вместе с Вами обсудить план перевода либретто на татарский язык и план нужных изменений и поправок» [42].

Из письма явствует, что студия включила оперу «Степь» в свой перспективный план и приступила к работе над ней в выбранном студией направлении.

Некоторое время после обсуждения оперы А. Эйхенвальд, видимо, находился в Москве в ожидании окончательного решения вопроса о судьбе оперы. Например, 23 марта 1936 года секретарем Государственного музыкального

издательства (МУЗГИЗа) были получены рукописи, предложенные композитором для издания. Это Колыбельная (обработка туркменской народной песни) и 7 номеров из «Степи» – две арии («О, Керим…», «О, Амирхан…») и Колыбельная Шафхет, две песни Керима («Звенит пчела…», «Мой дед, певец и вождь…»), Песня Фатимы, Песня Биктемира. Скорее всего, используя пребывание в Москве, А. Эйхенвальд занес их в издательство лично. С Фатхи Бурнашем он тоже, скорее всего, встречался, но далее предварительных переговоров дело не продвинулось.

Последний документ, свидетельствующий о контактах А.Эйхенвальда со студией, – это телеграмма Фатхи Бурнаша композитору в Ашхабад о перспективах работы над либретто и привлечении к этому процессу режиссера В. Л. Нардова, датируемая серединой мая 1936 года [42].

Дела с московским издательством тоже были неутешительными. После длительного молчания МУЗГИЗа, примерно год спустя, в феврале 1937 года Эйхенвальд получил отрицательный ответ.

Исходя из того, что в основе музыкального материала этих номеров и собственно вокальных партий лежат известные татарские народные напевы, выходит, что издательство обнаружило «недостаточную яркость» в самих первоисточниках. В Казани их оценили по-другому.

Вместо достаточно туманных перспектив сотрудничества с Татарской государственной оперной студией, требующего работы над приспособлением его музыки к обновленному или новому, еще не написанному либретто, соответствующего вкусу дирекции студии, в мае 1937 года А. Эйхенвальд получил новое заманчивое предложение из Казани, от ведомства, вышестоящего по отношению к студии: вернуться в татарскую столицу и возглавить Музыкальный Фольклорный кабинет (см. подр.: [43]).

Результаты

Замысел создать оперу «Степь» зародился у А. Эйхенвальда в 1928 г. после неудачной попытки организовать в Казани концерт с программой из собственных обработок татарских народных песен. Композитор включил в ткань своего нового произведения не только татарские, но и башкирские песни. Его новаторство состояло в том, что музыкальным материалом впервые послужили *кыска җыр*. При выборе названия для нового своего произведения: («Степь», «Дала», «Белая лошадь», «Ашуг Керим») композитор ориентировался на широкую аудиторию зрителей. В создании либретто в разные годы были привлечены А. И. Кочетков, Б. Зубакин, М. А. Арцыбашев, Е. Стрэнт. Сюжет не имел параллелей с башкирским кубаиром об Акбузате, с древними татарскими и башкирскими легендами.

Первая редакция оперы в 3 действиях, 6 картинах была готова не позже первой половины 1930 г. А. Эйхенвальд развернул широкую компанию по продвижению своего произведения на сцену: организовал прослушивания, письма-отзывы из среды творческой интеллигенции и др.

Премьера оперы состоялась 17 ноября 1931 г. Однако у А.Эйхенвальда в театре нашлись недоброжелатели. Опера была запрещена после премьеры в феврале 1932 г., снова восстановлена после доработки в свете идеологических установок летом этого же года. Постановка получила горячий отклик и высокую оценку татарской общественности. Весной-летом 1933 г. началась новая волна против «Степи», и композитор вынужден был покинуть стены Средневолжского театра.

Выводы

В качестве заключения хотелось бы процитировать меломана, профессора В. В. Терновского: «А. А. Эйхенвальд – крупный музыкант, прошедший школу Римского-Корсакова. Соединив многолетний опыт по собиранию песенного фольклора народов СССР, в особенности татаро-башкирских песен, с большим художественным и техническим мастерством он создал прекрасное музыкальное произведение. Достоинство оперы в том, что автор, сохраняя специфичность гармонии татаро-башкирской музыки, создал в то же время композицию, связывающую ее с европейской музыкой» [44].

Литература

1. *Бернандт Г. Б.* Словарь опер, впервые поставленных или изданных в дореволюционной России и в СССР. (1736–1959). М.: Сов. композитор, 1962. 554 с.
2. Письмо С. Габаши А. Эйхенвальду // ГЦММК. Ф. 159, № 1019. 1 л. 1930 г.
3. Справка Казанского музыкального училища // ГЦММК. Ф. 159. № 1092.
4. *Сэйфи-Казанлы Ф.* «„Дала“ (Опера, 6 күренештә. Антон Эйхенвальд әсәре. Урта Идел

урыс опера театры)» // «Кызыл Татарстан». 1932. № 177. 6 авг.

5. *Сәйфи-Казанлы Ф.* Сюжет неудачен // «Степь» в Казанском Большом театре // Красная Татария. 1932. 12 авг.

6. Отзыв К. Долидзе и Б. Ибрагимова. ГЦММК, ф. 159, № 959, 960.

7. ГЦММК, №38–40, 50, 50–52.

8. *Урманче Ф.* Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек. 3 т. / төз. Ф. Урманчеев. Казан: Мәгариф, 2008. 57–61 б.

9. *Исәнбәт Н.* Татар халык мәкалләре: 3 т. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. 622 с.

10. Татар халык иҗаты: Тарихи һәм лирик җырлар / төз., кереш мәкалә язучы, иск. әзерләүче И. Н. Надиров. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. 486 б.

11. Татар халык иҗаты: Кыска җырлар / төз., кереш мәкалә язучы, иск. әзерләүче И. Н. Надиров. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. 392 б.

12. *Ключарев А.* Татар халык җырлары, Казан: Татарстан китап нәшрияте, 1986. 488 б.

13. Татар халык иҗаты: Әкиятләр: 2 китап төз. Х. Ярми һәм Х. Гатина. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. 447 б.

14. «Дала» операсын карау // Кызыл Татарстан. 1932. 29 июль (№ 170).

15. Сегодня просмотр «Степи» // Красная Татария. 1932. 30 июля (№ 172).

16. *Н. К.* Опера «Степь» // Красная Татария. 1936. 10 сент.

17. *Атанова Л.* Мухаметша Бурангулов и башкирская опера // Сказительское и литературное творчество Мухаметши Бурангулова: (сб. статей). Уфа: 1992. С. 82.

18. Справка-список «Слушали оперу „Степь“» // ГЦММК, № 952.

19. Отзыв А. Лосского // ГЦММК. №572, 963.

20. Отзыв К. Долидзе, А. Цуцунавы // ГЦММК. № 959, 971.

21. Отзыв Н. Боголюбова // ГЦММК. № 954.

22. Отзыв С.А. Лопашова // ГЦММК. № 964.

23. Отзыв К. Голейзовский // ГЦММК. № 957.

24. Отзыв В.Л. Нардова // ГЦММК. № 965.

25. Отзыв В. Муртазина // ГЦММК. № 978-1006.

26. Разрешение на либретто // ГЦММК. №45. 1 л.

27. Письмо Представительства ТАССР при Президиуме ВЦИК Средневолжскому театру // ГЦММК. Ф. 159, № 1070.

28. Приветственный адрес А. Эйхенвальду от имени артистов Средневолского театра // ГЦММК. № 1009.

29. Афиша оперы «Степь» // ГЦММК. Ф. 159, № 1166.

30. Справка о передаче 8 оперных номеров Татарскому техникуму искусства // ГЦММК, № 1888.

31. Отзыв Наркомпроса АТССР // ГЦММК. Ф. 159, № 976.

32. Телеграмма Главреперткома Литовского в адрес Средневолжского театра. 21.03.1932. // ГЦММК. Ф. 159, № 1076.

33. Телеграмма Средневолжского театра Главреперткому Литовскому. 22.03.1932. // ГЦММК. Ф. 159, № 1077.

34. Отзывы дирижера Н.С. Голованова, композитора М.М. Ипполитова-Иванова // ГЦММК. №958, 961, 956.

35. Отзыв Бей-Булата Ибрагимова // ГЦММК. №960.

36. Обращение А. Эйхенвальда по поводу запрещения оперы «Степь» // ГЦММК. № 1082.

37. Отзыв зав. учебной частью башкирского отделения Московской консерватории И. Илялова // ГЦММК. №975.

38. Обращение Е. А. Охитовича к наркому просвещения РСФСР Бубнову от 23.05.1933 // ГЦММК. №970.

39. Переписка А. Измайловой с А. Эйхенвальдом // ГЦММК. Ф. 159. №1020, № 1021, № 1022, № 1023.

40. Протокол обсуждения оперы «Степь» от 16.02.1936 // ГЦММК. Ф. 159. №1088.

41. Письмо Х. Тухфатуллина А. Эйхенвальду от 04.03.1936 //ГЦММК. Ф. 159, № 1038.

42. Телеграмма В. Л. Нардова А. Эйхенвальду. 15.05.1936. // ГЦММК. Ф. 159, № 1 1018.

43. *Исанбет Ю.* Антон Эйхенвальд и Казанский кабинет музыкального фольклора // Tatarica. 2023. №1/

44. *Терновский В. Н.* Опера «Степь» в концертном исполнении // Красная Татрия. 1937. 14 июня.

«ДАЛА» ФОЛЬКЛОР ОПЕРАСЫН ЗАМАНДАШЛАРЫНЫҢ КАБУЛ ИТҮЕ

Йолдыз Нәкый кызы Исәнбәт,
Казан,
mileuscha@mail.ru

Әлеге хезмәт композитор Антон Эйхенвальд турында 2022-2023 елларда «Tatarica» журналында басылган мәкаләләр циклына карый. Циклда «1923 елда Казанда көнчыгыш

музыкасының симфоник концерты» (2022, №1), «Парижда Көнчыгыш музыкасы концертлары» (2022, №2), «Антон Эйхенвальд һәм Казан музыкаль фольклор кабинеты» (2023, №1) мәкаләләре дөнья күрде. Тикшеренү максаты – архив материалларын өйрәнү нигезендә «Дала» операсының язылу һәм куелу тарихы буенча мәгълүматларны системага салу. Композитор А. Эйхенвальд әлеге әсәрне иҗат итәргә үзе эшкәрткән татар халык җырларына яңа сулыш өрү максатыннан алына.

Төп төшенчәләр: татарлар, татар музыкасы, Антон Эйхенвальд, «Дала» операсы, Татар дәүләт опера студиясе

DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-142-154

UNKNOWN PAGES FROM THE BIOGRAPHY OF THE TATAR ARTIST HADJI-MURAT KAZAKOV

Nuria Midkhatovna Miftakhutdinova,
National Museum of the Republic of Tatarstan,
2 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420011, Russian Federation,
nurija08@yandex.ru.

Based on the analysis of archival documents, the article systematizes new facts from the life of the Tatar artist Hadji-Murat Kazakov, shedding light on his work during World War II and the post-war construction. The epistolary sources, introduced into circulation, reveal such a facet of his creative nature as his talent of a graphic artist and a restorer.

Key words: Tatar artists, Kazan, Kazakov family, Hadji-Murat Kazakov, Kyrgyzstan

Introduction

The artist Hadji-Murat Kazakov (1914–1984) is remembered today, as the artist of the paintings "Little Apush" (1958) and "Shurale" (1958), only during the excursions to the museums of the Tatar poet Gabdulla Tukay in Kazan and Kyrlay. Sparse biographical information about the talented painter can be found in the "Tatar Encyclopedia" [1, pp. 17–18] and the book "Artists of Soviet Tatarstan" by S. Chervonnaya [2].

The purpose of our research is, by introducing new archival materials into scientific circulation, to systematize information about the life and work of the prominent representative of the Kazakov family, the artist of the famous painting "Little Apush".

Materials and methods

Our analysis is based on the sources stored in the funds of the National Museum and the State Archives of the Republic of Tatarstan. The research was conducted using the biographical and historical-cultural methods.

Discussion

Hadji-Murat Kazakov belonged to the family of the Kazan 2nd guild merchant, the hereditary honorary citizen Mukhametzyan Nazirovich Kazakov (Abdulkarimov) who built a stone mosque on the site of an ancient Muslim cemetery (1875) [3]. Unfortunately, it was demolished in 1975 due to the construction of Tatarstan Street [4], [5], [6].

According to M. Akhmetzyanov, the founder of the Kazakov family was Ishmuhammet who, after the destruction of the city of Bulgar, moved to the Volga Region and founded the village of Nizhnie Shirdany there (in Russian documents - in the Sviyazhsky District of the Kazan Province) [7, p. 37]. As historian R. Salikhov notes, Mukhametzyan Nazirovich Kazakov (1805–1890) was a native of the village of Nizhnie Shirdany, the Sviyazhsky District in the Kazan Province (now the Zelenodolsk District of the Republic of Tatarstan). The artist's great-grandfather came from an ancient family of Tatar Murzas of the Mountain Side [6].

The founder of the merchant dynasty was Mukhammetzyan Nazirovich Kazakov who managed to accumulate initial capital, first engaging in delivery, then trading in tea and fish in Astrakhan [3, p. 204]. "In 1863, M. Kazakov became a Kazan merchant of the first guild, and in 1871 a status of hereditary honorary citizenship was bestowed on him. Mukhametzyan-bai enjoyed great respect among the Muslims of Kazan for his tireless social and charitable activities. Shortly before his death, in 1890, he left the trading business, entrusting the capital to his sons Mustafa, Mukhametfaiz and Mukhametshakir" [6]. According to Sh. Mardzhani, the roots of the Russian surname should be sought in the history of the Pugachev rebellion, during which one of Mukhametzyan Nazirovich's grandfathers served in the Cossack division. According to another version, during the Caucasian War, the merchant Mukhammetzyan was tasked with replenishing the royal army with horses, for which the sovereign himself gave him a Russian surname. According to S. Gubaidullin's mother, the surname comes from the Tatar word "kachak" (a runaway) [3, p. 206]

The artist's grandfather Mustafa Kazakov timely withdrew his part from the family capital and for a long time was successfully engaged in trade. In 1875, he was bestowed with honorary cit-

izenship [3, p. 206]. Iskhak Kazakov was his son. In 1897, he graduated from the Kazan Tatar Teacher's School and in 1897–1900 taught in the village of Kadyrbashi, the Sarapul District in the Vyatka Province. In 1900–1911 and 1917–1918, I. Kazakov headed the Russian-Tatar School in the city of Tetyushi, the Kazan Province. In 1911, he was arrested for revolutionary activities and exiled first to the Siberian and then to the Orenburg Provinces. During World War I, he was drafted into the army where he served until 1917. I. Kazakov was a delegate to the First All-Russian Muslim Congress (Moscow, 1917) and the Second All-Russian Muslim Congress (Kazan, 1917). In 1918–1919, he was a member of the main board of the Central Muslim Commissariat, the editor of the newspaper "Tatesh hakyykate" ("The Tetyushskaya Pravda"). In 1919–1921, he headed the publishing department of the Central Muslim Military Collegium. I. Kazakov was the chairman of the Muslim Bureau at the Kazan Provincial Committee of the RCP (b), a member of the Kazan Provincial Executive Committee of Workers and Peasants (1920). In 1921–1923, he became a deputy chairman of the Presidium of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the TASSR; simultaneously, he performed the duties of the deputy chairman of the Volga Region Famine Relief Commission. In 1923–1928, he took the post of the headmaster in the Tatar Pedagogical College and from 1931 headed the department of the People's Commissariat of Social Security of the TASSR. In 1937, he was unreasonably repressed [1, p. 17].

We can learn some details from the life of Iskhak Kazakov's family in Kazan from the memoirs of Salman Gubaidullin, the son of the famous historian, Prof. Gaziz Gubaidullin. His mother Rabiga Kazakova was Iskhaku Kazakov's cousin. "In the 1920s, our families got a shared apartment on the second floor of a wing of a house on Tukaevskaya Street. We occupied two rooms, and Ishak Abiy's family occupied four. Ishak Abiy and his wife Nafisa had four children: Ismail, Maria, Hadji-Murad and Flora. In those years, the eldest son Ismail suffered from pulmonary tuberculosis and spent most of the time in a separate room. Murad and Marisha were my peers and playmates, and Flora was an infant then.

Iskhak Abiy held a high position: he was the deputy chairman of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the TSSR, dealing with the issues of the urban development. He and my father were friends and often spent their free time talking about current affairs and the events in the country", recalled S. Gubaidullin [3, p. 216].

"Iskhak Kazakov's sister Umugulsum was the mother of Mullanur Vakhitov, an outstanding figure in the national liberation movement of the Tatar people, he was shot in 1918 by the White Czechs during the well-known events in Kazan" [3, p. 216]. This family included the wife of Salikh Saidashev, Asiya Kazakova, with whom the great composer spent his last years and found a warm home, as well as Maryam Sainova, the wife of General Yakub Chanyshev" [1, p. 16].

H.-M. Kazakov was born on the Tifkelevo farm in the Orenburg Province during his father's exile. In Kazan, Hadji Murat studied at the Tatar School named after Ismagil Gasprinsky. The National Museum preserves his drawing in the school album of 1925 [8]. The picture shows miners. It bears the signature of the young artist and an indication of the date: "IV siynif" ("Grade 4"). The school was considered to be one of the achievements of the first five-year education plan of the Tatar Autonomous Socialist Republic. In the summer of 1925, the School held courses for rural teachers, for whom an exhibition of students' works was organized. The photographs of individual works from this exhibition were published in the magazine "Məgarif" [9].

In his drawing, bearing the imprint of industrialization, young Hadji Murat tried to convey the full burden of labor in the mine. The focus is the image of a miner, pushing a cart with rock along the railway tracks. Two miners, holding pickaxes, create a themed circle. In the background is a blurry shadow of a worker accepting a net containing rock. The drawing is executed in yellow-brown colors.

H.-M. Kazakov was a student of A. Kokorev who was a painter, teacher and a co-owner of typochromolithography. In 1934, he entered the Leningrad Institute of Painting, Sculpture and Architecture named after I. E. Repin. In 1938, for health reasons, he moved to Kiev to the Art Institute. From the first days of World War II he went to the front and was awarded medals. After the war, in 1947–1948, the artist taught at the Kazan Art School. In 1947, he became a member of the Union of Artists. In 1949, H.-M. Kazakov received a diploma as a graphic artist after graduating from the graphic department of the Academy of Arts in the Latvian Soviet Socialist Republic.

H.-M. Kazakov's work was not devoted to the Tukay theme only. In 1947, the artist, the son of an

"enemy of the people," presented to the public his notable work dedicated to his relative M. Vakhitov. This is how he declared himself to be a professional artist. In 1950, the artist again reminded of himself by creating a portrait of Yakub Chanyshev, a hero of World War II who was awarded the Order of Kutuzov, 1st Degree. Yakub Chanyshev is depicted in a military uniform with an offensive map in his hands. It is known that in 1942 he was awarded the rank of lieutenant general for his contribution to the liberation of the cities of Danzig and Gdynia and for his role in crossing the Vistula and Oder Rivers during the East Pomeranian and Berlin offensive operations. The atmosphere of the offensive is conveyed in the painting through the image of a destroyed German tank and Soviet bombers flying in the sky. The blue sky in the picture is obscured by clouds of smoke from shell explosions and fires. The artist focuses on the strong-willed face of the general and his decisive gaze. Yakub Chanyshev was a hero of three wars at once - two world wars and one civil war. He was one of the two Soviet Tatar generals during World War II.

The archives of the famous harmonica player F. Tuishev (Fund 2170) contain letters written by the artist from the front, which testify to their friendly relations. In particular, it is "An Open Letter of Kazakov Hadji-Murat from the Front". We present this epistolary document in full. In it, H.-M. Kazakov quotes lines from A. Pushkin's poem "A Hero":

Клянусь, что жизнью своей, (I swear I played my life)

Играл перед сумрачным недугом. (Facing a gloomy disease).

Клянусь, тот будет небу дружить (I swear, the heaven is a friend),

Каков бы не был приговор. (Whatever the verdict is).

Земли слепой!!! Пушкин. (Of the Earth that is blind!!!)

Dear Fayzulla Aby! A lot of time has passed since I saw you last... Since then, we have been separated by a wall of uncertainty... Much water has flown under the bridge since then! I have managed to come to the front a second time, a month and a half of hospital treatment after being wounded. Shall I describe those many new strong impressions made on the artist who is not very demanding of himself in his personal life, but who eagerly absorbs everything new, vivid, bright, beautiful and strong, all that will be an endless source for the future creative work on our paintings. Explosions of aerial bombs, a hurricane of artillery fire, a burst of machine-gun fire, a whistle of bullets overhead - all this has become almost commonplace. Even in the damp trenches you dream of a better future, as if you were experiencing in advance the joys of peaceful restoration work that will come after the war [11].

This letter from H.-M. Kazakov, written to his friend, a harmonica player in 1952, reveals dramatic facts from the artist's biography. In 1950–1952, the artist lived and worked in Kyrgyzstan, in the city of Frunze. We can learn about his mood in this period by the epigraph-quote from "The Prisoner of the Caucasus" by A. Pushkin. Here is the whole letter:

«Я рано скорбь узнал, постигнут был гонением, ("I learned grief early, faced persecution),

Я жертва клеветы и мстительных невежд, (Was a victim of slander and of vengeful ignoramuses),

Но, сердце укрепив свободой и терпением, (But, having strengthened my heart with freedom and patience),

Я ждал беспечно лучших дней, (I waited carelessly for better days),

И счастье моих друзей (While the happiness of my friends)

Мне было сладким утешением. (Was sweet comfort to me").

Dear friends, Fayzulla Kabirovich, Masnavi[1] and Comrade Gilyazov[2]!

I have received your kind and friendly letter, written before the New Year, very late, by accident, it was already opened. You are interested in my achievements. Alas! There are none of them! The contagious slander of Almeshen and Yakupov's gang has reached these parts too. The Chairman of the Board of the Kyrgyzstan Union of Artists, Aitiev, looks at me as if I were a political exile; I have never received a membership at the Union of Artists or anywhere else. Here I am among strangers in a strange city, without support, literally dying of hunger. Not a single work of mine has been purchased, I have not received a single order. Some random earnings from publishing houses and editorial offices. For some time, I worked in a printing house and in a zinc printing shop. This is my second specialization – in fact, I'm a graphic designer.

I agreed to take up any job that came along so as not to die of hunger. Later, I agreed to an invitation to come to a collective farm, where I executed several works, then I went to a state farm and a factory to make several other works.

All these made me weak; I had been losing faith in myself and in the future, until I was accidentally invited to restore icons for a local church. Here my painting

[1] Khaertdinov Masnavi Khaertdinovich (1924-1983) – a painter, teacher, Honored Artist of the TASSR (1968), People's Artist of the TASSR (1977). In 1951–1952, he taught at the Kazan Art School.

[2] Gilyazov Ravil Mingazovich –an artist.

courses, I had taught and once had lectured on in the artists' studio, helped me greatly.

What a paradox! I am a completely unbelieving, convinced atheist and a Tatar, however, I am successfully working for the Russian Christian Church, as I am not given orders of higher status, which I am still capable of fulfilling. For the Feast of the Annunciation, I have recently restored an ancient icon of the Intercession of the Blessed Virgin Mary, painted on an iron plate, rusted and partially damaged due to the thin layer of primer.

Apparently, I'm lucky to have the surname Kazakov, which coincides with the Russian surname, and as I am fluent in colloquial Russian, no one will know what my nationality is, because the Orthodox Church is very particular about the execution of icons by believers and the place of the Orthodox religion in general.

My work was highly appreciated by the church council and it was decided that I should paint the altar icon of the Resurrection of Christ.

In a republic where the majority of the population believes in the Mohammedan religion and I myself have the ultra-Mohammedan name of Hadji Murat, I am forced to fulfil such orders. This is what the activity of the Yakupov gang has come to with their arrival in the leadership of the Board of the Union of Artists in Kazan.

However, I do not regret the collisions of my life at all. On the contrary, even living among simple, modest, honest people, studying them, working for them, I go through a difficult school. Only by living with the people from the lower classes, can one shake off the accumulated dirt of the previous days, preserving and crystallizing only the best components from the past.

Communicating with naive people who believe in the legend of Christ and accept it as truth, studying them is real fun for me, as an independent thinker. Not all nonsense is nonsense. These people, first of all, cherish spiritual purity and honesty. They won't betray you! For betrayal, forgery and blackmail are so common in our daily lives! I, as once 300 years ago, Rembrandt[3], rejected by his contemporary society, in the circle of Jewish rabbis and a religion alien to him, found some consolation, in the same way I, among the sons of Christ, talking with them and living among them, I forget the pain of heart wounds inflicted by treasonous slander.

I'm very busy these days. In addition to that first large icon, I have completed several other small works. One of these days we will sign a contract for six other works and one large altar painting.

The southern climate made my painting brighter, cleaner and more transparent. My drawing has become clearer. Technically, I have also made progress. I will bring two or three works that, in my opinion, are better than all my previous ones.

Best regards,
Hadji Murat" [12]

This letter allows us to reconstruct the artist's work during his years in Kyrgyzstan where he proved himself to be a talented restorer. At the same time, it introduces us to dramatic pages from the biography of the artist who was experiencing financial difficulties due to the lack of government orders equal to his talent. The stigma of "the son of an enemy of the people," despite his merits during World War II, obscured the artist's horizon for many years and prevented him from fully developing his talent.

In 1952, he came to Kazan. At home, his talent was used in the design of Clubs and Houses of Culture in the oil regions of the Republic of Tatarstan. The artist executed graphic portraits of World War II heroes. H.-M. Kazakov was a participant in the 5th Zonal Exhibition "The Big Volga" (1980) and an exhibition of works by the artists of Tatarstan in Moscow (1981), etc. [1, p. 18].

H.-M. Kazakov is remembered in Tatar painting as the artist of G. Tukay's portrait "Little Apush" (1958), which depicts a small boy sitting on a sake. The viewers' attention is drawn to the child's eyes. In the gaze of little Apush one can read hidden sadness and amazement. Apparently, in this way the artist wanted to convey the orphanhood that the great poet went through in his early childhood. In front of the child is a plate of potatoes and a bowl of katyk, in his hands is a slice of bread. Developing the theme of Apush's defenselessness in the face of the blows of fate, the artist resorts to the parallel of a child and a flower. Compositionally, the child is placed by the window; the window sill is decorated with a pot plant. In this way, H.-M. Kazakov wanted to show that Apush needs the care and protection of adults. The funds of the State Museum of the Republic of Tatarstan contain two watercolors "Based on Gabdulla Tukay' Stories" [13].

In the 1950s, he executed two watercolors after G. Tukay' works, dedicated to the emancipation of Tatar women. They are stored in the funds of the Fine Arts Museum of the Republic of Tatarstan (paper, watercolor, 27.7x23), the National Museum of the Republic of Tatarstan (paper, watercolor, 27.7x23) [13, pp. 194–195]. The artist works in black watercolor technique. Light contrast becomes his expressive tool. The central image of the watercolors is that of Tatar women who are punished for their desire to get an education. In the first watercolor the girl is being reprimanded for reading books, and in the second one - for taking

[3] Rembrandt Harmenszoon (1600–1669) is a Dutch artist, master of painting and engraving, one of the most revered artists in the history of fine art.

the liberty of coming to the mekteb for boys. In the first watercolor, the old world is personified by elderly women, in the second one - by the old-fashioned mullah and the crowd. The artist strives to realistically convey the interior of a Tatar house. In the first watercolor, the conflict takes place in the female part of the Tatar house (a sake, a stove, curtains (charshau) and towels). In the second one - in a rural mekteb (a sake, benches, an oven). Here, the artist uses symbolic associations. The girl's desire for education is associated with the sunlight pouring from the uncurtained window and with the white towels, emphasizing the purity of her thoughts. In the second picture, a clean white-washed stove becomes the backdrop for showing the suffering of the oppressed girl.

The artist resorts to the contrast of light and dark colors in order to further contrast the confrontation between the old and the new worlds. The image of the oppressed Tatar girl is compared to a window and white towels.

H.-M. Kazakov turned to the Tukay theme again in the 1970s. Judging by his paintings, the artist began to work closely on the development of the Tukay theme in the 1970s. As the literary critic T. Gilazov notes, the years of 1960–1970 are considered to be the most fruitful period in Tukay Studies in Tatar culture: serious monographs appeared and discussions were held on controversial issues of his work (see also: [14]).

Those who are devoted to Tukay's theme in painting are familiar with H.-M. Kazakov's work "Tukay at the Haymarket" (1975), which immortalizes the opposition of the genius to the inhabitants of the Haymarket who were ready to deceive others and be deceived themselves. H.-M. Kazakov sought to create the image of a poet-educator, so G. Tukay is depicted in a European costume and with a book in his hands. The artist immortalized the poet in motion. The poet's conflict with the old world is indicated by the aggressive gestures of the crowd, showering G. Tukay with curses and threats. H.-M. Kazakov's painting grasps the indifference of the government officials to what is happening - the police who are in no hurry to protect the poet. Apparently, in this work the artist pays tribute to the image of the poet-satirist. After all, in his poem "Sennaya Bazaar, or New Kisekbash", G. Tukay with merciless truthfulness tears off the veil of holiness from the obscurantists and reactionaries of the Haymarket. To clearly show the intensity of passions and to convey the flaring conflict between the old world and the new one, the artist resorts to 'a crowd – a dog – a mongrel' parallel. Standing out in the crowd is a man with a boy holding a book. The color of the book cover resembles the book that is in the hands of the poet. Under the dog's paws lies a book torn into pieces. That is why concern can be seen on the face of the man in a European suit and a skullcap. Apparently, he wants to explain the rage of the crowd to the child. The chronotope of the picture tells us that this is the place where Kisekbash's head stopped in the famous poem. It allows us to assume that the book that has caused such fierce rejection by the inhabitants of the Sennaya Bazaar is G. Tukay's poem "Sennaya Bazaar, or New Kisekbash".

In the second watercolor, we admire an episode from the poet's fairy tale "Shurale". The artist tries to convey Shurale's emotions when his fingers are caught in the log. The fairy-tale character is depicted like a human, with a long beard. The only difference is the horn on the forehead and the complete absence of clothing. Shurale's amazement is conveyed through his open mouth and his back leaning back. Byltyr is shown as a portly guy in a crimson shirt and a vest with an ax in his hands, reading a moral lesson to the owner of the forest:

"So be it, I'll have a say, brother.

Don't forget this name: I am nicknamed 'The Oneofthepreviousyear'... And now it's time for me to hit the road"spin around.

His calm disposition comes in contrasts to Shurale's howling in pain and the dzhigit's white horse rearing in horror.

The action takes place in the dead of night in the light of the full moon.

The figure of Byltyr corresponds to a flowering tartar bush that grows near the fatal log. This is how Tolstoy's "Hadji Murat" motifs make themselves felt. Apparently, in this way the artist wanted to show a person's place in the forest and to indicate his authorship.

The third painting depicts a bearded Shurale howling in pain who is surrounded by forest spirits. The action takes place in a clearing in the daytime. The artist managed to express his characters' feelings through the contrast of emotions. Shurales make fun of their unlucky brother trying to calm him down:

"Calm down! Shut up, we can't stand your screaming.

Pinched in the past year, why are you crying this year?"

The hair of forest spirits matches the color of the tree trunks. The hooked fingers look like twigs and tree roots. The artist decorated the forest spirits

with oval-shaped beards so that viewers would not confuse them with ancient Greek satyrs.

After the artist's death in 1985, Afelia Kazakova donated his personal belongings, photographs and some of his works to the National Museum.

Among them is the painting "Sick Tukay" (1972–1973) where the great poet is depicted against the backdrop of Lake Kaban. In the background, the artist placed the minaret of the Marjani Mosque. The poet's sickness is conveyed through a gesture (Tukay's hand is pressed to his chest), as well as through the expression of his face exhausted by illness. The natural frame of the painting is gloomy weather, which also creates the impression that the poet is suffering from some illness. There are no childish features in this portrait. The correlation of the tall figure of the poet with the minaret of the mosque, according to the artist's plan, might serve to emphasize the role of Tukay in society.

Results

Epistolary sources, stored in the archive of the harmonica virtuoso Fayzulla Tuishev, helped us lift the veil of secrecy about the Tatar artist Hadji-Murat Kazakov's work in Kyrgyzstan. We were able to reconstruct not only the facts of the artist's genealogy, but also outline his circle of contacts. The letters are confessional in nature and allow us to characterize the spiritual world of H.-M. Kazakov. His passion for the poetry of A. Pushkin was striking. The artist perceived his stay in Kyrgyzstan as an exile. In his work, H.-M. Kazakov tried to perpetuate the world of the Old Tatar Settlement where he had spent his childhood and youth. In addition to the Tukay theme, a prominent place in his work is occupied by the images of his relatives who turned into the Tatar people's legends during their lifetime.

Conclusions

H.-M. Kazakov was an undeservedly forgotten Tatar artist whose legacy needs to be studied by the art historians.

References

1. *Tatarskaya ehntsiklopediya v 6 t.* (2006) [Tatar Encyclopedia in 6 Volumes]. T. 3, 664 p. Kazan', Institut tatarskoi ehntsiklopedii. (In Russian)

2. Chervonnaya, S. M. (1984). *Khudozhniki Sovetskoi Tatarii* [The Artists of Soviet Tatarstan]. 462 p. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)

3. Gubaidullin, S. (2004). *Kazakovy* [The Kazakovs]. Gasyrlar avazy. Ehkho vekov. No. 2, pp. 204–216. (In Russian)

4. Salikhov, R. R., Khairutdinov R. R. (2001). *Kazakovy* [The Kazakovs]. Zolotye stranitsy kupechestva, promyshlennikov i predprinimatelei Tatarstana. Tom 2, pp. 38–43. Kazan'. (In Russian)

5. Salikhov, R. R., Khairutdinov, R. R. (1995). *Kazakovskaya Mechet'. Respublika Tatarstan: Pamyatniki istorii i kul'tury tatarskogo naroda (konets XVIII – nachalo XX vekov)* [Kazakovskaya Mosque. The Republic of Tatarstan: Monuments of History and Culture of the Tatar People (the late 18th– early 20th centuries)]. P. 280. Kazan'. (In Russian)

6. Salikhov, R. (2005). *Korotkii vek Kazakovskoi mecheti* [The Short Life of the Kazakovsky Mosque]. Vremya i den'gi. 20 yanvarya. (In Russian)

7. Akhmetzyanov, M. (1991). *Tatarskie shedzhere* [Tatar Shedzhere]. 152 p. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)

8. *Al'bom tatarskoi shkoly im. I. Gasprinskogo 1925 g.* [The Album of the Tatar School Named after I. Gasprinsky]. NMRT KPPi 119762. (In Russian)

9. Səifullin, G. (1925). *Gasprinskii isemendəge I nche baskych tatar məktəbe* [First Level Tatar School Named after Gasprinsky]. Məgarif. No. 6–7, pp. 134–141. (In Tatar)

10. Safarov, M. (2019). *Malen'kii Apush i syuzhet iz Staro-Tatarskoi slobody* [Little Apush and a Story from the Staro-Tatarskaya Sloboda]. Tatarskii mir. No. 4 (6423), p. 4. (In Russian)

11. *Otkrytoe pis'mo Kh.-M. Kazakova F. Tuishevu* [An Open Letter from H.-M. Kazakov to F. Tuishev]. F.2170 -1-62-64 l. (In Russian)

12. *Pis'mo Kh.-M. Kazakova F. Tuishevu* [A Letter from H.-M. Kazakov to F. Tuishev]. F.2170 -1-62- 19 l. (In Russian)

НЕИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ БИОГРАФИИ ТАТАРСКОГО ХУДОЖНИКА ХАДЖИ-МУРАТА КАЗАКОВА

Нурия Мидхатовна Мифтахутдинова,
Национальный музей Республики Татарстан,
Россия, 420011, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 2,
nurija08@yandex.ru.

В статье на основе анализа архивных документов систематизированы новые факты из жизни татарского художника Хаджи-Мурата Казакова, проливающие свет на его деятельность в годы Великой Отечественной войны и послевоенного строительства. В введенных в оборот эпистолярных источниках раскрывается такая грань его творческой натуры, как талант графика и реставратора.

Ключевые слова: татарские художники, Казань, род Казаковых, Хаджи-Мурат Казаков, Киргизия

Введение

О художнике Хаджи-Мурате Казакове (1914–1984) сегодня вспоминают лишь во время экскурсий в музеях татарского поэта Габдуллы Тукая в Казани и Кырлае, так как он является создателем картин «Маленький Апуш» (1958) и «Шурале» (1958). Скупые биографические сведения о талантливом живописце можно обнаружить в «Татарской энциклопедии» [1, с. 17–18] и книге С. М. Червонной «Художники Советской Татарии» [2].

Цель нашей исследовательской работы – систематизировать сведения о жизни и творчестве яркого представителя рода Казаковых, автора знаменитой картины «Маленький Апуш», путем введения в научный оборот новых архивных материалов.

Материалы и методы

Материалом для анализа послужили источники, хранящиеся в Фондах Национального музея и Государственного архива Республики Татарстан. Исследование велось с помощью биографического и историко-культурного методов.

Обсуждение

Хаджи-Мурат Казаков принадлежит к роду казанского 2-й гильдии купца, потомственного почетного гражданина Мухаметзяна Назировича Казакова (Абдулкаримова), построившего каменную мечеть на месте древнего мусульманского кладбища (1875) [3]. К сожалению, она была снесена в 1975 г. в связи со строительством улицы Татарстан [4], [5], [6].

По данным М. И. Ахметзянова, основоположником рода Казаковых был Ишмухаммет, который после разрушения г. Булгар переселился в Предволжье и основал там д. Нижние Ширданы (в русских документах – в Свияжском уезде Казанской губернии) [7, с. 37]. Как отмечает историк Р. Салихов, Мухаметзян Назирович Казаков (1805–1890) был уроженцем деревни Нижние Ширданы Свияжского уезда Казанской губернии (ныне Зеленодольский район РТ). Прадед художника происходил из древнего рода татарских мурз Горной стороны [6].

Родоначальником купеческой династии является Мухамметзян Назирович Казаков, который сумел накопить первоначальный капитал, занимаясь вначале извозом, затем торговлей чаем, рыбой в Астрахани [3, с. 204]. «В 1863 году М. Н. Казаков становится казанским первой гильдии купцом, а в 1871 году зачисляется в потомственное почетное гражданство. Мухаметзян-бай пользовался большим уважением среди мусульман Казани за неутомимую общественную и благотворительную деятельность. Незадолго перед кончиной, в 1890 году, он оставил торговое дело, препоручив капиталы сыновьям Мустафе, Мухаметфаизу и Мухаметшакиру» [6]. По версии Ш. Марджани, корни русской фамилии следует искать в истории Пугачевского бунта, во время которого один из дедов Мухамметзяна Назировича служил в казаках. Согласно другой версии, во время Кавказской войны купцу Мухамметзяну было поручено пополнить царскую армию лошадьми, за что сам государь одарил его русской фамилией. По версии же матери С. Губайдуллина, фамилия происходит от татарского слова «качак» (беглый) [3, с. 206].

Дед художника Мустафа Казаков рано выделился из семейного капитала и долгое время

с успехом занимался торговлей. В 1875 г. он был возведен в почетное гражданство [Там же]. Исхак Казаков приходится ему сыном. В 1897 г. он окончил Казанскую татарскую учительскую школу. В 1897–1900 гг. учительствовал в д. Кадырбаши Сарапульского уезда Вятской губернии.

В 1900–1911 гг., 1917–1918 гг. И. М. Казаков заведовал русско-татарской школой в городе Тетюши Казанской губернии. В 1911 г. был арестован за революционную деятельность и сослан вначале в Сибирскую, затем Оренбургскую губернии. Во время Первой мировой войны был призван в армию, где прослужил до 1917 г. И. М. Казаков был делегатом I Всероссийского мусульманского съезда (Москва, 1917 г.), II Всероссийского мусульманского съезда (Казань, 1917 г.). В 1918–1919 гг. он был членом главной коллегии Центрального мусульманского комиссариата, редактором газеты «Тәтеш хакыйкате» («Тетюшская правда»). В 1919–1921 гг. он руководил издательским отделом Центральной Мусульманской военной коллегии. И. М. Казаков был председателем мусульманского бюро при Казанском губкоме РКП(б), членом Казанского Губерского Исполнительного комитета рабочих и крестьян (1920). В 1921–1923 гг. стал заместителем председателя Президиума Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров ТАССР, одновременно заместителем председателя Комиссии помощи голодающим Поволжья. В 1923–1928 гг. занял пост директора Татарского педагогического техникума, а с 1931 г. – начальника управления Наркомата социального обеспечения ТАССР. В 1937 г. был необоснованно репрессирован [1, с. 17].

Некоторые подробности из жизни семьи Исхака Казакова в Казани можно почерпнуть в воспоминаниях Салмана Губайдуллина – сына известного историка, профессора Газиза Губайдуллина. Его мать Рабига Шакировна Казакова была двоюродной сестрой Исхака Казакова. «Нашим семьям в 1920-е гг. предоставили общую квартиру на втором этаже флигеля дома на Тукаевской улице. Мы занимали две комнаты, а семья Исхак абый – четыре. У Исхака абый с женой Нафисой было четверо детей: Исмаил, Мария, Хаджи-Мурад и Флора. Старший сын Исмаил в те годы болел туберкулезом легких и большую часть времени лежал в отдельной комнате, Мурад и Мариша были моими сверстниками и друзьями по детским играм, а Флора была тогда грудным ребенком.

Исхак абый занимал высокий пост – заместитель председателя ЦИК и СНК ТССР, занимаясь вопросами обустройства городского хозяйства. Они с моим отцом были дружны и часто свободное время проводили в беседах о текущих делах и обстановке в стране», – вспоминает С. Губайдуллин [3, с. 216].

«Сестра Исхака Казакова Умугульсум была матерью выдающего деятеля национально-освободительного движения татарского народа Мулланура Вахитова, расстрелянного в 1918 г. белочехами во время известных событий в Казани» [Там же]. К семье этой принадлежали жена Салиха Сайдашева Асия Казакова, с которой великий композитор провел свои последние годы и обрел теплый дом, а также жена генерала Якуба Чанышева Марьям Саинова» [1, с. 16].

Х.-М. Казаков родился на хуторе Тифкелево Оренбургской губернии во время ссылки отца. В Казани Хаджи-Мурат учился в татарской школе им. И. Гаспринского. В Национальном музее сохранился его рисунок в альбоме школы 1925 года [8]. На рисунке изображены шахтеры. На нем имеется подпись юного художника и указание на дату: «IV сыйныф» («4 класс»). Школа считалась одним из достижений первой пятилетки образования Татарской Автономной Социалистической Республики. Летом 1925 года в школе проходили центральные курсы сельских учителей, для слушателей которых и была оформлена выставка работ учащихся. Фотографии отдельных работ этой выставки были опубликованы в журнале «Мэгариф» [9].

Юный Хаджи-Мурат в своем рисунке, несущем на себе отпечаток индустриализации, стремился передать всю тяжесть труда на шахте. Центральным образом становится образ шахтера, толкающего тележку с породой по железнодорожным путям. Два шахтера с кирками в руках создают тематическое кольцо. На заднем плане – размытая тень рабочего, принимающего сетку с породой. Рисунок выполнен в желто-коричневой гамме.

Х.-М. Казаков был учеником живописца, педагога, совладельца типохромолитографии А. М. Кокорева. В 1934 году он поступил учиться в Ленинградский институт живописи, скульптуры и архитектуры имени И. Е. Репина, в 1938 году по состоянию здоровья перевелся в Киевский художественный институт. С первых

дней Великой Отечественной войны ушел на фронт, награжден медалями.

После войны в 1947–1948 гг. художник преподавал в Казанском художественном училище. В 1947 г. он стал членом Союза художников. 1949 г. Х.-М. Казаков после окончания графического отделения Академии художеств Латвийской Советской Социалистической Республики получил диплом графика.

В творчестве Х.-М.Казакова нашла отражение не только тукаевская тема. В 1947 г. художник, сын «врага народа», представил на суд общественности заметную работу, посвященную своему родственнику М. Вахитову. Так заявил он о себе как профессиональном художнике. В 1950 г. художник вновь напомнил о себе, создав портрет Якуба Чанышева, героя Великой Отечественной войны, награжденного орденом Кутузова 1-й степени. Якуб Чанышев изображен в военной форме с картой наступления в руках. Известно, в 1942 г. ему было присвоено звание генерала-лейтенанта за его вклад в освобождение городов Данциг и Гдыня, а также при форсировании рек Висла и Одер во время Восточно-Померанской и Берлинской наступательных операций. Атмосфера наступления передана в картине через изображение поверженного немецкого танка и летящих в небе советских бомбардировщиков. Голубое небо в картине заслоняют клубы дыма от взрывов снарядов и пожарищ. Художник акцентирует внимание на волевом лице генерала, его решительном взоре. Якуб Чанышев был героем сразу трех войн – двух мировых и одной гражданской. Он был одним из двух советских генералов-татар времен Великой Отечественной.

В архивном фонде известного гармониста Ф. Туишева (Фонд 2170) хранятся письма художника с фронта, что свидетельствует об их дружеских отношениях. В частности, «Открытое письмо Х.-М. Казакова Хаджи-Мурата с фронта». Мы решили привести этот эпистолярный документ полностью. Х.-М. Казаков в нем цитирует строки из стихотворения А. С. Пушкина «Герой»:

«Клянусь, что жизнью своей,
Играл перед сумрачным недугом.
Клянусь, тот будет небу дружить
Каков бы не был приговор.
Земли слепой!!! Пушкин.

Дорогой Файзулла абый! Много времени прошло, как я последний раз был у Вас… С тех пор нас перегородила стена неизвестности… И сколько событий уже! Успел я уже вторично прийти на фронт после полутора месячного лечения в госпитали после ранения. Описать ли Вам столько новых сильных впечатлений, которые для художника мало требовательного к себе в личной жизни, но жадно вбирающего в себя все новое, острое, яркое и красивое и сильное, все это будет бесконечным материалом для будущей созидательной работы над нашими живописными работами. Разрывы авиабомб, ураган артиллерийского огня, очередь пулеметной ленты, свист пуль над головой – все это почти обычно стало. Даже в сырых окопах мечтаешь о лучшем будущем как бы наперед переживаешь радость мирного восстановительного труда, какое наступит после войны» [11] (орфография подлинника сохранена. – *Н. М.*).

Драматические факты из биографии художника открываются в письме Х.-М. Казакова, написанном в адрес друга-гармониста в 1952 году. В 1950–1952 гг. художник жил и работал в Киргизии, в г. Фрунзе. О настроениях этого периода можно судить по эпиграфу-цитате из «Кавказского пленника» А. С. Пушкина. Приводим письмо целиком:

«Я рано скорбь узнал, постигнут был гонением,
Я жертва клеветы и мстительных невежд,
Но, сердце укрепив свободой и терпением,
Я ждал беспечно лучших дней,
И счастье моих друзей
Мне было сладким утешением.

Дорогие друзья Файзулла Кабирович; Маснави[1] и товарищ Гилязов[2]!

Ваше доброжелательное и дружественное письмо, написанное еще до нового года я получил с большим опозданием, случайно, уже в вскрытом виде. Вы интересуетесь моими успехами. Увы! Их нет! Заразная клевета шайки Альмешен и Якуповых дошло и сюда. Председатель правления ССХ Киргизии Айтиев на меня смотрит как на политического сосланного, меня не приняли ни в Союз художников, ни куда. Я здесь среди чужих в чужом городе, без поддержки погибал буквально с голоду. Ни одна работа моя не приобретена, я не получил ни одного заказа. Одни случайные заработки по линии издательств и редакций. Некоторое время я работал в типографии и в цинкографическом цехе. Это ведь моя вторая специальность – я ведь график.

Я соглашался на любую работу лишь бы не подохнуть с голода. Я согласился потом на приглашение в один колхоз, где написал несколько работ, за-

[1] Хаертдинов Маснави Хаертдинович (1924–1983) – живописец, педагог, заслуженный деятель искусств ТАССР (1968), народный художник ТАССР (1977). В 1951–1952 гг. преподавал в Казанском художественном училище

[2] Гилязов Равиль Мингазович – художник.

тем в одном совхозе и на одном заводе сделал несколько работ.

Все это меня разнеживало я терял веру и в себя и в будущее, пока случайно не был приглашен реставрировать иконы для местной церкви. Здесь мне помогли мои живописи, которую я преподавал и по которой когда-то читал лекции в студии художников.

Какой парадокс! Я – совершенно неверующий, убежденный атеист, татарин с успехом работаю для русской христианской церкви, в то время как мне не дают более высокие заказы на что я все же способен. Я недавно реставрировал к празднику Благовещения древнюю икону Покров Пресвятой Богородицы, написанную на железной пластинке, проржавленную и частично испорченную за счет разреженного слоя грунта.

Видимо мое счастье, что моя фамилия Казаков совпадает с русской фамилией и т.к я свободно владею русской разговорной речью, что никто не узнает – какой я национальности, т-к очень важно для православной церкви исполнение икон верующими и место православной религии.

Моя эта работа получила высокую оценку в церковном совете и решено мне дать роспись алтарной иконы Воскресения Христова.

В республике, где большинство населения верит в магометанскую религию и сам я имел ультромагометанское имя Хаджи-Мурат, вынужден делать подобные заказы. Вот до чего довели активность Якуповской шайки. С их приходом в руководства правления Союза художников в Казани.

Я, впрочем, нисколько не жалею коллизиям моей жизни. Наоборот, даже, живя среди простых, скромных, честных людей, изучая их, работая для них, я прохожу сложную школу. Только живя с народом, с низами можно отряхнуть с себя накопившуюся грязь прежних дней, оставляя и кристаллизуя только лучшие составные элементы из прошлого.

Общаясь с наивными людьми верующими в легенду о Христе, принимающие ее за правду, мне как независимому мыслителю забавно изучать их. Не все пустяки чепуха. Эти люди прежде всего согревают в себе духовную чистоту и честность. Они уже не предадут! А предательство, подлог и шантажированные как много встречается на каждом шагу в повседневной нашей жизни! Я, как когда-то, 300 лет назад, Рембрандт[3], отвергнутый ему современным обществом, в кругу еврейских раввинов, ему чуждой религии находил некое утешение, там и я среди них сынов Христа беседуя и живя среди них забываю боль сердечных ран, нанесенных изменнической клеветой.

Я в эти дни очень занят. Кроме той первой большой иконы я выполнил несколько мелких других работ. На днях мы заключим договор на 6 других работ и одну большую алтарную живопись.

Южный климат сделали мою живопись более яркой, чистой и прозрачной. Мой рисунок стал более ясным. В технике я там же пошел вперед. Я привезу две-три работы, которые, по-моему, лучше всех моих прежних работ. С приветом Хаджи Мурат». [12] (орфография подлинника сохранена. – *Н. М.*).

Это письмо позволяет нам реконструировать деятельность художника в годы пребывания в Киргизии, где он проявил себя как талантливый реставратор. В то же время это письмо знакомит нас с драматичными страницами биографии художника, испытывающего материальные трудности из-за отсутствия равных его таланту государственных заказов. Клеймо «сына врага народа», несмотря на его заслуги в годы Великой Отечественной войны, на долгие годы заслонило художнику горизонт и мешало развернуться его таланту.

В 1952 г. он приехал в Казань. На родине его талант был задействован в оформлении клубов и Домов культуры в нефтяных районах РТ. Художник является автором графических портретов героев Великой Отечественной войны. Х.-М. Казаков является участником 5-й Зональной выставки «Большая Волга» (1980), выставки произведений художников Татарстана в Москве (1981) и др. [1, с. 18].

Х.-М. Казаков вошел в историю татарской живописи как автор портрета Г. Тукая «Маленький Апуш» (1958, холст, масло, 102x78), на котором изображен маленький мальчик, сидящий на сакэ. Внимание зрителей притягивают к себе глаза ребенка. Во взоре маленького Апуша читается затаенная грусть и изумление. Видимо, таким образом художник хотел передать сиротство, с которым великий поэт столкнулся с раннего детства. Перед ребенком стоит тарелка картошки и плошка с катыком, а в руках – ломтик хлеба. Развивая тему беззащитности Апуша перед ударами судьбы, художник прибегает к параллели ребенок – цветок. Композиционно ребенок размещен у окна, а подоконник украшает домашний цветок. Так Х.-М. Казаков хотел показать, что Апуш нуждается в заботе и защите взрослых. В фондах Государственного музея РТ хранятся две акварели «По сюжетам Габдуллы Тукая» [13].

В 1950-е г. были созданы 2 акварельные работы, созданные по мотивам произведений Г. Тукая, посвященным теме эмансипации татарских женщин. Они хранятся в фондах Изобразительного музея РТ (бумага, акварель,

---

[3] Рембрандт Харменсзон (1600–1669) – голландский художник, мастер живописи и гравюры, один из самых почитаемых художников в истории изобразительного искусства.

27,7x23), Национального музея РТ (бумага, акварель, 27,7x23) [13, с. 194–195]. Художник работает в технике черной акварели. Выразительным средством становится световой контраст. Центральным образом акварелей являются образы татарских женщин, которых наказывают за то, что они стремятся получить образование. Если на первой акварели девушку отчитывают за то, что она читает книги, то на второй – за то, что она посмела явиться в мектеб, где учатся мальчики. В первой акварели старый мир олицетворяют пожилые женщины, во второй – старометодный мулла и толпа. Художник стремится реалистично достоверно передать интерьер татарского дома. В первой акварели конфликт происходит в женской половине татарского дома (сакэ, печь, занавески (чаршау), полотенца). Во второй – в сельском мектебе (сакэ, лавки, печь). Художник прибегает к символам. Стремление девушки к образованию ассоциативно соотносится с солнечным светом, льющимся из незанавешенного окна и с белыми полотенцами, подчеркивающими чистоту ее помыслов. Во второй картине фоном для показа страданий угнетенной девушки становится чисто выбеленная печь.

Художник прибегает к контрасту светлых и темных красок, чтобы ярче показать противостояние старого и нового мира. Образ угнетенной татарской девушки соотнесен с окном и белыми полотенцами.

Х.-М. Казаков вновь обратился к тукаевской теме в 1970 гг. Как отмечает литературовед Т. Гилазов, 1960–1970 гг. в татарской культуре считаются расцветом тукаеведения: появляются серьезные монографии, ведутся дискуссии по спорным вопросам его творчества (см. подр.: [14]).

Почитателям тукаевской темы в живописи знакома работа Х.-М. Казакова «Тукай на Сенном базаре» (1975), где увековечено противостояние гения обитателям Сенного базара, готовым обманывать других и обманываться самим. Х.-М. Казаков стремился создать образ поэта-просветителя, поэтому Г. Тукай запечатлен в европейском костюме и с книгой в руках. Художник увековечил поэта в движении. На конфликт поэта со старым миром указывают агрессивные жесты толпы, осыпающей Г. Тукая проклятиями и угрозами. Х.-М. Казаков запечатлел равнодушие к происходящему представителей власти – полицейских, которые не спешат защитить поэта. По-видимому, в этой работе художник отдал дань образу поэта-сатирика, ведь Г. Тукай в своей поэме «Сенной базар, или Новый Кисекбаш» с беспощадной правдивостью сорвал покров напускной святости с мракобесов и реакционеров Сенного базара. Х.-М. Казаков. Чтобы выпукло показать накал страстей и передать разгорающийся конфликт между старым миром и новым, художник прибегает к параллели толпа – пес – дворняга. В толпе особняком изображен мужчина с мальчиком, держащим в руках книгу. Цветом обложки она напоминает книгу, которая находится в руках поэта. Под лапами собаки лежит разорванная на части книга. Вот почему на лице мужчины в европейском костюме и тюбетейке прочитывается озабоченность. По-видимому, он хочет ребенку объяснить ярость толпы. Хронотоп картины подсказывает нам, что это место, где в знаменитой поэме остановилась голова Кисекбаша. Это дает нам основание предположить, что книгой, вызвавшей столь яростное неприятие обитателей Сенного базара, стала поэма Г. Тукая «Сенной базар, или Новый Кисекбаш».

На второй акварели мы любуемся эпизодом из сказки поэта Шурале. Художник постарался передать эмоции Шурале, когда его пальцы оказались зажатыми в бревне. Сказочный персонаж изображен похожим на человеке, с длинной бородой. Единственным отличием является рог на лбу и полное отсутствие одежды. Изумление Шурале передано через открытый рот, откинутую назад спину. Былтыр показан дородным парнем в малиновой рубахе и жилетке, читающим хозяину леса нравоучение с топором в руках:

> «– Так и быть, скажу я братец.
> Это имя не забудь: Прозван я «Вгодуминувшем»… А теперь – пора мне в путь».

Его спокойствие контрастирует с воющим от боли Шурале и вздыбившейся от ужаса лошадью джигита белой масти.

Действие происходит глубокой ночью при свете полной луны.

Фигура Былтыра соотносится с кустом цветущего татарника, который растет у рокового бревна. Так дают о себе знать толстовские мотивы из «Хаджи-Мурата». По-видимому, таким образом художник хотел указать положение человека в лесу, а также указать на свое авторство.

На третьей картине изображен воющий от боли бородатый Шурале в окружении лесных духов. Действие происходит днем на просеке.

Художник сумел через контраст эмоций выразить чувства персонажей. Шурале потешаются над своим незадачливым собратом и стараются его успокоить:

«Успокойся! Помолчи-ка, нам от крика невтерпеж.

Прищемлен в году минувшем, что ж ты в нынешнем ревешь?»

Волосяной покров лесных духов соотносится с цветом стволов деревьев. Крючковатые пальцы похожи на сучки и корни деревьев. Художник наградил лесных духов бородами овальной формы, чтобы зрители не путали шурале с древнегреческими сатирами.

После смерти художника в 1985 г. Афелия Казакова передала его личные вещи, фотографии, некоторые его работы в Национальный музей.

В частности, это картина «Больной Тукай» (1972–1973), где великий поэт изображен на фоне озера Кабан. Художник на заднем плане изобразил минарет мечети Марджани. Болезненность поэта передана через жест (рукой Тукай держится за грудь), а также через изможденное недугом лицо. Природная рама – хмурая погода – также работает на создание впечатления о болезни поэта. В этом портрете отсутствуют черты детскости. Соотнесение высокой фигуры поэта с минаретом мечети, возможно, по замыслу художника, должно было подчеркнуть роль Тукая в обществе.

Результаты

Эпистолярные источники, хранящиеся в фонде виртуоза-гармониста Файзуллы Туишева, помогли нам приоткрыть завесу тайны о деятельности татарского художника Х.-М. Казакова в Киргизии. Нам удалось реконструировать не только факты родословной художника, но и очертить круг его общения. Письма носят исповедальный характер и позволяют охарактеризовать духовный мир Х.-М. Казакова. Бросается глаза его увлеченность поэзией А. С. Пушкина. Художник свое пребывание в Киргизии воспринимает как ссылку. В своем творчестве Х.-М. Казаков постарался увековечить мир Старо-Татарской слободы, где прошло его детство и юность. Помимо тукаевской темы, заметное место в его творчестве занимают образы родственников, ставших еще при жизни легендарными личностями.

Выводы

Х.-М. Казаков – незаслуженно забытый татарский художник, чье наследие требует осмысления и изучения искусствоведами.

Литература

1. Татарская энциклопедия в 6 т. Т. 3. Казань: Институт татарской энциклопедии, 2006. 664 с.
2. *Червонная С. М.* Художники Советской Татарии. Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. 462 с.
3. *Губайдуллин С.* Казаковы // Гасырлар авазы – Эхо веков. 2004. № 2. С. 204–216.
4. *Салихов Р. Р., Хайрутдинов Р. Р.* Казаковы // Золотые страницы купечества, промышленников и предпринимателей Татарстана. Казань, 2001. Том 2. С. 38–43.
5. *Салихов Р. Р., Хайрутдинов Р. Р.* Казаковская мечеть // Республика Татарстан: Памятники истории и культуры татарского народа (конец XVIII – начало XX веков). Казань, 1995. С. 280.
6. *Салихов Р.* Короткий век Казаковской мечети // Время и деньги. 2005. 20 января.
7. *Ахметзянов М.* Татарские шеджере. Казань: Татар. кн. изд-во, 1991. 152 с.
8. Альбом татарской школы им. И. Гаспринского 1925 г. // НМРТ КППи 119762.
9. *Сэйфуллин Г.* Гаспринский исемендәге I нче баскыч татар мәктәбе // Мәгариф. 1925. № 6–7. Б. 134–141.
10. *Сафаров М.* Маленький Апуш и сюжет из Старо-Татарской слободы // Татарский мир. 2019. № 4 (6423). С. 4.
11. Открытое письмо Х.-М. Казакова Ф. Туишеву // Ф. 2170 -1-62-64 л.
12. Письмо Х.-М. Казакова Ф. Туишеву // Ф. 2170 -1-62- 19 л.
13. *Хисамова Д. Д.* Живописные сады Г. Тукая. Казань: Заман, 2006. 304 с.
14. *Гилазов Т. Ш.* Тукаеведение в 1960–1980 гг. // Вестник ВятГУ. 2009. № 3 (2). С. 137–140.

ТАТАР РӘССАМЫ ХАҖИМОРАТ КАЗАКОВНЫҢ БИОГРАФИЯСЕННӘН МОҢА КАДӘР БИЛГЕЛЕ БУЛМАГАН СӘХИФӘЛӘР

Нурия Мидхәт кызы Мифтахетдинова,
Татарстан Республикасының Милли музее,
Россия, 420011, Казан ш., Кремль ур., 2 йорт,
nurija08@yandex.ru.

Мәкаләдә архив документларын анализлау нигезендә татар рәссамы Хаҗиморат Казаковның Бөек Ватан сугышы һәм сугыштан соңгы төзелеш елларындагы эшчәнлегенә кагылышлы яңа фактлар системага салына. Әйләнешкә кертелгән эпистоляр чыганакларда аның иҗат табигатенең графика буенча һәм реставраторлык таланты ачыла.

Төп төшенчәләр: татар рәссамнары, Казан, Казаковлар нәселе, Хаҗиморат Казаков, Кыргызстан

Personalia

DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-155-162

AN EXAMPLE OF ENLIGHTENER

Anis Foatovich Galimdjanov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
anis_59@mail.ru.

Vagiz Fatkhullovich Fatkhullin (1937–2005) was a researcher in the field of structural mechanics, candidate of technical sciences (1973), Honored Worker of Science and Technology of the Republic of Tatarstan (1996).

In 1964, he graduated from the Kazan Institute of Civil Engineering (now Kazan University of Architecture and Civil Engineering) and began his teaching and scientific career at his home university. He was

Вәгыйз Шәйхулла улы Фәтхуллин (1937–2005) – төзелеш механикасы өлкәсендә галим, техник фәннәр кандидаты (1973), ТРның атказанган фән һәм техника эшлеклесе (1996). Казан инженерлык-төзелеш институтын (хәзерге Казан архитектура-төзелеш университеты) тәмамлаган (1964). Педагогик һәм фәнни карьерасын үзе укыган югары уку йортында башлый. Төзелеш факультеты

Вагиз Фатхуллович Фатхуллин (1937–2005) – ученый в области строительной механики, кандидат технических наук (1973), заслуженный деятель науки и техники РТ (1996).

Выпускник Казанского инженерно-строительного института (ныне Казанский архитектурно-строительный университет) (1964).

Старт в педагогической и научной карьере сделал в родном

the Dean of the Faculty of Civil Engineering (1984–2005) and a professor in the Department of Reinforced Concrete Structures (1994–2005), with a break in 1980–1983.

He taught at the University of Annaba (Algeria).

деканы (1984–2005), тимер-бетон конструкцияләр кафедрасы профессоры (1994–2005), 1980–1983 елларда Аннаба шәһәре университетында (Алжир) укыта.

вузе. Декан строительного факультета (1984–2005), профессор кафедры железобетонных конструкций (1994–2005). В 1980–1983 гг. преподавал в университете города Аннаба (Алжир).

Most of the major work on the revival and development of the Tatar language begins, of course, with the "Declaration of State Sovereignty of the Tatar SSR", adopted on August 30, 1990. In the autumn of the same year, the Dean of the Construction Faculty of the Kazan Civil Engineering Institute, Vagiz Fatkhullin, having gathered a group of Tatar teachers, said: "If we are planning to give the Tatar language the real status of a state language, we must conduct pre-school education, secondary education and university courses in the mother tongue. It must be emphasized that if today our generation does not complete the main part of this noble task, in the coming years it will not be possible to create a unified system of Tatar education" [1, p. 36].

Vagiz Fatkhullin's idea was realized only in 1990 when the University began teaching builders in the Tatar language. It was based on the changes that took place in the country restoring its sovereignty and the national education system. There was also a social basis for this enterprise: it turned out that 55% of the students were Tatars and there was a team of highly qualified faculty members who could teach various subjects in the Tatar language.

In 1991, the main directions of the work were determined, courses in the Tatar language and terminology were launched, and a commission on methods and terminology was created. The leader, the Dean of the Faculty of Civil Engineering, Vagiz Fatkhullin, found many supporters. First of all, these were Associate Professors A. Narbekov and R. Shakirzyanov.

If we look at the life path of this outstanding personality who opened a new direction in the field of Tatar education – Tatar technical education in universities, we will see that he always strived for novelty and knowledge.

Vagiz Shaikhullovich Fatkhullin was born in 1937 in the village of Masgutovo, the Aznakaevsky District. There, he went to a seven-year school, then Secondary School No. 1 in the city of Almetyevsk and studied at the Construction Department of the Oil Technical School in the city of Oktyabrsk, Bashkortostan. After two years in military service, he graduated from the Kazan Institute of Construction Engineers in 1964 and began teaching at the Department of Building Structures [2].

In 1973, in Leningrad, he presented his Ph.D. thesis on the study of the prefabricated reinforced monolithic structures. In 1979, Vagiz Fatkhullin was awarded the academic title of associate professor and in 1994 – professor. In 1980–1983, as a university teacher, he taught at the University of Annaba in Algeria. In 1984–2005, he was the dean of the Construction Faculty at the Institute of Civil Engineers (now Kazan State University of Architecture and Civil Engineering - KGASU).

During his time at KSASU, V. Fatkhullin was actively involved in research, academic, methodological, educational and organizational work. He was the author of more than 70 scientific and research-methodological works on the calculation and design of prefabricated monolithic reinforced concrete structures and ten textbooks [3]. For his research and teaching achievements, in 1994 he was awarded the academic title of professor.

Vagiz Fatkhullin's multifaceted and active work devoted to preserving and developing the Tatar language deserves special attention. Under his leadership, the "concept of higher education in the Tatar language" was created.

In particular, it contains the following lines:

"...the development of a national education system comes as a result of the transformation of Tatarstan into the spiritual centre of all Tatars in the world, the fact that the Tatar language has got the state language status and other historical changes. Every ethnos that wants to live as a nation, to preserve its language, culture and historical experience, passing them on from generation to generation and developing, must have a complete education system.

The concept of higher education in the Tatar language is aimed at creating a developed education system of the Tatar people, the creation of its final stage that is still missing – the National Higher School. It reflects the nation's desire for education and the need for modern education, takes into account modern views on higher education and world trends, based on the need to use the

Tatar language in all spheres of human activity, to raise the Tatar ethnic group to a civilized level, ensure its future, preserve and develop its culture in accordance with constitutional rights and human rights principles....

...The historical, material and cultural heritage of the Tatar people is an important part of world civilization, and the Tatar language is an ancient and original philosophical system. Tatarstan is the spiritual center of all Tatars in the world, the only resurgent state. Under these conditions, the fact that Tatar people lack a full-fledged education system, which includes Higher School, leads to a serious loss for all humanity, to the disappearance of the language and nation.

The creation of national higher school and the preparation of highly qualified professionals capable of teaching in their native language is the only way both to raise the Tatar language to a global level corresponding to its history and essence and in general to preserve our language. The time has come to make the Tatar language the state language not only in word, but also in truth, which includes the establishment of national higher school.

There are other reasons confirming the need and possibility of creating national higher school:

− a life-long education of a Tatar child; higher school in the Tatar language is necessary for a life-long education of a Tatar child;

− national education is necessary to protect language, culture, national identity, preserve and develop national, material and cultural heritage, disseminate objective and scientifically based information about these realities;

− the lack of higher education in the native language and the failure to teach sciences in the Tatar language weakens the language and separates it from science;

− there are national secondary Tatar schools, some experience has been gained in the field of higher education; therefore, the basis has been laid for the creation of national higher school;

− there are teachers who can teach various special sciences in the Tatar language, including exact sciences at a highly qualified scientific level;

− textbooks and teaching aids are being created;

− since ancient times, the Tatar people have been distinguished by their desire for knowledge, understanding, respect for scientists and reverence for books;

− youth, parents gravitate towards their native language, there are many people who want to get a higher education in their native language;

− currently the ideas of national unity, national solidarity are spreading and developing; the desire for spiritual liberation, a sense of pride in one's state, one's nation and loyalty to one's language are being revived;

− so, it is necessary to take advantage of today's historical conditions and support the extensive use of the national language..." [4]

The implementation of this concept began first under the guidance of V. Fatkhullin at the Faculty of Construction of KSASU for those majoring in Industrial and Civil Engineering.

The educational process began with the selection of excellent students for the first year; two groups (42 students) were formed from 78 applicants. After this, every year two groups of students were enrolled in the Construction Department.

Based on the opportunities that had opened up, the Construction Institute (previously called KSASU) aimed at training builders with tertiary education who were fluent in the two state languages of the Republic of Tatarstan (Tatar and Russian) in their professional activities. A new provision was introduced into the University Charter: teaching is conducted not only in Russian, but also in other languages". Thus, teaching was conducted mainly in a bilingual form (in Tatar and Russian).

The Tatar groups had a certain order of training, which gradually changed: during the adaptation period (the first 2–3 years), students studied subjects in the Tatar language, they became familiar with Tatar and Russian terms, and in the 3rd -4th years they switched to Russian. The 5th year courses and final exams were conducted in Russian. Some students presented their diploma projects in the Tatar language.

In 1996, the first graduates with the Tatar language instruction left KSASU (17 people). In 2005, due to the dwindling number of students at the institute, only one group with the Tatar language instruction was enrolled. However, the Institute has prepared more than 400 builders with tertiary education who got a university education in the Tatar language. Four of them defended their Ph.D. theses.

Several years ago, the Tatar department closed due to a lack of applicants. But, starting with the 2023 academic year, it has resumed its work.

For his services in the field of science and higher education, V. Fatkhullin was awarded the honorary titles “Excellence in Higher Education of the USSR”, “Honored Worker of Science and Technology of the Republic of Tatarstan” and “Honored Worker of Vocational Education of Russia”.

Unfortunately, his life was tragically cut short on September 21, 2005. He was only a year and a half away from his 70th birthday...

He passed away, but he lives on in the memory of his friends, disciples and colleagues. In 2017, on his 80th birthday, an exhibition was organized at the KSASU Historical Museum. In 2006, a memorial plaque was installed in building No. 4 in his memory.

Fatkhullin Vagiz had many works written during his lifetime, but they were never published. His comments on the development of the Tatar language, expressed at that time, have not lost their relevance today. One of the most relevant issues is the one about Tatar intellectuals.

“When we talk about Tatar intellectuals, we usually mean experts in the humanities. Technical intellectuals seem to be out of it. Why? After all, professionals in technical sciences, doctors and lawyers were educated in Russian and conducted their work in Russian. There were, of course, certain attempts to overcome injustice. Kayum Nasyri published books and dictionaries related to industry in Tatar. And in the 1930s, Tatar groups were organized in technical educational institutions, lectures were given, practical classes were conducted, coursework and dissertations were presented in the Tatar language. After that period, due to the abolition of the Latin alphabet and the outbreak of war, this work was lost. Moreover, with the closure of Tatar schools and Tatar pedagogical colleges in the 60s, the teaching of mathematics, physics and chemistry in the Tatar language practically ceased to exist in humanitarian educational institutions.

Under these conditions, with the beginning of the revival in the 90s, there was a revival of teaching subjects in the Tatar language, including vocational education. We ourselves, at the University of Architecture and Civil Engineering, have been developing Tatar education for 15 years and have achieved certain results.

However, we are concerned with a number of questions: Can we, following this way only, in Russian conditions, develop the ranks of the Tatar technical intellectuals and raise their prestige? Are the ranks of the Tatar intellectuals growing? Do we have a strategy of the development in this direction? Can Tatar intellectuals become a united organized force? Will we have future perspectives if we consider only those professionals who can use their mother tongue at work to be Tatar intellectuals?

In Russian conditions, there is another way to educate and develop national intellectuals, and a part of Tatar intellectuals have followed this path. For example, the famous navigator of the 19th–20th centuries, Admiral Ishak Islamov, was educated in Russian, wrote his research works in Russian, and at the same time compiled a dictionary of words borrowed into the Russian language from Tatar. Consequently, the Admiral of the Russian Fleet Islamov still remained a Tatar intellectual.

I had to work in Algeria, where I taught in French for several years. The students studied in French, dealt with documents drawn up in French, but still remained Algerian Arabs, while the Tatar spirit of our intellectuals, as you know, is the size of a tiny pebble.

Apparently, our family lacks national education. In the conditions of globalization, in the conditions of Russia, it is impossible to educate the Tatar intellectual just by formally conducting lessons of the Tatar language in schools. And the nation that does not have a higher education, a national spirit and highly moral intellectuals has no future.

In order for us to have a future, it is necessary to know the current situation well, to correctly envision tomorrow, to create a strategy for the preservation, education and development of our intellectuals, a state program” (see: [5]).

References

1. *Opyt organizatsii vysshego tekhnicheskogo obrazovaniya na tatarskom yazyke* (1991–2016 gg.) (2017) [Experience in Conducting Higher Technical Education in the Tatar Language (1991–2016)]. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. 196 p. Kazan', KGASU. (In Russian)

2. *Vagiz Shaikhullovich Fatkhullin* [Vagiz Shaikhullovich Fatkhullin]. URL: https://tatarica.org/ru/razdely/nauka/personalii/fathullin-vagiz-shajhullovich (accessed:15.08.2023). (In Russian)

3. Fatkhullin, V. Sh. (1993). *Zhelezobetonnye konstruktsii: Ucheb. Posobie* [Reinforced Concrete Structures: A Textbook]. 119 p. Kazan', KISI. (In Russian)

4. Fatkhullin, V. Sh., Shakirzyanov, R. A., Narbekov, A. I. *“Kontseptsiya vysshego obrazovaniya na tatarskom yazyke”* (1999) [“The Conception of Higher Education in the Tatar Language”]. Kazan', kabinet tatarskogo yazyka. URL:

https://www.ksaba.ru/universitet/structure/uos/tat/?yscli d=lo3uhs5ko2932829623 (accessed:15.08.2023). (In Russian)

5. Narbekov, A. *Tatarskii prosvetitel'* [Tatar Educator]. Vydayushchiesya tatarskie uchenye: stat'i, vospominaniya. Pp. 402–405. Kazan', Tat. kit. izd. (In Russian)

МӘГЪРИФӘТЧЕЛЕК ҮРНӘГЕ

Әнис Фоат улы Галимҗанов,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
anis_59@mail.ru.

Татар телен яшәтү, үстерү буенча олы эшләрнең күбесе, әлбәттә, 1990 нчы елның 30 нчы августында кабул ителгән «Татарстан ССРның дәүләт суверенитеты турында Декларация»дән башланып китә. Шул ук елның көзендә Казан төзүче-инженерлар институтының төзелеш факультеты деканы Вагыйз Фәтхуллин бер төркем татар мөгаллимнәрен җыеп болай ди: «Татар теленә чып-чынлап дәүләт теле статусы бирергә уйлыйбыз икән, без мәктәпкәчә тәрбияне дә, урта белем бирүне дә, югары белемле белгечләр хәзерләүне дә ана телендә алып барырга тиешбез. Шунысын да ассызыклап әйтергә кирәк: шушы изге эшнең төп өлешен бүген безнең буын үтәп чыга алмаса, алдагы елларда бербөтен татар мәгариф системасын төзеп булмас» [1, 36 б.].

Вәгыйз Фәтхуллин җитәкчелегендә югары белемле төзүчеләрне татар телендә әзерләүне яңадан оештыру эшләре бары тик 1990 елда гына мөмкин булды. Алар илебездә үзгәрешләр башлануга, суверенитет һәм милли мәгариф системасын торгызу идеяләренә нигезләнде. Моның өчен социаль база да бар иде: студентлар контингентының 55%ы татарлар икәне, төрле фәннәрне татарча укыта алырлык югары квалификацияле укытучылар һәм галимнәр барлыгы ачыкланды.

1991 елда эшнең төп юнәлешләре билгеләнде, татар теле һәм терминология буенча курслар эшли башлады, методика һәм терминология комиссиясе оештырылды. Эшне оештыручы лидерга – төзелеш факультеты деканы Вагыйз Фәтхуллинга күп ярдәмчеләр табылды. Беренче чиратта, алар доцентлар А.И. Нарбеков һәм Р.Ә. Шакирҗанов иде.

Татар мәгарифе өлкәсендә яңа юнәлеш – югары уку йортларында татарча техник белем бирүне ачып җибәргән бу олы шәхеснең тормыш юлына күз салсак, аның гел яңалыкка, белемгә омтылганын күрергә була.

Вагыйз Шәйхулла улы Фәтхуллин 1937 елда Азнакай районы Мәсгут авылында туа. Шунда җидееллык мәктәпне, аннан соң Әлмәт шәһәренең 1 нче урта мәктәбен тәмамлагач, Башкортстанның Октябрьский шәһәрендәге нефть техникумының төзелеш бүлегендә укый. Ике ел хәрби хезмәттә булып кайткач, 1964 елда Казан төзелеш инженерлары институтын тәмамлый һәм төзелеш конструкцияләре кафедрасында укыта башлый [2].

1973 елда Ленинградта җыелма-монолит конструкцияләрнең ныклыгын өйрәнүгә багышланган кандидатлык диссертациясен яклый. 1979 елда Вагыйз Фәтхуллинга доцент, 1994 елда профессор дигән гыйльми дәрәҗәләр бирелә. 1980–1983 елларда, югары белемле мөгаллим буларак, Алжирның Аннаба университетында укыта. 1984–2005 елларда – төзүче инженерлар институтының (хәзер Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты − КДАТУ) төзелеш факультеты деканы була.

КДАТУда эшләү дәверендә В. Фәтхуллин актив рәвештә фәнни-тикшеренү, фәнни-методик һәм укытуны оештыру эшләре белән шөгыльләнә. Аның җыелма-монолит тимер-бетон конструкцияләрне хисаплау һәм проектлау буенча 70тән артык фәнни һәм фәнни-методик хезмәте, 10 уку кулланмасы бар [3]. Зур фәнни һәм укыту өлкәсендәге хезмәтләре өчен аңа 1994 нче елда профессор дәрәҗәсе бирелә.

Вагыйз Шәйхулла улының татар телен саклау һәм үстерү буенча алып барган күпкырлы һәм актив эшчәнлеге аеруча игътибарга лаек. Аның җитәкчелегендә «Татар телендә югары белем бирү концепциясе» төзелә.

Аерым алганда, анда түбәндәге юллар бар:

«...Татарстан җир йөзендәге барлык татарларның рухи мәркәзе булып әверелү, анда татар теле дәүләти статус алу һәм башка тарихи үзгәрешләр милли мәгариф системасын үстерүне таләп итәләр. Милләт буларак яшәргә, телен, мәдәниятен, тарихи тәҗрибәсен югалтмаска, аларны буыннан буынга тапшырырга һәм үстерергә теләгән һәр халыкның тулы мәгариф системасы булырга тиеш.

Татар телендә югары белем бирү концепциясе татар халкының тулы мәгариф системасын булдыруга, аның әлегә җитешмәгән соңгы буынын – милли югары мәктәпне төзүгә һәм үстерүгә юнәлтелгән. Ул милләтнең белем эстәүгә омтылышын һәм заманча белемгә ихтыяҗын чагылдыра, югары белемгә булган заманча карашларны һәм дөньякүләм тенденцияләрне исәпкә ала, татар этносын цивилизацияле дәрәҗәгә күтәрү, аның киләчәген тәэмин итү, мәдәниятен саклау һәм үстерү өчен татар телен кеше эшчәнлегенең һәр өлкәсендә куллану зарурлыгына таяна, конституцион хокукларга һәм кеше хокукларын саклау принципларына нигезләнә...

...Татар халкының гакли, матди һәм мәдәни мирасы дөнья цивилизациясенең мөһим бер өлеше, ә татар теле – бик борынгы һәм үзенчәлекле фәлсәфи система. Татарстан – җир йөзендәге барлык татарларның рухи мәркәзе, яңа тернәкләнеп килүче бердәнбер дәүләте. Бу шартларда татар халкының югары мәктәпне дә эченә алган тулы мәгариф системасы булмау – кешелек дөньясы өчен җитди югалтуга – телнең һәм милләтнең юкка чыгуына илтә.

Милли югары мәктәпне булдыру һәм анда ана телендә эш алып барырлык югары квалификацияле белгечләр әзерләү – татар телен аның тарихына һәм асылына туры килгән дөнья югарылыгына күтәрү өчен генә түгел, ә гомумән, телебезне саклап калу өчен бердәнбер юл. Татар телен декларациядә генә түгел, чынбарлыкта да дәүләт теле итәргә, шул исәптән милли югары мәктәпне дә рәсмиләштерергә вакыт җитте.

Милли югары мәктәпне төзүнең кирәклеген һәм мөмкинлеген раслаган башка сәбәпләр дә бар:

– татар баласы өзлексез белем ала алсын өчен татар телендә эшләүче югары мәктәп кирәк;

– милли мәгариф телне, мәдәниятне, милли үзенчәлекләрне яклау, милләтнең гакли, матди һәм мәдәни мирасын саклау һәм үстерү, алар хакында объектив һәм фәнни нигезләнгән мәгълүмат тарату өчен кирәк;

– ана телендә югары белем бирмәү, төгәл фәннәрне татарча укытмау телне зәгыйфьләндерә, фәннән аера;

– татар телендә белем бирә торган милли урта мәктәп бар, югары белем бирүдә дә берникадәр тәҗрибә тупланды; димәк, милли югары мәктәпне төзү өчен нигез салынган;

– төрле махсус, шул исәптән төгәл фәннәрне югары гыйльми дәрәҗәдә татарча укытырлык һәм теләүче мөгаллимнәр бар;

– дәреслекләр, уку-укыту кулланмалары һәм әсбаплары булдырыла;

– татар халкы борынгыдан белемгә, гыйлем эстәүгә омтылуы, укымышлыларны ихтирам итүе, китапны хөрмәт итүе белән аерылып тора;

– яшьләр, ата-аналар туган телгә тартыла, ана телендә югары белем алырга теләүчеләр шактый; киләчәктә, татар мәктәп-гимназияләрен тәмамлаучылар күбәйгән саен, аларның саны арта барачак;

– хәзерге чорда милли бердәмлек, милли теләктәшлек идеяләре тарала һәм үсә, рухи азатлыкка омтылу, үз дәүләтең, үз милләтең, үз телең белән горурлану, аңа тугрылыклы булу хисләре яңара;

– милли тел эшләп торсын өчен бүгенге тарихи шартлардан файдаланырга, аларны булдырырга кирәк...» [4].

Шушы Концепцияне эшкә ашыру да башта В. Фәтхуллин җитәкчелегендә КДАТУның төзелеш факультетында сәнәгать һәм гражданлык төзелеше белгечлеге буенча башланды.

Уку процессы яхшы укыган укучыларны беренче курска сайлап алудан башланды, гариза биргән 78 абитуриент арасыннан ике төркем (42 студент) сайлап алынды. Шуннан соң ел саен төзелеш факультетына 2 төркем студент алына башланды.

Булган мөмкинлекләрне исәпкә алып, Төзелеш институтында (КДАТУ элек шулай дип атала иде) Татарстан Республикасының ике дәүләт телен (татар һәм рус телләрен) һөнәри эшчәнлектә иркен кулланырлык югары белемле төзүчеләр әзерләү максат итеп куелды. Уставка «укыту рус теленнән тыш, башка телләрдә дә алып барыла» дигән яңа нигезләмә кертелде. Шуңа таянып, укыту, нигездә, билингваль формада (татар һәм рус телләрендә) бара башлады.

Тора-бара татар төркемнәрендә уку тәртибе үзгәртелде: адаптация чорында (баштагы 2-3

елда) студентлар фәннәрне татар телендә укыйлар, татарча һәм русча терминнар белән танышалар, ә 3-4 курсларда русча укуга күчәләр. 5 нче курста уку, дәүләт имтиханнарын тапшыру рус телендә бара. Кайбер студентлар диплом проектларын татар телендә дә якладылар.

1996 елда КДАТУда татарча укучыларның беренче чыгарылышы (17 кеше) булды. 2005 елда, институтта студентлар контингенты кыскартылгач, татарча укытыла торган бер төркем генә туплана башлады. Шуңа да карамастан, татар телендә укыган 400дән артык югары белемле төзүчеләр әзерләнде. Аларны дүртесе кандидатлык диссертацияләрен якладылар.

Моннан берничә ел элек татар бүлеге абитуриентлар булмау сәбәпле ябылып торды. Ләкин 2023 нче уку елыннан башлап, бу бүлек үзенең эшен дәвам иттерде.

Фән һәм югары белем өлкәсендәге хезмәтләре өчен В.Ш. Фәтхуллинга «СССР югары белем отличнигы», «ТРның атказанган фән һәм техника эшлеклесе», «Россиянең мактаулы профессиональ белем бирү хезмәткәре» дигән мактаулы исемнәр бирелде.

Кызганычка каршы, аның гомере 2005 нче елның 21 нче сентябрендә фаҗигале өзелде. 70 яшькә җитәргә аңа нибары ел ярым калган иде...

Ул безнең арадан китсә дә, үзенең көрәштәшләре, укыткан студентлары, хезмәттәшләре хәтерендә яши. 2017 нче елда, аның 80 еллыгына багышлап, КДАТУ тарихы музеенда күргәзмә оештырылды. 2006 нчы елны 4 нче корпуста аның истәлегенә мемориаль такта куелды.

Фәтхуллин Вагыйз Шәйхулла улының үзе исән чагында язылып та, басылмый калган хезмәтләре күп. Аның татар телен яшәтү, үстерү буенча ул вакытта әйтелгән фикерләре бүген дә актуальлеген югалтмады. Шуларның иң актуальләреннән берсе – татар интеллигенциясе турында.

«Татар интеллигенциясе турында сүз алып барганда, гел генә диярлек гуманитар фәннәр белгечләрен истә тоталар. Техник интеллигенция болар рәтенә кертелми. Ни өчен? Чөнки техник фәннәр буенча белгечләр, табиблар, юристлар – белемне дә рус телендә алганнар, эшләрен дә рус телендә алып баралар. Талпынулар булган, әлбәттә. Каюм бабабыз да сәнәгатькә бәйле китаплар, сүзлекләр чыгарган. Узган гасырның 30 нчы елларында да техник уку йортларында татар төркемнәре оештырып, туган телебездә лекцияләр укыганнар, гамәли дәресләр алып барганнар, курс һәм диплом эшләре яклаганнар. Аннан соң, латинча имлябыз бетерелү, сугыш башлану сәбәпле, бу эш юкка чыккан. Алай гына түгел, 60 нчы елларда татар мәктәпләре, татар педагогия училищелары ябыла башлагач, гуманитар уку йортларында да математика, физика, химия фәннәрен татарча укыту бетте дисәк тә була.

Шушы шартларда 90 нчы елларда яңарыш башлангач, татарча укыту, шул исәптән татар телендә һөнәри белем бирү җанланып китте. Үзебез дә архитектура-төзелеш университетында 15 ел буена татарча укытуны үстереп, нindidер уңышларга ирештек.

Шулай да безне берничә сорау борчый да борчый: бу юл белән генә Россия шартларында татар техник интеллигенциясенең сафларын үстерә, аның абруен күтәрә алырбызмы? Гомумән, татар интеллигенциясенең сафлары артамы? Бу юнәлештә безнең стратегиябез бармы? Татар интеллигенциясе бер оешкан көч булдымы, була аламы? Туган телебездә эш алып барырлык белгечләребезне генә татар интеллигенциясе дип санасак, безнең киләчәгебез булырмы?

Россия шартларында милли интеллигенцияне тәрбияләү, үстерүнең икенче юлы да бар, һәм татар җанлы шәхесләребезнең бер өлеше шул юлдан барган да. Мәсәлән, XIX-XX гасырларда яшәгән мәшһүр диңгезчелек фәне белгече, адмирал Исхак Исламов рус телендә белем ала, фәнни хезмәтләрен рус телендә яза, шул ук вакытта рус теленә татар теленнән кергән сүзләр лөгатьлеге төзи. Димәк, рус флоты адмиралы Исламов барыбер татар интеллигенты булып кала.

Миңа Алжирда берничә ел француз телендә укытып кайтырга туры килде. Француз телендә белем алалар, французча төзелгән документлар белән эш алып баралар, ә барыбер алжирлы гарәп булып калалар. Ә безнең укымышлыларыбызның күбесе – үзегез беләсез инде, татарлыклары ташка үлчим генә.

Безнең гаиләдә милли тәрбия җитми, күрәсең. Мәктәпләрдә формаль рәвештә татар теле дәресләре үткәреп кенә, глобальләшү чорында, Россия шартларында, татар интеллигенциясен тәрбияләп булмастыр. Ә югары белемле, милли җанлы, әхлаклы интеллигенциясе булмаган халыкның киләчәге дә юктыр.

Киләчәгебез булсын өчен бүгенге хәлебезне яхшы белеп, иртәгәбезне дөрес күзаллап, интеллигенциябезне саклау, тәрбияләү, үстерү стратегиясен, дәүләт программасын булдыру зарур» (Кар.: [5]).

Әдәбият

1. Татар телендә югары техник белем бирүне оештыру тәҗрибәсе (1991–2016 еллар) / Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары. Казан: КДАТУ, 2017. 196 б.
2. Вагыйз Шәйхулла улы Фәтхуллин // https://tatarica.org/ru/razdely/nauka/personalii/fathullin-vagiz-shajhullovich (мөрәҗәгать итү вакыты 15.08.2023)
3. *Фатхуллин В. Ш.* Железобетонные конструкции: учеб. пособие. Казань: КИСИ, 1993. 119 с.
4. *Фәтхуллин В.Ш., Шакирҗанов Р.Ә., Нарбеков А.*И «Татар телендә югары белем бирү концепциясе» (Казан, 1999) // Татар теле кабинеты // https://www.ksaba.ru/universitet/structure/uos/tat/?yscli d=lo3uhs5ko2932829623. (мөрәҗәгать итү вакыты 15.08.2023)
5. *Нарбеков А.* Татар мәгърифәтчесе // Мәшһүр татар галимнәре: мәкаләләр, истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 402–405 б.

DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-163-168

THE WORLD-FAMOUS TURCOLOGIST ZAKIEV MIRFATIYKH SON OF ZAKI

Gulshat Raisovna Galiullina,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
Gulshat.Galiullina@kpfu.ru.

Alfia Shavketovna Yusupova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
alyusupova@yandex.ru.

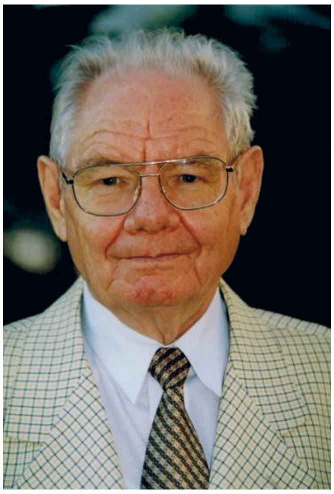

Zakiyev Mirfatykh Zakiyevich (1928–2023) was a scholar, Tatar linguist, doctor of philology (1963), professor (1964), head of the Department of Tatar Language and Literature at Kazan State University (now – Kazan Federal University) (1960–1965), the rector of the Kazan State Pedagogical Institute (1967–1986), director of the Institute of Language, Literature and History of the Kazan branch of the USSR Academy of Sciences (later the Institute of Language, Literature and History (1986–2000), head of the Linguistics Department of the Institute of Language, Literature and Art of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (1986–2014), a chief researcher of the Department of Lexicology and Dialectology (2014–2023), consulting professor at Kazan Federal University (2020–2023), academician of the Academy of Sciences of the Republic of

Зәкиев Мирфатыйх Зәки улы (1928–2023) – галим, татар теле белгече, филология фәннәре докторы (1963), профессор (1964), Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты кафедрасы мөдире (хәзер КФУ) (1960–1965), Казан дәүләт педагогия институты ректоры (1967–1986), СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институты (соңрак Татарстан фәннәр академиясенең Тел, әдәбият һәм сәнгать институты) директоры (1986–2000), Татарстан Фәннәр академиясенең Тел, әдәбият, сәнгать институты тел белеме бүлеге мөдире (1986–2014), лексикология һәм диалектология бүлегенең баш гыйльми хезмәткәре (2014–2023) Казан федераль университетының профессор-консультанты (2020–2023), Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе

Закиев Мирфатих Закиевич (1928–2023) – ученый, татарский языковед, доктор филологических наук (1963), профессор (1964), заведующий кафедрой татарского языка и литературы Казанского государственного университета (ныне КФУ) (1960–1965), ректор Казанского государственного педагогического института (1967–1986), директор Института языка, литературы и истории Казанского филиала АН СССР (позже Института языка, литературы и истории) (1986–2000), заведующий отделом языкознания Института языка, литературы, искусства АН РТ (1986–2014), главный научный сотрудник отдела лексикологии и диалектологии (2014–2023), профессор-консультант Казанского федерального университета (2020–2023), академик АН РТ (1991), заслуженный деятель науки ТАССР (1970), заслуженный деятель науки РСФСР (1976),

Tatarstan (1991), Honored Scientist of the TASSR (1970), Honored Scientist of the RSFSR (1976), laureate of the State Prize of the Republic of Tatarstan in the Field of Science and Technology (1994), emeritus professor of Kazan University (2013).

академигы (1991), ТАССРның атказанган фән эшлеклесе (1970), РСФСРның атказанган фән эшлеклесе (1976), Татарстан Республикасының фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт премиясе лауреаты (1994), Казан университетының атказанган профессоры (2013).

лауреат Государственной премии Республики Татарстан в области науки и техники (1994), заслуженный профессор Казанского университета (2013).

Mirfatykh Zakiyevich Zakiyev occupies a very important place in the constellation of scholars who left a deep mark on the history of Tatar linguistics.

The scholar was born on August 14, 1928 in the village of Zaipe, in the Yutazy (now Bauly) Region of the Republic of Tatarstan. In his wartime childhood, he had a rural lifestyle, experiencing the burden of physical labor and having to do the work that older men used to do. In 1946, M. Zakiev entered the Department of Tatar Philology of Kazan State University. His qualities, such as desire for knowledge and science, the sense of responsibility allowed him to graduate from the university in 1951 with excellent marks and undertake a postgraduate course at the Kazan branch of the Academy of Sciences of the USSR. In 1954, he completed his graduate studies ahead of time by presenting his thesis for the Candidate of Philology degree. From that year on, a new period in the scholar's life – the period of Kazan State University began: the young professional started teaching as a senior teacher in the Department of Tatar Language and Literature. The erudite young scholar was soon involved in social activities, he was appointed the official of the Communist Party organization at the History and Philology Faculty of the University. In 1960–1965, Mirfatykh Zakiyev was appointed the head of the Tatar Language and Literature Department.

In 1963, he presented his thesis "Syntactic structure of the Tatar language" for the Doctor of Philology degree [1]. It is worth noting that M. Zakiyev was one of the first in the field of Tatar linguistics who comprehensively studied Tatar syntax, prepared a research work and implemented a course on Tatar syntax for students of higher education institutions. Later, his work served as an example for other Turkic peoples. His research works "Modern Tatar Literary Language. Syntax" [2], "Syntax Structure of the Tatar Language" [3] and "Syntactic Structure of the Tatar Language" [4], prepared in different years, are currently considered to be the most worthy ones, fully reflecting the grammatical structure of the Tatar language.

The second very responsible period of the scholar's life was connected with the Kazan State Pedagogical Institute. Actively involved in scientific research, M. Zakiyev also devoted much time to the social and organizational work and in 1965 he was appointed vice-rector of the Kazan State Pedagogical Institute, in 1967 he became its rector. He worked in this position until 1986. In 1980–1991, he simultaneously performed the duties of the Chairman of the Supreme Council of the TASSR.

In 1986, Mirfatykh Zakiyev became the director of the Department of Language, Literature and History at the Kazan branch of the Academy of Sciences of the USSR, which later achieved the independent status of the Institute, and he greatly contributed to its development. The scholar worked in this position until 2000. From 1986 to 2014, he was the head of the Department of Linguistics of the Tatarstan Academy of Sciences. From 2014 until his death, he worked as a chief researcher of the Department of Lexicology and Dialectology of the same institute.

No matter where M. Zakiev worked, he did not lose contact with Kazan University where he got his education and started his career. For many years, as a visiting professor, he taught students, assistant professors and supervised the research of graduate students. In 2020–2023, he was a professor-consultant of Kazan Federal University.

Mirfatykh Zakiyev was a world-renowned, encyclopedic scholar and teacher. He was a person who played a key role in the formation and development of modern Tatar linguistics. His numerous works are devoted to various branches of the Tatar language, the Tatar people, the emergence of the Tatar language and the problems of ethnogenesis.

As a linguist and a philologist of wide interests, Mirfatykh Zakiev often spoke at research conferences. Turkologists always looked forward to the his speeches at the conferences held in Moscow, St. Petersburg, Baku, Tashkent, Almaty, Makhachkala, Bishkek, Novosibirsk, Ashgabat, Nalchik, Kazan,

Elista, Ufa and other cities. Prof. M. Zakiev also presented Tatar linguistics at foreign forums. Academician M. Zakiev was an invited participant at the events held in the USA, England, Germany, Hungary, Yugoslavia, Turkey and Vietnam.

Along with his fundamental works related to phonetics, word formation, morphemics, morphology and lexicon of the Tatar language, Mirfatykh Zakiyev was one of the first in Turkology to explain the foundations of Turkish morphonology and ethnonyms. His findings were described in his works "Emergence of the Language of the Tatar People" [5]; "The Origin of Turks and Tatars" [6]; "Volga Bulgarians and Their Descendants" [7]; "Issues of the Language and Origin of the Volga Tatars" [8]; "Tatar: Issues of History and Language" [9]; "Turkic-Tatar Ethnogenesis" [10], "Deep Ethnic Roots of Turkic Peoples" [11]; "Ethnogenesis of Turks, Bulgarians and Bashkirs" [12]; "Ancient Turkic Onomastics and Its Morphonology" [13] and in other monographs and numerous articles.

In Tatar linguistics, many volumes of fundamental works on Tatar grammar and Tatar lexicology were prepared under the guidance of the scholar. M. Zakiyev was the scientific leader of the team of authors who published the three-volume "Tatar Grammar" (1992–1993 [14]; the expanded second edition [15] in the Tatar language was published in 2015–2017), and "Tatar Lexicology", which was written in the Tatar language (in 3 volumes, 2015–2018) [16].

M. Zakiev was an expert in ethnic history of the Turks. Loyal to the Kazan School of Turkology, the scholar focused his linguistic research on studying the ethnic history of the Turks and Bulgarian Tatars. He believed that in the process of learning ethnic history problems, it is necessary to study the history of Turkic languages, including the Bulgar-Tatar language.

His more than 800 research works, including 60 monographs, educational materials, programs and textbooks, prepared for higher and general educational institutions teaching the Tatar language, are devoted to the issues of the Tatar language, the history of the Tatar people, the ethnic history of the Turkic peoples, inter-ethnic and inter-linguistic relations, to the issues of bilingualism and multilingualism. M. Zakiev founded scientific schools in Tatar linguistics in the field of studying Tatar syntax, interlinguistic relations, bilingualism, multilingualism and they are still active today.

As a scholar and a mentor, Mirfatykh Zakiyev trained about 60 candidates of science and 18 doctors of science. They are doing imortant research today following the path of their mentor.

M. Zakiev's multifaceted activities were highly appreciated outside Tatarstan. In 1990, he was elected a member of the World Parliament of the Knights of Earth Life in Australia. In 1991, he got the Order of the White Cross by the Board of the Parliament for Ecology of Nations (ethnoecology).

In 1990–1991, M. Zakiyev's biography was included in various international biographical guides. For example, the International Biographical Center of Cambridge (England) added his academic biography to the collection "Who Is Who?". At the end of 1992, this Center held a competition of biographies of famous people from more than 80 countries of the world, based on computer data. According to their results, Academician M. Zakiev was awarded the honorary title "International Person of the Year 1992" for his works in recent years. For his administrative, research and teaching activities, he was awarded the medal "For Achievements of the 20th Century".

M. Zakiev's research work was highly appreciated. He was awarded the Order of the Red Banner, Order of Labor, Order of Friendship of Peoples and Orders for achievements in the Republic of Tatarstan, numerous medals and honorary titles. In 1970, the scholar was awarded the honorary title of an Honored Scientist of the TASSR, and in 1976, the Honored Scientist of the RSFSR. In 1994, M. Zakiev got the State Prize of the Republic of Tatarstan in the field of science and technology, from 2013 he was an emeritus professor of Kazan University.

References

1. Zakiyev, M. Z. (1962). *Sintaksicheskii stroi tatarskogo yazyka: v 2 t.: dissertatsiya ... doktora philologicheskikh nauk: 10.00.00* [Syntactic Structure of the Tatar Language: In 2 Volumes: Doctor of Philology Thesis]. Kazan', 1148 p. (In Russian)

2. Zakiyev, M. Z. (1958). *Khazerge Tatar adabi tele. Syntaxis* [Modern Tatar Literary Language. Syntax]. 244 p. Kazan, Kazan Universitety Nashriyaty. (In Tatar)

3. Zakiyev, M. Z. (1963). *Sintaksicheskii stroi tatarskogo yazyka* [Syntactic Structure of the Tatar Language].464 p. Kazan', izd-vo Kazan. un-ta. (In Russian)

4. Zakiyev, M. Z. (2013). *Tatar telenen syntaxik tozeleshe* [Syntactic Structure of the Tatar Language]. 392 p. Kazan, Ikhlas. (In Tatar)

5. Zakiyev, M. Z. (1977). *Tatar halky telenen barlykka kilue* [The Emergence of the Tatar People's Language]. 208 p. Kazan, Tatarstan Kitap Nashriyati. (In Tatar)

6. Zakiyev, M. Z. (2002). *Proiskhozhdenie tyurkov i tatar* [The Origin of the Turks and Tatars]. 496 p. Moscow, Insan. (In Russian)
7. Zakiyev, M. Z., Kuzmin-Ummanadi, Ya. F. (1993). *Volzhskie bulgary i ikh potomki* [Volga Bulgarians and Their Descendants]. 160 p. Moscow, Insan, Rossiya Madaniyat Fondy. (In Russian)
8. Zakiyev, M. Z. (1986). *Problemy yazyka i proiskhozhdeniya volzhskikh tatar* [Issues of the Volga Tatars' Language and Origin]. 304 p. Kazan, Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo (In Russian)
9. Zakiyev, M. Z. (1995). *Tatary:Problemy istorii i yazyka* [Tatars: Problems of History and Language]. 464 p. Kazan', Inst. yazyka, liter.i istorii. (In Tatar)
10. Zakiyev M. Z. (1998). *Turki-Tatar etnogenesy* [Turkic-Tatar Thnogenesis]. 624 p. Kazan, Fiker. Məskəү, Insan. (In Tatar)
11. Zakiyev, M. Z. (2011). *Glubokie etnicheskie korni tyurkskikh narodov* [Deep Ethnic Roots of the Turkic Peoples]. 400 p. Astana, "Turkskaya Akademiya". (In Russian)
12. Zakiyev, M. Z. (2011). *Etnogenez tyurkov, bulgar i bashkir* [Ethnogenesis of the Turks, Bulgars and Bashkirs]. 704 p. Ufa, izd-vo AN RB "Gilem". (In Russian)
13. Zakiyev, M. Z. (2013). *Drevnetyurkskaya onomastika i eye morfonologiya* [Ancient Turkic Onomastics and Its Morphonology]. 416 p. Astana, TOO Prosper Print. (In Russian)
14. *Tatarskaya grammatika: v 3 tomakh* (1993) [Tatar Grammar: In 3 Volumes]. T. 1, 583 p. Kazan, Tatarskoe kn. izd-vo; Tatarskaya grammatika: v 3 tomakh (1993) [Tatar Grammar: In 3 Volumes]. T. 2, 397 p. Kazan, Tatarskoe kn. izd-vo; Tatarskaya grammatika: v 3 tomakh (1995) [Tatar Grammar: In 3 Volumes]. T. 3, 576 p. Kazan, Tatarskoe kn. izd-vo. (In Russian)
15. *Tatar grammatikasy: 3 tomda* (2015) [Tatar Grammar: In 3 Volumes]. Proyekt gitakchese M. Z. Zakiev; red. F. M. Khisamova. T. 1, 512 p. Kazan, Tel, adabiyat ham Tarikh instituty; *Tatar grammatikasy: 3 tomda* (2017) [Tatar Grammar: In 3 Volumes]. Proyekt gitakchese həm avtor M. Z. Zakiev. - 2 nche chygarylysh. T. 3, 536 p. Kazan, Tel, adabiyat ham Tarikh instituty. Tulylandyrylgan 2nche basma. (In Tatar)
16. *Tatar leksikologiyase: 3 tomda* (2015) [Tatar Lexicology: In Three Volumes]. Proyekt gitakchese M. Z. Zakiev; red. G. R. Galiullina. T. I, 352 p. Kazan, Tel, adabiyat ham Tarikh instituty; *Tatar leksikologiyase: 3 tomda* (2017) [Tatar Lexicology: In Three Volumes]. Proyekt gitakchese M. Z. Zakiev; red. G. R. Galiullina. T. 3, 536 p. Kazan, Tel, adabiyat ham Tarikh instituty. 3 tomda, 1 kis. (In Tatar)

ДӨНЬЯГА ТАНЫЛГАН ТЮРКОЛОГ ЗӘКИЕВ МИРФАТЫЙХ ЗӘКИ УЛЫ

Гөлшат Рәис кызы Галиуллина,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
Gulshat.Galiullina@kpfu.ru.

Әлфия Шәүкәт кызы Юсупова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
alyusupova@yandex.ru.

Татар теле белемендә тирән эз калдырган галимнәр йолдызлыгында Мирфатыйх Зәки улы Зәкиев гаять дәрәҗәдә әһәмиятле урын били.

Галим 1928 нче елның 14 нче августында Татарстан Республикасы Ютазы (хәзерге Баулы) районы Зәйпе авылында туа. Балачагы сугыш чоры авыл тормышында үткәнлектән, ул кечкенәдән физик хезмәт авырлыгын тоеп, өлкән ир-атлар башкара торган эшләрне эшләп үсә. 1946 нче елда М.З. Зәкиев Казан дәүләт университетының татар филологиясе бүлегенә укырга керә. Белемгә, фәнгә омтылыш, җаваплылык кебек сыйфатлар аңа 1951 нче елда университетны бик яхшы билгеләренә генә тәмамларга һәм СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалындагы аспирантурага укырга керергә мөмкинлек бирә. 1954 нче елда ул аспирантураны вакытыннан алда филология фәннәре кандидаты дәрәҗәсенә диссертация яклап тәмамлый. Шул елдан галимнең тормыш юлында яңа – Казан дәүләт университеты чоры башлана: яшь белгеч татар теле һәм әдәбияты кафедрасының өлкән укытучысы буларак педагогик эшчәнлегенә юл саба. Эрудицияле яшь галимне тиз арада иҗтимагый эшчәнлеккә дә тарта башлыйлар, ул университетның филология һәм тарих

факультетының партия оешмасы сәркатибе итеп билгеләнә. Мирфатыйх Зәки улы 1960–1965 нче елларда татар теле һәм әдәбияты кафедрасы мөдире вазифаларын башкара.

1963 нче елда «Татар теленең синтаксик төзелеше» дигән темага филология фәннәре докторлыгына диссертация яклый [1]. Әлеге хезмәткә бәйле шуны әйтергә кирәк: татар теле белемендә беренчеләрдән булып, М.З. Зәкиев татар синтаксисын комплекслы өйрәнеп, фәнни хезмәт әзерли, югары уку йортлары студентлары өчен татар синтаксисы буенча курсны гамәлгә куя. Соңрак әлеге хезмәт башка төрки халыклар өчен үрнәк-өлге вазифасын башкарды. Галим тарафыннан төрле елларда әзерләнгән «Хәзерге татар әдәби теле. Синтаксис» [2]; «Синтаксический строй татарского языка» [3]; «Татар теленең синтаксик төзелеше» [4] хезмәтләре хәзерге көндә татар теленең грамматик төзелешен тулаем чагылдырган хезмәтләрнең иң лаеклысы санала.

Галим тормышының икенче гаять җаваплы эшчәнлек чоры Казан дәүләт педагогия институты белән бәйле. Фәнни эшчәнлеген иҗтимагый, оештыру эшләре белән бергә тыгыз бәйләнештә алып барган М.З. Зәкиевне 1965 нче елда Казан дәүләт педагогия институты проректоры, 1967 нче елда ректор итеп билгелиләр. Әлеге вазифада ул 1986 нчы елга кадәр эшли. 1980–1990 нче елларда ТАССР Югары Советы рәисе вазифаларын да башкара.

1986 елда Мирфатыйх Зәки улы СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалында Тел, әдәбият һәм тарих институты директоры вазифаларына керешеп, институтның мөстәкыйль статус алуына ирешә, аның үсешенә гаять күп көч кертә. Әлеге вазифада галим 2000 нчы елга кадәр эшли. 1986–2014 нчы елларда – Татарстан Фәннәр академиясенең тел белеме бүлеге мөдире. 2014 елдан вафатына кадәр шул ук институтның лексикология һәм диалектология бүлегенең баш гыйльми хезмәткәре вазифаларын үти.

М.З.Зәкиев кайда гына эшләсә дә, үзе белем алган һәм хезмәт юлын башлаган Казан университеты белән элемтәсен өзмәде. Озак еллар чакырылган профессор буларак студентларга, магистрантларга белем бирде, аспирантлар белән җитәкчелек итте. 2020–2023 елларда Казан федераль университетының профессор-консультанты булды.

Мирфатыйх Зәки улы – дөньякүләм танылган, энциклопедик колачлы галим, остаз. Ул хәзерге татар теле белеменең формалашу һәм үсешендә төп рольне башкарган шәхес. Аның күпсанлы хезмәтләре татар теленең төрле тармакларына, татар халкының, татар теленең барлыкка килүенә, этногенез проблемаларына багышланган.

М.З. Зәкиев, тел белгече һәм киң профильле филолог буларак, төрле конференцияләрдә еш чыгыш ясый. Мәскәүдә, Санкт-Петербургта, Бакуда, Ташкентта, Алма-Атада, Махачкалада, Бишкекта, Новосибирскида, Ашхабадта, Нальчикта, Казанда, Элистада, Уфада һәм башка шәһәрләрдә үткәрелгән конференция-ләрдә галимнең чыгышларын тюркологлар һәрвакыт көтеп алалар. Профессор М.З.Зәкиев татар лингвистикасын чит ил форумнарында да тәкъдим итә. АКШ, Англия, Германия, Венгрия, Югославия, Төркия, Вьетнамда үткәрелгән чараларда академик М.З.Зәкиев көтеп алынган галим була.

Мирфатыйх Зәки улы татар теленең фонетика, сүз ясалышы, морфемика, морфология, лексикасына бәйле фундаменталь хезмәтләре белән бергә, тюркология фәнендә беренчеләрдән булып, төрки морфонология, этнонимикасы нигезләрен дә бәян итә. Аның нигезләмәләре «Татар халкы теленең барлыкка килүе» [5]; «Происхождение тюрков и татар» [6]; «Волжские булгары и их потомки» [7]; «Проблемы языка и происхождения волжских татар [8]; «Татары: Проблемы истории и языка» [9]; «Төрки-татар этногенезы» [10], «Глубокие этнические корни тюркских народов» [11]; «Этногенез тюрков, булгар и башкир» [12]; ««Древнетюркская ономастика и ее морфонология» [13] һәм башка монографияләрдә, күпсанлы мәкаләләрдә чагылыш тапкан.

Татар теле белемендә галим җитәкчелегендә татар грамматикасы, татар лексикологиясе буенча күп томлы фундаменталь хезмәтләр әзерләнде. Галим татар теле белеме өлкәсендә фундаменталь саналган өч томлы «Татар грамматикасы» («Татарская грамматика», 1992-1993 [14]; татар телендә 2015–2017 елларда киңәйтелгән икенче басмасы [15] дөнья күрә), татар телендә дөнья күргән «Татар лексикологиясе» (3 томда, 2015–2018 еллар) [16] авторлар коллективының фәнни җитәкчесе дә булып тора.

М.З. Зәкиев – төркиләрнең этник тарихын өйрәнгән белгеч. Казан тюркология мәктәбенә тугрылыклы булып, галим үзенең лингвистик тикшеренүләрен төркиләрнең һәм болгар-татарларның этник тарихын ачыклауга юнәлтә. Ул этник тарих проблемаларына төрки телләр,

шул исәптән болгар-татар теле тарихын тикшерүне дә кирәк дип саный.

Аның 800дән артык фәнни хезмәте, шул исәптән 60 монографиясе, уку-укыту әсбаплары, татар теле буенча югары һәм гомуми белем бирү оешмаларына әзерләнгән программалар һәм дәреслекләр татар теле проблемаларына, татар халкы тарихы, төрки халыкларның этник тарихы милләтара һәм телара мөнәсәбәтләр, ике- һәм күптеллелек проблемаларына багышланган. М.З. Зәкиев тарафыннан татар теле белемендә татар синтаксисы, телара бәйләнешләр, ике-, күптеллелек мәсьәләләрен өйрәнү юнәлешендә фәнни мәктәпләр булдырылды һәм алар бүгенге көндә дә актив эшчәнлек алып баралар.

Галим һәм остаз буларак, Мирфатыйх Зәки улы җитәкчелегендә 60 ка якын фән кандидаты һәм 18 фән докторы әзерләде. Алар бүгенге көндә галимнең фәндә салган юлын дәвам итүдә зур эш башкаралар.

М.З. Зәкиевнең күп яклы эшчәнлеге Татарстаннан читтә дә югары бәяләнә. 1990 елда ул Австралиядә урнашкан җирдәге тормышны саклау буенча Бөтендөнья рыцарьлар парламенты әгъзасы итеп сайлана. 1991 елда М.З. Зәкиев милләтләр экологиясе буенча (ягъни этноэкология) парламент җитәкчелеге тарафыннан Ак Хач ордены белән бүләкләнә.

1990-1991 елларда М.З. Зәкиев биографиясе төрле халыкара биографик белешмәлекләргә кертелә. Мәсәлән, Кембридж (Англия) халыкара биографик үзәге аның фәнни биографиясен «Кто есть кто? » җыентыгына кертә. 1992 елның ахырында бу үзәктә компьютер мәгълүматлары буенча дөньяның 80 нән артык иленнән танылган шәхесләрнең биографияләре конкурсы уздырыла. Аларның нәтиҗәләре буенча академик М.З. Зәкиевка соңгы еллардагы хезмәтләре өчен «1992 елның халыкара ел кешесе» дигән мактаулы исем бирелә. Административ, фәнни-тикшеренү һәм педагогик эшчәнлектәге өчен ул «XX гасыр казанышлары өчен» медале белән бүләкләнә.

М.З. Зәкиевнең гыйльми эшчәнлеге югары бәяләнә. Ул Хезмәт Кызыл Байрагы, Халыклар дуслыгы, Татарстан Республикасы алдындагы казанышлары өчен орденнары, күпсанлы медальләр, мактаулы исемнәр иясе. Галим 1970 елда ТАССРның атказанган фән эшлеклесе, 1976 елда РСФСРның атказанган фән эшлеклесе дигән мактаулы исемнәргә лаек була. 1994 елда М.З.Зәкиевкә Татарстан Республикасының фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт премиясе бирелде, 2013 елдан ул Казан университетының атказанган профессоры иде.

Әдәбият

1. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка: в 2-х т.: диссертация … доктора филологических наук: 10.00.00. Казань, 1962. 1148 с.
2. Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле. Синтаксис. Казан: Казан ун-ты нәшрияты, 1958. 244 б.
3. Зәкиев М.З. Синтаксический строй татарского языка» Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1963. 464 с.
4. Зәкиев М.З. Татар теленең синтаксик төзелеше. Казан: Ихлас, 2013. 392 б.
5. Зәкиев М.З. Татар халкы теленең барлыкка килүе. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1977. 208 б.
6. Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. М.: Инсан, 2002. 496 с.
7. Закиев М.З., Кузьмин-Юманади Я.Ф. Волжские булгары и их потомки. М.: ИНСАН, Российский фонд культуры, 1993. 160 с.
8. Закиев М.З. Проблемы языка и происхождения волжских татар. Казань: Татарское книжное издательство, 1986. 304 с.
9. Закиев М.З. Татары: Проблемы истории и языка». Казань: Ин-т яз., лит. и истории, 1995. 464 с.
10. Зәкиев М.З. Төрки-татар этногенезы. Казан: Фикер, Мәскәү: Инсан, 1998, 624 б.
11. Закиев М.З. Глубокие этнические корни тюркских народов. Астана: «Тюркская академия», 2011. 400 с.
12. Закиев М.З. Этногенез тюрков, булгар и башкир. Уфа: Изд-во АН РБ «Гилем» Изд-во АН РБ «Гилем» , 2011. 704 с.
13. Закиев М.З. Древнетюркская ономастика и ее морфонология. Астана: ТОО «Prosper Print», 2013. 416 с.
14. Татарская грамматика: в 3-х томах. Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. Т. 1. 583 с.; Татарская грамматика: в 3-х томах. Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. Т. 2. 397 с.; Татарская грамматика: в 3-х томах. Казань: Татар. кн. изд-во, 1995. Т. 3. 576 с.
15. Татар грамматикасы: 3 томда / проект җит. М. З. Закиев; ред. Ф. М. Хисамова. Казан: ТӘһСИ, 2015. Т. 1. 512 б.; Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. һәм автор М.З.Зәкиев. – Тулыландырылган 2 нче басма. Казан: ТӘһСИ, 2017. – III. т. – 536 б.
16. Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р.Галиуллина. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – Т. I. – 352 б.; Татар лексикологиясе / проект җит. М. З. Зәкиев; ред. Г. Р. Галиуллина. – Казан: ТӘһСИ, 2017. – 3 т-да: Т. III. 1 кис. – 536 б.

DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-169-178

THE BRIGHT LIGHT OF TALENT (ON THE 110th ANNIVERSARY OF THE OUTSTANDING TATAR SINGER, DIRECTOR AND TEACHER NIYAZ DAUTOV)

Nelya Khabibullovna Nurgayanova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
naila-n@mail.ru.

Niyaz Kuramshevich Dautov (1913–1986) was a singer (lyric tenor), opera director, teacher, People's Artist of the RSFSR (1957) and professor (1986). He was born in Kazan in 1913. In 1938, he graduated from the Tatar Opera Studio at the Moscow Conservatory. From 1939–1943, he studied at the Moscow Conservatory. In 1953, he graduated from the Ural Conservatory. In 1943–1956 and 1960–1964, he worked as a soloist and director of the Sverdlovsk Opera and Ballet Theater. In 1965–1975, Dautov N. was the chief director of the Chelyabinsk Opera and Ballet Theater. In 1956–1960 and from 1975 to 1986, he worked as a soloist and the chief director of the Tatar Opera and Ballet Theater. In 1975–1986, he became the head of the Department of Opera Training at the Kazan Conservatory (since 1982 he was a professor).

Niyaz Dautov was an Honored Artist of the RSFSR (1954), People's Artist of the RSFSR (1957), Laureate of the TASSR G. Tukay State Prize (1958).

Нияз Курамша улы Даутов (1913–1986) җырчы (лирик тенор), опера режиссёры, педагог, РСФСРның халык артисты (1957), профессор (1986). 1913 елда Казанда туган. 1938 елда Мәскәү консерваториясе каршындагы Татар опера студиясен тәмамлый. 1939–1943 елларда Мәскәү консерваториясендә шөгыльләнә. 1953 елда Урал консерваториясен тәмамлый. 1943–1956, 1960–1964 елларда Свердловск опера һәм балет театры солисты һәм режиссёры. 1965–1975 елларда-Чиләбе опера һәм балет театрының баш режиссёры. 1956–1960 һәм 1975–1986 елларда Татар опера һәм балет театрының солисты һәм баш режиссёры. 1975–1986 елларда Казан консерваториясенең опера әзерлеге кафедрасы мөдире (1982 елдан профессор). РСФСРның атказанган артисты (1954), РСФСРның халык артисты (1957), ТАССРның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе иясе (1958).

Ниаз Курамшевич Даутов (1913–1986) – певец (лирический тенор), оперный режиссер, педагог, народный артист РСФСР (1957), профессор (1986).

Родился в 1913 г. в Казани.

В 1938 г. окончил Татарскую оперную студию при Московской консерватории. С 1939–1943 гг. занимался в Московской консерватории. В 1953 г. окончил Уральскую консерваторию.

В 1943–1956, 1960–1964 гг. – солист и режиссер Свердловского театра оперы и балета.

В 1965–1975 гг. – главный режиссер Челябинского театра оперы и балета.

В 1956–1960, 1975–1986 гг. – солист и главный режиссер Татарского театра оперы и балета.

В 1975 по 1986 г. – заведующий и кафедрой оперной подготовки Казанской консерватории (с 1982 г. – профессор).

Заслуженный артист РСФСР (1954), народный артист РСФСР (1957), лауреат Государственной премии ТАССР им. Г. Тукая (1958).

September 2023 marks the 110th anniversary of the People's Artist of Russia, laureate of the State Prize named after G. Tukay Prof. Niyaz Kuramshevich Dautov.

Niyaz Dautov (1913–1986) went down in the history of musical culture of Russia and Tatarstan as an outstanding opera singer (lyric tenor), opera director, teacher, educator and public figure.

His voice had a unique timbre, light, free, full of charm and lyrical softness, so he brilliantly performed opera roles, amazing the audience with the expressiveness of his singing and depth of feelings. The subtle, charming singer, creator of memorable lyrical images, he never sought to use external effects, he sought emotional and meaningful internal action. The singer's outstanding achievements were Lensky ("Eugene Onegin" by P. I. Tchaikovsky), Romeo ("Romeo and Juliet" by C. Gounod), Sinodal ("The Demon" by A. Rubinstein), Alfred ("La Traviata" by G. Verdi), Faust ("Faust" by C. Gounod), Rudolf ("La Bohème" by G. Puccini), Duke ("Rigoletto" by G. Verdi), Berendey, Guidon ("The Snow Maiden", "The Tale of Tsar Saltan" by N. Rimsky-Korsakov), Dubrovsky ("Dubrovsky" by E. Napravnik), Jik, Jalil ("Altynchech", "Jalil" by N. Zhiganov), etc. He also performed leading roles in classical operettas, including Heinrich Eisenstein ("Die Fledermaus" by J. Strauss) and Edwin ("Silva" by I. Kalman). He had an extensive and varied concert repertoire.

As a director, Niyaz Dautov staged about eighty performances on various theater stages in Russia. They are distinguished by romance, stage brightness, expressive mise-en-scènes and deep figurative symbolism. He staged operas of the classical and national repertoire: "La Traviata", "Otello" and "Don Carlos" by G. Verdi, "The Oprichnik" and "Eugene Onegin" by P. Tchaikovsky, "The Stone Guest" by A. Dargomyzhsky, "The Tsar's Bride" by N. Rimsky-Korsakov, "Carmen" by J. Bizet, "Faust" by C. Gounod, "La Bohème" by G. Puccini, "Altynchech" by N. Zhiganov, "Jigangir" by R. Gubaidullin and many others.

Niyaz Dautov was an outstanding teacher. A widely educated musician, brought up on the Stanislavsky system, he passed on all his knowledge and love for theater to his students. Having a brilliant command of the methods of educating an artist and placing the highest demands on future singers, he believed that it was necessary to provide young performers with maximum opportunities to demonstrate their talent.

N. Dautov's pedagogical work at the Kazan Conservatory was an important contribution to the development of the musical and stage art of Tatarstan, which fostered the creative development of the leading opera performers in the Republic. N. Dautov, a professor of the Kazan Conservatory, prepared several generations of wonderful singers who formed the basis of the opera troupe in the Musa Jalil Tatar State Opera and Ballet Theater.

N. Dautov was a laureate of the All-Russian Competition of Concert Performers (1944), the All-Russian Show of Creative Youth (1947) and a laureate of the TASSR G. Tukay State Prize (1958). He was awarded the honorary titles: "Honored Artist of the RSFSR" (1954), "People's Artist of the RSFSR" (1957) and the Order of Friendship of Peoples (1983).

One of the stars in the constellation "Libra" is named "Niyaz Dautov".

Niyaz Dautov was born on September 23, 1913 in Kazan. His father, Kuramsha Dautov, was a wealthy man, who owned stud farms and a morocco factory. At the same time, he was a connoisseur of art and, together with other merchants, made a lot of efforts to open the Merchant Assembly Theater in 1909. Currently, this building houses the Kazan Theater for Young Spectators.

Young Niyaz Dautov's working career began immediately after graduating from school. At the age of seventeen he moved to a Tatar village to work as a teacher. And this is not accidental - from his youth the fire of enlightenment burned in him, apparently it was passed on from his mother, a teacher of the Tatar and Arabic languages and literatures.

Later, being a famous artist, a director in different cities of the country and the head of the Department of Opera Training at the conservatory, N. Dautov was a lecturer at the Society of Knowledge. He enthusiastically delivered lectures, speaking on factory floors, in front of collective farmers, students and vocational school students. He really wanted everyone to love opera the same way he did, with ardent, eternal and sincere love [1, p. 38].

After a period of teaching, N. Dautov moved to Moscow, where he worked as an ordinary worker at a factory. Throughout his life he experienced great respect for working people. At the plant, they noticed the young man's hard work: Dautov received a referral to enter a university. But at first, it was the Institute of the Fishing Industry, which absolutely did not prevent the young man from

spending his evenings in concert halls and theaters in Moscow after his daytime classes. Dramatic performances and opera productions of the Bolshoi Theater, Operetta Theater, Moscow Art Theater, Tairov, Meyerhold, Vakhtangov, Stanislavsky and Nemirovich-Danchenko theaters attracted him [2].

N. Dautov's passion for theater led him to the Tatar Opera Studio at the Moscow Conservatory, where he successfully studied from 1935 to 1938.

In 1939–1943, N. Dautov was a student of the Vocal Department at the Moscow Conservatory; in 1953 he graduated from the Ural Conservatory (Sverdlovsk).

The classes were conducted by the leading voice teachers - Professors M. Mirzoeva and A. Askochensky, and the voice of the future singer acquired its best qualities. N. Dautov strived to master high vocal culture and the complex fundamentals of opera. Among his teachers of acting were V. Zalevskaya (one of K. Stanislavsky's closest students), L. Baratov (the chief director of the Bolshoi Theater) and B. Afonin (the Moscow Art Theater). In the opera class, he studied with F. Kaverin, and stage movement was taught by M. Minasyan (a student of E. Vakhtangov). All of them had a huge influence on the further creative work of the young singer [1, p. 19].

During the years of study, he had friendly relations with the poet M. Jalil, Tatar composers F. Yarullin, N. Zhiganov and others. Communication and long-term friendship with such outstanding figures of theater and musical art as K. Stanislavsky and V. Nemirovich-Danchenko, G. Neuhaus, S. Richter, I. Kozlovsky, S. Lemeshev, B. Pokrovsky and others played a major role in the development of the artist [3, p. 76].

While still a student, in 1941, N. Dautov came to Kazan to take part in the production of N. Zhiganov's opera "Altynchech". He was the first performer of the role of Jik. The performance was being prepared to be shown at the next Decade of Tatar Art in Moscow, but World War II destroyed all these plans.

In November 1941, Dautov became a member of the front-line troupes of the Evgeniy Vakhtangov Theater and the All-Union Theater Society. V. Nemirovich-Danchenko himself listened to the young singer's performance as Lensky in P. Tchaikovsky's opera "Eugene Onegin".

Soon, in 1943, N. Dautov joined the troupe of the K. S. Stanislavsky and Nemirovich-Danchenko Moscow Musical Theater. N. Dautov wrote: "I have strongly believed in the system of K. Stanislavsky and have never lost this faith. Simplicity, truth and sincerity are the three great principles bequeathed by our great teacher. I adhered to these principles both as a singer, as a director and as a teacher" [1, p. 20].

The career of the young artist was very successful. In issue No. 15/16 of 1943, "The Ogonyok" magazine published an article about Niyaz Dautov, "The Debut of a Young Singer," and a portrait of the artist as Lensky was placed on the cover. The magazine fell into the hands of the secretary of the Sverdlovsk Regional Party Committee who was a big lover of opera. It so happened that Niyaz Dautov, by order of the Central Committee of the Party, had to leave the stage in the capital and move to the Urals, to the Sverdlovsk Opera and Ballet Theater. It should be noted that the Sverdlovsk Opera House was the theater where many famous performers began their careers - I. Kozlovsky, I. Arkhipova, Y. Voutiras, B. Shtokolov, Y. Gulyaev and other outstanding figures of the opera, including N. Dautov's idol Sergey Lemeshev [4, p. 93]. Many years later, Dautov was sometimes called the "Tatar Lemeshev".

In Sverdlovsk (now Yekaterinburg), from the very beginning, N. Dautov performed all the main roles composed for the lyric tenor.

He worked at the Sverdlovsk Opera and Ballet Theater from 1943 to 1956 and from 1960 to 1964. Here, he developed the skills of a singer, artist and director. Niyaz Dautov was a young, handsome man of great charisma. It is known that some of his female admirers, the so-called "dautists," followed him to all cities of the Soviet Union [5].

One of the most striking events in the artist's creative work took place in Sverdlovsk - Niyaz Dautov was invited to play the role of Edwin in the feature musical film "Silva" based on the operetta by Imre Kalman, which was made at the Sverdlovsk film studio. The film, released in 1945, enjoyed a stunning success. Niyaz Dautov gained all-Union fame. For his brilliant performance of Edwin, the singer became a laureate of the All-Russian competition. The great Kalman was known to have cried when he learned that the film "Silva" was being shown in Budapest, which had just been liberated from the Nazis. The composer considered Dautov's performance of the role of Edwin to be exemplary [4, p. 94]

After the end of the war, N. Dautov successfully performed in the largest theaters in the country, including the Kirov (Mariinsky) and the Bolshoi Theaters, becoming one of the most notable and beloved opera artists. His wonderful voice and acting talent brought him success on the opera stages

of Sverdlovsk, Chelyabinsk, Kazan and other cities.

Dautov's first directorial work was the opera "La Traviata" by G. Verdi where he himself brilliantly performed the role of Alfred. This happened in 1953, when Niaz Dautov turned forty years old.

The 1950s and 60s, when the Maestro (as the artists called him) was both a director and a singer, were very busy, but at the same time very happy years in N. Dautov's creative career.

In 1956, a new magnificent opera house was built in Kazan in Freedom Square. Niyaz Dautov was offered to lead the creative team of the Tatar Opera and Ballet Theater. Under his leadership, the theater troupe began its preparations for the Decade of Tatar Literature and Art in Moscow, planned for 1957. In Moscow, the performances of the M. Jalil Tatar Opera and Ballet Theater were a great success and received many positive reviews. Twelve productions were presented, including the operas "Altynchech" and "Jalil" by N. Zhiganov, "Samat" by Kh. Valiullin and the ballet "Shurale" by F. Yarullin [6, p. 100].

Until 1960, Niyaz Dautov worked in Kazan, then he returned to the Sverdlovsk Opera House, and in 1965 he was invited as a chief director to the Chelyabinsk Opera and Ballet Theater.

Over the course of ten years in Chelyabinsk, he staged about twenty performances, including operas, operettas and productions for children. In 1974, "The Ball Concert" in two parts was prepared, it presented arias, duets, the best fragments from operas, operettas and ballet performances of the theater, where the director himself acted as the host, introducing the musical pieces with short stories.

In 1975, Niyaz Dautov was invited to head the creative team of the M. Jalil Tatar State Opera and Ballet Theater again.

N. Dautov considered the revival and development of the Tatar national repertoire to be his main goal while working in his native republic. Over the last ten years of his life, the director staged five national operas, in addition to Russian and foreign classics. Such performances as "Kara yozlər" ("The Black-faced") by B. Mulyukov, "Makerle pesi" ("The Insidious Cat") by K. Khairutdinova, "Samat" by Kh. Valiullin and "Jigangir" by R. Gubaidullin were created under his direct supervision and participation in the script, libretto, music and, of course, production [1, p. 47]. Also, during his term of office, five ballets by Tatar composers were staged.

V. Vasiliev, a conductor of the M. Jalil Tatar Opera and Ballet Theater, expressed his opinion about N. Dautov: "His knowledge of music, vocal art and acting - the whole complex of the opera genre means allowed him to create a highly artistic atmosphere at the rehearsals. This was also facilitated by Dautov's intelligence, highest taste and humanity, his knowledge of the living conditions of the theater staff not in general, but namely of every singer, every choir artist, many orchestra musicians, production workshop workers, all these qualities and his responsiveness and willingness to help. He considered it his direct responsibility to intercede with the directorate, even with the City Cultural Department. His authority within the theater and with the city leadership was very high and always allowed him to influence the decisions of both the trade union and party organizations for the benefit of the cause and justice" [Ibid., p. 46].

Being the chief director of the theater, he simultaneously held the position of the head of the Opera Training Department at the Kazan Conservatory. In his work with students, the teacher and director N. Dautov tried "to deal primarily with music, believing that music is the only art that penetrates the human heart so deeply that it can convey the experiences of human souls. In musical theater this should be the main principle: the desire to penetrate into the souls of the characters being performed, to understand and try to correctly convey their feelings and actions, their thoughts (nothing outside of thought)" [Ibid., p. 20].

T. Sergeeva, an accompanist who worked with him at the opera house and in the opera class of the Kazan Conservatory from 1983 to 1986, recalled that as a director and teacher, Dautov relied on the rich experience of all his artistic activities in the theater. His main principle was to focus on the musical component of a performance, the capabilities and characteristic features of a soloist-vocalist [7, p. 6].

For students, Niaz Dautov chose opera scenes with serious responsibility. In the spring, before developing a program for the opera class in the new academic year, Dautov came to the examination of vocalists - to look and listen, so that their voices and their texture would suggest the operatic repertoire. Many people remember that in the theater, Dautov-the-director was always present at his productions from beginning to end, noting the strengths and weaknesses of the performance, which he later discussed with the performers. Of course, N. Dautov influenced several generations of singers from the Tatar Opera and Ballet Theater in the period from 1975 to 1986. At that time, there was a direct, immediate connection between the

conservatory and the theater, and many future soloists upon graduation, and some of them during their studies (like R. Sakhabiev), immediately joined the troupe and actively participated in new theater productions. “La Bohème”, directed by Niyaz Dautov, was one of such “youth” performances [7, p. 7].

Dozens of leading singers, now working in different parts of our country, owe their artistic success to him. He made a great contribution to the development of national professionals in singing. Zilya Sungatullina, Alevtina Fadeicheva, Klara Khairutdinova, Rakhilya Miftakhova, Khaidar Bigichev, Rafael Sakhabiev, Larisa Bashkirova, Venera Ganeeva, Munir Yakupov, Ruslan Daminov, Said Rainbakov, Aidar Faizrakhmanov and other opera artists owe their successful creative destiny to Niyaz Dautov. Starting from their student days and later, working in the professional theater, they were under his wing, feeling professional and human support [1, p. 47.]

Over 48 years of his creative work, Niyaz Dautov performed in more than two thousand performances, he himself released over eighty productions on various opera stages in the country: in Kazan, Sverdlovsk, Chelyabinsk, Perm, Voronezh, Kuibyshev and Yoshkar-Ola. His excellent artistic qualities that distinguished his roles and productions were the result of his tireless and inspired search. Almost all Dautov’s productions were originally experienced by him as a performer - a singer and an artist, that is, he staged those performances in which he himself had once sung. He knew his performances as if in two different dimensions: the performing and the directing ones [7, p. 8].

N. Dautov was a man of wide culture. He understood painting, sculpture, architecture, literature, that is, the arts that form the basis for stage design. His refined taste and pursuit of high ideals never let him down. The People’s Artist of Russia and Tatarstan Zilya Sungatullina noted: “He was a great teacher. He studied stage movement and acting with us every day, and talked a lot about musicians and singers. He seemed to know about everything in the world. We called him an ‘encyclopedia’...” [8, p. 71].

Niyaz Dautov passed away suddenly - in the midst of spring, on April 16, 1986. This happened on the eve of the M. Jalil Tatar Opera and Ballet Theater tour in Moscow. The director was not destined to participate in this creative exam, for which he had been preparing for a long time. The troupe successfully completed this task, highly appreciated by the audience.

Many eminent vocalists of Tatarstan, including Zilya Sungatullina, Eduard Treskin, Munir Yakupov, Klara Khairutdinova and many others, remember their teacher and mentor with warmth and gratitude.

In 2013, the opera studio of the N. Zhiganov Kazan State Conservatory marked the 100th anniversary of the outstanding artist by staging the operetta “Silva” by I. Kalman and the opera “Romeo and Juliet” by C. Gounod. The director of these performances was the People’s Artist of the Republic of Tatarstan, singer, author of numerous publications about N. Dautov Eduard Treskin who worked for a long time at the M. Jalil Opera and Ballet Theater.

Every anniversary of the great artist, educator, man of great soul and enormous talent is a festive day that is celebrated not only in his homeland in Kazan, but also in Yekaterinburg, Chelyabinsk, and in every other city where his disciples and followers live.

In conclusion, I would like to quote Niyaz Dautov’s words, which he wrote in a letter to the director and his close friend I. Mikhailova in 1985: “It is happiness to be in contact with the most beautiful things throughout your life: music, poetry, painting and theater. It would seem that a lot has already been seen and felt. But every great creation always surprises and delights me immensely. Every time, even in a familiar creation, you can discover something new. I never get tired of admiring and being amazed by this miracle in art. This is great happiness!” [1, p. 31].

References

1. *Svet dalekoi zvezdy: Stat'i. Vospominaniya. Razmyshleniya: k 100-letiyu so dnya rozhdeniya Niaza Kuramshevicha Dautova* (2014) [The Light of a Distant Star: Articles. Memories. Reflections: On the 100th Anniversary of Niaz Kuramshevich Dautov]. Sost.-red. A. I. Zapparova; Kazan. gos. konservatoriya. 124 p. Kazan'. (In Russian)

2. Treskin, E. *Bol'shoe viditsya na rasstoyan'e* [Big Things Can Be Seen from a Distance]. URL: https://proza.ru/2021/04/12/2115 (accessed: 23.10.2023). (In Russian)

3. Kantor, G. M. (2007). *Kazan'. Muzyka. XX vek* [Kazan. Music. The 20th Century]. Issledovatel'skie ocherki. 424 p. Kazan', Izdatel'skii dom “Titul-Kazan'”. (In Russian)

4. Treskin, E. (2014). *Imya. Svet dalekoi zvezdy: Stat'i. Vospominaniya. Razmyshleniya: k 100-letiyu so dnya rozhdeniya Niaza Kuramshevicha Dautova* [Name. The Light of a Distant Star: Articles. Memories. Reflections: On the 100th Anniversary of Niaz Kuramshevich Dautov]. Sost.-red. A. I. Zapparova. Pp. 87–96. Kazan. gos. Konservatoriya. Kazan'. (In Russian)

5. *Niyaz Dautov obladal osobym darom dukhovnoi stolichnosti* [Niyaz Dautov Had a Special Gift of a Capital-like Spirituality]. URL: https://history-kazan.ru/v-kurse-sobytij/interesnyj-sobesednik/14488-niyaz-dautov-obladal-osobym-darom-dukhovnoj-stolichnosti (accessed: 23.10.2023). (In Russian)

6. Bureeva, E. V. (2011). *Dekada tatarskoi literatury i iskusstva v Moskve 24 maya – 4 iyunya 1957 goda: podgotovka, itogi, znachenie* [Decade of Tatar Literature and Art in Moscow. May 24 – June 4, 1957: Preparation, Results, Significance]. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. No. 1 (216). Istoriya. Vyp. 43, pp. 97–101. (In Russian)

7. Sergeeva, T. S. (2015). *Vspominaya Niyaza Kuramshevicha Dautova: slagaemye talanta i "secret" tvorcheskogo vozdeistviya* [Remembering Niyaz Kuramshevich Dautov: The Components of Talent and the "Secret" of His Creative Influence]. Vestnik Kazakhskoi natsional'noi konservatorii im. Kurmangazy. No. 4 (9), pp. 6–10. (In Russian)

8. Sungatullina, Z. (2015). *Niaz Dautov: "Ya segodnya plakal..."* [Niyaz Dautov: "I Have Cried Today..."]. Kazan', No. 4, pp. 71–72. (In Russian)

ТАЛАНТА ЯРКИЙ СВЕТ (К 110-ЛЕТИЮ ВЫДАЮЩЕГОСЯ ТАТАРСКОГО ПЕВЦА, РЕЖИССЕРА, ПЕДАГОГА НИАЗА ДАУТОВА)

Неля Хабибулловна Нургаянова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
naila-n@mail.ru.

В сентябре 2023 г. исполнилось 110 лет со дня рождения народного артиста России, лауреата Государственной премии им. Г. Тукая, профессора Ниаза Курамшевича Даутова.

Ниаз Курамшевич Даутов (1913–1986) вошел в историю музыкальной культуры России и Татарстана как выдающийся оперный певец (лирический тенор), оперный режиссер, педагог, просветитель, общественный деятель.

Обладая неповторимым тембром голоса, легким, свободным, полным обаяния и лирической мягкости, он блестяще исполнял оперные партии, поражая публику выразительностью пения, глубиной чувств. Тонкий, обаятельный певец, создатель запоминающихся лирических образов никогда не стремился к внешним эффектам, он добивался эмоционального и осмысленного внутреннего действия. Выдающимися достижениями певца были Ленский («Евгений Онегин» П. И. Чайковского), Ромео («Ромео и Джульетта» Ш. Гуно), Синодал («Демон» А. Рубинштейна), Альфред («Травиата» Дж. Верди), Фауст («Фауст» Ш. Гуно), Рудольф («Богема» Дж. Пуччини), Герцог («Риголетто» Дж. Верди), Берендей, Гвидон («Снегурочка», «Сказка о царе Салтане» Н. Римского-Корсакова), Дубровский («Дубровский» Э. Направника), Джик, Джалиль («Алтынчеч», «Джалиль» Н. Жиганова) и др. Исполнял также ведущие партии в классических опереттах, в том числе Генриха Айзенштайна («Летучая мышь» И. Штрауса), Эдвина («Сильва» И. Кальмана). Имел обширный и разнообразный концертный репертуар.

В качестве режиссера Ниаз Курамшевич поставил около 80 спектаклей на разных театральных сценах России. Их отличает романтичность, сценическая яркость, выразительность мизансцен и глубокая образная символика. Он осуществил постановку опер классического и национального репертуара: «Травиата», «Отелло», «Дон Карлос» Дж. Верди, «Опричник», «Евгений Онегин» П. И. Чайковского, «Каменный гость» А. С. Даргомыжского, «Царская невеста» Н. А. Римского-Корсакова, «Кармен» Ж. Бизе, «Фауст» Ш. Гуно, «Богема» Дж. Пуччини, «Алтынчеч» Н. Г. Жиганова, «Джигангир» Р. Губайдуллина и мн. др.

Ниаз Курамшевич Даутов был выдающимся педагогом. Широко образованный музыкант, воспитанный по системе Станиславского, все свои знания и любовь к театру передавал ученикам. Блестяще владея методикой воспитания артиста, предъявляя к будущим певцам самые высокие требования, считал, что необходимо предоставить молодым исполнителям максимальные возможности для проявления таланта.

Педагогическая деятельность в Казанской консерватории явилась важным вкладом Н. Даутова в развитие музыкально-сценического искусства Татарстана, способствовала творческому становлению ведущих

оперных исполнителей республики. Профессор Казанской консерватории Н. К. Даутов воспитал несколько поколений замечательных певцов, составивших основу оперной труппы Татарского государственного театра оперы и балета им. Мусы Джалиля.

Н. К. Даутов – лауреат Всероссийского конкурса концертных исполнителей (1944), Всероссийского смотра творческой молодежи (1947), лауреат Государственной премии ТАССР им. Г. Тукая (1958). Ему присвоены почетные звания: «Заслуженный деятель искусств РСФСР» (1954), «Народный артист РСФСР» (1957). Награжден орденом Дружбы народов (1983).

Одна из звезд в созвездии «Весов» носит имя «Ниаз Даутов».

Ниаз Курамшевич Даутов родился 23 сентября 1913 г. в Казани. Его отец Курамша Даутов был состоятельным человеком, владел конезаводами и сафьяновой фабрикой. При этом он был ценителем искусства и вместе с другими купцами приложил немало усилий для открытия в 1909 году Театра купеческого собрания. В настоящее время в этом здании находится Казанский Театр юного зрителя.

Трудовая жизнь молодого Ниаза Даутова началась сразу после окончания школы. В семнадцатилетнем возрасте он едет в татарскую деревню работать учителем. И это не случайно – с юношеских лет горел в нем огонь просветительства, передавшийся, видимо, от матери, учительницы татарского и арабского языка и литературы.

Позже, уже будучи известным артистом, работая режиссером в разных городах страны, являясь заведующим кафедрой оперной подготовки консерватории, Н. К. Даутов становится лектором общества «Знание». Он увлеченно читает лекции, выступая в цехах заводов, перед колхозниками, студентами, учащимися ПТУ. Ему очень хотелось, чтобы все полюбили оперу так же, как он, горячей, вечной, искренней любовью [1, с. 38].

После периода учительства Н. Даутов едет в Москву, где работает простым рабочим на заводе. Через всю жизнь пронес он важное качество – огромное уважение к людям труда. На заводе заметили трудолюбие юноши: Даутов получает направление для поступления в вуз. Но сначала это был Институт рыбной промышленности, что абсолютно не мешало молодому человеку после дневных занятий проводить вечера в концертных залах и театрах Москвы. Его привлекали драматические спектакли и оперные постановки Большого театра, театра оперетты, МХАТа, театров Таирова, Мейерхольда, Вахтангова, Станиславского и Немировича-Данченко [2].

Увлечение театром привело Н. Даутова в Татарскую оперную студию при Московской консерватории, где он успешно обучается с 1935 по 1938 гг.

В 1939–1943 гг. Н. Даутов – студент вокального факультета Московской консерватории, в 1953 г. оканчивает Уральскую консерваторию (г. Свердловск).

На занятиях у крупнейших вокальных педагогов – профессоров М. М. Мирзоевой и А. К. Аскоченского голос будущего певца приобретает лучшие качества. Н. Даутов стремится овладеть высокой певческой культурой, осваивает сложные основы оперного искусства. Среди его педагогов по актерскому мастерству были В. В. Залевская (одна из ближайших учениц К. С. Станиславского), Л. В. Баратов (главный режиссер Большого театра), Б. М. Афонин (МХАТ). В оперном классе учился у Ф. Н. Каверина, сценическому движению обучался у М. Г. Минасяна (ученик Е. Б. Вахтангова). Все они оказали огромное влияние на дальнейшую творческую деятельность молодого певца [1, с. 19].

В годы учебы складываются дружеские отношения с поэтом М. Джалилем, татарскими композиторами Ф. Яруллиным, Н. Жигановым и др. Большую роль в становлении артиста сыграло общение и многолетняя дружба с выдающимися деятелями театра и музыкального искусства К. С. Станиславским и В. И. Немировичем-Данченко, Г. Г. Нейгаузом, Святославом Рихтером, И. С. Козловским, С.Я. Лемешевым, Б. Покровским и др. [3, с. 76].

Еще будучи студентом, в 1941 году, Н. Даутов приезжает в Казань, чтобы принять участие в постановке оперы Н. Г. Жиганова «Алтынчеч». Он становится первым исполнителем партии Джика. Спектакль готовился к показу на будущей декаде татарского искусства в Москве, но Великая Отечественная война разрушила все планы.

В ноябре 1941 г. Даутов становится артистом фронтовых трупп театров имени Евгения Вахтангова и Всесоюзного театрального общества. Выступление молодого певца в партии Ленского в опере П. И. Чайковского «Евгений Онегин» услышал сам В. И. Немирович-Данченко.

Вскоре в 1943 г. Н. Даутов был принят в Московский музыкальный театр имени К. С. Станиславского и Немировича-Данченко. Ниаз Курамшевич писал: «Я глубоко поверил в систему К. С. Станиславского и этой своей вере не изменил. Простота, правда и искренность – три великих принципа, завещанные нашим великим учителем. Этих принципов я придерживался и как певец, и как режиссер, и как педагог» [1, с. 20].

Карьера молодого артиста складывается весьма удачно. В № 15/16 за 1943 год журнала «Огонек» выходит статья о Ниазе Даутове «Дебют молодого певца», а портрет артиста в образе Ленского напечатан на обложке. Журнал попадает в руки секретаря Свердловского обкома партии – большого любителя оперы. Ниаз Даутов по распоряжению ЦК партии расстается со столичной сценой и уезжает на Урал, в Свердловский театр оперы и балета. Необходимо отметить, что Свердловский оперный был театром, где начинали свою карьеру многие знаменитые исполнители – это И. Козловский, И. Архипова, Я. Вутирас, Б. Штоколов, Ю. Гуляев и другие выдающиеся мастера оперной сцены, в том числе и кумир Н. Даутова Сергей Лемешев [4, с. 93]. Много лет спустя Даутова иногда называли «татарский Лемешев».

В Свердловске (ныне г. Екатеринбург) Н. К. Даутов с первых шагов становится исполнителем всех главных партий лирического тенора.

В Свердловском театре оперы и балета он проработал с 1943 по 1956 г. и с 1960 по 1964 г. Здесь сформировалось мастерство певца, артиста и режиссера. Ниаз Даутов был молодым, красивым, бесконечно обаятельным человеком. Известно, что некоторые его поклонницы, так называемые «даутистки», ездили за ним по всем городам Советского Союза [5].

В Свердловске произошло одно из самых ярких событий в творческой жизни артиста: Ниаз Даутов был приглашен на роль Эдвина в художественном музыкальном фильме «Сильва» по оперетте Имре Кальмана, съемки которого проходили на Свердловской киностудии. Успех фильма, вышедшего на экраны в 1945 г., был ошеломляющим. Ниаз Даутов получает всесоюзную известность. За блестящее исполнение роли Эдвина певец становится лауреатом Всероссийского конкурса. Известно, что великий Кальман заплакал, когда узнал, что в только что освобожденном от фашистов Будапеште идет фильм «Сильва». Исполнение Даутовым роли Эдвина композитор считал эталонным [4, с. 94].

После окончания войны Н. Даутов успешно выступает в крупнейших театрах страны, в том числе в Кировском (Мариинском) и в Большом театре, становится одним из самых известных и любимых оперных артистов. Прекрасный голос и актерское дарование принесли артисту успех на оперных сценах Свердловска, Челябинска, Казани и других городов.

Первая режиссерская работа Даутова – опера «Травиата» Дж. Верди, где он сам блистательно исполнял партию Альфреда. Это произошло в 1953 г., когда Ниазу Курамшевичу исполнилось сорок лет.

1950–60-е гг., когда Маэстро (так его называли артисты) был одновременно и режиссером, и певцом, были очень напряженными, но в то же время и самыми счастливыми в творческой жизни Н. Даутова.

В 1956 г. в Казани построено новое великолепное здание оперного театра на площади Свободы. Ниазу Курамшевичу предложили возглавить творческий коллектив Татарского театра оперы и балета. Под руководством Н. Даутова труппа театра готовится к Декаде татарской литературы и искусства в Москве, запланированной на 1957 год. Выступление театра в Москве прошло с большим успехом. Спектакли Татарского театра оперы и балета им. М. Джалиля получили положительные отзывы. Было представлено 12 постановок, в том числе оперы «Алтынчеч» и «Джалиль» Н. Г. Жиганова, «Самат» Х. Валиуллина, балет Ф. Яруллина «Шурале» [6, с. 100].

До 1960 г. Ниаз Курамшевич работал и творил в Казани, затем вновь вернулся в Свердловский оперный театр, а в 1965 г. был приглашен в качестве главного режиссера в Челябинский театр оперы и балета.

В течение 10 лет в Челябинске им было поставлено около двадцати спектаклей, среди которых оперы, оперетты, постановки для детей. В 1974 г. разработан «Бал-концерт» в 2-х отделениях, включающий арии, дуэты, лучшие фрагменты из опер, оперетт, балетных спектаклей театра, где в качестве ведущего выступал сам режиссер, предварявший номера короткими рассказами.

В 1975 г. Ниаза Курамшевича вновь приглашают возглавить творческий коллектив Татарского государственного театра оперы и балета им. М. Джалиля.

Возрождение и развитие татарского национального репертуара Н. К. Даутов считал своей главной целью работы в родной республике. За последние десять лет жизни режиссер, помимо русской и зарубежной классики, поставил пять национальных опер. Такие спектакли, как «Кара йөзләр» («Черноликие») Б. Мулюкова, «Мәкерле песи» («Коварная кошка») К. Хайрутдиновой, «Самат» Х. Валиуллина, «Джигангир» Р. Губайдуллина, были созданы при его непосредственном участии в сценарном, либреттном, музыкальном и, конечно, постановочном планах [1, с. 47]. Также при нем были осуществлены постановки пяти балетов татарских композиторов.

В.М. Васильев, дирижер Татарского театра оперы и балета им. М. Джалиля, так отзывался о Н. К. Даутове: «Знание музыки, вокального искусства, актерского мастерства – всего комплекса средств оперного жанра позволяли ему создать высокохудожественную атмосферу репетиций. Этому же способствовали интеллигентность, высочайший вкус и человечность Даутова; знание условий жизни коллектива театра не вообще, а именно каждого певца, каждого артиста хора, очень многих музыкантов оркестра, работников постановочных цехов, отзывчивость и готовность помочь. Похлопотать перед дирекцией, даже перед управлением культуры города он считал своей прямой обязанностью. Его авторитет внутри театра и перед руководством города был очень высок и всегда позволял влиять на решение и профсоюзной, и партийной организации на благо дела и справедливости» [Там же, с. 46].

Являясь главным режиссером театра, одновременно он занимает должность заведующего кафедрой оперной подготовки Казанской консерватории. В работе со студентами педагог и режиссер Н. К. Даутов старался «заниматься прежде всего музыкой, считая, что музыка – единственное искусство, проникающее в сердце человеческое так глубоко, что может передать переживания человеческих душ. В музыкальном театре это должно быть главным принципом: стремление проникнуть в души исполняемых персонажей, понять и стараться верно передать эти чувства и поступки, эти мысли (ничего вне мысли)» [Там же, с. 20].

Т. С. Сергеева, концертмейстер, работавшая с ним в оперном театре и в оперном классе Казанской консерватории с 1983 по 1986 гг., вспоминает, что в качестве режиссера и педагога Даутов опирался на богатый опыт всей своей артистической деятельности в театре. Основной принцип заключался во внимании к музыкальной составляющей спектакля, а также к возможностям и особенностям солиста-вокалиста [7, с. 6].

Ниаз Курамшевич очень серьезно и ответственно подходил к выбору оперных сцен для студентов. Перед тем как сформировать программу по оперному классу на новый учебный год, Даутов весной приходил на экзамен вокалистов по специальности – посмотреть, послушать, чтобы их голос и фактура подсказали ему оперный репертуар. Многие помнят, что и в театре Даутов-режиссер всегда присутствовал на своих постановках от начала до конца, отмечая удачи и неудачи спектакля, о которых потом говорил исполнителям. Безусловно, Н. К. Даутов повлиял на несколько поколений певцов Татарского театра оперы и балета в период с 1975 по 1986 г. В то время существовала прямая, непосредственная связь между консерваторией и театром, и многие будущие солисты после выпуска, а некоторые и во время учебы (как, например, Р. Сахабиев), сразу вливались в труппу и активно участвовали в новых постановках театра. Таким «молодежным» спектаклем стала «Богема» в постановке Ниаза Курамшевича [Там же, с. 7].

Своим артистическим развитием ему обязаны десятки ведущих певцов, работающих в разных уголках нашей страны. Особенно много он сделал в становлении национальных певческих кадров. Зиля Сунгатуллина, Алевтина Фадеичева, Клара Хайрутдинова, Рахиля Мифтахова, Хайдар Бигичев, Рафаэль Сахабиев, Лариса Башкирова, Венера Ганеева, Мунир Якупов, Руслан Даминов, Саид Раинбаков, Айдар Файзрахманов и другие оперные артисты многим обязаны Ниазу Курамшевичу в своей состоявшейся творческой судьбе. Начиная со студенческой скамьи и в профессиональном театре они были под его крылом, ощущая профессиональную и человеческую поддержку [1, с. 47.]

За 48 лет творческой деятельности Ниаз Даутов выступил более чем в двух тысячах спектаклей, сам осуществил свыше восьмидесяти постановок на различных оперных сценах страны: в Казани, Свердловске, Челябинске, Перми, Воронеже, Куйбышеве, Йошкар-Оле. Высокие художественные достоинства, отличавшие его роли и постановки, были плодом неустанного и вдохновенного поиска. Почти все даутовские постановки были первоначально

прожиты им как исполнителем – певцом, артистом, то есть он ставил те спектакли, в которых в свое время сам пел. Он знал спектакли как бы в двух разных измерениях: исполнительском и режиссерском [7, с. 8].

Н. К. Даутов был человеком высокой культуры. Разбирался в живописи, скульптуре, архитектуре, литературе, то есть в том, что составляет основу для оформления сцены. Изысканный вкус и стремление к высоким идеалам никогда его не подводили. Народная артистка России и Татарстана Зиля Сунгатуллина отмечает: «Он был великий педагог. Занимался с нами ежедневно сценическим движением, актерским мастерством, много рассказывал о музыкантах и певцах. Казалось, он знает обо всем на свете. Мы называли его „энциклопедией“»...» [8, с. 71].

Ниаз Курамшевич Даутов ушел из жизни внезапно – в самый разгар весны, 16 апреля 1986 г. Произошло это накануне гастролей Татарского театра оперы и балета им. М. Джалиля в Москве. Режиссеру не суждено было вместе с театром участвовать в этом творческом экзамене, к которому он так долго готовился. Труппа же выполнила задачу достойно, получив высокую оценку зрителей.

Многие именитые вокалисты Татарстана, среди которых Зиля Сунгатуллина, Эдуард Трескин, Мунир Якупов, Клара Хайрутдинова и многие другие, с теплом и благодарностью вспоминают своего учителя и наставника.

Оперная студия Казанской государственной консерватории им. Н. Г. Жиганова в 2013 г. посвятила 100-летнему юбилею выдающегося артиста постановки оперетты «Сильва» И. Кальмана и оперы «Ромео и Джульетта» Ш. Гуно. Режиссером этих спектаклей выступил народный артист РТ, певец, автор многочисленных публикаций о Н. К. Даутове Эдуард Трескин, долгое время работавший в театре оперы и балета имени М. Джалиля.

Каждый юбилей великого артиста, просветителя, человека огромной души и таланта – это праздник, который отмечается не только на его родине в Казани, но и в Екатеринбурге, в Челябинске, да и в каждом другом городе, где живут его ученики и последователи.

В завершение хочется привести слова Ниаза Курамшевича, которые он написал в 1985 г. в письме к режиссеру и близкому другу И. С. Михайловой: «Это счастье – всю жизнь соприкасаться с самым прекрасным: с музыкой, поэзией, живописью, театром. Казалось бы, уже многое увидено, прочувствовано. Но каждое великое творение всегда удивляет, безмерно восхищает. И даже в знакомом тебе творении каждый раз делаешь новое открытие. Я никогда не устаю восхищаться и поражаться этому чуду в искусстве. Это большое счастье!» [1, с. 31].

Литература

1. Свет далекой звезды: Статьи. Воспоминания. Размышления: к 100-летию со дня рождения Ниаза Курамшевича Даутова / Сост.-ред. А. И. Заппарова; Казан. гос. консерватория. Казань, 2014. 124 с.
2. *Трескин Э.* Большое видится на расстоянье. URL: https://proza.ru/2021/04/12/2115 (дата обращения: 23.10.2023).
3. *Кантор Г. М.* Казань. Музыка. XX век. Исследовательские очерки. Казань: Издательский дом «Титул-Казань», 2007. 424 с.
4. *Трескин Э.* Имя // Свет далекой звезды: Статьи. Воспоминания. Размышления: к 100-летию со дня рождения Ниаза Курамшевича Даутова / Сост.-ред. А. И. Заппарова; Казан. гос. Консерватория. Казань, 2014. С. 87–96.
5. Нияз Даутов обладал особым даром духовной столичности. URL: https://history-kazan.ru/v-kurse-sobytij/interesnyj-sobesednik/14488-niyaz-dautov-obladal-osobym-darom-dukhovnoj-stolichnosti (дата обращения: 23.10.2023).
6. *Буреева Е. В.* Декада татарской литературы и искусства в Москве 24 мая – 4 июня 1957 года: подготовка, итоги, значение // Вестник Челябинского государственного университета, 2011. №. 1 (216). История. Вып. 43. С. 97–101.
7. *Сергеева Т. С.* Вспоминая Нияза Курамшевича Даутова: слагаемые таланта и «секрет» творческого воздействия // Вестник Казахской национальной консерватории им. Курмангазы. 2015. № 4 (9). С. 6–10.
8. *Сунгатуллина З.* Ниаз Даутов: «Я сегодня плакал...» // Казань, 2015. № 4. С. 71–72.

Reviews

Бәяләмә һәм күзәтүләр

Рецензии и обзоры

DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-179-188

REVIEW OF THE POPULAR SCIENCE COLLECTION “АЯЗ ГЫЙЛӘҖЕВ” (COMP. KHABUTDINOVA M. M. KAZAN: JYEN, 2023. 672 B.)

Gulfia Rasilovna Gaynullina,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
gulfiarasilevna@mail.ru.

The purpose of the article is to review the popular science collection called “Аяз Гыйләҗев” (“Ayaz Gilyazov”) (comp. by M. M. Khabutdinova - Kazan: Jyen, 2023. 672 p.). The collection includes memoirs about Ayaz Gilyazov (1928–2002), the People’s Writer of the Republic of Tatarstan, winner of the State Prize named after G. Tukay, as well as the author’s autobiographical works, critical and journalistic articles, interviews, photographs and documents from the writer’s personal archive.

The diaries and documents stored in the personal archive of the writer and publicist Ayaz Gilyazov, a classic of Tatar literature, a prominent representative of Tatar prose of the second half of the 20th century, have been collected and presented to the scientific community by Candidate of Philology Milyeusha Khabutdinova, a literary scholar who compiled a collection of reviews, which are of great significance in the studies devoted to the development of social consciousness in the 20th century. The publication is based on the principles of chronological and genre diversity. The material is subsumed into eight sections. The last section, entitled “Татар кодексы” (“The Tatar Codex”), has a quote from Rafael Sibat’s review of Ayaz Gilyazov’s work “Йөгез, бер дога!” (“Let’s Pray!”). The writer’s contribution to the national literary art and methods of research along with the methods for analyzing and the scientific principles of evaluation of his works are highlighted in the preface to Milyeusha Khabutdinova’s collection and in her articles about the writer’s letters and diaries, as well as in the memoirs of M. Sh. Shaimiev, the First President of the Republic of Tatarstan and State Adviser, the scholar I. Andreeva, the writers G. Akhunov, R. Zaidulla, Sh. Rakipov, R. Valiyev, A. Litvin, M. Galiev, T. Galiullin and R. Mukhamadeev.

Key words: Tatar literature, literature, literary criticism, memoirs, diaries, A. Gilyazov

Ayaz Gilyazov (1928–2002) was a People’s Writer of Tatarstan, laureate of the Tatar ASSR State Prize named after G. Tukay and the RSFSR State Prize named after M. Gorky, literary prizes of the Union of Writers of Tatarstan named after G. Iskhaki and S. Rafikov and an Honored Artist of

Tatarstan and Russia. His literary and journalistic work has always been the focus of Tatar literary criticism. The literary critic Milyeusha Khabutdinova has made an invaluable contribution to the study of the writer's multi-layered oeuvre for over the past three decades and his popularization on the world literary arena. She has prepared for publication the collection of literary criticism on his works of different eras and the conceptual assessment of his classical creative work. The scholar compiled a new academic six -volume book of the writer based on the personal archive of Ayaz Gilyazov [1] whose literary heritage has been published in Russian, English, Turkish, Hungarian and Khakass languages [2]. His dramatic works were performed on the stages of theatres in some Turkic-speaking countries [3], [4]. The scholar published many articles, highlighting the contribution of the Tatar writer to the development of world literature [5] – [26]. Having established contacts with world-famous art people with whom the writer was in touch, M. Khabutdinova familiarized the Tatar literary and cultural community with the Hungarian writer Arpad Galgotsi. Many politicians and numerous representatives of the intellectuals described the writer's family in their memoirs and spoke about him in the academic community.

Addressing her reader in the introduction, M. Khabutdinova clearly states the purpose of creating the collection: "A. Gilyazov is not only a talented writer, but also a conscientious figure of our nation. Dear reader! While holding this book in your hands, try to remember the writer who made a great contribution to the literary heritage of the Tatars, respect him and enjoy reading his books!" [28, p. 5].

The collection starts with Ayaz Gilyazov's autobiographical notes. The writer's nine articles, written between 1972 and 2000, are presented here. In his first work of 1972, "Үзем турында үзем" ("Me About Myself), he describes his literary work as simply as that: "Devotion to one's Homeland and the people, an infinite love for the native language – these are the solid beacons of any writer! Even though our living conditions and life phenomena change from day to day, these great concepts are eternal and only people who are faithful to this eternity can undergo changes together with their people" [28, p. 5]. The chapter "Үзем" ("Myself") from the short story "Яра" ("The Wound") written between 1984 and 1989 - the poem that concludes the first chapter in the collection - is placed here to demonstrate the writer's commitment to his chosen beacon: "Eternity is our holy land, our blue planet. Eternity is our blue sky, the eternally shining sun, the Moon with its soft and gentle light, countless stars that adorn our life and make it festive. It is our Volga, our winding beautiful language, our melancholy, Tukay, Saydash... Beethoven, Chaliapin and Grieg can easily reach our souls; there is room for oceans, seas, rivers and Caucasian-Crimean Mountains too; they also belong to you, you are a human being, your soul can wish for and absorb a lot. They say "the spirit", they say "the heart", and the Tatar people place in the center of these words a mysterious sea called "Kung'el" (the Soul). The human Soul is invisible and impossible to feel, but it does exist. The soul is born and created together with a person; it is empty in the beginning, but becomes gradually enriched with life experience, feelings, impressions and love) [28, p. 138].

Ayaz Gilyazov sees Tatar literature as an integral part of world literature and sees creative heritage as a gem that can promote the nation in the world. Scholar Milyeusha Khabutdinova presents the material in the collection based on that concept.

The second chapter contains the writer's letters. In the article "Хат – сәнгатьнең бер төре ул" ("A letter is one of the types of art"), given in the introduction to the section, the scholar emphasizes how important the letter-writing was to the writer: "He often asked his close family and friends to collect his letters, but for various reasons, many of them have been lost. And those that have been collected help us study his autobiography and grasp the political and social events typical of that period" [28, p. 144]. It is noteworthy that M. Khabutdinova later pointed out that A. Gilyazov's mental state changed to a depressive one. This conclusion is based on the writer's own words when he moved away from letters taking up the genre of diaries: "In ninety-two (1992), I cut back on letters, there were no people left with whom I could share feelings, thoughts and solve mysteries. I took my thoughts to the lonely alley and hid them in the dark lake called "diaries") [28, p. 147].

More than two dozen letters are addressed to Prof. Nakiya Gimadieva-Gilyazova, the writer's beloved wife who was faithful to her family and her husband's chosen path; to free thinkers, his fellow writers Amirkhan Yeniki, Muhammad Magdeev, Tufan Minnullin, Shaukat Galiev, Yakud Zankiev and Nazip Assanbayev, to the editorial office of the newspaper "Kazan Utlary", translator Iskander Gizzatullin, critic Mansur Valiev and other patriots. The letters convey the writer's emotional grief and his worries about the

nation, as well as his critical remarks concerning the literary and cultural process of that time. To explain the principle of combining letters into one set, one should just quote an excerpt from the writer's letter addressed to M. Valiev in 1982: "From now on, how many literary gems shall we have left behind, those on a par with Tukay, Taktash and Dzhalil? Indeed, the future will decide the fate of books and evaluate the power of new writers, but this interpretation of the state of things does not give us the right to go back on our demands. On the contrary, we must always be on guard and strive to support the development of our literature. However, we have relaxed and lowered the criteria a lot recently; we try to put alongside our great literary heritage a lot of works that clearly will not stand the test of time. Now, we have F. Husni and G. Minsky as classics, and we are handing out to random people our only award named after the great citizen G. Tukay, proudly sticking colorful ribbons on it." [28, pp. 208–209]. We should note here that a complete analysis of this field of literary heritage is given in M. Khabutdinova's research works on the analysis of the writer's letters.

The third section holds excerpts from A. Gilyazov's diaries. In the preface to the section "Уйларның төрмәсеннән котылу" ("The liberation from the prison of thoughts") M. Khabutdinova writes: "In 1992–1997, keeping a diary became A. Gilyazov's important duty, a valuable personal act. Later, due to his illness, the writer was unable to keep diaries on his own and this work became too challenging" [28, pp. 208–200]. In the opening part of the section, there is an article by A. Gilyazov "Мин шулай уйлыйм ("I think so"), written in 1980 and published in 2005. Here, the author mentions his concerns about the literary process of the 1960s and 1980s and reveals the motives of the Tatar intellectuals, which took a position of wide recognition of the Tatar literature. He reveals the desire of the literary society of that time to destroy the spirit of genuine patriotism: "Just when we thought that all was lost, Moscow came to our rescue. Moscow Russians and Moscow Jews noticed us and gave us strength and enthusiasm to move forward" [28, p. 343].

In the center of attention is the writer, who considered himself "to be obliged to fight for the people of the Earth", [28, p. 352] showing his concerns for the future of literature and culture in the society that developed in the nineties, while observing declining spiritual values of Tatar writers.

The fourth chapter of the collection has eight critical reviews by Ayaz Gilyazov. It includes a critical review on the works of his contemporaries, based on the principle of "seeing into the people's souls" literature. Tatar literature, without any doubt, should and will receive a worldwide recognition: "Literature, among other goals, brings different peoples closer to each other, introduces them to each other, fosters friendship and kinship in them. This is one of its most sacred duties. I should say, one of the greatest duties. The power of literature in this field is limitless. Literature, the word of poets and writers, goes through borders and countries, reaches every corner of the world. Therefore, literature should pave the way for and strengthen one of the beautiful goals of our life - the kinship of peoples" [28, p. 434]. This raises different issues such as the stagnation of literary criticism, the lack of theater critics' presence in the mainstream media, the inability to find common ground with the opera houses, etc. The classic, knowing all the nuances of the writing profession, reveals the essence of creativity to young writers: "… with the first confident steps and serious works, writers should learn to look at their surroundings, their nation and compatriots with piercing and thoughtful eyes. Knowledge of the native language, recognition of its precious features and its preservation in literary works are the main responsibilities of a writer" [28, p. 480]. The writer considers A. Yeniki and M. Aglyamov to be the authors who faithfully served literature from their very first steps; he expresses his critical remarks on the early stages of M. Dzhalil's and H. Tufan's works, arguing that we should not turn a blind eye to their weak points: "The pre-war period of Dzhalil's work should be considered the product of his time. Tufan's works before and after his imprisonment never served the purpose of sharing the hardships of our nation. His early poetic experiments are full of artificiality, spontaneity and literary samples created only for the sake of gaining experience. The fate of the people, their misery and the compromised future of the nation were never mentioned by Tufan. And for the most part, he remained a poet for other poets, serving as a training ground for authors. Therefore, prisons and camps became a turning point on the creative path of Dzhalil and Tufan. The "Моабит дәфтәре" ("Moabit Notebooks") and the Tufan's prison collections are the peak of their oeuvre. While the poets remained ordinary writers when they were free, their imprisonment led them to spiritual freedom. The circumstance that unified the fates of these poets has not yet been figured out and clarified. We still ignore the fact that Tufan could not break

away from the "leftist" agenda, even after going through prisons and camps" [28, p. 494].

In short, M. Khabutdinova has managed to collect the material describing the spiritual courage of the brave, free-minded writer in one edition. The public has been acquainted with a solid article "Җан авазы" ("The Voice of the Soul") written to honor the publication of the novel "Тайгак кичү" ("A Slippery Crossing") by the Tatar writer Ibragim Salakhov who survived Stalin's prisons and camps. Indeed, every problem that worries A. Gilyazov, no matter how subtle and nuanced it is, finds place in his journalistic articles. Thus, in the article "Имән чикләвеге" ("A Hard Nut to Crack") included in the collection, the writer noted the fact, which could not be overlooked, although he worshipped the greatness of the poet Hassan Tufan: "How can we explain the fact that Tufan, who served a prison sentence "drinking Laishevsky broth" for so many years, teased Alexander Solzhenitsyn, the great prophet of modern times?? Was he not supposed to recognize Solzhenitsyn right away?!" [28, p. 495].

The eleven memoirs placed in the fifth chapter are the memories of those who recognized and appreciated the courage of the writer during his lifetime. Here, the facts that led to the arrest of Ayaz Gilyazov, the writer's viewpoint on human being, the fact about "a representative of Tatar prose without God and history" according to M. Galiyev's words [28, p. 584], and finally, the true face of literature in the "years of conflicting opinions" are revealed in the memoirs of different people including the first President of the Republic of Tatarstan, State Counselor M. Sh. Shaimiev, scholar I. Andreeva, writers G. Akhunov, R. Zaydulla, Sh. Rakipov, R. Valiev, A. Litvin, M. Galiev, T. Galiullin and R. Muhammediev.

The five documents presented in the sixth section include Naki Isanbet's article of 1961 proving the need to accept Ayaz Gilyazov into the Writers' Union; a transcript of the discussion of his work "Өч аршин җир" ("Three Arshins of Land") in the editorial office of the magazine "Дружба народов" ("The Friendship of Peoples") in Moscow in 1963; a protocol for checking the story "Күзгә-күз" ("Eye-to-eye") in the Writers' Union of Tatarstan in 1976; a television speech by Muhammad Magdeev about the writer's work in 1977; a transcript of a speech by a representative of Hungarian literature, translator Arpad Galgotsi at a conference dedicated to the writer's work in 2018. These are invaluable materials for the academic community and literature lovers.

I would say that the last chapter of the book is a delayed psalm by Arpad Galgotsi and by many Tatar poets inspired by the oeuvre of the writer who dreamed of seeing Tatar literature on the world stage.

This research and popular collection titled "Ayaz Gilyazov" is a book that will get the attention of Turkic language writers, scattered all over the world, to the national hero's oeuvre. The literary scholar Milyeusha Khabutdinova managed to fulfill Ayaz Gilyazov's dream of promoting Tatar national literature on the world stage by compiling the best works about him into one collection and presenting it to the public in the form of a holistic and solid publication.

References

1. Gilyazov, A. (2013–2016). *Sailanma əsərlər 6 t.* [Selected Works]. Təz. M. M. Khabutdinova. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

2. Khabutdinova, M. M. (2017). *Ego pravda, ego molitva* [His Truth, His Prayer]. Gilyazov A. M. Davaite pomolimsya! Pp. 480–490. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)

3. Khabutdinova, M. (2016). *Hakaslarda – "Өch arshyn җçir"* ["Three Arshins of Land" in Khakass]. Səhnə. No. 5, pp.10–13. (In Tatar)

4. Khabutdinova, M. M. (2020). *"Өch arshyn җçir" spektakle kyrgyz səhnəsendə* ["Three Arshins of Land" Performed on the Kyrgyz Stage]. Səhnə. No.12, pp.16–19. (In Tatar)

5. Khabutdinova, M. M. (2009). *Natsional'nyi mif v povesti A. M. Gilyazova "Tri arshina zemli"* [National Myth in A. M. Gilyazov's Story "Three Arshins of Land"]. Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. No.1 (16), pp. 103–109. (In Russian)

6. Khabutdinova, M. M. (2010). *Sakral'naya toponimika v tvorchestve A. M. Gilyazova* [Sacral Toponymy in A. M. Gilyazov's Works]. Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. No. 4 (22), pp. 235–240. (In Russian)

7. Khabutdinova, M. M. (2010). *Natsional'nyi khronotop v tvorchestve A. M. Gilyazova* [National Chronotope in A. M. Gilyazov's Work]. Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. No. 2 (20), pp. 188–196. (In Russian)

8. Khabutdinova, M. M. (2010). *Mifopoehticheskaya osnova rasskaza A. Gilyazova "List'ya mat'-machekhi"* [The Mythopoetic Basis of A. Gilyazov's Story "The Leaves of Coltsfoot"]. Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. No. 1 (19), pp. 112–117. (In Russian)

9. Khabutdinova, M. M. (2011). *Rol' muzyki v tvorchestve A. Gilyazova* [The Role of Music in A.

Gilyazov's Work]. Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. No.1 (23), pp. 272–278. (In Russian)

10. Khabutdinova, M. M. (2011). *Transformatsiya ideologicheskikh konstruktov v povesti Ayaza Gilyazova "Tri arshina zemli"* (1962) [Transformation of Ideological Constructs in Ayaz Gilyazov's Story "Three Arshins of Land"]. Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. No. 2 (24), pp. 238–241. (In Russian)

11. Khabutdinova, M. M. (2011). *Mifopoehticheskaya osnova povesti A. Gilyazova "Kachak"* [The Mythopoetical Basis of A. Gilyazov's "Kachak" ("Fugitive") Novel]. Filologiya i kul'tura. No. 3 (25), pp. 215–220. (In Russian)

12. Khabutdinova, M. M. (2011). *Rol' F. M. Dostoevskogo v formirovanii Ayaza Gilyazova kak pisatelya* [The Role of Fyodor Dostoevsky in the Formation of Ayaz Gilyazov as a Writer]. Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. No. 4 (26), pp. 258–265. (In Russian)

13. Khabutdinova, M. M. (2012). *Topos Kazani v tvorchestve Ayaza Gilyazova* [Topos of Kazan in Ayaz Gilyazov's Work]. Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. No. 1 (27), pp. 136–141. (In Russian)

14. Khabutdinova, M. M. (2012). *Iz istorii teksta povesti A.M. Gilyazova "Җomga kөn, kich belən..." ("V pyatnitsu, vecherom...")* (1979) [From the History of A. Gilyazov's "On Friday Evening..."]. Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. No. 3 (29), pp. 156–163. (In Russian)

15. Khabutdinova, M. M. (2013). *Lichnost' i tvorchestvo CH.Aitmatova v otsenke tatarskogo pisatelya A. M Gilyazova* [Chingiz Aitmatov's Personality and Creative Work as Seen by the Tatar Writer A. Gilyazov]. Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. No. 2 (32), pp. 270–276. (In Russian)

16. Khabutdinova, M. M. (2014). *Zhanrovoe svoeobrazie romana-vospominaniya A. M. Gilyazova "Davaite pomolimsya!"* [Genre Originality of the novel-memoir by A. Gilyazov "Let's Pray!"]. Evropeiskii zhurnal sotsial'nykh nauk. No. 6–1 (45), pp. 207–212. (In Russian)

17. Khabutdinova, M. M. (2014). *Soderzhanie i poehtika obraza deyatelya musul'manskogo dukhovenstva v tvorchestve A. M. Gilyazova (1928–2002)* [The Content and Poetics of the Image of a Muslim Clergy Figure in A. Gilyazov's Works (1928–2002)]. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. No. 1–2 (31), pp. 191–195. (In Russian)

18. Khabutdinova, M. M. (2014). *"Vesennie karavany" (1972) A. M. Gilyazova: ot zamysla k voploshcheniyu* ["Spring Caravans" (1972) by A. M. Gilyazov: From Concept to Implementation]. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. No. 2–1 (32), pp. 182–186. (In Russian)

19. Khabutdinova, M. M. (2014). *Stsenicheskaya istoriya tragedii A. Gilyazova "Tri arshina zemli" (na primere odnoimennykh spektaklei rezh. F. Ibragimova, M. Salimzyanova)* [Stage History of A. Gilyazov's Tragedy "Three Arshins of Land" (based on the performances of the same name directed by Fail Ibragimov and Marcel Salimzyanov)]. Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. No. 1 (35), pp. 215–222. (In Russian)

20. Khabutdinova, M. M. (2015). *Novatorstvo A. M. Gilyazova v povesti "Poseredine"* [Ayaz Gilyazov's Innovations in the Story "In the Middle"]. Kazanskaya nauka. No. 4, pp. 145–147. (In Russian)

21. Khabutdinova, M. M. (2015). *Zhanrovoe svoeobrazie povesti A. M. Gilyazova "Kyzlar yazgan khatlar"* (1969–1970) ("Devich'i pis'ma") [Genre Originality of A. M. Gilyazov's Story "Kyzlar yazgan khatlar" (1969-1970) ("Girls' Letters")]. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. No. 11–3 (53), pp. 194–196. (In Russian)

22. Khabutdinova M. M. (2015). *Kontseptsiya tvorcheskoi lichnosti v tvorchestve A. M. Gilyazova* [The Concept of a Creative Personality in Ayaz Gilyazov's Works]. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. No. 12–1 (54), pp. 181–183. (In Russian)

23. Nasyrova, A. M., Khabutdinov, A. Yu., Khabutdinova, M. M., Mashakova, A. (2017). *The Role of Prayer Discourse for Karaganda Concentration Camp Image Creation in the Works of the Tatar Writer Ayaz Gilyazov and the Kazakh Poet Halim Zhaylybay*. Astra Salvensis. Tom 5. Vypusk 10. Pp. 201– 207. (In English)

24. Muhametshin, B., Khabutdinova, M., Khabutdinov, A. Yu. (2017). *The Ideological and Artistic Originality in A. Zaripov's Dramatization of the Story "On Friday Night" (1972–1979) by A. Gilyazov*. Astra Salvensis Tom 5. Vypusk 10, pp. 191 – 198. (In English)

25. Faezova, L. R., Khabutdinova, M. M., Gaynyllina G. R., Mashakova A. *The Emigration Theme in Tatar Literature*. Modern Journal of Language Teaching Methods. Tom 8. Vypusk 9, pp. 66 – 71. (In English)

26. Khaybullina, A. A., Zamaletdinov, R. R., Khabutdinova, M. M., Khabutdinov, A. Yu. (2017). *Religious Vocabulary in Ayaz Gilyazov's Novel "Thinner Than Strings, Sharper Than Sword"*. Modern Journal of Language Teaching Methods. Tom 8. Vypusk 11, pp. 399 – 405. (In English)

27. Khabutdinova, M. M. (2018). *Vengerskii sled v tvorchestve A. M. Gilyazova* [The Hungarian Trace in Ayaz Gilyazov's Work]. Filologicheskie nauki v MGIMO. No. 1 (13), pp. 104–112. (In Russian)

28. *"Ayaz Gyjləjev"* (2023) [Ayaz Gilyazov]. Isemle fənni-populyar iyentyk. Təz. 672 b. M. M. Khabutdinova. Kazan, Jyen. (In Tatar)

«АЯЗ ГЫЙЛӘҖЕВ» ИСЕМЛЕ ФӘННИ-ПОПУЛЯР ҖЫЕНТЫККА (ТӨЗ. ХӘБЕТДИНОВА М.М. – КАЗАН: ҖЫЕН, 2023. – 672 Б.) БӘЯЛӘМӘ

Гөлфия Расил кызы Гайнуллина,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремлевская ур., 18 нче йорт,
gulfiarasilevna@mail.ru.

Рецензиядә «Аяз Гыйләҗев» исемле фәнни-популяр җыентыкка (төз. Хәбетдинова М.М. – Казан: Җыен, 2023. – 672 б.) бәя бирелә. Җыентыкта Татарстан Республикасының халык язучысы, Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләге иясе Аяз Гыйләҗев (1928–2002) турында истәлекләр, әдипнең автобиографик язмалары, тәнкыйди-публицистик мәкаләләре, әңгәмәләре, шәхси архивыннан алынган фоторәсемнәр, документлар, көндәлекләр урын ала. Басма хронологик һәм жанр төрлелеге принципларына нигезләнеп төзелә. Материал сигез бүлеккә тупланып урнаштырыла. Җыентыкның ахырында «Татар кодексы» дигән баш астында Аяз Гыйләҗевның «Йәгез, бер дога!» әсәренә язучы Рафаэль Сибат биргән бәяләмәнең сөземтәсе урын ала. Миләүшә Хәбетдинованың җыентыкка кереш сүзендә, хатлары, көндәлекләре турындагы гыйльми мәкаләләрендә, Татарстан Республикасының беренче Президенты, Дәүләт киңәшчесе М.Ш. Шәймиев, галимә И. Андреева, язучылар Г. Ахунов, Р. Зәйдулла, Ш. Рәкыйпов, Р. Вәлиев, А. Литвин, М. Галиев, Т. Галиуллин, Р. Мөхәммәдиев истәлекләрендә әдипнең милли сүз сәнгатенә кертекән өлеше билгеләнеп барыла, иҗатын тикшерү, бәяләү методлары, анализ юллары һәм фәнни принциплары ассызыклана.

Төп төшенчәләр: татар әдәбияты, әдәбият гыйлеме, әдәби тәнкыйть, истәлекләр, көндәлекләр, А. Гыйләҗев.

Татарстанның халык язучысы, ТАССРның Г. Тукай һәм РСФСРның М. Горький исемендәге дәүләт бүләкләре, Татарстан Язучылар берлегенең Г. Исхакый һәм С. Рәфыйков исемендәге әдәби премияләре иясе, Татарстанның, Россиянең атказанган сәнгать эшлеклесе Аяз Гыйләҗевның (1928–2002) әдәби һәм публицистик иҗаты татар әдәбият гыйльмиятенең, тәнкыйтьнең һәрвакыт игътибар үзәгендә булды. Соңгы өч дистә елда язучының күпкатламлы иҗади мирасын өйрәнүгә, дөнья әдәбияты мәйданында танытуга, әсәрләре хакындагы төрле дәвердәге әдәби тәнкыйтьне туплауга, классик иҗатны концептуаль якын килеп бәяләүгә әдәбият галиме Миләүшә Хәбетдинова керткән өлеш бәһаләп бетергесез. Аяз Гыйләҗевның шәхси архивында эшләү нәтиҗәсендә галимә тарафыннан язучының яңа академик алты томлыгы төзелде [1]. Иҗади мирас рус, инглиз, төрек, венгр, хакас телләрендә дөнья күрде [2], драматургиясе аерым төрки халыкларның сәхнәләрендә беренче тапкыр тәкъдим ителде [3], [4]. Галимә татар әдибенең дөнья әдәбияты үсешенә керткән өлешен нигезләп, күпсанлы гыйльми хезмәтләр бастырды [5] – [26]. Язучы аралашкан дөньякүләм мәгълүм иҗат әһелләре белән элемтә урнаштырып, М. Хәбетдинова венгр әдибе Арпад Галгоцины татар әдәби-мәдәни мохитендә танытты [27]. Сәясәтчеләр, күпсанлы зыялылар, язучының гаиләсе истәлекләрен барлап, фәнни җәмәгатьчелек алдында даими чыгышлар ясап килде.

«Аяз Гыйләҗев» исемле фәнни-популяр җыентык [28] – татар әдәбиятын дөнья әдәбияты мәйданында танытуны гыйльми тормышының кыйбласы иткән галимәнең чираттагы хезмәт җимеше.

Кереш сүзендә М. Хәбетдинова җыентыкны төзү максатын укучыга мөрәҗәгатендә аерымачык белдерә: «А. Гыйләҗев – талантлы әдип кенә түгел, намуслы гомер кичергән милләт хадиме дә. Кадерле укучы! Китапны кулга алуга татарның әдәби мирасына зур өлеш керткән язучыны искә ал, хөрмәтлә, укып ләззәтлән!» [28, 5 б.]

Җыентыкны Аяз Гыйләҗевның автобиографик язмалары ачып җибәрә. Биредә әдипнең 1972 елдан башлап 2000 елларга кадәрге вакыт аралыгында иҗат ителгән тугыз язмасы туплап бирелгән. 1972 елгы «Үзем турында үзем» язмасында әдип үз иҗатының кыйбласын атый: «Туган иленә, халкына бирелгәнлек, туган теленә сүнмәс мәхәббәт – менә ул язучының үзгәрмәс кыйблалары! Тормыш шартлары, яшәү күренешләре көнләп-сәгатьләп үзгәреп

торса да, бу бөек төшенчәләр мәңгелек, һәм шушы мәңгелеккә тугры кешеләр генә үзгәрешләрне халык белән бергә сиземли алалар» [28, 5 б.]. 1984–1989 еллар аралыгында язылган «Яра» повестеннан алынган «Үзем» бүлеге – җыентыктагы беренче бүлекне йомгаклап килгән кайма – әдипнең сайлаган кыйбласына тугрылыгын дәлилләү өчен урнаштырыла: «Мәңгелек – безнең изге җиребез, зәңгәр планетабыз. Мәңгелек – безнең зәңгәр күгебез, мәңгелек нурлы кояш, ягымлы-ягымлы ай, гомеребезне бизәп, бәйрәм ясап балкыган сансыз-исәпсез йолдызлар. Иделебез, сыгылмалы матур телебез, моңыбыз, Тукай, Сәйдәш... Безнең күңелләргә Бетховен, Шаляпин, Григлар да иркен керә, океан-диңгезләр, елга-дәрьялар, Кавказ-Кырым таулары да сыя, алар да синеке, син – кеше, синең күңелең күпне тели, күпне үз итә ала. Җан диләр, йөрәк диләр, татар халкы шулар уртасына Күңел дигән серле дәрья урнаштырган. Кеше Күңеле күзгә күренми, барлыгы беленми, әмма ул бар. Күңел кеше белән бергә туа, бергә ярала, әле ул буш була, тора-бара тормыш тәҗрибәсе, хисләр, тәэсирләр, мәхәббәт белән байый» [28, 138 б.]. Аяз Гыйләҗев татар әдәбиятын дөнья әдәбиятының аерылгысыз бер канаты итеп күрә, иҗади мирасны милләтне дөньякүләм танытуга йөз тоткан мәрҗән дип күзаллый. Галимә Миләүшә Хәбетдинова җыентыктагы материалны шул концепциягә утырта.

Икенче бүлектә язучының хатлары урын ала. Бүлеккә кереш итеп бирелгән «Хат – сәнгатьнең бер төре ул» исемле мәкаләсендә галимә хатларга әдипнең аерым әһәмият бирүен ассызыклый: «Хатларны саклау үтенече белән әдип якыннарына еш мөрәҗәгать иткән, ләкин, төрле сәбәпләр аркасында, күп кенә язмалар юкка чыккан. Ә инде сакланып калганнары безгә язучының тәрҗемәи хәлен өйрәнергә, шул чорга хас булган сәяси-иҗтимагый вакыйгалар турында фикер тупларга ярдәм итә» [28, 144 б.]. Шунысы да игътибарга лаек: М. Хәбетдинова соңрак А. Гыйләҗевнең эчке халәте төшенкелеккә үзгәрүенә басым ясый, хатлардан китеп, көндәлек жанрына мөрәҗәгать итүен язучының үз сүзләренә таянып нигезли: «Туксан икедә хатларны нык киметтем, хисләрне бүлешерлек, уйларны уртак итәрлек, сер чишеп җиңеләйтерлек адәмнәр калмады. Уйларымны ялгызлар тыкрыгына алып кереп киттем дә караңгы күлгә – «көндәлекләргә» яшердем» [28, 147 б.].

Ике дистәдән артык хатлар әдипнең сөекле тормыш иптәше, гаиләсенә һәм ире сайлаган юлга тугры мөгаллимә Нәкыя Гыймадиева-Гыйләҗевага, хөр фикерле әдипләр, каләмдәшләре Әмирхан Еники, Мөхәммәт Мәһдиев, Туфан Миңнуллин, Шәүкәт Галиев, Якуб Зәнкиев, Нәҗип Әсәнбаевка, «Казан утлары» редакциясенә, тәрҗемәче Искәндәр Гыйззәтуллинга, тәнкыйтьче Мансур Вәлиевкә, милләтпәрвәр шәхесләргә адреслана. Хатларда – әдипнең йөрәгендәге милли гамь, тирән әрнүсызланулары, шул чор әдәби-мәдәни барышына мөнәсәбәтле тәнкыйди фикерләре, бәясе урын алган. Хатларны бер төпләмгә туплау принцибын аңлату өчен язучының 1982 елны М. Вәлиевкә юлланган хаттан өзекне китерү җитә: «Бүгенгедән Тукай, Такташ, Җәлилләр белән янәшә куярлык күпме хәзинәбез калыр? Дөрес, китапларның язмышын, язучыларның көч-куәтен билгеләү хокукы киләчәккә бирелгән, әмма мәсьәләнең болай куелышы да безгә таләпчәнлекне йомшартырга хокук бирми, киресенчә, без әдәбиятыбызның үсеш югарылыгы өчен һәрчак сакта һәм көрәштә булырга бурычлы. Без исә соңгы вакытта таләпчәнлекне бик нык йомшарттык, үзебезнең әдәби мирасыбыз янәшәсенә заман сынауларын уза алмаслыгы бүгеннән үк мәгълүм булган байтак әсәрләрне куярга маташабыз, безгә хәзер Ф. Хөсни дә классик, Г. Минский да классик, гел очраклы кешеләргә бөек гражданиныбыз Г. Тукай исемен йөрткән бердәнбер премиябезне бирәбез, мактаулы чуар ярлыклар ябыштырабыз...» [28, 208-209 б.]. Әйтергә кирәк, галимә М. Хәбетдинованың әдип хатларын бәяләгән фәнни хезмәтләрендә иҗади мирасның бу тармагына тулы анализ тәкъдим ителә [28].

Өченче бүлектә А. Гыйләҗевнең көндәлекләреннән өзекләр урын ала. Бүлеккә кереш вазифасын үтәгән «Уйларның төрмәсеннән котылу» ысулы» дип исемләнгән язмада М. Хәбетдинова болай билгеләп үтә: «1992–1997 елларда көндәлек алып бару А. Гыйләҗевнең бурычына, кыйммәтле шәхси актына әверелә. Алга таба, авырып китү сәбәпле, әдип язмаларны мөстәкыйль рәвештә теркәп бара алмый башлый, һәм бу эш авырая» [28, 208–209 б.]. Бүлекнең башлам өлешендә галимә А. Гыйләҗевнең 1980 елны язылып, 2005 елны дөнья күргән «Мин шулай уйлыйм» мәкаләсен урнаштыра. Биредә 1960–1980 еллар әдәби барышында язучыны борчыган мәсьәләләр кабыргасы белән куела, туган

әдәбиятларына киңрәк масштабта танылырга юл куймаган татар зыялылары, шул чордагы әдәби мохитнең чын милләтпәрвәр шәхеснең рухын җимерүгә йөз тотканлыгы фаш ителә: «Ничек исән калынган, дигәндә, Мәскәү коткарды. Мәскәү руслары, Мәскәү яһүдләре аралап калган, алар алга атларга көч биргән, дәрт өстәгән» [28, 343 б.]. 1992 елгы көндәлекләрдән өзекләрдә үзен «җирдәге хаклык өчен көрәшергә бурычлы санаган» [28, 352 б.] әдипнең туксанынчы елларда урнашкан иҗтимагый шартларда, татар язучыларының рухи кыйблалары түбәнәйгәннән-түбәнәя барган хәлдә әдәбимәдәни барышның киләчәге өчен борчылуы үзәккә алынып тәкъдим ителә.

Җыентыкның дүртенче бүлегендә Аяз Гыйләҗевның сигез сандагы әдәби-тәнкыйть мәкаләсе урнаштырылган. Биредә иҗат кыйбласына тугры каләм иясенең әдәбиятның «халык күңеленә үтеп керү» [28, 433 б.] тиешлеге принцибыннан чыгып, чордашларының иҗатларына тәнкыйди бәясе урын ала. Татар әдәбияты, һичшиксез, дөньякүләм яңгыраш алырга хаклы да, тиеш тә: «Әдәбият, башка бик күп бурычлары белән беррәттән, төрле-төрле халыкларны бер-берсенә якынайта, таныштыра, аларда дуслык, туганлык хисләре тәрбияли. Бу – аның иң изге бурычларының берсе. Һәм иң олы бурычларының берсе, дип тә өстәр идем мин. Әдәбиятның көчен бу өлкәдә һич бәяләп бетерерлек түгел. Әдәбият – шагыйрьләр, язучылар сүзе – илләр, чикләр аша үтә, дөньяның барлык почмакларына барып җитә. Димәк, әдәбият тормышыбызның гүзәл бер максатын – халыклар туганлыгына юл ачарга, аны ныгытырга тиеш» [28, 434 б.]. Бу җәһәттән, әдәби тәнкыйтьнең торгынлыгы, театр тәнкыйтьчеләренең үзәк матбугатка сирәк чыгулары, опера театры белән уртак тел таба алмау һ.б. күпсанлы проблемалар кабыргасы белән куела. Язучы һөнәренең бөтен нечкәлекләрен тоеп эш иткән классик әдип яшь язучыларга иҗатның асыл серен уйдырып сала: «...язучы үзенең беренче ныклы адымнарыннан ук, беренче җитди сүзеннән үк тирә-ягына, халкына, җирдәшләренә, милләттәшләренә үткен, уйчан күз белән карарга өйрәнсен. Чөнки туган телне белү, аның кадерле җәүһәрләрен барлау, әсәрләрендә аны туплау, ныгытып калдыру – язучының төп бурычларыннан берсе» [28, 480 б.]. Беренче адымнарыннан ук әдәбиятка намуслы хезмәт иткән әдипләр рәтенә язучы Ә. Еники, М. Әгъләмовларны кертүен әйтә, М. Җәлил, Х. Туфаннар иҗатларының башлангыч чорларына мөнәсәбәтле тәнкыйди фикерләрен җиткерә, күз йомарга кирәкмәгәнлекне аерымачык әйтә: «Җәлил иҗатының сугышка кадәрге чоры үз заманының җимеше дип бәяләнергә тиеш. Туфанның төрмәгә ябылганчы һәм аннан соңгы иҗат үрнәкләре бер чакта да халкыбызның авыр язмышын ачуга хезмәт итмәделәр. Аның беренче шигъри тәҗрибәләрендә ясалмалык, кыланчыклык һәм тәҗрибә хакына гына ясалган үрнәкләр тулып ята. Халык язмышы, аның ачы нужасы, милләтнең киләчәге кыл өстенә куелуы Туфан иҗатында урын ала алмады. Һәм ул күпчелек очракта шагыйрьләр шагыйре, әдәбиятчыларның тәҗрибә урыны булып кала килде. Димәк, төрмә-лагерьлар Җәлил, Туфан иҗатында гаять зур борылыш ясадылар, «Моабит дәфтәре» һәм Туфанның төрмә циклы алар иҗатының таҗы булып калды. Шагыйрьләр иркенлек иҗатында гадәти әдипләр булып калсалар, төрмә кысасы аларны рухи иркенлеккә чыгарды. Бу – шагыйрьләр язмышларын янәшә китергән хәл дә әлегәчә билгеләнмәгән, тулысынча ачыкланмаган. Туфанның төрмә-лагерь юлларын үтеп тә һаман «суллык» кизүеннән аерыла алмавын без һаман читләтеп үтәбез...» [28, 494 б.]

Җыеп әйткәндә, галимә М. Хәбетдинова кыю, хөр фикерле әдипнең рухи батырлыгын тасвирлаган материалның сөземтәсен бер җыентыкка туплый. Җәмәгатьчелеккә Сталинның төрмә-лагерьларын үз башыннан үткәргән татар әдибенең Ибраһим Салаховның «Тайгак кичү» романы басылуга дөнья күргән «Җан авазы» исемле саллы мәкаләсе тәкъдим ителә. Чынлап та, А. Гыйләҗевны борчыган һәр проблема, нинди генә нечкә һәм четерекле булуына карамастан, публицистик язмаларында урын ала. Әйтик, җыентыктагы «Иман чикләвеге» мәкаләсендә әдип шагыйрь Хәсән Туфанның олылыгы алдында баш исә дә, күрми калырга ярамый торган хакыйкатьне билгеләп үтә: «Төрмә юлларын үткән, ничәмә-ничә ел «лаеш шулпасы эчкән» Туфанның чорыбызның бөек пәйгамбәре Александр Исаевич Солженицынга кизәнүен ни белән аңлатырга? Ул Солженицынны беренче сулышыннан ук танып алырга тиеш иде ләбаса?!» [28, 495 б.]

Бишенче бүлеккә урнаштырылган унбер хатирә – әдипнең рухи батырлыгын ул яшәгән дәвердә үк таныган һәм бәяләгән шәхесләрнең истәлекләре. Биредә Татарстан Республикасының беренче Президенты, Дәүләт киңәшчесе М.Ш. Шәймиев, галимә И. Андреева, язучылар Г. Ахунов, Р. Зәйдулла, Ш. Рәкыйпов, Р. Вәлиев, А. Литвин, М. Галиев, Т. Галиуллин, Р. Мөхәммәдиев истәлекләрендә Аяз Гыйләҗевның кулга алынуына сәбәп булган фактлар, әдипнең, М. Галиев теле белән әйткәндә, «алласыз һәм тарихсыз татар прозасы вәкиле» [28, 584 б.] булуга мөнәсәбәте, ниһаять, «каршылыклы фикерләрнең нык чәкәләшкән еллары»ндагы [28, 563 б.] әдәбиятның чын йөзе ачыла.

Алтынчы бүлектә тәкъдим ителгән биш документ – Нәкый Исәнбәтнең 1961 елны Аяз Гыйләҗевны Язучылар берлегенә алу тиешлеген дәлилләп язган мәкаләсе, 1963 елны Мәскәүдә «Дружба народов» журналы редакциясендә «Өч аршин җир» әсәре турында фикер алышу стенограммасы, 1976 елда Татарстан Язучылар берлегендә «Күзгә-күз» повестен тикшерү беркетмәсе, Мөхәммәт Мәһдиевнең әдип иҗаты хакындагы 1977 елгы телевизион чыгышы, венгр әдәбияты вәкиле, тәрҗемәче Арпад Галгоциның 2018 елда әдип иҗатына багышланган конференциядәге чыгышы стенограммалары фәнни җәмәгатьчелек һәм әдәбият сөючеләр өчен бәһаләп бетергесез кыйммәтле материал.

Китапның соңгы бүлеге – татар әдәбиятын дөнья аренасында күрергә хыялланган әдипнең иҗади мирасы белән рухланып дөньяга килгән Арпад Галгоци һәм татар шагыйрьләренең иҗат җимешләре, соңарган мәдхиясе, дияр идем.

«Аяз Гыйләҗев» дип исемләнгән әлеге фәнни-популяр җыентык – милләт хадименең иҗади мирасына бөтен дөньяга сибелгән төрки телле әдәбиятчыларның игътибарын җәлеп итәчәк китап. Әдәбият галиме Миләүшә Хәбетдинова Аяз Гыйләҗевның васыятен – милли әдәбиятыбызны дөнья аренасында таныту хыялын тормышка ашыру өчен күпер салып, иҗади мирасның каймагын бер җыентыкка туплап, киң җәмәгатьчелеккә бөтенлекле, саллы хезмәт рәвешендә тәкъдим итүгә ирешкән.

Әдәбият

1. Гыйләҗев А. Сайланма әсәрләр 6 т. / Төз. М.М. Хәбетдинова. Казан: Татар. кит. нәшр, 2013–2016.
2. Хабутдинова М.М. Его правда, его молитва // Гилязов А.М. Давайте помолимся! Казань: Татар. кн. изд-во, 2017. С. 480–490.
3. Хәбетдинова М. Хакасларда – «Өч аршын җир» // Сәхнә. 2016. №5. Б.10–13.
4. Хәбетдинова М.М. «Өч аршын җир» спектакле кыргыз сәхнәсендә // Сәхнә. 2020. №12. Б.16–19.
5. Хабутдинова М.М. Национальный миф в повести А.М. Гилязова «Три аршина земли» // Вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. 2009. № 1 (16). С. 103–109.
6. Хабутдинова М.М. Сакральная топонимика в творчестве А.М. Гилязова // Вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. 2010. № 4 (22). С. 235–240.
7. Хабутдинова М.М. Национальный хронотоп в творчестве А.М. Гилязова // Вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. 2010. № 2 (20). С. 188–196.
8. Хабутдинова М.М. Мифопоэтическая основа рассказа А. Гилязова «Листья мать-мачехи» // Вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. 2010. № 1 (19). С. 112–117.
9. Хабутдинова М.М. Роль музыки в творчестве А. Гилязова // Вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. 2011. № 1 (23). С. 272–278.
10. Хабутдинова М.М. Трансформация идеологических конструктов в повести Аяза Гилязова «Три аршина земли» (1962) // Филология и культура. Philology and Culture. 2011. № 2 (24). С. 238–241.
11. Хабутдинова М.М. Мифопоэтическая основа повести А. Гилязова «Качак» // Филология и культура. 2011. № 3 (25). С. 215–220.
12. Хабутдинова М.М. Роль Ф.М. Достоевского в формировании Аяза Гилязова как писателя // Вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. 2011. №4 (26). С.258–265.
13. Хабутдинова М.М. Топос Казани в творчестве Аяза Гилязова // Филология и культура. Philology and Culture. 2012. № 1 (27). С. 136–141.
14. Хабутдинова М.М. Из истории текста повести А.М. Гилязова «Җомга көн, кич белән...» (“В пятницу, вечером...”) (1979) // Филология и культура. Philology and Culture. 2012. № 3 (29). С. 156–163.
15. Хабутдинова М.М. Личность и творчество Ч.Айтматова в оценке татарского писателя А.М Гилязова // Филология и культура. Philology and Culture. 2013. № 2 (32). С. 270–276.
16. Хабутдинова М.М. Жанровое своеобразие романа-воспоминания А.М. Гилязова «Давайте помолимся!» // Европейский журнал социальных наук. 2014. № 6-1 (45). С. 207–212.
17. Хабутдинова М.М. Содержание и поэтика образа деятеля мусульманского духовенства в творчестве А.М. Гилязова (1928-2002) // Филологи-

ческие науки. Вопросы теории и практики. 2014. № 1–2 (31). С. 191–195.

18. Хабутдинова М.М. «Весенние караваны» (1972) А.М. Гилязова от замысла к воплощению // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2014. № 2–1 (32). С. 182–186.

19. Хабутдинова М.М. Сценическая история трагедии А. Гилязова «Три аршина земли» (на примере одноименных спектаклей реж. Ф. Ибрагимова, М.Салимзянова) // Филология и культура. Philology and Culture.2014. № 1 (35). С. 215–222.

20. Хабутдинова М.М. Новаторство А.М. Гилязова в повести «Посередине» // Казанская наука. 2015. № 4. С. 145–147.

21. Хабутдинова М.М. Жанровое своеобразие повести А.М. Гилязова «Кызлар язган хатлар» (1969-1970) («Девичьи письма») // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2015. № 11–3 (53). С. 194–196.

22. Хабутдинова М.М. Концепция творческой личности в творчестве А.М. Гилязова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2015. № 12-1 (54). С. 181–183.

23. Nasyrova, A.M., Khabutdinov, A.J., Khabutdinova, M.M., Mashakova, A. // The role of prayer discourse for karaganda concentration camp image creation in the works of Tatar writer Ayaz Gilyazov and the Kazakh poet Halim ZhaylybayAstra Salvensis. Том: 5. Выпуск: 10. P. 201–207.

24. Muhametshin, B., Khabutdinova, M., Khabutdinov, A.J. The ideological and artistic originality in the dramatization of the story ""on friday night"" (1972-1979) by Gilyazova A. M., made by A. Zaripov // Astra Salvensis Том: 5. Выпуск: 10. P. 191–198.

25. Faezova, L.R.; Khabutdinova, M.M.; Gaynyllina G.R.; Mashakova A. The Emigration Theme In Tatar Literature // MODERN JOURNAL OF LANGUAGE TEACHING METHODS Том: 8, Выпуск: 9, P. 66–71.

26. Khaybullina, A.A.; Zamaletdinov, R.R.; Khabutdinova, M.M.; Khabutdinov, A.J. Religious Vocabulary In Ayaz Gilyazov'S NOVEL Thinner Than Strings, Sharper Than Sword // MODERN JOURNAL OF LANGUAGE TEACHING METHODS Том: 8. Выпуск: 11. P. 399–405.

27. Хабутдинова М.М. Венгерский след в творчестве А.М. Гилязова // Филологические науки в МГИМО. 2018. № 1 (13). С. 104–112.

28. «Аяз Гыйләҗев»: исемле фәнни-популяр җыентык / төз. М.М. Хәбетдинова М.М. Казан: Җыен, 2023. 672 б.

РЕЦЕНЗИЯ НА НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ СБОРНИК «АЯЗ ГЫЙЛӘҖЕВ» (СОСТ. ХАБУТДИНОВА М.М. – КАЗАН: ҖЫЕН, 2023. – 672 Б.)

Гөлфия Расил кызы Гайнуллина,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
gulfiarasilevna@mail.ru.

В рецензии дается оценка научно-популярному сборнику «Аяз Гыйләҗев» (сост. Хабетдинова М.М. – Казан: Җыен, 2023. – 672 б.). В книгу вошли воспоминания, автобиографические произведения, критические, публицистические статьи, интервью с народным писателем РТ, лауреатом Государственной премии РТ им. Г. Тукая Аязом Гилязовым (1928–2002), хранящиеся в его личном архиве фотографии, документы. Материалы размещены по хронологии и исходя из жанрового разнообразия. В конце книги размещен «Татарский кодекс», взятый из рецензии Рафаэля Сибата на роман-воспоминание Аяза Гилязова «Давайте помолимся!»; в предисловии, научных статьях Милеуши Хабутдиновой о жанровом своеобразии писем и дневников писателя, в воспоминаниях первого президента РТ, Государственного советника РТ М.Ш. Шаймиева, литературоведа И. Андреевой, писателей Г. Ахунова, Р. Зайдуллы, Ш. Ракипова, Р. Валиева, А. Литвина, М. Галиева, Т. Галиуллина, Р. Мухаммадиева раскрывается вклад А.М. Гилязова в развитие национальной культуры, татарской литературы.

Ключевые слова: татарская литература, татарское литературоведение, литературная критика, воспоминания, дневники, А. Гилязов

DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-189-195

REVIEW OF MARCEL BAKIROV'S BOOK "MEN DE BER FIKER" ("A THOUSAND AND ONE THOUGHTS") (KAZAN: "KHALKYBYZ MIRASY" PUBLISHING HOUSE, 2023. 536 P.)

Flera Sagitovna Sayfulina,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
Flera.Sajfulina@kpfu.ru.

The purpose of the article is to convey to the reader the essence of Marcel Bakirov's book "Men de ber fiker" ("A Thousand and One Thoughts") and to determine the place of the book, chosen as our research object, in the field of literary criticism and folklore. The article establishes the author's purpose of writing this philosophical-sounding book and its target readers.

The article highlights the scientific value of this voluminous book, consisting of three chapters, and proves that the individual articles, presented in the chapters, describe various aspects of the scholar's work, they are compiled in a logical sequence, forming a single whole.

The research articles, presented in the first two chapters of the book, help to understand the work of the prominent scholar who has lived a long and hard life, who is conducting studies in the field of literary criticism, the history of poetry and folkloristics. The third chapter expresses the author's desire to transfer research results to other scholars, to be loyal to the chosen profession and reveals the secrets of achieving great success. It is proven that such work is very important for aspiring young scholars.

Key words: Marcel Khaernasovich Bakirov, folklore studies, literary studies, history of poetry

A reader who will pick up this book should undoubtedly see that its author, Marcel Bakirov, is a famous literary critic, folklorist, the author of a dozen monographs and numerous other research works.The mentioned works were perceived by the scientific community as a new word, a discovery in literary criticism, in explaining the essence of Tatar oral folk art. During Marcel Bakirov's presentation of his dissertation for the candidate of philology degree (1972), in addition to the members of the academic dissertation council, there were prominent figures of the Tatar people present, among them Naki Isanbet, Baki Urmanche, Mukhammat Gainullin, Gazi Kashshaf and Khasan Tufan, which testified to the interest that his work aroused. The work of the young man, who had just embarked on the scientific path, was highly appreciated. Positive reviews of the dissertation came from the famous Turkologist A. Shcherbak, the famous scholar, Professor of Leningrad University Gabdrakhman Tagirzyanov, the expert in aruz (theory of versification) from Azerbaijan Akram Jaffar, the scholar studying the structure of the poem, Professor from Kazakhstan Zaki Akhmetov, the Uyghur scholar Morat Khamraev, the Uzbek scholar Uzbek Tuychiev and the Bashkir scholar Gaisa Khusainov. The first opponent, the honored scholar Gali Khalit, evaluating the dissertation, pointed out that M. Bakirov's work was completed at the level of a doctoral dissertation, which proved the high scientific potential of the young scholar, testifying to the fact that an accomplished scholar had entered the Tatar language studies.

M. Bakirov's book "Men de ber fiker" ("A Thousand and One Thoughts") begins in an unusual way: with his poem "Zhanym erner yeshep tuimaganga" ("My Heart Will Ache because I Have Not Lived Enough"), proposed by the author instead of an introduction. These lines can be perceived as a poetic appeal of the scholar who has devoted his life and its meaning to the harmony of the poetic word and is now ready to convey it to the reader. The philosophy of life, his experiences and the hopes of the person, who over the course of almost a century has gone through many life's trials and tribulations, but has devoted his entire life to literary criticism, who considers that the majestic "key to the mind," is contained in the following poetic lines:

Chorlar kumgen katlamnarda (In layers buried for centuries,)

Ene belen koe kazydym. (I dug a well with a needle)

Ezene toshrem erak babamnarnyn, (I joined the trail of my distant grandfather)

Chongyllarda mayak kabyzdym. (I lit a beacon in the abyss)

Tik sutelmi kala akhyrgacha (It just doesn't turn around, it stands its ground)

Uzem zyigan serler yomgagy. (A bundle of secrets collected by myself)

Bez – fanatik mogikannar kitkech, (When we Mohican fanatics leave,)

Tamchydan kul yasar kem tagy?! (Who else will make a lake out of drops??!)

This voluminous book is printed in three chapters, divided according to the purpose of the work.

The first chapter, called "Atakly hem tanylgan shekheslerebez". (Retsenziyeler, izhat portletlary, ocherklar (p. 5) ("Respected and Famous People" (Reviews, creative portraits, essays (p. 5)), introduces the reader to the work of almost 30 famous personalities who have earned recognition in the literary art of the Tatars. Introduction to Tatar poetry, starting from the work of Utyz-Imeni, Gabdelzhabbar Kandaly and to modern poets Renat Kharis, Muhammad Mirza and Elmira Sharifullina, makes it possible to clearly present its development. The scholar, who identifies the poet's work as the object of his study, in our opinion, has managed to skillfully find a key word, a concept that is akin to a symbol, which determines the essence of this poet's work. In the definition of M. Bakirov, for example, Utyz Imeni is "paving the way from stagnation to renewal", Gabdelzhabbar Kandaly is "the poet who has brought love from heaven to earth", the Honored Scientist, playwright N. Isanbet is "People's Academician Naki Isanbet". Thus, the title of the article itself helps to understand the value of the work, the creative power of the individual that will be discussed. With the help of this "key", the author prepares the student for comprehending the article. Further articles follow: "Shigri suz kuetnen sere" ("The Poetic Word is the Secret of Power") (110 years have passed since the birth of Musa Jalil), "Shigyr garmoniyase" ("Harmony of a Poem") (Review of the book of the same name by Nail Yuziev), "Fen korable kapitany" ("The Captain of the Ship of Science") (Creative and social portrait of Mansur Khasanov), "Chyn galim hem pedagog" ("Real Scholar and Teacher") ("In connection with the 70th anniversary of Rezeda Ganieva"), etc. When revealing the creative power of the Tatar poets and presenting their beautiful works, the scholar skillfully selects metaphors and epithets: for example, the article, dedicated to the work of Renat Kharis, is titled "Shigyr zhandyr, shigyr kandyr" ("A Poem Is the Soul, a Poem Is Blood"), the article dedicated to the 75th anniversary of the poet Delfat Malikov's birth is called "Elanny sairatkan Zelfet fenomeny" ("The Phenomenon of Zulfat, Who Made the Snake Sing"), the article about the work of Kharras Ayup has the name "Doldolne iyerlegen shagyir" ("The Poet, Riding a Winged Fairytale Horse"), the article about the work of Muhammad Mirza is given with an explanation of the witty conclusions in his works and is called instructively, like in folk sayings, "Akyl achkychy is suz" ("The Key to the Mind Is the Word"). In addition, this chapter contains the articles "Katarsis tudyra aluchy shagyire" ("The Poetess Capable of Producing Catharsis") (based on the work of Elmira Sharifullina), "Igelekle irne il onytmas!" ("The Country Will Not Forget a Grateful Man") (dedicated to the work of Shaikhelislam Sadretdinov), "Monga torelgen mogzhiza" ("A Miracle Wrapped in Melody") (about the singer Gulzada Safiullina), "Altyn kully superkhirurg" ("Super Surgeon with His Hands Made of Gold") (about our compatriot, doctor Ravil Shaimardanov) and others, full of the author's admiration for the people who have reached heights in their fields.

In the second chapter of the book (Izhadi mirasybyz ezlerennen. (Fenni ezlenuluremnen ber tematik torkeme)) (In the Footsteps of Our Creative Heritage. (One Thematic Group of My Scientific Research)), a number of research articles are presented, they are dedicated to the problems in the field of folklore. This chapter contains M. Bakirov's articles on the development of Tatar folk art, the diversity of genres, the essence of national holidays; they show the roots of the Tatar poem and discuss the issues of teaching these spiritual values at school. These works, based on deep scientific analysis and generalizations, help to understand the trends of the scholar's research and the results of his scientific studies.

The third chapter of the book "Shekhesem hem fenni eshchenlegem turynda" (Zamandashlarymnyn beyelemelerennen kayber urnekler, p. 419) ("About My Personality and Research Work (Some examples from the reviews of my contemporaries, p. 419)") is especially important for a young reader seeking to understand the great scholar's work. The chapter begins with an article by Doctor of Philology, Prof. Anvar Sharipov, "Shundyi tatar tyurkology bar" ("There Is Such a Tatar Turkologist") (Kazan utlary, 2013, No. 12). This work is rightfully placed here,

because it describes the entire life of the future scholar from his childhood until the time when he became an accomplished scholar. An instructive story about the fate of the scholar's parents, about his childhood experiences, his sincere aspirations and hard work, his endless quests and, despite everything, his ability to achieve his goals, helps to understand Marcel Bakirov's path to Tatar science and the scientific essence of his works.

We believe that for young scholars, for those who want to reach heights in science, the second article in this chapter will be of special interest. Titled "Izvlecheniya iz otzyvov doktorskoi dissertatsii Bakirova M. Kh." (Tema dissertatsii: "Genezis i drevneishie formy obshchetyurkskoi poehzii") ("Extracts from reviews of M. H. Bakirov's doctoral dissertation " (the dissertation topic is "Genesis and ancient forms of common Turkic poetry")), the article presents excerpts from reviews of Marcel Bakirov's doctoral dissertation. Here, the views of distinguished scholars on M. Bakirov's work are given, the scientific novelty of the dissertation is indicated and the valuable findings in the area of his research are assessed. In the reviews of the Academy of Sciences of Tatarstan, its member M. Khasanov, Academician of the Bashkortostan Academy of Sciences G. Khusaenov and Professor of Yakut University N. Toburakov, this dissertation is assessed as an important, complete, comprehensive and epoch-making work, which has laid the foundation for a new scientific trend, studying the genetic-evolutionary development of Turkic poetry.

The article "Shigri zhan ahene" ("Poetic Spiritual Harmony") ("Kazan utlary", 2009, No. 9) was written by Doctor of Philology, Professor of Kazan University Talgat Galiullin, a scholar who studied the trends of Tatar poetry; it was written during the celebration of Marcel Bakirov's 75th anniversary, and it had the form of a review of the scholar's textbook for universities "Tatar folklory" ("Tatar Folklore") ("Magarif", 2008), which was published at that time. In the article, the author defines the relevance of this work as follows: "Despite the fact that we were constantly collecting folklore, carrying out practical and research work, we felt the need for serious research work that would reveal the philosophical, aesthetic value and immortality of this wealth, determining the prospects for scientific research, the work that could become a textbook for educational institutions. In this regard, the publication of the book by M. Bakirov has become a particularly significant event". The article describes the structure of the book, notes its value in terms of defining folklore genres and other aspects.

The article by Mansur Khasanov, the President of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan "Bu kader tirenge bereunen de utep kergene yuk ide ele" ("No One Has Ever Reached So Deep"), the very title of which reveals the essence of the article, proves the importance of Marcel Bakirov's works, the depth of his thought, the value of his discoveries. The emphasis is placed on the fact that the ideas of the scholar have a theoretical and practical basis; they are based on related sciences – poetics, art history, aesthetics, philosophy, ethnography, history, archeology, cultural studies, etc. This chapter also contains the words said about Marcel Bakirov's personality and his works by the scholar Rifa Rahman, writer Marcel Galiev, linguist Gumer Sattar-Mullile, writer Foat Sadriev, historian Rafael Muhammetdinov, folklorist Fanzili Zhaukharova, Academician Indus Tagirov and others.

Thus, this book, "A Collection of Articles Dedicated to the 90th Anniversary of Prof. Marcel Bakirov", indeed, as the compilers note, has achieved its goal: the publication helps to understand the essence of the scholar's work and the stages of his career in science.

МАРСЕЛЬ БАКИРОВНЫҢ «МЕҢ ДӘ БЕР ФИКЕР» (КАЗАН: «ХАЛКЫБЫЗ МИРАСЫ» НӘШРИЯТЫ, 2023. 536 б.) КИТАБЫНА БӘЯЛӘМӘ

Флера Сәгыйть кызы Сәйфулина,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
Flera.Sajfulina@kpfu.ru

Тәкъдим ителгән мәкалә Марсель Хәернас улы тарафыннан төзелгән «Мең дә бер фикер» дип аталган китапның асылын ачыклауга һәм укучыга җиткерүгә юнәлтелгән. Тикшерү – бәяләү объекты итеп алынган хезмәтнең исеме әдәбият гыйлеме, фольклористика фәне өлкәләрендә танылган галим эшчәнлегендә нинди урын тотуын, әлеге фәлсәфи яңгырашлы исемле китапның авторы тарафыннан нинди максатта, кайсы укучыны күз алдында тотып төзелүен ачыклаудан гыйбарәт.

Мәкаләдә өч бүлектән торган әлеге саллы китапның фәнни кыйммәте ачыклана, бүлекләрдә тәкъдим ителгән аерым мәкаләләрнең галим эшчәнлегенең төрле юнәлешләрен чагылдырып, үзенчәлекле070 бербөтенне тәшкил итәрлек эзлеклелектә, эчке логикага нигезләнеп төзелгән булуы дәлилләнә.

Китапның алдагы ике бүлегендә тәкъдим ителгән фәнни мәкаләләр – озын гомер юлын үткән, катлаулы вакыйгаларны кичергән олпат галимнең әдәбият белеме, шигърият тарихы, фольклористика өлкәсендәге эшчәнлеген шактый тулы күзалларга ярдәм итә. Өченче бүлекнең кыйммәте исә – галим эшчәнлегенең, фәнгә, сайлаган һөнәргә тугры булуның нәтиҗәсен, олы уңышка ирешүнең серләрен күрсәтүдә дип бәяләнә. Мондый хезмәтнең фән өлкәсендә тәүге адымнарын атлаучы яшь буын өчен аеруча бәһале булуы раслана.

Төп төшенчәләр: Марсель Хәернас улы Бакиров, фольклористика, әдәбият гыйлеме, төрки шигырь тарихы

«Мең дә бер фикер» дип аталган әлеге китап олпат галим тарафыннан үзенең 90 еллык олы юбилеен билгеләп үтергә әзерләнгән көннәрдә бастырыла. Димәк, әлеге басманы галимнең тормыш һәм эшчәнлегенең аерым бер чорына билгеле бер йомгагы, нәтиҗәсе дип тә карарга мөмкин.

Китапны кулына алган укучы, әлбәттә, аның авторы – Марсель Бакировның җитмешенче еллардан башлап, бер-бер артлы дөнья күргән күпсанлы фәнни хезмәтләр авторы, танылган әдәбият галиме, фольклорчы, тюрколог булуын күз алдында тотарга тиеш. Аның хезмәтләре фәнни җәмәгатьчелек тарафыннан әдәбият гыйльмиятендә, татар халык авыз иҗатының асылын аңлатуда яңа сүз, ачыш буларак кабул ителде. Марсель Бакировның кандидатлык диссертациясен яклау утырышында (1972 ел) гыйльми яклау советы әгъзаларыннан тыш, татарның асыл шәхесләре, шул исәптән Нәкый Исәнбәт, Бакый Урманче, Мөхәммәт Гайнуллин, Гази Кашшаф, Хәсән Туфан кебекләрнең катнашуы гына да фән юлына баскан ир-егетнең әлеге хезмәтенә никадәр зур игътибар, кызыксыну булуы турында сөйли. Диссертациягә танылган тюрколог А.М. Щербак, Ленинград университеты профессоры, күренекле галим Габдрахман Таһирҗанов, Азәрбайҗаннан гаруз белгече Әкрәм Җәффар, Казахстаннан шигырь төзелешен өйрәнүче галим, профессор Зәки Әхмәтов, уйгыр галиме Морат Хамраев, үзбәк галиме Үзбәк Туйчиев, башкорт галиме Гайсә Хөсәеновларның уңай фикере, диссертациягә бәя бирүче беренче оппонент, атаклы галим Гали Халитнең М. Бакиров хезмәтенең докторлык диссертациясе дәрәҗәсендә башкарылган булуына басым ясавы – яшь галимнең фәнни потенциалы зурлыгын раслый, татар сүз сәнгатен гыйльми өйрәнүгә җитлеккән галим килүе хакында сөйли.

Аннан соң илле ел вакыт узган, фән дөньясында беренче ачышларын ясаган яшь галим исә фәнни эшчәнлеге белән төрки дөньяга танылган олуг шәхес, олпат галим булып җитлеккән.

М. Бакировның әлеге китабы көтелмәгәнчә, авторның кереш урынына тәкъдим иткән «Җаным әрнер яшәп туймаганга» дип аталган шигыре белән башлана. Әлеге юллар галимнең поэтик мөрәҗәгате, үз тормышы-яшәешенең асылын, кредосын, мәгънәсен шигъри сүз

гармониясенә салып, укучыга җиткерүе дип кабул ителергә хаклы. Гасырга якын тормыш юлында катлаулы сынауларны үтеп, гомерен әдәбият фәненә хезмәт итүгә багышлаган, галиҗәнап сүзне – «акыл ачкычы» дип санаган шәхеснең яшәү фәлсәфәсе, борчулары, өмете түбәндәге шигырь юлларына салынган:

Чорлар күмгән катламнарда
Энә белән кое казыдым.
Эзенә төштем ерак бабамнарның,
Чоңгылларда маяк кабыздым.

Тик сүтелми кала ахыргача
Үзем җыйган серләр йомгагы.
Без – фанатик могиканнар киткәч,
Тамчыдан күл ясар кем тагы?!

Әлеге саллы китап авторның максатына ярашлы өч зур бүлеккә туплап тәкъдим ителгән.

«АТАКЛЫ ҺӘМ ТАНЫЛГАН ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ». (РЕЦЕНЗИЯЛӘР, ИҖАТ ПОРТРЕТЛАРЫ, ОЧЕРКЛАР [5 б.] дип исемләнгән беренче бүлек укучыны татарның әдәбият-сәнгатендә танылу алган өч дистәгә якын шәхесе иҗаты белән таныштыра. Утыз-Имәни, Габделҗаббар Кандалыйлардан башлап, замана шагыйрьләреннән Ренат Харис, Мөхәммәт Мирза, Эльмира Шәрифуллина иҗатына кадәр күзәтү – татар шигърияте үсешен шактый эзлекле күзалларга мөмкинлек бирә. Үзе өйрәнү объекты итеп алган әдип иҗатын ачуда, галим, безнеңчә, бик оста рәвештә әлеге шагыйрьнең иҗат асылын билгеләрлек ачкыч сүз – символ дәрәҗәсендә торырлык гыйбарә, асыл сүзне таба алган. М. Бакиров билгеләмәсендә, мәсәлән, Утыз Имәни – «Торгынлыктан яңарышка юл яручы», Габделҗаббар Кандалый – «Мәхәббәтне күктән җиргә төшергән шагыйрь», халкыбызның атаклы галиме, драматург Н. Исәнбәт исә – «Халык академигы Нәкый Исәнбәт». Шул рәвешле, хәтта мәкалә исеме дә алда сүз алып барылачак шәхеснең эшчәнлеген, иҗатының, хезмәтләренең кыйммәтен аңларга ярдәм итә, автор әлеге «ачкыч» ярдәмендә укучыны мәкаләне аңларга әзерли. Алга таба «Шигъри сүз куәтенең сере» (Муса Җәлилнең тууына – 110 ел), «Шигырь гармониясе» (Нил Юзиевның әлеге исемдәге китабына бәяләмә), «Фән корабле капитаны» (Мансур Хәсәновның иҗат һәм социаль портреты), «Чын галим һәм педагог» (Резеда Ганиеваның 70 яшьлеге уңае белән) һ.б. хезмәтләре тәкъдим ителә. Татар поэзиясенең асыл үрнәкләрен тудырган авторлар иҗатын ачканда, галим шагыйрьләргә тиң метафора, эпитет остасына әверелә: мисалга, «Ренат Харис иҗатына аналитик караш» дигән аңлатма белән бирелгән мәкаләнең исеме «Шигырь җандыр, шигырь кандыр» дип тәгаенләнгән, шагыйрь Дөлфәт Маликовның тууына 75 ел уңаеннан язылган мәкалә исеме «Еланны сайраткан Зөлфәт феномены» дип бирелгән, Харрас Әюп иҗатын ачуга юнәлтелгән мәкаләсе «Дөлдөлне иярләгән шагыйрь» дип аталган, «Мөхәммәт Мирза иҗатында җор-үткен фикер сөреше» дигән аңлатма белән бирелгән язмасы халык әйтемнәрендәгечә гыйбрәтле итеп, «Акыл ачкычы – сүз» дип куелган. Болардан тыш, әлеге бүлектә «Катарсис тудыра алучы шагыйрә» (Эльмира Шәрифуллина иҗаты буенча), «Игелекле ирне ил онытмас!» (Шәйхелислам Садретдинов эшчәнлеген ачуга багышланган), «Моңга төрелгән могҗиза» (җырчы Гөлзадә Сафиуллина хакында), «Алтын куллы суперхирург» (якташы, табиб Равил Шәймәрданов турында) һ.б. мәкаләләр – үз өлкәсендә югары казанышларга ирешкән шәхесләргә карата авторның соклану тулы язмалары урын алган.

Китапның икенче бүлегендә (ИҖАДИ МИРАСЫБЫЗ ЭЗЛӘРЕННӘН. (ФӘННИ ЭЗЛӘНҮЛӘРЕМНЕҢ БЕР ТЕМАТИК ТӨРКЕМЕ)) галимнең фольклористика өлкәсендәге эзләнү проблемаларын яктыртуга багышланган фәнни юнәлештәге мәкаләләренең бер бәйләме тәкъдим ителә. Әлеге бүлектә М.Х. Бакировның татар халык авыз иҗаты үсешенә, жанрлар үзенчәлегенә, милли бәйрәмнәребезнең асылын өйрәнүгә, татар шигыренең тамырларын ачыклауга, әлеге рухи кыйммәтләрне мәктәптә укыту мәсьәләләренә багышланган мәкаләләре тупланган. Тирән фәнни эзләнүләргә, гомумиләштерүләргә нигезләнгән милли мәдәният-сәнгатебезнең аз өйрәнелгән, бәхәсле һәм четерекле якларын өйрәнүгә юнәлтелгән әлеге хезмәтләр галимнең гыйльми эшчәнлегенең юнәлешләрен, фән өлкәсендәге киңкырлы эзләнүләре нәтиҗәләрен күзалларга ярдәм итә.

Китапның «ШӘХЕСЕМ ҺӘМ ФӘННИ ЭШЧӘНЛЕГЕМ ТУРЫНДА» (ЗАМАНДАШЛАРЫМНЫҢ БӘЯЛӘМӘЛӘРЕННӘН КАЙБЕР ҮРНӘКЛӘР, [419 б.] дип аталган өченче бүлеге – олпат галимнең эшчәнлеген аңларга омтылган яшь укучы өчен аеруча әһәмиятле. Бүлек филология фәннәре докторы, профессор Әнвәр

Шәриповның «Шундый татар тюркологы бар» («Казан утлары», 2013, №12) дип аталган мәкаләсе белән ачыла. Әлеге хезмәтнең нәкъ шушы урында бирелүе акланган, чөнки монда булачак галимнең гомер сукмагы бала чагыннан алып, олуг галим булып җитлеккәнчегә кадәр күздән кичерелә. Галимнең ата-анасы язмышы, бала чагында кичергәннәре, самими омтылышлары, якты хыялларының тырыш хезмәт, туктаусыз эзләнүләр, бернигә карамыйча, максатка ирешүе хакындагы гыйбрәтле кыйсса – Марсель Хәернас улының татар фәненә килү юлын һәм хезмәтләренең гыйльми асылын аңларга мөмкинлек бирә.

Яшь галимнәр, гыйльми биеклекләргә ирешергә хыялланучылар өчен бүлектә тәкъдим ителгән икенче язма кызыклы булыр дип уйлыйбыз. «Извлечения из отзывов докторской диссертации Бакирова М.Х.» (Тема диссертации: «Генезис и древнейшие формы общетюркской поэзии») дип аталган баш астындагы язмалар Марсель Бакировның докторлык хезмәтенә бәяләмәләрдән сөземтәләр рәвешендә бирелгән. Монда атаклы галимнәрнең М.Х. Бакиров хезмәтенә карашлары, диссертациянең гыйльми яңалыгы, фән өлкәсендә кыйммәтле табышлары югары бәяләнә. Татарстан Фәннәр академиясе әгъзасы М.Х. Хәсәнов, Башкортстан Фәннәр Академиясе академигы Г.Б. Хөсәенов, Якут университеты профессоры Н.Н. Тобураковлар бәяләмәсендә әлеге диссертация җитди, җитлеккән, комплекслы, эпохаль, фәндә яңа юнәлешне башлаган, төрки поэзиянең генетик-эволюцион үсеш нигезләрен ачкан кыйммәтле хезмәт буларак бәяләнә.

Татар шигъриятенең үсеш тенденцияләрен җитди фәнни нигездә өйрәнүче галим, филология фәннәре докторы, профессор, Казан университеты галиме Тәлгат Галиуллинның «Шигъри җан аһәңе» («Казан утлары», 2009, № 9) мәкаләсе Марсель Хәернас улының 75 яшен билгеләп үткән көннәрдә галимнең шул вакытта дөнья күргән югары уку йортлары өчен тәгаенләнгән «Татар фольклоры» («Мәгариф», 2008) дәреслегенә бәяләмә рәвешендә язылган. Әлеге хезмәтнең актуальлеген мәкалә авторы түбәндәгечә билгели: «Бездә фольклорны җыю, гамәли вә фәнни өйрәнү эше даими алып барылса да, бу байлыкның фәлсәфи-эстетик бөеклеген, үлемсезлеген ачып, гыйльми тикшеренүләрнең перспективасын билгеләгән һәм уку йортлары өчен дә дәреслек булырдай бер җитди хезмәткә ихтыяҗ сизелә иде. М. Бакировның әлеге хезмәте бу җәһәттән сөенечле күренеш булды». Мәкаләдә китапның төзелеше, фольклор җанрлары төрлелеген тәкъдим итүе ягыннан кыйммәте һ.б. яклары ачыклана.

ТР Фәннәр академиясе президенты Мансур Хәсәновның «Бу кадәр тирәнгә берәүнең дә үтеп кергәне юк иде әле» дип аталган, исеме үк язманың асылын ачып сала торган мәкаләсе галим Марсель Бакиров хезмәтләренең җитдилеген, фикер йөртүенең тирәнлеген, ачышларының кыйммәтен раслый. Галим фикеренең фәнни-гамәли яктан нигезләнгән булуын, чиктәш фәннәргә – шигырь белеме, сәнгать гыйлеме, эстетика, фәлсәфә, этнография, тарих, археология, культурология һ.б. – нигезләнеп расланган булуына басым ясала. Әлеге бүлектә шулай ук, галимә Рифә Рахман, язучы Марсель Галиев, тел галиме Гомәр Саттар-Муллиле, язучы Фоат Садриев, тарих фәннәре галиме Рафаэль Мөхәммәтдинов, фольклорчы-галимә Фәнзилә Җәүһәрова, академик Индус Таһиров һ.б.ның Марсель ага Бакиров шәхесенә, хезмәтләренә мөнәсәбәтле фикерләре тупланган.

Шул рәвешле, әлеге китап, чыннын да, төзүчеләр тарафыннан билгеләнгәнчә, ПРОФЕССОР МАРСЕЛЬ БАКИРОВНЫҢ 90 ЯШЕ ТУЛУГА БАГЫШЛАНГАН ҖЫЕНТЫК буларак, үз максатына ирешкән: басма галимнең эшчәнлегенең асылын аңларга, гыйльми үсеш баскычларын күзалларга ярдәм итә.

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ МАРСЕЛЯ БАКИРОВА «ТЫСЯЧА И ОДНА МЫСЛЬ» (КАЗАНЬ: ИЗДАТЕЛЬСТВО «ХАЛКЫБЫЗ МИРАСЫ», 2023. 536 с.)

Флера Сагитовна Сайфулина,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казан, ул.Кремлевская, д. 18
Flera.Sajfulina@kpfu.ru

Статья написана в жанре рецензии на сборник научных трудов М. Х. Бакирова «Мең дә бер фикер» («Тысяча и одна мысль»). Кратко охарактеризованы его разделы, очерчена целевая аудитория. Научные труды ученого позволяют сформировать представление о многогранной деятельности М. Х. Бакирова, а статьи современников – охарактеризовать его личность в многообразии его интересов, ценностных ориентиров.

Ключевые слова: Марсель Хаернасович Бакиров, фольклористика, литературоведение, история тюркского стиха

Scientific Chronicles of the Turkic World

Төрки дөнья фәнни хроникасы

Научная хроника тюркского мира

DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-196-207

LATEST EVENTS IN THE SECOND HALF OF 2023

On September 4–6, the International Research Conference "Modern Solutions to Current Problems of Eurasian Archeology" was held in Barnaul at Altai State University. It was dedicated to the 60th anniversary of Alexey Tishkin, a doctor of historical sciences, professor, head of the Department of Archeology, Ethnography and Museology of Altai State University, member of the Council of the Russian Historical Society Department in the Altai Territory, and the 35th anniversary of the Department of Archaeology, Ethnography and Museology.

The conference was attended by the scholars, doing research in the field of steppe Eurasia archeology. The conference brought together more than 70 participants, representing various scientific centers of the Russian Federation, Kazakhstan and Mongolia. From the Republic of Tatarstan, the head of the A. Khalikov Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Doctor of History A. Sitdikov participated in the conference with his report "Cities of the Golden Horde of the Volga Region: Stages of Their Formation and Development." In his speech, he highlighted the multifaceted and complex research work of the hero of the day and the fruitful cooperation between the two scientific centers.

On the sidelines of the conference, promising All-Russian scientific research projects in the field of nomadic cultures in steppe Eurasia were discussed with the representatives of leading archaeological centers (for more details see: http://archtat.ru/arheologiyu-stepnoj-evrazii-obsudili-v-altajskom-gosudarstvennom- university/).

On September 14–15, the Congress on the History of Turkic States was held in Cholpon-Ata, the Issyk-Kul Region of Kyrgyzstan. The event was organized by the Turkic Academy with the support of the Ministry of Education and Science of Kyrgyzstan.

More than 50 Turkologists from Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkey, Uzbekistan, Mongolia, Russia, Bulgaria and other countries took part in the sessions of the Congress.

The event aimed to intensify and enhance research on the history of the Turkic states, encouraging scientific cooperation in this area.

At the sessions, the participants discussed the historical events from ancient times to the present day, the political and military history of the Turkic states from tribal unions to nomadic empires in chronological order (see more: http://archtat.ru/kyrgyzstane-proshel-i-kongress-istoriya- tyurkskoj-gosudarstvennosti/).

On October 17, the International Research Conference “The History of Writing of European Civilization and the Written Culture of the Peoples in Russia” was held at the National Library of the Republic of Tatarstan.

The Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan and the St. Petersburg Institute of History of the Russian Academy of Sciences, within the framework of the International Research Conference, presented a joint project - the internet portal “History of Writing in European Civilization”. The portal contains publicly available writing samples, representing the history of writing in different traditions and different languages in the form of digital copies of handwritten and epigraphic monuments from Russian archives.

The conference was attended by leading experts in source studies, textual scholars, linguists and archaeographers studying texts of Latin, Greek, Cyrillic, Arabic, Hebrew and other alphabets, representing scientific schools of the Republic of Tatarstan, Moscow, St. Petersburg, regions of the Russian Federation and the near abroad (Kazakhstan, Azerbaijan, Uzbekistan, etc.).

As part of the conference, the opening of the Exhibition “History of Writing in European and Eastern Civilization” took place. It thematically presented three sections devoted to the Cyrillic tradition, Arabic writing and Latin script (for more details see: http://archtat.ru/mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-istoriya-pisma-evropejskoj-tsivilizatsii-i-pismennaya-kultura-narodov- rossii/).

On October 18, the 3rd International Altaic Forum “Unity of Slavic and Turkic Peoples in the Past and Present” was held at Altai State University in the city of Barnaul.

The key topics were archaeological research in the territory of Greater Altai, ethnocultural, ethnographic and political-legal processes in Central Asia in the past and present and reflection of the history of Slavic and Turkic peoples in the media space. The main goal of the forum was to conduct discussions of the international Turkic community concerning modern scientific research on the history of Turkic civilization and to develop proposals for further integration in the fields of education, science and culture in the Eurasian space (see more: https://historyrussia.org/sobytiya/v -barnaule-sostoyalos-otkrytie-iii-mezhdunarodnogo-altaisticheskogo-foruma.html?ysclid=loxbfnwy4k527689444).

On October 30, the Research and Practice Forum dedicated to the study of fortification monuments of the 16th–19th centuries was held in Moscow. The forum was organized by the Russian Historical Society and the Fatherland History Foundation.

The forum was attended by the Deputy Minister of Science and Higher Education of the Russian Federation, co-chairman of the Russian Historical Society K. Mogilevsky, the chairman of the board of the Russian Historical Society, executive director of the Fatherland Foundation R. Gagkueva, as well as experts in fortifications of the 16th–19th centuries from Arkhangelsk, Belgorod, Volgograd, Voronezh, Irkutsk, Lipetsk, Omsk, Penza, Rostov, Sakhalin and Tyumen Regions, and the Republics of Mari El and Tatarstan.

During the event, the participants were familiarized with the results of a comprehensive project of the Russian Historical Society for the study, preservation and popularization of fortification monuments in Russia (for more details see: http://archtat.ru/nauchno-prakticheskij-forum-po-izucheniyu-pamyatnikov-fortifikatsii-rossii- xvi-xix-vv/).

2023 marks the 145th anniversary of the creation of the Society for Archaeology, History and Ethnography at the Imperial Kazan University, one of the leading scientific societies in Russia in the 1878s–1930s whose goal was a comprehensive study of the history of the Volga Region peoples.

As part of the anniversary celebrations, on October 26–27, the city of Bolgar and the village of Bilyarsk of the Republic of Tatarstan hosted the Round Table “The Society for Archaeology, History and Ethnography and the Study of Bilyar” and the Field Seminar “Medieval Cities on the Transcontinental Trade Routes of Eurasia.”

More than forty experts from Bilyarsk, Bolgar, Bishkek (the Kyrgyz Republic), Kazan, Naberezhnye Chelny, Samara, Samarkand (the Republic of Uzbekistan) took part in the Round Table discussions; reports were heard on the activities of the Society for Archeology, History and Ethnography at the Kazan Imperial University devoted to the study of the Bilyar settlement antiquities, certain aspects of the study of Bolgar and Bilyar settlements and the problems of museum collection acquisition (see more: http://archtat.ru/145-let-sozdaniyu-obshhestva-arheologii-istorii-i-etnografii-pri-kazanskom-universitete/).

On October 26, the presentation of the seven-volume publication "Archaeology of the Volga-Urals" took place at the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan.

The preparation for the publication had been in progress since 2016 as part of the implementation of the state program "Preservation of the National Identity of the Tatar People." The team of authors included about 100 researchers - leading archaeologists from major scientific centers and universities of Kazan, Moscow, Ufa, Izhevsk, Samara, Yoshkar-Ola, Cheboksary, Saransk, Astrakhan, Syktyvkar and Kirov.

The seven-volume edition "Archaeology of the Volga-Urals" represents a modern academic view on more than a sesquicentennial experience in archaeological research in one of the most significant and unique historical and cultural areas of Eurasian continent. The study allows us to take a fresh look at archaeological data and make them the basis for a comprehensive reconstruction of the history of the Volga-Ural Region population from antiquity to early modern times (see more: http://archtat.ru/v-akademii-nauk-respubliki-tatarstan -sostoitsya-prezentatsiya-semitomnogo-izdaniya-arheologiya-volgo-uralya/).

On October 30–31, the 2nd International Research and Practice Conference "Experience in the Preservation and Development of Traditional Culture in the Modern World" was held at the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Folk Arts and Crafts", dedicated to the Year of National Cultures and Traditions in Tatarstan.

In his welcoming speech, the President of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan Rifkat Minnikhanov expressed his gratitude to all participants in the event and wished success in further research and creative work on the revival of folk arts and crafts, constructive dialogue and effective interaction in the development of centuries-old cultural and scientific ties between our countries and peoples.

Within the framework of the conference, an exhibition "Traditional Culture of the Peoples of the Volga and Urals Region in the Modern World" presented sets of costumes and products of folk arts and crafts.

The Conference was attended by scholars from Azerbaijan, Kazakhstan, Uzbekistan, Izhevsk, Yoshkar-Ola, Saransk, Cheboksary, Ufa, Yaroslavl, etc., as well as representatives of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, research and educational institutions of the Republic, the media, etc. (for more details see: http://www.antat.ru/ru/news/17026/).

On November 8, the Round Table "Current Problems of Field Ethnomusicology" was held at the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University. The organizers of the Round Table were the Research Center for Strategic Research in the field of native languages and cultures of the Higher School of National Culture and Education named after Gabdulla Tukay IFMK and the Center for the Development of Tatar National Culture "Tatar Relics".

The event was attended by such prominent figures of science and art as the Honored Artist of the Republic of Tatarstan F. Zavgarova; the Honored Artist of the Republic of Tatarstan, Head of the Center for Art History of the G. Ibragimov IYALI of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Doctor of Art History R. Sultanova; the Honored Artist of the Republic of Tatarstan, Associate Professor of the Kazan State Conservatory, Candidate of Art History G. Makarov; the Honored Artist of the TASSR, People's Artist of the Republic of Tatarstan, Honorary Worker of Higher Professional Education of the Russian Federation M. Galeev; the Honored Worker of Culture RT, Professor in the Department of Ethno-Artistic Creativity and Music Education of the Kazan State Institute of Culture, Candidate of

Pedagogy A. Enikeeva; the Chief Specialist in the Department for the Implementation of National Policy in the Field of Linguistic Culture of the Kazan City Hall, Candidate of Art History L. Ziganshina and others. They considered such issues as the problems of studying folk music in Tatar art history, modern trends in collecting folk music, activities in the area of field ethnomusicology, etc.

(for more details see: https://kpfu.ru/philology-culture/v-kfu-obsudili-aktualnye-problemy-polevoj-441151.html).

On November 24 and 25, the International Scientific Conference "The 38th Kononov Readings" took place. It was conducted by the Department of Turkic Philology of St. Petersburg State University with the support of the Consulate General of the Turkish Republic in St. Petersburg, the St. Petersburg Society for Scientific and Cultural Relations with Turkey and the St. Petersburg Center for the Development and Support of Oriental Studies.

The readings were dedicated to the outstanding Russian Turkologist, Academician Andrei Nikolaevich Kononov (1906–1986). The reports touched on various issues of the formation and development of languages, linguistic structure, history, culture, ethnography, literature of the Turkic peoples in the past and present (see more: https://orient.spbu.ru/index.php/ru/ novosti/novosti-konferentsij/arkhiv-novostej/2619-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-xxxviii-kononovskie-chteniya).

From November 30 to December 17, the Kazan International Linguistic Summit took place. The Summit included: the International Research Conference "Modern Linguistics: The Key to a Dialogue" and the linguistic and methodological festival "Language Trends and Methodological Innovations – 2023". The conference was organized in a mixed format in the following areas: computer and corpus linguistics; automation of linguistic analysis; Paleo-Russian Studies and Digital Humanities; cognitive linguistics; clinical and neurolinguistics, psycholinguistics; traditional linguistics and its digital transformation; literature, art and language in a multicultural world; the Russian language and methods of teaching it; Tatar and other Turkic languages in a multicultural world; theory and methods of teaching foreign languages; linguistic diversity and multilingualism in education.

The organizers of the summit were the Ministry of Science and Higher Education of the Russian Federation, the Ministry of Education and Science of the Republic of Tatarstan, the Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences, the Institute of Linguistic Research of the Russian Academy of Sciences and Kazan (Volga Region) Federal University (see more: https://russkiymir.ru/events/315611/?ysclid=loxy62og5j113387470).

The information was submitted by G. A. Nabiullina, Associate Professor of the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University.

2023 ЕЛНЫҢ II ЯРТЫСЫНДА БУЛГАН ВАКЫЙГАЛАР

4-6 нчы сентябрьдә Барнаул шәһәрендә Алтай дәүләт университеты базасында тарих фәннәре докторы, профессор, Алтай дәүләт университетының археология, этнография һәм музеология кафедрасы мөдире, Алтай краенда Россия тарихы җәмгыяте бүлекчәсе советы әгъзасы Алексей Алексеевич Тишкинның 60 еллык юбилеена һәм археология, этнография һәм музей белеме кафедрасының 35 еллыгына багышланган «Евразия археологиясенең актуаль проблемаларын заманча чишү» халыкара фәнни конференциясе узды.

Конференция эшендә дала Евразиясе археологиясе проблемалары белән шөгыльләнүче галимнәр катнашты. Конференциядә Россия Федерациясенең, Казахстанның һәм Монголиянең төрле фәнни үзәкләреннән 70тән артык катнашучы җыелды. Конференция эшендә Татарстан Республикасыннан А.Х. Халиков исемендәге археология институты җитәкчесе, ТР Фәннәр Академиясе академигы А. Г. Ситдыйков «Идел буе Алтын Урдасы шәһәрләре: формалашу һәм үсеш этаплары» дигән доклад белән катнашты. Чыгышында ул юбилярның күпкырлы һәм комплекслы фәнни эшчәнлеген һәм ике фәнни үзәк арасында барлыкка килгән югары хезмәттәшлек мөнәсәбәтләрен билгеләп үтте.

Конференция кысаларында әйдәп баручы археология үзәкләре вәкилләре белән дала Евразиясендә күчмә мәдәниятләрне өйрәнү өлкәсендә фәнни тикшеренүләрнең Гомумроссия күләмендә әһәмиятле проектлары тикшерелде. (Тулырак карагыз: http://archtat.ru/arheologiyu-stepnoj-evrazii-obsudili-v-altajskom-gosudarstvennom-universitete/)

14-15 нче сентябрьдә Кыргызстанның Иссык-Күл өлкәсенең Чолпон-Ата шәһәрендә төрки дәүләтләр тарихы буенча Конгресс узды. Чараны Кыргызстанның мәгариф һәм фән министрлыгы ярдәме белән Төрки академия оештырды.

Конгресс сессияләрендә Азәрбайҗан, Казахстан, Кыргызстан, Төркия, Үзбәкстан, Монголия, Россия, Болгария һәм башка илләрдән 50дән артык төрки белгеч катнашты.

Чара төрки дәүләтләр тарихы буенча тикшеренүләрне активлаштыруга, тирәнәйтүгә һәм бу өлкәдә фәнни хезмәттәшлекне хуплауга юнәлдерелгән.

Сессияләрдә хронологик тәртиптә борынгы заманнардан безнең көннәргә кадәр тарихи вакыйгалар, төрки дәүләтләрнең кабилә берлекләреннән алып күчмә империяләргә кадәрге сәяси һәм хәрби тарихы турында фикер алыштылар. (Тулырак карагыз: http://archtat.ru/kyrgyzstane-proshel-i-kongress-istoriya-tyurkskoj-gosudarstvennosti/)

---

17 нче октябрьдә Татарстан Республикасы Милли китапханәсендә «Европа цивилизациясендә язу тарихы һәм Россия халыкларының язма мәдәнияте» халыкара фәнни конференциясе узды.

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе һәм РФАнең Санкт-Петербург тарих институты Халыкара фәнни конференция кысаларында «Европа цивилизациясендә язу тарихы» интернет-порталының уртак проектын тәкъдим иттеләр. Порталда Россия архивларыннан кулъязма һәм эпиграфик һәйкәлләрнең цифрлы күчермәләре рәвешендә төрле традицияләрдә һәм төрле телләрдә язу тарихын тәкъдим иткән язу үрнәкләре рәвешендә урнаштырылган.

Конференция эшендә латин, грек, кириллица, гарәп, яһүд һәм башка алфавит текстларын өйрәнүче, Татарстан Республикасы, Мәскәү, Санкт-Петербург, РФ төбәкләре һәм якын чит илләр (Казахстан, Азәрбайҗан, Үзбәкстан һ.б.) фәнни мәктәпләрен тәкъдим иткән әйдәп баручы чыганак белгечләре, текстологлар, лингвистлар һәм археографлар катнашты.

Конференция кысаларында «Европа һәм Көнчыгыш цивилизациясе язу тарихы» күргәзмәсе ачылды. Анда тематик яктан кириллица традициясенә, гарәп графикасы язуына һәм латин графикасына багышланган өч бүлек тәкъдим ителгән. (Тулырак карагыз: http://archtat.ru/mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-istoriya-pisma-evropejskoj-tsivilizatsii-i-pismennaya-kultura-narodov-rossii/)

---

18 нче октябрьдә Барнаул шәһәрендәге Алтай дәүләт университетында «Тарих һәм хәзерге заманда славян һәм төрки халыкларның бердәмлеге» III Халыкара алтаистик форумы узды.

Төп темалар итеп зур Алтай территориясендә археологик тикшеренүләр, Үзәк Азиядә тарих һәм хәзерге заманда этномәдәни, этнографик һәм сәяси-хокукый процесслар, медиакиңлектә славян һәм төрки халыклар тарихын чагылдыру мәсьәләләре сайланган. Форумның төп максаты – Төрки цивилизация тарихы турында заманча фәнни тикшеренүләр өлкәсендә Халыкара төрки җәмгыять дискуссияләрен үткәрү һәм Евразия киңлегендә мәгариф, фән, мәдәният өлкәсендә чагылдыру өчен алга таба тәкъдимнәр эшләү. (Кара. тулырак: https://historyrussia.org/sobytiya/v-barnaule-sostoyalos-otkrytie-iii-mezhdunarodnogo-altaisticheskogo-foruma.html?ysclid=loxbfnwy4k527689444).

---

30 нчы октябрьдә Мәскәүдә XVI-XIX гасырларның фортификация һәйкәлләрен өйрәнүгә багышланган фәнни-гамәли форум узды. Форумны оештыручылар булып Россиянең тарих җәмгыяте, «Ватан тарихы» фонды тора.

Форумда Россия Федерациясе Фән һәм югары белем министры урынбасары, Россиянең тарих җәмгыяте рәистәше К.И. Могилевский, Россиянең тарих җәмгыяте идарәсе рәисе, «Ватан фонды»ның башкарма директоры Р.Г. Гагкуева, шулай ук Архангельск, Белгород, Волгоград, Воронеж, Иркутск, Липецк, Омск, Пенза, Ростов шәһәрләреннән, Сахалин, Төмән өлкәләре һәм Марий Эл һәм Татарстан Республикаларыннан XVI–XIX гасырларның фортификацияләре буенча белгечләр катнашты.

Чара барышында Россия тарих җәмгыятенең Россиянең Утар сызыклары һәйкәлләрен өйрәнү, саклау һәм популярлаштыру буенча комплекслы проекты нәтиҗәләре тәкъдим ителде. (Тулырак карагыз: http://archtat.ru/nauchno-prakticheskij-forum-po-izucheniyu-pamyatnikov-fortifikatsii-rossii-xvi-xix-vv/)

2023 нче елда Казан Император университеты каршында 1878–1930 нчы елларда Россиянең әйдәп баручы фәнни җәмгыятьләренең берсе булган Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте оешуга 145 ел тулды, аның максаты Идел буе халыклары тарихын һәрьяклап өйрәнү иде.

Юбилей датасы кысаларында 26-27 нче октябрьдә Татарстан Республикасының Болгар шәһәрендә һәм Биләр авылында «Биләрне өйрәнүдә Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте» дигән темага түгәрәк өстәл һәм «Евразиянең трансконтиненталь сәүдә маршрутларында урта гасыр шәһәрләре» кыр семинары узды.

Түгәрәк өстәл эшендә Биләр, Болгар, Бишкек (Кыргыз Республикасы), Казан, Чаллы, Самара, Сәмәрканд (Үзбәкстан) шәһәрләреннән 40тан артык белгеч катнашты, Биләр шәһәрчегенең борынгы тарихын өйрәнү, Болгар һәм Биләр шәһәрчеген өйрәнүнең аерым аспектлары буенча Казан Император университеты каршындагы Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте эшчәнлеге турында докладлар тыңланды һәм музей фондларын тулыландыру проблемалары. Кыр семинарында 2023 нче елгы кыр эшләре нәтиҗәләре игълан ителде. (Тулырак карагыз: http://archtat.ru/145-let-sozdaniyu-obshhestva-arheologii-istorii-i-etnografii-pri-kazanskom-universitete/).

---

26 нчы октябрьдә Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясендә җиде томлык «Идел-Урал археологиясе» басмасының презентациясе узды.

Басманы әзерләү 2016 нчы елдан «Татар халкының милли үзенчәлеген саклау» дәүләт программасын гамәлгә ашыру кысаларында башкарыла. Авторлык коллективы составында 100 гә якын тикшеренүче: Казан, Мәскәү, Уфа, Ижау, Самара, Йошкар-Ола, Чабаксар, Саранск, Әстерхан, Сыктывкар, Кировның эре фәнни үзәкләреннән һәм югары уку йортларыннан әйдәп баручы археологлар.

Җиде томлык «Идел-Урал археологиясе» басмасы Евразия континентының иң әһәмиятле һәм уникаль тарихи-мәдәни өлкәләренең берсе булган Археологик тикшеренүләрнең ярты гасырдан артык тәҗрибәсенә заманча академик караш булып тора. Тикшеренү археологик мәгълүматларга яңача карарга һәм аларны борынгы заманнардан алып яңа заман башына кадәр Идел-Урал төбәге

халкының тарихын комплексլы реконструкцияләү өчен нигез итәргә мөмкинлек бирә. (Тулырак карагыз: http://archtat.ru/v-akademii-nauk-respubliki-tatarstan-sostoitsya-prezentatsiya-semitomnogo-izdaniya-arheologiya-volgo-uralya/

30-31 нче октябрьдә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясендә Татарстанда милли мәдәниятләр һәм традицияләр елы кысаларында халык сәнгате кәсепләре елына багышланган «Хәзерге дөньяда традицион мәдәниятне саклау һәм үстерү тәҗрибәсе» дип аталган II Халыкара фәнни-гамәли конференция булып узды.

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе президенты Рифкать Миңнеханов үзенең сәламләү сүзендә чарада катнашучыларга рәхмәт белдерде һәм киләчәктә халык сәнгате кәсепләрен, конструктив диалогны һәм безнең илләр һәм халыклар арасында күп гасырлык мәдәни һәм фәнни элемтәләрне үстерү буенча нәтиҗәле хезмәттәшлек итүдә уңышлар теләде.

Конференция кысаларында «Хәзерге дөньяда Идел буе һәм Урал буе халыкларының традицион мәдәнияте» күргәзмәсе узды, анда костюм комплекслары һәм халык сәнгате кәсепләре эшләнмәләре тәкъдим ителде.

Конференциядә Азәрбайҗан, Казахстан, Үзбәкстан, Ижевск, Йошкар-Ола, Саранск, Чабаксар, Уфа, Ярославль һ.б. шәһәрләрдән галимнәр, шулай ук Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе, республиканың фәнни һәм фәнни-белем бирү учреждениеләре, массакүләм мәгълүмат чаралары вәкилләре катнашты. (Тулырак карагыз: http://www.antat.ru/ru/news/17026/).

---

8 нче ноябрьдә Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара коммуникацияләр институты базасында «Кыр этномузыкологиясенең актуаль проблемалары» дигән түгәрәк өстәл узды. Түгәрәк өстәлне Габдулла Тукай исемендәге милли мәдәният һәм мәгариф югары мәктәбенең Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр һәм «Татар реликвияләре» татар милли мәдәниятен үстерү үзәге оештырды.

Чарада ТРның атказанган сәнгать эшлеклесе Ф. Җәүһәрова, сәнгать белеме докторы, ТРның атказанган сәнгать эшлеклесе, ТР Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының сәнгать белеме үзәге мөдире Р. Солтанова, сәнгать белеме кандидаты, ТРның атказанган сәнгать эшлеклесе, Казан дәүләт консерваториясе доценты Г. Макаров, ТАССРның атказанган артисты, ТРның халык артисты, РФ Югары һөнәри белем бирүнең мактаулы хезмәткәре М. Галиев, педагогика фәннәре кандидаты, ТРның атказанган мәдәният хезмәткәре, Казан дәүләт мәдәният институтының этносәнгать иҗаты һәм музыкаль белем бирү кафедрасы профессоры А. Еникеева, сәнгать белеме кандидаты, Казан шәһәре мэриясенең тел культурасы өлкәсендә милли сәясәтне гамәлгә ашыру бүлегенең баш белгече Л. Җиһаншина һ.б. катнашты. Алар татар сәнгать белемендә халык музыкасын өйрәнү проблемалары, халык музыкасын җыюның заманча юнәлешләре, кыр этномузыкологиясе һ. б. мәсьәләләрне карадылар. (Тулырак карагыз: https://kpfu.ru/philology-culture/v-kfu-obsudili-aktualnye-problemy-polevoj-441151.html)

---

24 һәм 25 нче ноябрьдә «XXXVIII Кононов укулары» халыкара фәнни конференциясе узды. Ул Төркия Республикасының Санкт-Петербургтагы Генераль консуллыгы, Санкт-Петербургның Төркия белән фәнни һәм мәдәни элемтәләр җәмгыяте һәм Санкт-Петербургның көнчыгышны өйрәнү тикшеренүләрен үстерү һәм ярдәм итү үзәге ярдәме белән Санкт-Петербургның төрки филология кафедрасы тарафыннан үткәрелә.

Укулар күренекле Ватан төрки белгече, академик Андрей Николаевич Кононовка (1906–1986) багышланган. Андагы докладлар төрки халыкларның телләре, тел структурасы, тарихы, мәдәнияте, этнографиясе, әдәбияты барлыкка килү һәм үсешенең төрле мәсьәләләренә багышланды. (Тулырак карагыз: https://orient.spbu.ru/index.php/ru/novosti/novosti-konferentsij/arkhiv-novostej/2619-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-xxxviii-kononovskie-chteniya).

---

30 нчы ноябрьдән 17 нче декабрьгә кадәр Казан халыкара лингвистик саммиты узды. Саммит кысаларында «Заманча лингвистика: диалогка ачкыч» халыкара фәнни конференциясе һәм «Тел трендлары һәм методик инновацияләр – 2023» лингвометодик фестивале узды. Конференция катнаш форматта түбәндәге юнәлешләр буенча оештырылды: компьютер һәм корпус лингвистикасы; лингвистик анализны автоматлаштыру; палеорусистика һәм цифрлы гуманитаристика; когнитив лингвистика; клиник һәм нейролингвистика, психолингвистика; традицион лингвистика һәм аның цифрлы трансформациясе; мультимәдәни дөньяда әдәбият, сәнгать һәм тел; рус теле һәм аны укыту методикасы; полимәдәни дөньяда татар һәм башка төрки телләр; чит телләрне укыту теориясе һәм методикасы; мәгарифтә тел төрлелеге һәм күптеллелек.

Саммитны Россия Федерациясе Фән һәм югары белем министрлыгы, Татарстан Республикасы Мәгариф һәм фән Министрлыгы, РФАнең Тел белеме институты, РФАнең Лингвистик тикшеренүләр институты һәм Казан (Идел буе) федераль университеты оештырды. (Тулырак карагыз: https://russkiymir.ru/events/315611/?ysclid=loxy62og5j113387470).

Материаллар филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты доценты Г. Ә. Нәбиуллина тарафыннан тупланды һәм әзерләнде.

ПРОШЕДШИЕ СОБЫТИЯ II ПОЛОВИНЫ 2023 ГОДА

4–6 сентября в г. Барнауле на базе Алтайского государственного университета состоялась международная научная конференция «Современные решения актуальных проблем евразийской археологии», посвященная 60-летнему юбилею доктора исторических наук, профессора, заведующего кафедрой археологии, этнографии и музеологии АлтГУ, члена Совета отделения Российского исторического общества в Алтайском крае Алексея Алексеевича Тишкина и 35-летию кафедры археологии, этнографии и музеологии.

В работе конференции приняли участие ученые, занимающиеся проблемами археологии степной Евразии. Конференция собрала более 70 участников, представляющих разные научные центры Российской Федерации, Казахстана и Монголии. От Республики Татарстан в работе конференции принял участие начальник Института археологии им. А. Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан доктор исторических наук, академик АН РТ А. Г. Ситдиков с докладом «Города Золотой Орды Поволжья: этапы становления и развития». В выступлении им была отмечена многогранная и комплексная научная деятельность юбиляра и плодотворное сотрудничество, сложившееся между двумя научными центрами.

На полях конференции с представителями ведущих археологических центров были обсуждены перспективные общероссийские проекты научных исследований в области изучения кочевых культур в степной Евразии (см. подробнее: http://archtat.ru/arheologiyu-stepnoj-evrazii-obsudili-v-altajskom-gosudarstvennom-universitete/).

14–15 сентября в Чолпон-Ате Иссык-Кульской области Кыргызстана состоялся Конгресс по истории тюркских государств. Организатором мероприятия выступила Тюркская академия при поддержке Министерства образования и науки Кыргызстана.

В сессиях Конгресса приняли участие более 50 тюркологов из Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Турции, Узбекистана, Монголии, России, Болгарии и других стран.

Мероприятие направлено на активизацию и углубление исследований по истории тюркских государств и поощрение научного сотрудничества в этой области.

На сессиях в хронологическом порядке обсуждали исторические события с древнейших времен до наших дней, политическую и военную историю тюркских государств от племенных союзов до кочевых империй (см. подробнее: http://archtat.ru/kyrgyzstane-proshel-i-kongress-istoriya-tyurkskoj-gosudarstvennosti/).

---

17 октября в Национальной библиотеке Республики Татарстан прошла Международная научная конференция «История письма европейской цивилизации и письменная культура народов России».

Академия наук Республики Татарстан и Санкт-Петербургский институт истории РАН в рамках Международной научной конференции представили совместный проект интернет-портала «История письма европейской цивилизации». На портале размещены в открытом доступе образцы письма, представляющие историю письменности в разных традициях и на разных языках, в виде цифровых копий рукописных и эпиграфических памятников из архивов России.

В работе конференции принимали участие ведущие специалисты-источниковеды, текстологи, лингвисты и археографы, изучающие тексты латинского, греческого, кириллического, арабского, еврейского и других алфавитов, представляющие научные школы Республики Татарстан, Москвы, Санкт-Петербурга, регионов РФ и Ближнего зарубежья (Казахстан, Азербайджан, Узбекистан и др.).

В рамках конференции состоялось открытие выставки «История письма европейской и восточной цивилизации». На ней тематически представлены три раздела, посвященные кириллической традиции, арабографическому письму и латинице (см. подробнее: http://archtat.ru/mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-istoriya-pisma-evropejskoj-tsivilizatsii-i-pismennaya-kultura-narodov-rossii/).

---

18 октября в Алтайском государственном университете в городе Барнауле прошел III Международный алтаистический форум «Единство славянских и тюркских народов в истории и современности».

Главными темами были выбраны археологические исследования на территории Большого Алтая, этнокультурные, этнографические и политико-правовые процессы в Центральной Азии в истории и современности, отражение истории славянских и тюркских народов в медиапространстве. Основной целью форума является проведение дискуссий международного тюркологического сообщества в области современных научных исследований об истории тюркской цивилизации и выработка предложений по дальнейшей интеграции в сфере образования, науки, культуры на евразийском пространстве (см. подробнее: https://historyrussia.org/sobytiya/v-barnaule-sostoyalos-otkrytie-iii-mezhdunarodnogo-altaisticheskogo-foruma.html?ysclid=loxbfnwy4k527689444).

---

30 октября в Москве состоялся научно-практический форум, посвященный изучению памятников фортификации XVI–XIX вв. Организаторами форума являются Российское историческое общество, Фонд «История Отечества».

Участие в форуме принял заместитель министра науки и высшего образования Российской Федерации, сопредседатель Российского исторического общества К. И. Могилевский, председатель Правления Российского исторического общества, исполнительный директор «Фонда Отечества» Р. Г. Гагкуева, а также специалисты по фортификациям XVI–XIX вв. из Архангельской, Белгородской, Волгоградской, Воронежской, Иркутской, Липецкой, Омской, Пензенской, Ростовской, Сахалинской, Тюменской областей и республик Марий Эл и Татарстан.

В ходе мероприятия были представлены итоги комплексного проекта Российского исторического общества по изучению, сохранению и популяризации памятников засечных черт России (см. подробнее: http://archtat.ru/nauchno-prakticheskij-forum-po-izucheniyu-pamyatnikov-fortifikatsii-rossii-xvi-xix-vv/).

В 2023 году исполнилось 145 лет со дня создания Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете – одном из ведущих научных обществ России 1878–1930-х гг., целью которого было всестороннее изучение истории народов Поволжья.

В рамках юбилейной даты 26–27 октября в городе Болгаре и селе Билярск Республики Татарстан состоялся круглый стол «Общество археологии, истории и этнографии в изучении Биляра» и полевой семинар «Средневековые города на трансконтинентальных торговых маршрутах Евразии».

В работе круглого стола приняли участие более 40 специалистов из Билярска, Болгара, Бишкека (Кыргызская Республика), Казани, Набережных Челнов, Самары, Самарканда (Республика Узбекистан), были заслушаны доклады о деятельности Общества археологии, истории и этнографии при Казанском императорском университете по изучению древностей Билярского городища, отдельных аспектах изучения Болгарского и Билярского городищ и проблемах комплектования музейных фондов (см. подробнее: http://archtat.ru/145-let-sozdaniyu-obshhestva-arheologii-istorii-i-etnografii-pri-kazanskom-universitete/).

---

26 октября в Академии наук Республики Татарстан состоялась презентация семитомного издания «Археология Волго-Уралья».

Подготовка издания осуществлялась с 2016 г. в рамках реализации государственной программы «Сохранение национальной идентичности татарского народа». В составе авторского коллектива около 100 исследователей – ведущие археологи из крупных научных центров и вузов Казани, Москвы, Уфы, Ижевска, Самары, Йошкар-Олы, Чебоксар, Саранска, Астрахани, Сыктывкара, Кирова.

Семитомное издание «Археология Волго-Уралья» представляет собой современный академический взгляд на более чем полуторавековой опыт археологических исследований одной из наи-

более значимых и уникальных историко-культурных областей евразийского континента. Исследование позволяет по-новому взглянуть на археологические данные и сделать их основой для комплексной реконструкции истории населения Волго-Уральского региона с древности до раннего Нового времени (см. подробнее: http://archtat.ru/v-akademii-nauk-respubliki-tatarstan-sostoitsya-prezentatsiya-semitomnogo-izdaniya-arheologiya-volgo-uralya/).

30–31 октября в Академии наук Республики Татарстан прошла II Международная научно-практическая конференция «Опыт сохранения и развития традиционной культуры в современном мире. Народные художественные промыслы», посвященная Году национальных культур и традиций в Татарстане.

Президент Академии наук РТ Рифкат Минниханов в своем приветственном слове выразил благодарность всем участникам мероприятия и пожелал успехов в дальнейших исследованиях и творческом труде по возрождению народных художественных промыслов, конструктивного диалога и эффективного взаимодействия в развитии многовековых культурных и научных связей между нашими странами и народами.

В рамках конференции работал выставка «Традиционная культура народов Поволжья и Приуралья в современном мире», где были представлены костюмные комплексы и изделия народных художественных промыслов.

В конференции принимали участие ученые из Азербайджана, Казахстана, Узбекистана, Ижевска, Йошкар-Олы, Саранска, Чебоксар, Уфы, Ярославля и др., а также представители Академии наук Республики Татарстан, научных и научно-образовательных учреждений республики, средств массовой информации и т. д. (см. подробнее: http://www.antat.ru/ru/news/17026/).

---

8 ноября на базе Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета прошел круглый стол «Актуальные проблемы полевой этномузыкологии». Организаторами круглого стола выступили НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Высшей школы национальной культуры и образования имени Габдуллы Тукая ИФМК и Центр развития татарской национальной культуры «Татарские реликвии».

В мероприятии приняли участие такие видные деятели науки и искусства, как заслуженный деятель искусств РТ Ф. Завгарова, доктор искусствоведения, заслуженный деятель искусств РТ, заведующая Центром искусствоведения ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ Р. Султанова, кандидат искусствоведения, заслуженный деятель искусств РТ, доцент Казанской государственной консерватории Г. Макаров, заслуженный артист ТАССР, народный артист РТ, почетный работник высшего профессионального образования РФ М. Галеев, кандидат педагогических наук, заслуженный работник культуры РТ, профессор кафедры этнохудожественного творчества и музыкального образования Казанского государственного института культуры А. Еникеева, кандидат искусствоведения, главный специалист отдела по реализации национальной политики в области языковой культуры мэрии г. Казани Л. Зиганшина и др. Они рассмотрели такие вопросы, как проблемы изучения народной музыки в татарском искусствоведении, современные направления сбора народной музыки, деятельность в сфере полевой этномузыкологии и др. (см. подробнее: https://kpfu.ru/philology-culture/v-kfu-obsudili-aktualnye-problemy-polevoj-441151.html).

24–25 ноября состоялась Международная научная конференция «XXXVIII Кононовские чтения». Организатор – кафедра тюркской филологии СПбГУ при поддержке Генерального консульства Турецкой Республики в Санкт-Петербурге, Санкт-Петербургского общества научных и культурных связей с Турцией и Санкт-Петербургского центра развития и поддержки востоковедных исследований.

Чтения посвящены выдающемуся отечественному тюркологу, академику Андрею Николаевичу Кононову (1906–1986). Доклады затрагивают различные вопросы становления и развития языков, языковой структуры, истории, культуры, этнографии, литературы тюркских народов в прошлом и в настоящее время (см. подробнее: https://orient.spbu.ru/index.php/ru/novosti/novosti-

konferentsij/arkhiv-novostej/2619-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-xxxviii-kononovskie-chteniya).

С 30 ноября по 17 декабря состоялся Казанский международный лингвистический саммит. В рамках саммита прошли: Международная научная конференция «Современная лингвистика: ключ к диалогу» и лингвометодический фестиваль «Языковые тренды и методические инновации – 2023». Конференция была организована в смешанном формате по следующим направлениям: компьютерная и корпусная лингвистика; автоматизация лингвистического анализа; палеорусистика и цифровая гуманитаристика; когнитивная лингвистика; клиническая и нейролингвистика, психолингвистика; традиционная лингвистика и ее цифровая трансформация; литература, искусство и язык в мультикультурном мире; русский язык и методика его преподавания; татарский и другие тюркские языки в поликультурном мире; теория и методика обучения иностранным языкам; языковое разнообразие и многоязычие в образовании.

Организаторами саммита являются Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Министерство образования и науки Республики Татарстан, Институт языкознания РАН, Институт лингвистических исследований РАН и Казанский (Приволжский) федеральный университет (см. подробнее: https://russkiymir.ru/events/315611/?ysclid=loxy62og5j113387470).

Материалы подготовлены доцентом Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета Г. А. Набиуллиной.

DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-208-210

UPCOMING EVENTS OF 2024

January 26, 2024

International Research and Practice Conference “Chingiz Aitmatov as an Outstanding Figure in World Literature”.
Organizer: Andijan State Pedagogical Institute.
Venue: Andijan, Republic of Uzbekistan.
Information: https://konferencii.ru/info/146124

April 18, 2024

Research and Practice Conference “Modern Research on Socio-Humanitarian Problems”.
Organizer: Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan.
Venue: Naberezhnye Chelny, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: http://www.antat.ru/ru/ite/

April 19, 2024

International Research and Practice Conference “National Culture and Traditions in Children’s and Youth Literature: History, Poetics, Development Strategy”, dedicated to the 75th anniversary of Robert Minnullin.
Organizer: Kazan Federal University, Institute of Philology and Intercultural Communication.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_year_start=2024

April 25–26, 2024

Research and Practice Seminar “National Literatures of the Ural-Volga Region: Research Paradigms and Practices”.
Organizer: G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, AS RT
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: http://www.antat.ru/ru/iyli/

April 26, 2024

Round Table on the topic “Research and Methodological Features of the Text and Illustrative Content Installation in the“Kayum Nasyri” Personal Encyclopedia.
Organizer: Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: http://www.antat.ru/ru/ite/

May 6–8, 2024

The 9th International Conference “National Myth in Literature and Culture: Multiplicity of Representations”.
Organizer: Kazan Federal University, Institute of Philology and Intercultural Communication.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_year_start=2024

May, 2024

International Research Conference “The 24th Ivanov Readings”.
Organizer: Oriental Faculty of St. Petersburg State University.
Venue: St. Petersburg, Russian Federation.
Information: https://orient.spbu.ru/index.php/ru/novosti/novosti-konferentsij/arkhiv-novostej/148-ivanovskie-chteniya/2513-xxiii-ivanovskie-chteniya

2024 НЧЕ ЕЛНЫҢ I ЯРТЫСЫНДА БУЛАЧАК ВАКЫЙГАЛАР

26 январь, 2024 ел

«Чыңгыз Айтматов – дөнья әдәбиятының күренекле эшлеклесе» халыкара фәнни-гамәли конференциясе.
Оештыручы: Андижан дәүләт педагогия институты.
Үткәрү урыны: Андижан ш., Үзбәкстан Республикасы.
Мәгълүмат: https://konferencii.ru/info/146124

18 апрель, 2024 ел

«Социогуманитар проблемаларны заманча тикшерү» фәнни-гамәли конференциясе.
Оештыручы: ТР Фәннәр академиясенең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты.
Үткәрү урыны: Яр Чаллы ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: http://www.antat.ru/ru/ite/

19 апрель, 2024 ел

Роберт Миңнуллинның 75 еллыгына багышланган «Балалар һәм яшүсмерләр әдәбиятында милли мәдәният һәм традицияләр: тарих, поэтика, үсеш стратегиясе» халыкара фәнни-гамәли конференциясе.
Оештыручы: Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат:https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_year_start=2024

25–26 апрель, 2024 ел

«Урал-Идел буе милли әдәбиятлары: тикшеренү парадигмалары һәм практикалары» фәнни-гамәли семинары.
Оештыручы: ТР Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: http://www.antat.ru/ru/iyli/

26 апрель, 2024 ел

«“Каюм Насыйри” энциклопедиясенең текст һәм иллюстратив контентларын урнаштыруның фәнни-методик үзенчәлекләре» темасына түгәрәк өстәл.
Оештыручы: ТР Фәннәр академиясенең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: http://www.antat.ru/ru/ite/

6–8 май, 2024 ел

«Әдәбиятта һәм мәдәнияттә милли миф: күпсанлы репрезентацияләр» дип аталган IX халыкара конференция.
Оештыручы: Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_year_start=2024

Май, 2024 ел

«XXIV Иванов укулары» халыкара фәнни конференциясе.
Оештыручы: Санкт-Петербург дәүләт университетының Көнчыгыш факультеты.
Үткәрү урыны: Санкт-Петербург ш., Россия.
Мәгълүмат: https://orient.spbu.ru/index.php/ru/novosti/novosti-konferentsij/arkhiv-novostej/148-ivanovskie-chteniya/2513-xxiii-ivanovskie-chteniya

КАЛЕНДАРЬ ПРЕДСТОЯЩИХ СОБЫТИЙ I ПОЛОВИНЫ 2024 ГОДА

26 января 2014 г.

Международная научно-практическая конференция «Чингиз Айтматов – выдающийся деятель мировой литературы».

Организатор: Андижанский государственный педагогический институт.
Место проведения: г. Андижан, Республика Узбекистан.
Информация: https://konferencii.ru/info/146124

18 апреля 2024 г.

Научно-практическая конференция «Современные исследования социогуманитарных проблем».

Организатор: Институт Татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ.
Место проведения: г. Набережные Челны, Республика Татарстан, Россия.
Информация: http://www.antat.ru/ru/ite/

19 апреля 2024 г.

Международная научно-практическая конференция «Национальная культура и традиции в детской и юношеской литературе: история, поэтика, стратегия развития», посвященная 75-летию Роберта Миннуллина.

Организатор: Казанский федеральный университет, Институт филологии и межкультурной коммуникации.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_year_start=2024

25–26 апреля 2024 г.

Научно-практический семинар «Национальные литературы Урало-Поволжья: исследовательские парадигмы и практики».

Организатор: Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: http://www.antat.ru/ru/iyli/

26 апреля 2024 г.

Круглый стол «Научно-методические особенности инсталляции текстового и иллюстративного контентов персональной энциклопедии „Каюм Насыри“».

Организатор: Институт Татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: http://www.antat.ru/ru/ite/

6–8 мая 2024 г.

IX Международная конференция «Национальный миф в литературе и культуре: множественность репрезентаций».

Организатор: Казанский федеральный университет, Институт филологии и межкультурной коммуникации.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_year_start=2024

Май 2024 г.

Международная научная конференция «XXIV Ивановские чтения».

Организатор: Восточный факультет Санкт-Петербургского государственного университета.
Место проведения: г. Санкт-Петербург, Россия.
Информация: https://orient.spbu.ru/index.php/ru/novosti/novosti-konferentsij/arkhiv-novostej/148-ivanovskie-chteniya/2513-xxiii-ivanovskie-chteniya

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS[1]

Gainullina, Gulfiya – Candidate of Philology, Associate Professor in the Tatar Literature Department, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Senior Researcher at the Research Center for Strategic Research in the Field of Native Languages and Cultures, Kazan Federal University, (Kazan, Russian Federation).

Galimzyanov, Anis – Candidate of Physics and Mathematics, Associate Professor in the Department of Bilingual and Digital Education, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Galiullina, Gulshat – Doctor of Philology, Professor in the Department of Tatar Linguistics, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Senior Researcher at the Research Center for Strategic Research in the Field of Native Languages and Cultures, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Isanbet, Naki – scientist-encyclopedist (Kazan, Russian Federation).

Isanbet, Yulduz – Candidate of Art History (Kazan, Russian Federation).

Khabutdinov, Aidar – Doctor of History, Professor in the Department of Social and Humanitarian Disciplines, the Kazan Branch of Russian State University of Justice (Kazan, Russian Federation).

Khabutdinova, Mileusha – Candidate of Philology, Associate Professor in the Tatar Literature Department, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Senior Researcher at the Research Center for Strategic Research in the Field of Native Languages and Cultures, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Khisamieva, **Zamzamiya --** Candidate of Philology, Associate Professor Naberezhnye Chelny State Pedagogical University (Naberezhnye Chelny, Russian Federation).

Miftahutdinova, Nuriya – Candidate of Philology, Senior Researcher at the National Museum of the Republic of Tatarstan (Kazan, Russian Federation)

Nurgayanova, Nelya – Candidate of Pedagogy, Associate Professor in the Department of Tatar and Cultural Studies, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Nurmukhametova, Raushaniya – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Senior Researcher at the Research Center for Strategic Research in the Field of Native Languages and Cultures, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Saifulina, Flera – Doctor of Philology, Professor, Head of the Tatar Literature Department, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Senior Researcher at the Research Center for Strategic Research in the Field of Native Languages and Cultures, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Tychinskikh, Zaituna – Candidate of History, Senior Researcher in the Laboratory of Archeology and Historical Anthropology of the Historical and Cultural Research Sector, Tobolsk Complex Scientific Station, the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences (Russian Federation).

Yılmaz, Gülşah – Candidate of Philology, Afyon Kocatepe Üniversitesi (Afyon, Turkey).

[1] Author names are published exactly as they appear in the manuscript file.

Yusupova, Alfiya – Doctor of Philology, Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Senior Researcher at the Research Center for Strategic Research in the Field of Native Languages and Cultures, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Yusupova, Nurfiya – Doctor of Philology, Professor in the Department of Tatar Literature, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)

Zaripova-Chetin, Chulpan – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Azerbaijani Language and Literature, the Division of Modern Turkic Languages and Literature, Caucasus University (Kars, Turkey).

Zavgarova, Fanzilya – Candidate of Philology, Associate Professor, Senior Researcher in the Research Center for Strategic Research in the Field of Native Languages and Cultures, the Institute of Philology and Intercultural Communications, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

АВТОРЛАР ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ[1]

Гайнуллина Гөлфия Расил кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы доценты, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең өлкән фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Галимҗанов Әнис Фоат улы – физика-математика фәннәре кандидаты, доцент, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының билингваль һәм цифрлы белем бирү кафедрасы мөдире (Казан, Россия).

Галиуллина Гөлшат Рәис кызы – филология фәннәре докторы, профессор, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар теле белеме кафедрасы мөдире, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Җәүһәрова Фәнзилә Хәким кызы – филология фәннәре кандидаты, доцент, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшерәнүләр фәнни белем бирү үзегенең өлкән фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Зарипова-Четин Чулпан Әфраим кызы – филология фәннәре кандидаты, Кавказ университетының хәзерге төрки телләр һәм әдәбият бүлегенең азәрбайжан теле һәм әдәбияты кафедрасы доценты (Карс, Төркия).

Исәнбәт Йолдыз Нәкый кызы – сәнгать фәннәре кандидаты (Казан, Россия).

Исәнбәт Нәкый Сиражетдин улы – энциклопедист галим (Казан, Россия).

Йылмаз Гүлшаһ Мостафа кызы – филология фәннәре кандидаты, Афьон Коджатепе Университеты, хәзерге төрки телләр һәм әдәбияты бүлегенең докторы (Афьон, Төркия).

Мифтахетдинова Нурия Мидхат кызы – филология фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасының милли музей өлкән фәнни эшлеклесе

Нургаянова Неля Хәбибулла кызы – педагогика фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татаристика һәм мәдәният белеме кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Нурмөхәммәтова Раушания Сәгъдәтҗан кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең өлкән фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Сәйфулина Флера Сагит кызы – филология фәннәре докторы, профессор Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы мөдире, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

[1] «Авторлар турында мәгълүмат» бүлегендә мәкалә авторларының фамилиясе, исеме һәм атасының исеме автор редакциясендә бирелә.

Тычинских Зәйтунә Аптрашит кызы – тарих фәннәре кандидаты, РФА Урал бүлегенең Тубыл комплекслы фәнни станциясенең тарихи-мәдәни тикшеренүләр секторының археология һәм тарихи антропология лабораториясенең өлкән фәнни хезмәткәре.

Хәбетдинов Айдар Юрий улы – тарих фәннәре докторы, Россия гадел хөкем университетының Казан филиалы профессоры (Казан, Россия).

Хәбетдинова Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы доценты, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең өлкән фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Хисамиева Зәмзәмия Әхияр кызы – филология фәннәре кандидаты, Яр Чаллы дәүләт педагогика университеты (Казан, Россия).

Юсупова Нурфия Марс кызы – филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы профессоры (Казан, Россия).

Юсупова Әлфия Шәүкәт кызы – филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы профессоры, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Казан, Россия)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ[1]

Гайнуллина Гульфия Расилевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации, старший научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Галимянов Анис Фоатович – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры билингвального и цифрового образования Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Галиуллина Гульшат Раисовна – доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации, ведущий научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Завгарова Фанзиля Хакимовна – кандидат филологических наук, доцент, старший научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Института филологии и межкультурных коммуникаций Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Зарипова-Четин Чулпан Афраимовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры азербайджанского языка и литературы отделения современных тюркских языков и литератур Кавказского университета (Карс, Турция).

Исанбет Наки Сиразиевич – ученый-энциклопедист (Казань, Россия).

Исанбет Юлдуз Накиевна – кандидат искусствоведения (Казань, Россия).

Йылмаз Гюлшах – кандидат филологических наук, доктор отделения современных тюркских языков и литератур Университета Афьон Коджатепе (Афьон, Турция).

Мифтахутдинова Нурия Мидхатовна – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Национального музея РТ (Казань, Россия).

Нургаянова Неля Хәбибулловна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры татаристики и культуроведения Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Нурмухаметова Раушания Сагдатзяновна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета, старший научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур (Казань, Россия).

Сайфулина Флера Сагитовна – доктор филологических наук, профессор, зав. кафедрой татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации, старший научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Тычинских Зайтуна Аптрашитовна – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник лаборатории археологии и исторической антропологии сектора историко-культурных исследований Тобольской комплексной научной станции Уральского отделения РАН.

[1] Имена авторов в разделе «Сведения об авторах» приводятся в авторской редакции.

Хабутдинов Айдар Юрьевич – доктор исторических наук, профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин Казанского филиала Российского государственного университета правосудия (Казань, Россия).

Хабутдинова Милеуша Мухаметзяновна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации, старший научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Хисамиева Замзамия Ахияровна – кандидат филологических наук, доцент Набережночелнинского государственного педагогического университета.

Юсупова Нурфия Марсовна – доктор филологических наук, профессор кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Юсупова Альфия Шавкетовна – доктор филологических наук, профессор кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета, ведущий научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур (Казань, Россия).

INFORMATION FOR AUTHORS

The journal publishes articles based on original scientific research on Tatar studies including studies of the Tatar language, literature, history, culture, arts and education. The journal also welcomes bio-bibliographical material about leading Tatar scholars and researchers in the field of Tatar studies and publishes short overviews of the scientific events in the Turkic world.

Submission Requirements

Research articles should include:

1) text of the paper in two languages (Tatar / Russian and English), an abstract of 150–200 words and 5–8 keywords in three languages – submitted electronically to tatarica.kpfu@gmail.com. Translation services are available at an additional cost. Papers in English do not require translation into the Russian or Tatar language. Submission guidelines can be found on the journal's website https://tatarica.elpub.ru/jour;

2) a cover letter with the following information about the author (s) in Russian, Tatar and English:

• Last name, first name, middle name
• City, country
• Place of work (with address)
• Position
• Academic status and academic degree
• Work phone
• Mobile phone (for communication with editors)
• Personal E-mail;

3) a recommendation letter written by the academic advisor in any of the 3 official languages of the journal (Russian, Tatar and English) if the author is a graduate student or an applicant for the degree of the Candidate of Sciences (PhD). The literature listed in the References should primarily be published within the last 10 years.

Manuscript Selection

Research papers submitted for publication are selected on the basis of independent internal and external reviews and the decision of the editorial board. Accepted papers should meet high scientific criteria (relevance, significance, etc.) and the general requirements of the journal.

We will not consider any paper or component of a paper that has been previously published or is under consideration for publication elsewhere.

Selected papers are edited to improve accuracy and clarity and for length. In case of a more serious correction, the paper is sent to the authors for revision.

АВТОРЛАР ӨЧЕН БЕЛЕШМӘ

Журналда татар халкының теле, әдәбияты, тарихы, мәдәнияте, сәнгате һәм мәгарифе өлкәләрендә яңа гыйльми эзләнүләрне яктырткан фәнни мәкаләләр басыла; күренекле татар галимнәре һәм татарларга кагылышлы мәсьәләләрне өйрәнүче башка галимнәр хакында биобиблиографик материаллар, төрки дөнья фәнни вакыйгалары турында кыска хәбәрләр бирелә.

Кулъязмаларны тәкъдим итү кагыйдәләре

Журналның редакция коллегиясенә түбәндәгеләр тәкъдим ителә:

1) мәкаләнең тексты (ике телдә татар/рус һәм инглиз), аннотациясе (өч телдә 150–200 сүз) һәм төп төшенчәләре (5–8 сүз) электрон вариантта tatarica.kpfu@gmail.com адресына юллана. Теләүчеләр өчен өстәмә түләү хисабына тәрҗемәче хезмәте каралган. Редакциягә инглиз телендә тәкъдим ителгән мәкаләне рус яки татар теленә тәрҗемә итү соралмый. Мәкаләне формалаштыру таләпләрен журналның https://tatarica.elpub.ru/jour сайтыннан табарга мөмкин;

2) автор (авторлар) турында рус, татар һәм инглиз телләрендә мәгълүматлар теркәлгән хат:

- Фамилия, исеме, әтисенең исеме (тулысынча)
- Шәһәр, ил
- Эш урыны (адресы белән бергә)
- Вазифасы
- Гыйльми исеме һәм гыйльми дәрәҗәсе
- Эш телефоны
- Кәрәзле телефон (редакция өчен)
- Электрон адрес;

3) Мәкаләнең авторы кандидатлык дәрәҗәсен (PhD) алырга теләүче аспирант яки соискатель булса, фәнни җитәкче бәяләмәсе (өч телнең берсендә: рус, татар, инглиз) сорала.

Мәкаләдә соңгы 10 елда басылган хезмәтләргә сылтама бирү әһәмиятле.

Кулъязмаларны карау тәртибе

Материалларны бастыруга сайлап алу эчке һәм тышкы бәяләмәләр, журнал редколлегиясе карары нигезендә башкарыла. Мәкаләгә куелган төп таләп – язманың югары фәнни критерийларга (хезмәтнең актуальлеге, фәнни яңалыгы һ.б.) туры килүе.

Гомуми таләпләргә җавап бирмәгән һәм моңа кадәр басылган яисә башка журнал редакцияләренә юлланган мәкаләләр кабул ителми.

Мәкаләгә кертелгән стилистик һәм формаль характердагы төзәтмәләр автордан башка хәл ителә. Җитдирәк төзәтмәләр автор белән килешенеп башкарыла яисә мәкалә, эшләп бетерү өчен, авторга җибәрелә.

СВЕДЕНИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

В журнале публикуются научные статьи, содержащие исследования в области языка, литературы, истории, культуры, искусства и образования татарского народа, а также биобиблиографические материалы о ведущих ученых-татарах и ученых, обращавшихся в том или ином аспекте к проблемам татарики, краткая информация о научных событиях тюркского мира.

Порядок предоставления рукописей

Авторы должны предоставить в редакционную коллегию журнала следующие материалы:

1) текст статьи на двух языках (татарском / русском и английском), а также аннотацию объемом 150–200 слов и 5–8 ключевых слов на трех языках в электронном виде по адресу tatarica.kpfu@gmail.com. При необходимости за дополнительную плату предоставляются услуги переводчика. Статьи на английском языке не требуют перевода на русский или татарский язык. Требования к оформлению статьи можно найти на сайте журнала: https://tatarica.elpub.ru/jour;

2) сопроводительное письмо, содержащее сведения об авторе (авторах) на русском, татарском и английском языках:

- Фамилия, имя, отчество полностью
- Город, страна
- Место работы (с адресом)
- Занимаемая должность
- Ученое звание, ученая степень
- Рабочий телефон
- Мобильный телефон (для редакции)
- Электронный адрес;

3) отзыв научного руководителя на любом из 3 официальных языков журнала (русском, татарском или английском), если автор статьи – аспирант или соискатель ученой степени кандидата наук (PhD).

В тексте статей следует отдавать предпочтение ссылкам на публикации последних 10 лет.

Порядок рассмотрения рукописей

Материалы для публикации отбираются на основе независимого внутреннего и внешнего рецензирования и решения редколлегии журнала. Основным требованием к публикуемому материалу является соответствие его высоким научным критериям (актуальность, научная новизна и др.).

К рассмотрению не принимаются статьи, не соответствующие общим требованиям и опубликованные ранее или направленные в редакции других журналов.

Небольшие исправления стилистического и формального характера вносятся в статью без согласования с авторами. При необходимости более серьезных исправлений правка согласуется с авторами или статья направляется авторам на доработку.

CONTENTS

LANGUAGE

Zaripova-Chetin, Ch., Nurmukhametova, R. Translation problems encountered when translating Galimzhan Ibragimov's works into Turkish (based on the story "Almachuar" ("Chubary")). 7

Khisamieva, Z. Lexical composition of Kadyrgali Bek's dastans. 26

LITERATURE

Yılmaz, G., Zavgarova, F., Khabutdinova, M. Folklorist Marcel Bakirov's creative portrait in the mirror of his personal memories and in the assessment of his contemporaries. 42

Yusupova, N. "I collect the rosary from words...": Poetic features of Razil Valeev's verses. 59

HISTORY AND SOCIETY

Isanbet, N. My first journey beyond Kazan: "Ura Flooded". 79

Khabutdinov, A., Tychinskikh, Z. Social and political movement of the Siberian Tatars in the early 20th century. 102

CULTURE, PERSONALITY, EDUCATION

Isanbet, Yu. Folklore opera "The Steppe" in the perception of the contemporaries. 120

Miftakhutdinova, N. Unknown pages from the biography of the Tatar artist Hadji-Murat Kazakov. . 142

PERSONALIA

Galimdjanov, A. An example of enlightener. 155

Galiullina, G., Yusupova, A. The World-famous Turcologist Zakiev Mirfatiyh son of Zaki. 163

Nurgayanova, N. The bright light of talent (on the 110th anniversary of the outstanding Tatar singer, director and teacher Niyaz Dautov). 169

REVIEWS

Gaynullina, G. Review of the popular science collection "Аяз Гыйлэҗев" (comp. Khabutdinova M. M. Kazan: Jyen, 2023. 672 b.). 179

Sayfulina, F. Review of Marcel Bakirov's book "Men de ber fiker" ("A Thousand and One Thoughts") (Kazan: "Khalkybyz mirasy" Publishing House, 2023. 536 p.). 189

SCIENTIFIC CHRONICLES OF THE TURKIC WORLD

Latest events in the second half of 2023. 196

Upcoming events of 2024. 208

ЭЧТӘЛЕК

ТЕЛ

Зарипова-Четин Ч.А., Нурмөхәммәтова Р.С. Галимҗан Ибраһимовның әсәрләрен тәрҗемә иткәндә барлыкка килгән кыенлыклар («Алмачуар» әсәре үрнәгендә). 7

Хисамиева З.Ә. Кадыйргали бәк дастаннарының лексикасы. 26

ӘДӘБИЯТ

Йылмаз Г.М. Җәүһәрова Ф.Х., Хәбетдинова М.М. Марсель Бакировның иҗади портреты аның шәхси истәлекләре күзгесендә һәм замандашлар бәяләвендә. 42

Юсупова Н.М. «Дисбе җыям сүзләрдән...»: Разил Вәлиев шигъриятенең поэтик хасиятләре. . . 59

ТАРИХ, ҖӘМГЫЯТЬ

Исәнбәт Н.С. Казан артына беренче сәяхәтем: «Оры Аккан». 79

Хәбетдинов А.Ю., Тычинских З.А. XX гасыр башында себер татарларының иҗтимагый-сәяси хәрәкәте. 102

МӘДӘНИЯТ, ШӘХЕС, МӘГАРИФ

Исәнбәт Й.Н. «Дала» фольклор операсы замандашлары күзлегендә. 120

Мифтахетдинова Н. Татар рәссамы Хаҗиморат Казаковның биографиясеннән моңа кадәр билгеле булмаган сәхифәләр. 142

PERSONALIA

Галимҗанов Ә.Ф. Мәгърифәтчелек үрнәге. 155

Галиуллина Г.Р., Юсупова Ә.Ш. Дөньяга танылган тюрколог Зәкиев Мирфатыйх Зәки улы. . . 163

Нургаянова Н.Х. Көчле талант (җырчы, опера режиссёры, педагог Нияз Даутовның (1913–1986) тууына 110 ел) 169

РЕЦЕНЗИЯ ҺӘМ КҮЗӘТҮЛӘР

Гайнуллина Г.Р. «Аяз Гыйләҗев» исемле фәнни-популяр җыентыкка (төз. Хәбетдинова М.М., Казан: Җыен, 2023. 672 б.) бәяләмә. 179

Сәйфулина Ф.С. Марсель Бакировның «Мең дә бер фикер» (Казан: «Халкыбыз мирасы» нәшрияты, 2023. 536 б.) китабына бәяләмә. 189

ТӨРКИ ДӨНЬЯ ФӘННИ ХРОНИКАСЫ

2023 елның II яртысында булган вакыйгалар. 196

2024 елның I яртысында булачак вакыйгалар. 208

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫК

Зарипова-Четин Ч.А., Нурмухаметова Р.С. Трудности перевода: на примере перевода на турецкий язык повести Галимжана Ибрагимова «Чубарый». 7

Хисамиева З.А. Лексика дастанов Кадыр Али-бека. 26

ЛИТЕРАТУРА

Йылмаз Г.М., Завгарова Ф.Х., Хабутдинова М.М. Творческий портрет фольклориста Марселя Бакирова в зеркале его личных воспоминаний и в оценке современников. 42

Юсупова Н.М. «Собираю четки из слов...»: своеобразие поэзии Разиля Валеева. 59

ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВО

Исанбет Н.С. Мое первое путешествие в Заказанье: «Наводнение в Ура». 79

Хабутдинов А.Ю., Тычинских З.А. Общественно-политическое движение татар Сибири начала XX века. 102

КУЛЬТУРА, ЛИЧНОСТЬ, ОБРАЗОВАНИЕ

Исанбет Ю.Н. Фольклорная опера «Степь» в восприятии современников. 120

Мифтахутдинова Н.М. Неизвестные страницы биографии татарского художника Хаджи-Мурата Казакова. 142

PERSONALIA

Галимьянов А.Ф. Образец просветительства 155

Галиуллина Г.Р., Юсупова А.Ш. Всемирно известный тюрколог Мирфатих Закиевич Закиев. 163

Нургаянова Н.Х. Таланта яркий свет (к 110-летию выдающегося татарского певца, режиссера, педагога Ниаза Даутова). 169

РЕЦЕНЗИИ И ОБЗОРЫ

Гайнуллина Г.Р. Рецензия на научно-популярный сборник «Аяз Гыйләҗев» (сост. Хабутдинова М.М. – Казан: Җыен, 2023. – 672 б.). 179

Сайфулина Ф.С. Рецензия на сборник научных трудов М.Х. Бакирова «Тысяча и одна мысль» (Казань: изд-во «Халкыбыз мирасы», 2023. 536 с.). 189

НАУЧНАЯ ХРОНИКА ТЮРКСКОГО МИРА

Прошедшие события II половины 2023 года. 196

Календарь предстоящих событий I половины 2024 года. 208

TATARICA

№ 2(21) / 2023

Дата выхода в свет 15.12.2023.
Бумага офсетная. Печать цифровая.
Формат 60x84 1/8. Гарнитура «Times New Roman». Усл. печ. л. 25,8.
Тираж 1000 экз. Заказ 73/12.

Отпечатано с готового оригинал-макета
в типографии Издательства Казанского университета

420008, г. Казань, ул. Профессора Нужина, 1/37
тел. (843) 233-73-59, 233-73-28

Свободная цена

اون
توغز
سیگز
جیدی